

Skrifter,

som udi

Det

Kiøbenhavnske Selskab

af

Lærdoms og Videnskabers Elskere

ere

fremlagte og oplæste

i Aaret 1747.

Med et fuldstændigt Register

Tredie Deel.

KIØBENHAVN,
Udi det Kongelige Wäysenhuses Bogtrykkerie,
og paa dets Forlag.
Trykt af Gottmann Friderich Kisel. Aar 1747.

BRITISH MUSEUM
NATURAL HISTORY

Fortegnelse

paa de i denne Tredie Deel afhandlede Materier.

6.

JOACHIM FRIDERICH RAMI Anden Part af den Historiske Beskrivelse over Nord-Lyset, handlende om den Kundskab, som de gamle Græker og Romere have havt om dette Meteoro eller Luft-Skin, samt deres adskillige Meeninger derom, item, hvorledes de Betragtninger, som udi gamle Historier og Kroniker læses om forfærdelige Cometer og Himmeltegn, og om deres Betydninger, have deres Oprindelse fra det Hedenske Afguderie, og ere iblant de Christne fortplantede, med videre, pag. 147. sqq.

7.

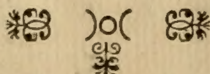
M. JENS KRAFTS Betænkninger over Neutons og Cartesii Systemata, tillige med nye Anmærkninger over Lyset, pag. 213. sqq.

8.

HANS GRAM om Naturens Kunst-Verk i at forestille visse Tings Aftegning paa Iis-frosne Vinduer, pag. 297. sqq.

9.

Idem om det Ord i Dansken Arilds-Tiid, saa og om det Mands-Navn Arrild, pag. 327. sqq.

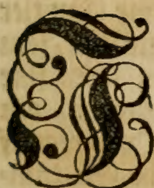

H. G.

H. G.

Om Kong Christiern den Andens forehafte Religions Reformation i Danmarck: samt flere til høybemeldte Konges og den Danske Kirke-Historie henhørende Materier.

§. 1.

Kong Christiern den Andens Historie er jeg forsikret, at der er intet Stykke, vore Landsmænd skulde saa gierne ønske at have noget bedre oplyst, end af Svaningio og Hvitfeld er skeet, som det der handler om hans Evangeliske Reformations Forsæt. Derfor er det, at jeg har besluttet, dette Stykke, saasom een til vort Fædernelands Historie hørende Materie, udi denne høyanseelige Forsamling at fremføre, og ikke at holde længere tilbage, eller maaskee til befrygtende Forglemmelse at vove, det lidet som jeg Tiid efter anden derom har opdaget, imedens jeg er til, og endnu haver det i frisk Hukommelse.

§. 2.

Det kand ey være nogen, som har anvendt nogen Fliid paa vore Historiers Læsning, ubekiendt, at alt hvad Canceller Arrild Hvitfeld haver meddeelt os om denne Handel, det har hand ikke taget andensteds fra, end af Jo. Svaningii *Historia Christierni II.* hvilken den Tiid ey var kommen for Lyset, men var da i Manuscript, tillige med det øvrige Svaningii Arbeide, i Hvitfelds Hænder. Hand (Hvitfeld) haver paa dette Sted, saavel som og ikke faae andre Steder, fuldt Sva-

 ningii

ningii Fodspor troligen, og copieret ham næsten Ord fra Ord, undertiden ogsaa en Deel af hans Vildfarelser. Alle de Efterkommende, som have skrevet om Sagen, have i Mangel af Documenter, ikke kundet sagt os mere. Jeg taler om det, som Kongen egentlig vedkommer. Thi hvad Indgang og Begyndelse den rette GUds Ords og Sandheds Lærdom, efter Lutheri Prædiken, her hos os, end ogsaa i høybemeldte Konges Tiid, haver vundet ved private Personer, er uden for mit Forsæt at omhandle.

§. 3.

Hvitfeld maae jeg alligevel melde dette til Roes, at hand haver anbragt sin Fortælning under det rette Aar, nemlig 1520., efter at Kong Christiern var i bemeldte Aar om Høsten hiemkommen fra Sverrige. I den sted at Svaningius haver, uden at paa-agte Tiden, eller den med ringeste Ord at bemerke, fortalt os det samme i sin anden Bogs fierde Capitel, strax efter at have meldet om Lutheri Disputats med Tetzel i det Aar 1517. og altsaa langt for i Veyen og mange Capitler førend den Svenske Krig. Herudi er da Hvitfeld, og de samtlige, som følge efter hannem, rigtig. Thi de Breve, som Kongen skrev sine Mor-Brødre, Churfyrst Friderich og Hertug Hans i Saxen til, om en Mand herind at bekomme, til at lære og prædike GUds Ord, var af Aar 1520. Dernæst treffer mand ogsaa en Forskiel, paa de Slutninger, som bemeldte tvende Skribentere giøre, om Kongens Aarsager og Hensigt i dette Verk. Hvitfeld siger, at som Kongen havde hørt om den Baade og Fordeel, Churfyrsten og Hertugen i Saxen havde havt af den Lutherske Lærdom, nemlig af "det geistlige Gods, som de havde "annammet under dennem; Saa fik hand og til Sinde, her at vilde "begynde en Forandring med Tiden, naar Almuen forstod sig derpaa, "mere for den geistlige Rentes skyld, at drage den under sig og Kronen, "og at forsvage Bisperne, end af stor Andagt, saa og for at tiene Folket "for Øyen." Svaningius haver herudi foregaaet hannem allene med een af disse Aarsager at melde. Og hans Ord liude saaledes: "Christi-"ernus, qvia supremos regni ordines graviter offenderat, atqve a se "abalienarat, Senatorium qvidem & Eqvestrem gradum, per suppli-"cium nimis severe de Torberno Oxe sumtum; Ecclesiasticum vero "per captiuitatem Episcopi Othoniensis; solum autem plebejum Ordi-

"nem,

"nem, cui plurimum favebat, ad nutum præsto haberet; sed in eo "parum præsidii positum esse animaverteret, qvod is ordo ut plurimum "qvidem impetu primo valet, ita retropulsus & disjectus, omnem bene "gerendæ rei occasionem subito amittit. Vt igitur hos majores regni "ordines sibi conciliaret, atqve ad pristinam observantiam retraheret, "ab Illustrissimis Saxoniæ Ducibus Friderico ac Johanne avunculis suis, "misso nuncio, scriptisqve litteris, petiit, ut virum gravem, pium "doctumqve sibi transmitterent." &c. Begge disse gode Mænds Raisonnements kunde jeg vel lade blive staaende ved deres Værd, og gaae dem forbi, med slig Undskyldning, at jeg ey har paataget mig, at oplivse Kong Christierns Tanker, og hvad som laae i hans Hierte forborgent; Hvis det ikke var for at giøre nogen Justice til Arrild Hvitfelds Mening, der maae høre ilde saa vel for dette, som for flere Steder i Kong Christierns Historie, og beskyldes for at have viist sig partiisk, ja giort ham største Uret.

§. 4.

Jeg siger da, at uden al Tvivl har Arrild Hvitfeld havt Ret paa dette Sted, forstaae i sin Giætning om Kong Christierns forehavde Reformations Aarsag. Det eneste jeg finder at mangle, er at hand ikke har lagt til, og skreven derhos, at Kong Christiern havde herudi ogsaa rett, nemlig i at tænke paa ald Middel, til at drage den geistlige Rente under sig og Kronen, og forsvække Bisperne. Skulde nogen derimod vilde troe, at Kongen giorde det af Andagt, hensigtende allene til GUds Ære og sine Undersaatters Salighed, den maae see til, om ikke slig Godtroenhed bliver langt vanskeliger hos kloge Folk at forsvare, end alt hvad Hvitfeld om denne Konge haver sagt. Langt fra, at jeg i alle Maader vil stadfæste hans haarde Talemaader; Men ikke heller er jeg saa ondsindet, at dømme derom saaledes som de fleeste, nemlig at de have meeste Parten ingen anden Grund, end at Hvitfeld var en Adelsmand og Rigens Raad, og Kong Christiern var saadan en Regent, der holdte den gemene Mands Partie, og var Borgeres og Bønders Forsvar imod den selvraadige Adel. Saadant er det almindelige Mundheld hos høybemeldte Konges Apologister. Men hvorfor glemmer mand her Svaningium, der jo ingen Herremand var? og har dog ikke været noget Haar mildere imod den ulyksalige Konge, men fast

værre end Hvitfeld, og virkeligen fourneret denne de slemmeste Tale-maader og Fortælninger om ham? Sagen er, man giver ikke agt paa Tiden, naar disse tvende Mænd levede, og bragte deres Arbeide til veye. Havde de skrevet en tyve eller fyrretive Aar sildiger, da, naar som end Facta, som de fortælle, vare bleven de selvsamme, vare dog deres Critiqver ikke just bleven saa heftige. Svaningius skrev efter Ordre, og den Herre, som hand havde Befalning af, og tiente, nemlig Kong Frederich II. af høylofl. Ihukommelse, taalede ikke at der blev noget mildere talt om en Konge, hvis Børn og Børne-børn hans Majest. havde at ansee paa samme Maade, som det Kongelige Protestantiske Huus i Store-Britannien anseer endnu det Stuartske. Den maae ikke være stort erfaren i Historierne af Kong Friderici II. Tider, som ikke begriber dette, eller og ikke er videndes, hvorledes høyst-bemeldte Konge ideligen havde Øye med det Lothringske Huus og dets Idrætte. Jeg kunde vel skrive endnu mere herom, hvis jeg fandt det at være af Fornødenhed.

§. 5.

At og Kong Christierns Øyemerke med Reformationen har ikke været meget reen og hellig, skal tilstrekkeligen vorde opliust i det efterfølgende. Men at hans Forsæt, med at faae Bisperne forsvækket, som Hvitfeld skriver, og bringe det meeste geistlige Gods under Cronen, har alligevel, paa en verdslig Maade, været heel got, viist og fornuftigt, tør jeg vel bestaae, omendskiønt det ikke siges af Hvitfeld: Og naarsomhelst høybemeldte Konges Forsvarere ville tale saaledes, bliver jeg gandske af deres Mening. Intet er vissere, end at hand, og enhver Konge i Danmarck udi de Tider, var dertil høytrængende og nødtørftig, naar mand betænker, at Bisper, Prælater, og Herre-Clostere besadde langt over den tredie Deel af det, som Kongen burde eye; og saa snart som nogen Krig paakom, da motte, foruden Almuens strænge Beskatning i Kiøbstæder og paa Landet, laanes store Summer Penge inden- og udenlands, hvorved endnu mere Gods fra Kronen blev pandtsatt, og Kongen blev i Bund forgiældet. Altsaa var ved slige Tidernes Beskaffenhed, til at opholde en Konges Stat her i Norden, og at Riget kunde eengang vorde satt i nogen Velstand og Anseelse, det eeneste og intet andet Middel, end det, som GUd omsider beskikkede, og

gav sin Velsignelse og Lykke til, i det Aar 1536. under den høypriseligste af Kongerne, Kong Christian III. Til hvilken Herres Opkomst paa Thronen, samt til den lykkelige Forandring med Bispernes og det meget geistlige Godses Restitution til Cronen, GUD HErren, som allene flytter og omskifter Throner og Kongeriger, banede Veyen ved Kong Christiern den Andens Fald og Fængsel. Hvorfore det nu ey har behaget den Allerhøyeste, at give samme Lykke til denne sidst benævntes Forsæt, kand mand ikke fortænke nogen, om de søge Aarsagen dertil i hans slette foretagne Maade og Adfærd. Sandt er det ellers, at hand havde adskillige gode Egenskaber. Hand var braf, kiækmodig, en god Krigsmand, forfaren i Videnskaber, vel intentioneret for Lov og Ret og en god Politie at handthæve, ja heel ivrig til Almuens Tarf og Beste at befodre, samt at beskiærme de Fattige imod de Mægtiges Vold. Men, naar mand igien beseer hans Feyl og Lyder, kand en Deel deraf ikke med noget got Skiæl undskyldes, allermindst paa saadan en Maade, som hans Forsvarere hidindtil have forsøgt det. Og naar som deriblant bliver meldet om hans bekiendte Forretning i Stokholm Aar 1520., da er vel intet slettere og uskikkeliger, end det slags Apologie som de derfor giore. Min Tanke har altid været, at domme derom paa en anden Maade, bygget paa det Fundament, som jeg allerede har omrørt; nemlig at hente og herføre hans umilde Medfart med de Svenske, ikke fra nogen naturlig Drift til Grumhed og Blodgiærighed, (da jeg dog ikke negter, at hand var alt for hidsig og hastig,) meget mindre fra Pavens Band og Fuldmagt, men heller og langt mere fra den ulykfalige Herres onde Raadgivere, for at kunde bode paa den omtalte store Mangel og Penge-Trang. Hand havde lovet, og med sin Kongelige Eed tilsagt de Svenske, iblant andre Artikler, denne, "Jngen u-vaanlige Tynge at "paalegge, med Cise, Skat, eller andet, uden med Rigens Raads og "Edelinges Samtykke." Paa denne Eed blev hand hyldet og kronet. Men som hand strax derefter besluttede, ikke at vilde eller at kunde holde denne Eed, blev Diderich Slagheks Raad følget, som var, at Sverrige kunde aldrig komme under Skatt (saaledes var Talemaaden,) saa længe de af Raadene og Edelinge bleve i live, som havde Myndighed nok til at sette sig derimod, og indtil Kongen fik et Raad der i Riget efter sin Villie. Derpaa blev Blodbadet besluttet, og til at besmykke det, blev af bemeldte Slaghek udfundet, at Kongen skulde giore Pavens

Sag heraf, og foregive sig at være befuldmægtiget til at exeqvere det forhen over de Svenske ergangne Band. Men herom skal videre tales, inden jeg ender denne Afhandling. Hvad Danmarck angaaer, da er forberorte Aarsage ogsaa aabenbar; hvorom jeg vel kunde føre mere paa Banen, end hvad som hos Hvitfeld findes. Men hvo der har kun læst hans Historie med Agtsomhed, behover ikke noget videre, til at vorde om Sagen overbeviist.

§. 6.

Vel kunde mand endnu desforuden indbilde sig en anden Aarsag, og henlede den fra Kongens nærværende Omstændigheder, i henseende til det Romerske Hof, jeg mener til Paven. Kongen havde paa nogle Aars Tiid maget det saaledes, at hand ilde kunde have bemeldte Hof til Vens. Hans Medfart med Biskop Jens Anderson i Odensee, med Erke-Bisp Erich Valkendorff i Trundhiem, med Angelo Arcemboldo og hans Broder, og med Aflads-Pengene, hand bemægtigede sig, bragte ham adskillige Paamindelser og Formaninger til, u-agtet det Guld hand spenderede i Rom paa visse Prælater, for at holde Paven i gode Lune. Dog var dette ikke at regne, imod hvad nu sidst i Sverrige var passeret, med tvende Biskoper og flere Geistlige at lade rette og brænde, syv Præster at lade drukne rc. hvilket hand ey kunde være forsikret om at kunde hos Paven gotgiøres alleneste med Diderich Slaghekś Paafund, helst naar de Svenske maatte stædes til Gienmæle. Altsaa kunde det vel siunes, at, efterdi hand nu saa strax, efter saadan Forretning i Sverrige, bekom disse Reformations Tanker, og skrev nu forst til Saxen, for at faae en lærd Mand herind, til at lære og prædike paa Lutheri Viis, hand da dermed kand have havt i Tanke, at forskaffe sig Respect hos Paven, og holde ham tilbage fra at falde de Svenske bi. Kong Christiern kunde maaskee have spurt, hvorledes Churfyrsten i Saxen blev flatteret af Paven, der havde skikket ham den gyldene Rose, og giort ham de skionneste Tilbud og Hofligheder i Verden, for at faae ham afvendt fra Luther. Og naar Paven nu fornam, at Kongen fangede det an paa samme Viis, blev det vel at formode, at hand opofrede baade Arcemboldum samt de Svenske og Danske Biskopper, for at stoppe det sig her indsnigende nye Kiætterie.

§. 7.

§. 7.

Men lad være, at denne sidst-ommeldte Motiv ikke engang kom i hans Tanke, saa er derom nu ey heller Sporsmaal. Her maae vi nu tale om, hvor vidt hand bragte det med sit Forehavende. Til sine Herrer Morbrodre i Saxen skrev hand sidst i Septembri i forbemeldte Aar, strax efter sin Hiemkomst fra Sverrige. Disse anbefalede hans Begiering til Lærerne i Vittenberg, Dr. Andreas Carlstad, Dr. Morten Luther, og Dr. Nicolaus Amsdorf: hvilke antoge og foresloge een af deres, i sær Dr. Carlstads, Discipler, der havde været Præst i det Stift Würtzburg, navnlig Mag. Martinus Reynhard von Eyvelstad. Hand kom her til Kiobenhavn, med Breve til Kongen fra Churfyrsten og Hertug Hans, nogle Dage for Juel. Og om hannem er det, Lutherus taler i det bekiendte Brev, dateret den 7. Martii 1521. (*Tomo I. Epistolar. pag. 313.*) Ita retulit, quem illuc dedimus, Dn. Martinus. Kongen lod ham strax anvise en Plads in Facultate Theologica paa Kiobenhavns Universitæt; Og den 20. Decembr. blev hand indskreven i Matricula Academica med disse Ord: "Martinus Reinhardt, "Presbyter Herbipolensis Diœcesis, intitulatus est ad Facultatem "Theologicam, feria quarta, quæ Vigilia fuit Beati Thomæ Aposto-"li, ex jussu Principis vocatus huc venit." Denne vores ældste Matricula er nu ikke mere at finde, efter at den i nogle og tredive Aar er bleven savnet, og, u-vist ved hvis Forseelse, bortkommet. Men en Lykke er det, at den Sl. Biskop i Aalborg, Dr. Jens Jacobson Bircherod, havde havt den i Hænder, imens hand var Professor, og udskrevet adskilligt deraf; og at den meget flittige Mand Mag. Albret Thura haver i Trykken udgivet disse Bircherods Excerpta i en liden Bog, under den Titel: *Regiæ Academiæ Hafn. Infantia & Pueritia sub tenebris Pontificiis*, trykt i Flensborg Aar 1734. in 8. hvori og dette oplæste treffes. Og at denne Martinus Reynhardt er den selvsamme Mester Morten eller Hr. Morten, som Svaningius og Hvitfeld og alle deres Efterfolgere tale om, er aldeles ingen tvivl paa. Sl. Christiern Olivarius haver imidlertid, udi sit smukke Skrift *de Vita & Scriptis Pauli Eliæ* (*pag. 37.*) fundet et slags Vanskelighed i at troe det; Ikke veed jeg hvad det har været, saasom hand ey giver det tilkiende. Saa haver ogsaa, da jeg for nogle Aar siden udlod mig med samme Mening til Autores der

Dåni-

Dänischen Bibliothec, (som de og sige i det förste Bind, *pag. 15.*) disse halv om halv vildet giætte, at hand kunde have hedet Martinus Röser. Og hvorfor? Nemlig Lutherus skriver i det foromtalte Brev til Spalatinum: "Rex Daciæ etiam persequitur Papistas, mandato dato Vniversitati suæ, ne mea damnarent. Ita retulit, quem "illuc dedimus, Dn. Martinus, *reversus ut promoveretur*, rediturus illuc." Mand har da meent, at dette betydde en Magister-Grad, som hand var kommen tilbage for, til Wittenberg, for at tage den der. Og just finder mand en Martinum Röser nævnet, i Aaret 1522. til Wittenberg, udi Sennerti *Inscriptionibus Witteberg.* ved Leylighed af een da holden Magister-Promotion. Men jeg motte vel sporge: Hvor haver Lutherus sagt, at det var en Magister-Grad, hand skulde promoveres til? Og hvorfor er Jo. Pauli Resenius, i hans *Luthero triumphante (pag. D. 2.)* just falden paa saadan Mening? Kunde det ikke været en Licentia, en Baccalaureatus, om ikke Doctoratus in Theologia? Hvad skulde en Philosophisk Magister-Grad være ham saa fornoden, nu at reyse tilbage efter, og hente den hos Professores Philosophiæ i Wittenberg, ja bie over gandske Aar og Dag derefter, indtil 1522. for at læse Theologien i Kiobenhavn, hvor hans Collega og Avindsmand Paulus Eliæ var allerede promotus Theologiæ Doctor? Dernæst maae jeg vise, at det er en merkelig Feyl og Vildfarelse, at regne den Martinum Röser hos Sennertum til een af dem, der promoveredes til Magistros. Thi hvis mand havde seet ret til, havde mand fundet, at denne Mand var Promotor, og ey Candidatus eller nye Magister; nemlig hand var Facultatis Philos. Decanus, og creerede 4. Magistros i det benævnte Aar. Hvilket endnu klarere er at see udi samme Andreæ Sennerti *Academiæ Witteb. Historia, pag. Hhh. 2. b. in Catal. Decanor. & Promotorum*, hvor mand finder dette rettet og henfort til An. 1523. Thi udi Aaret 1522. var Henricus Stackmann Decanus, og creerede 23. Magistros; Men i det følgende var Martinus Röser det, og promoverede fire. In Summa, vores Martinus Reynhardt var alt Magister, forend hand kom i Kiobenhavn, og blev, siden hand drog herfra, ikke til videre Academisk Grad promoveret. Om hand har ladet dette Forsæt fare, fordi hand maatte reyse hastigen fra Wittenberg igien, (hvorom siden skal tales) eller fordi hand blev en Efterfolgere af Dr. Carlstads Meninger, der udi sin sidste Actu Promotionis

tionis An. 1522. erklærede sig en Fiende af alle Academiske Grader, lader jeg staae derhen. Hans (Martini) Affald til Secterie og derpaa fuldte Forliis af hans Prædike-Embede til Jena, findes der noget lidet om hos Seckendorff, og de andre Reformations-Historicos. Af hans Skrifter er mig ikke falden i Hænder, uden disse tvende: Det forste: Eine Christliche Brüderliche Unterricht an die Christliche Gemeine yn der Stadt Jhene ym Landt zu Döringen, der verbannten Ketzerischen Mönch halben, wie und weß sich Christlich gegen yn verhalten sollen. M. Martinus Reynhardt von Eyuelstadt, in 4to. 3. Ark. Derudi er Fortalen dateret til Jhen, Montag nach Nicolai 1523. og Underskriften er: Martinus Reynhart Ecclesiastes zu Jhen. Det andet har denne Titel: Underrichte, wie sich ein frummer Christ bey den Papistischen Messen, so yetz noch vil gehalten werden, (wenn er sich mit gutten Fug nit absundern kan) halten soll, daß er sich nit versünde, und die Zeit unnütz verliere. Item ein Christliche Betrachtung, so du zu dem hayligen Sacrament wilt geen. Martinus Reynhart Ecclesiastes zu Jhen 1524. Er kun 4. Blade in 4to. Og vidner om, at Manden udi Alterens Sacraments Forklaring var da gandske ret lærende, og endnu ingen Secterer. Ja det er vitterligt, at hans Læremester, Dr. Carlstadt selv, var, indtil denne Tiid, udi eens Mening med Luthero, over bemeldte Artikel, og faldt endeligen derfra om Høsten i samme Aar 1524. Ellers skal bemeldte Reynhardt ogsaa være Autor til den Bericht der Handlung zwischen Luthero und Carlstadt, An. 1524. den 22. Augusti zu Jena geschehen, som findes i Tomis *Operum Lutheri.*

§. 8.

Men at komme igien tilbage til M. Martins Forretninger her i Staden, da taler Svaningius derom (*pag. m. 139.*) saaledes: "Quum "Regem Hafniæ adiisset, assignatus est ei docendi locus in Templo "D. Nicolai, ut ibi diebus Dominicis ac festis, & quoties in septimana "ipsi commodum visum esset, conciones ad populum haberet. &c." Er saa vel at slutte, at hand udi den strax indfaldende Juul, saavelsom derefter, har holdet jævnlige Prædikener, som de Papistiske Canniker

ved vor Frue-Kirke og de andre Præster have, i deres Jule-Lege, giort Spot af, spillet Comedier med, og ladet efterabe ved den Gade Dreng, som bekiendt er. Paa Universitetet har hand og holdet en Disputats, uden Tvivl i Januario 1521. hvis Titel var, *Positiones ex libro de Captivitate Babylonica;* nemlig disse Theses vare uddragne udaf det bekiendte Lutheri Skrift om samme Materie. Herom taler Dr. Joannes Pauli Resenius i hans *Luthero triumphante, ad an.* 1522. og melder derhos, at Biskop Ove Bilde formaaede Paulum Eliæ, der havde forhen været Reynhards Tolk og daglig Omgangsmand, til at refutere det.

§. 9.

At nu benævnte Martinus er, for sine Prædikener, og i sær for sine Facters og Laders Skyld paa Prædikestolen, bleven til Spot og Vidunder, er rigtigt nok. Dette vidner Svaningius, som gandske vist selv har været med og seet de Comedier an, som spilledes om ham; saasom Svaningius (der var fød An. 1503.) gik den Tiid i Skole her i Staden. Og hannem har Hvitfeld og de andre sagt det efter. Men at dette Abe-Spil har jaget Manden herfra, og været saaledes Aarsage til, at Evangelium ikke fik videre Fremgang, (hvilket nogle saaledes have skrevet, og indbildet sig og flere,) er forviidt strækket: Og saadant har jo ingen af bemeldte tvende vore Historie-Skrivere sagt. At han alligevel reyste bort herfra i Februarii Maaned 1521. er ligeledes sandt: Men hand reyste i et lovligt Ærinde, og i Kongens anbefalede Forretning, med fuld Forsæt og Aftale at komme igien og blive her. Dette gik saaledes til: Kong Christiern saae vel og merkede, at han ikke havde bekommet den rette Mand; Mester Martin var allene ey fuldkommen voxen til dette Verk; Men at her giordes flere og stærkere Mænd fornøden, til at binde an med Bisperne og deres Forfegtere, og til at sætte Universitetet i den Stand, som Kongen attraaede. Martin Reynhardt har vel ogsaa været selv saa oprigtig, at erkiende dette, og haver end videre forstrøstet Hans Majestæt om, at mand vel skulde faae slige Mænd herind, som behovedes, ikke een eller to, men flere. Ja, han tvivlede ikke paa, at, eftersom Kongen nu noksom havde givet sig blot, og ladet udgaae sin Befalning til Universitætet, hvorudi strængeligen var forbuddet, at tale eller skrive imod Luthers Skrifter, mand da vel skulde faae Dr. Luther

ther selv overtalt til at komme herhid, eller i det mindste hans Collega og Formand Dr. Carlstad, og deslige andre. Dette Haab grundede sig fornemmeligen paa den Uvished, disse brave Mænd svævede udi hvor de vare, meest formedelst Rigs-Dagen til Wormbs, som var i forgangen Aar udskreven af Kæyseren, og nu alt begyndt. Saaledes stod det da in Crisi, og mand vilde snart faae at see, hvorledes det gik af med Religions-Væsenet, og om ikke Luther og hans Anhang bleve forjagede ud af Tydskland, og maatte være vel tilfreds at komme til Danmark. Herinde kunde de have en frie Plads, til at bestorme Paven, og forsvække de stolte Biskopers Myndighed, saa got som skee kunde, og vor Herre vilde give Lykke til.

§. 10.

Efter saadanne Betraatninger og Overlæggelser, blev det besluttet, at Martin Reynhardt skulde nu strax reyse til Wittenberg, og der handle med Doct. Carlstad og Luther, om at faae dem til Kiobenhavn. Og til den Ende bleve Skrivelser og Breve giort færdige, til Fyrsterne i Saxen, om deres Tilladelse og Forlov hertil, samt Passer og Leyde-Breve for saa mange deslige Mænd som kunde bekommes, paa det de ufortøvet kunde begive sig hid. Kongens Tydske Secreterer, Stephan Hovfensteiner, fik Ordre at reyse med, paa samme Tiid; eftersom hand desforuden havde i Befalning, visse magtpaaliggende Ærinder til Wormbs, hos Kæyseren og adskillige af Rigsfyrsterne at forrette. Derfore, saasnart de havde bestilt hvad der var at giore til Wittenberg, skulde de begge drage hen til Wormbs. I Saxen komme de da, i Begyndelsen af Martio. Lutheri Brev herom er af den 7de i bemeldte Maaned. Derudi staaer ikke noget Ord om Hoved-Sagen. Martin Reynhardt haver vel i denne første Besøgelse ikke endnu udladt sig derom, men haver allene sagt, at hand var kommen i sit eget Ærinde, for at promoveres: Med mindre mand vil tænke, at Dr. Luther har havt sin Aarsage, at holde endnu Hoved-Sagen fordult for Spalatino. Det er ellers klart, at M. Martinus har banet Veyen og præpareret Luther, med at fortælle ham om Kongens Aversion for Papisteriet, og om hans Gunst imod Evangelium og Luthers Skrifter, hvilke hand havde forbuddet sine Geistlige at antaste og fordømme. Hvorvidt nu Luther maae siden have erklæret sig paa det øvrige, skal herefter

 høres.

hores. Med Doct. Carlstad blev man strax færdig. Han tog imod Vocationen, og lovede at vilde med det forste giore sig færdi j at reyse til Kiobenhavn; hvortil Martinus Reynhardt leverede ham Kongens Leyde-Brev. Churfyrsten og Hertug Hans vare paa den Tiid ikke hiemme, men alt længe tilforn, forend vore Folk indfunde sig i Saxen, afreyste til Wormbs, hvor og Kæyseren selv forleden Aar i December-Maaned var ankommen. Hopfenstein og Martinus Reynhardt begave sig nu derhen; og hin aflagde saa meget, som skee kunde og Leyligheden tillod, af de Værv som hannem vare anbefalede, hos Kæyseren og de andre Fyrster. Imidlertid er Doct. Luther, midt i April-Maaned, ogsaa kommen til Wormbs. Vore Folk havde, forend hans Ankomst, erfaret saa meget, at Churfyrst Friderich af Saxen ingenlunde vilde miste ham, eller overlade ham til Kong Christiern. Luther skal selv ikke have været vanskelig at overtale. Og efterat Forhoret med hannem var overstanden, blev ogsaa Churfyrsten noget foyeliger imod vores, og gav dennem Haab, om at naae deres Forsæt med Luthero. Alt dette, som jeg nu har fortalt, om disse Hopfensteiners og Reynhardts Ærinder, og deres Forhandling Carlstadt og Luther angaaende, ligger noksom aabenbare og beviist, udi den Skrivelse, som oftbemeldte Martinus Reynhardt, den 25. Aprilis fra bemeldte Stadt Wormbs, sendte til Kongen, og hvoraf Originalen er endnu forhaanden, liudende Ord fra Ord, som folger:

"Allerdurchleuchtigester, Großmechtigester Künig, Allergnedigester Herr. Ewer Kü. Mt. seind mein pflichtig Dienst in aller Untterthänighait allzeit zuvor, samt meinen Gebett gegen GOtt für E. Kü. Mt. zu bitten, beraitt. Allergenedigster Künig, Als ich von E. K. Mt. zu Koppenhagen, in Beuelch derselbigen E. K. Mt. umb Doctorn Andreen Bodenstein von Karolstat, gen Wittenberg, in Hoffnung denselbigen bis an E. K. Mt. Universitet zubringen, geraÿst, In alda gefunden, und das Geleid, so E. K. Mt. eegenanten Doctorn zugesandt, gegeben, hat sich bemeldter Doctor Andreas gantz gutwillig E. K. Mt. zu dienen ertzaigt und befinden lassen, auch das Geleid in grossen Freyden angenommen. Aber die Durchleuchtige Hochgeborne Churfürsten, Fürsten rc. E. K. Mt. Oehmehen, Schwager und Rat rc. seind all aus Jren Fürstenthümben, gewest, etzlich, als die Durch-

leuch-

leuchtige rc. Fürsten, Hertzog Friderich von Sachsen rc. Joachim Margraue zu Brandenburg rc. beyde Churfürsten rc. seynd zu Wormbs gewesen; welchen ich E. K. Mt. Brieue geliebert; und von Hertzog Friedrichen kheinen Beschied, ee Doctor Luther allhie gen Wormbs khame, entphangen; denn Sein Churfürstliche Genaden machten sich so schwer den Man zu vorlassen, daß ichs E. K. Mt. itzomals nicht alles schreyben, verhoff aber doch Doctor Carlstadt und Doctor Luthern auch, samt andern vil Hochgelarten Leutten an E. Mt. Universitet zu bringen. Dann Steffan, E. K. Mt. Secretarius, hat, nach Doctor Luthers Verhör, mit dem Churfürsten gehandelt, der sich gantz gut hat lassen finden, als bemeldter E. K. M. Secretarius clerlich ertzelen würt. Aber Margraue Joachim Churfürst E. K. Mt. Schwager rc. hat mich mit Seiner Genaden Gelaid genediglich abgefertiget. Die Hertzogen von Mechlenburg rc. seynd nicht zu Wormbs gewest; dan Hertzog Heinrich ist von Römscher Käy. Mt. E. K. M. Schwager rc. Legation weys gen Schweitzerland gesandt, so ist Hertzog Albrecht mit dem jungen Margrauen wider zu Land gereist; Derohalben ich von Jne khein Geleid, sonder E. K. Mt. vff heut dato noch hab; yedoch hat sich Steffan in Römischer Cantzlei beworben, daß wir Röm. Käy. Mt. rc. volkhomen vehelich Geleid erlangt haben. Jn den Sachen Anthoni v. Metz berürende, hab ich in nicht funden, kan auch nit erfaren wo er sey: Aber beyden Hertzogen von Braunschweig rc. Erichen und Heinrichen den Jüngern hab E. K. Mt. Brieue geantwort, kheinen andern Beschied, dan wo gedachter Anthoni v. Metz zu Jne khum, so wollen sie, nach E. K. Mt. Schrifften, Jme gefüederlich und rätlich beholfflich sein. Der Ertz-Bischoue von Bremen rc. E. Kö. Mt. Rat und Oehmen rc. ist hinweg von Wormbs geritten, acht Tag eher ich bin dahin khommen, deßhalben Jch denselben Brieue, auch Anthonis Brieue, und E. K. Mt. Ohmes Brieue des Hertzogen von Holstein rc. alle noch habe, und der kheinen zu Wurmbs von mir geben khan: Dan der Jung Hertzog v. Holstein will seines Her Vatters Brieue nicht anneheimen."

"Allergenedigster Künig und Herr, Neue Zeitung des Reichstags khan jetz E. K. Mt. gantz wenig oder nichts sagen noch schreyben: Dann die grössest Red ist alle vom Doctor Luther, den vordret man,

und ist khein ander Beger an In, dan daß er widerruff; das will er nicht thun. Andere Handlung umb Kürtze willen hie untterlassen, vnd E. K. Mt. von Steffan und mir, so GOtt vns hilfft, zu Pfingsten, alß ich hoffe, clarlich hören. Thue mich hiemit E. K. M. untertäniglichen beuehlen, E. K. Mt. wolle mein genedlichen bedencken und beuolhen haben: Will ich gegen GOtt umb E. K. Mt. Wolfart und Langleben zu bitten allezeit geflissen sein. Datum Wormbs vff S. Marci des heiligen Evangelisten Tage 1521.

E. Kon. Mt. demütiger Caplan

Martinus Reinhart.

Dem Großmechtigesten Durchleuchtigesten Künigen und Herrn, Herrn Cristiern, zu Denmarck, Schweden und Norwegen rc. König, Hertzog zu Holstein und Schleswig rc. Graue zu Aldenburg und Delmenhortzen rc. Meinem allergenedigsten Herrn."

Mand seer da af dette Brev, at Kongens Forlangende har været, foruden Doct. Carlstad, ogsaa at vorde Doct. Luther mægtig, og faae ham herind til Universitetet; Men at Churfyrst Friderich ikke har vildet samtykke derudi, eller slippe ham fra sig. Churfyrsten vilde i det mindste først see, hvorledes det vilde løbe af med ham, naar hand kom til Wormbs. Da nu Luther havde været til Forhør, og mand fornam, hvorledes Kæyseren, Pavens Nuntius, og det øvrige stærke Partie af de Catholske, havde alt ondt i Sinde med hannem og med Evangelio, haver Churfyrst Friderich begyndt at tage det Danske Verf i Betænkning, og givet Kong Christierns Secretario et bedre Svar, menende maaskee, (førend hand fandt paa det andet Raad,) at Manden kunde ey blive saa ilde forvaret, naar hand fik et Asylum i Danmark. Saaledes bekom Secretereren og Martinus Reynhardt den Forhaabning, at bringe baade Luther og Carlstadt herhid med sig. Men ikke blev det alligevel Churfyrstens Alvore, at miste Luther; og det lader sig ansee som hand haver ikkun simuleret for de Danske. Thi hvad skeede? Efterat Reynhards Brev er skrevet, paa Marci Evangelistæ Dag, som er den 25. Aprilis, saa er næste Dagen derpaa, den 26. Luther reyst fra Wormbs, da Churfyrsten lod hannem ved forklædde Folk optage paa Veyen, og udi største Hemmelighed henføre paa den

Fæst-

Fæstning Wartenborg: hvor hand blev siddendes, indtil hand Aaret derefter 1522. den 6. Martii, imod Churfyrstens Villie og Vidende, drog derfra, og indfandt sig i Wittenberg; som af Historierne nokssom er bekiendt. Mand maatte sporge, hvorfor Churfyrst Friderich ikke kunde have ladet hannem slippe fra Wartenborg herind til Danmark? Men hvo seer ikke, at Churfyrsten vilde have hannem forvaret udi ald Sikkerhed, til sig selv, og til sit eget Lands Nytte? Langt heller end at vove hannem hos sin Soster-Son Kong Christiern, hvis ustadige Væsen og anden Gemytts Beskaffenhed hand vel kiendte, og hvis Oyemærke med Evangelio hand mueligen ikke holdte for at være saa aldeles reent. Ja maa mand her ikke giore denne Slutning, at denne Konge var det ey beskiæret, at saadan dyrebar GUds Velsignelse, formedelst GUds sande Ords Prædiken, skulde faae Fremgang under hans Regimente eller ved hans Forsorg, udi vort Fæderneland? Det mindeste, man kand tænke herom, er at erindre sig det Sprog i Bibelen 1 Chrønik. 23. Cap. 8. Vers.

Fra Stephan Hopffenstein findes ogsaa en Skrivelse til Kongen, af samme Dags dato: hvilken, omendskiont den gandske intet indeholder om Luther eller Carlstadt, eller noget til Religionen horende, jeg dog, i en vis henseende, vil ogsaa afskrive, helst den er ikkun kort:

"Durchleuchtigister, Großmechtigister Künig, Euwern Ku. Mt. seyn meyn gantz willig gehorsame verpflichte Dinst allezeit untertenigklich mit allem Vleiß zuvorn. Gnedigister Herr, Ich byn E. Kü. M. Beuhell nach inn gantz wenig Tagen ser eylendt gen Wurmbs bey Ro. Kay. M. kumen, und meynne Gewerb, so mir von E. Ku. Mt. beuholen, mit allem Vleiß geworben, und ausgericht. Ich byn aber mitt der Anthwurt verzogen und auffgehalten worden, bis auff diesen Tag dy erst erlanget. Dan dy Sachen der eilenden Reis Key. Mt. geendert, vnnd Jr Key. Mt. mir von Tag zu Tag schir alle Stund Vertrostung gethan; Darauff ich E. Kü. Mt. mitler Zeit nichts eigentliches kund zuschreiben bis auff nu mir Jr. Key. Mt. gesaget, wie Sy ungeuerlich xiiii. Tag nach Pfingsten in Brabandt sein wollen. Wy ich dan auffs lengest in x. Tagen bey E. Kü. M. selbst eigner Person zu sein verhoff, der unnd ander Sachen, Ich von E. K. Mt. wegen hab

ausgericht, selbst allenthalben müntlichen berichten will. Das geb ich E. Kn. Mt. als meynnem Allergnedigisten Herrn unterteniger dinstlicher Meynung zu erkennen. Dann E. K. Mt. dy ich dem Almechtigen GOtt in langwirige glückſame Gesundtheitt beuhelle gehorsam unterteniglich zu dinen byn ich alle meines Vermügens allezeit mit gantz untertenigen Vleiß willig = = = gantz eilig in Wurmbs am 25. Tag des Monats Aprilis Anno ꝛc. 21. E. K. Mt.

gantz gehorsamer untertenig williger Diner

Steff. Hopffenstein.

Dem Durchleuchtigisten Großmechtigisten Fürsten und Herren, Hern Cristiern, zu Denmargken, Schweden, Norwegen ꝛc. Künig, Hertzog zu Sleßwigk, zu Holsten ꝛc. Grauen zu Aldenburgk und Delmenhorst, meynnem gnedigisten Herrenn."

§. II.

Førend jeg nu gaaer videre, er det fornødent at jeg fortæller eet og andet til Historiens nogen mere Opliusning; først, om Kongens Negociationer til Rom ved det Pavelige Hof, imedens hand her hiemme havde denne Religions Reformation for Hænde; saa og dernæst om hans Majestæts Reyse til Nederlandene, der at besøge sin Svoger Kæyseren, og hos hannem at udvirke adskillige Stats-Anliggende. Til Rom holdte Kongen ved, at skikke sine Oratores og geistlige Gesandter hele Tiden igiennem, i begge Aarene 1520. og 1521. og gav dem overflødigt hos Paven at sollicitere. Aar 1520. havde hand didsendt Mester Povel Andersson, Cannik og Cantor i Ribe, deels for at bekræfte og retfærdiggiore hans Majestæts Beskyldninger imod Angelum Arcemboldum, som var nu allerede i Rom tilstæde, og af ald Magt drev sine Klagemaale imod Kongen, over den Uret og Vold, som hand foregav ikke mindre den hellige Romerske Kirke, end sig selv, her at være vederfaret; deels til at berette Paven om Kongens Forhold imod de oprøriske Svenske, som Kongen havde fundet fornøden at hende en Exemplarisk Straf over; hvilket hand haabede at Paven fandt ikke noget paa at sige; helst efterdi samme Svenske, Geistlige saavel som

Verd-

Verdslige, vare af Paven i Band satte, formedelst deres u-christelige Omgang med Erke-Bisp Gustav Trolle, og deres mange Forbrydelser imod den hellige Kirke. Saa skulde og bemeldte Kongens Sendebud begiere Confirmationer af Paven for Mester Diderich Slaghek til Skare-Stift, og for Biskop Jens Andersson af Fyen til Strengenes-Stift, i de aflivede Biskopers Vincentii og Matthiæ stæd. Men udaf disse Ærinder finder jeg ikke at Mester Povel Andersson fik mere udrettet, end det første, og derudi blev resolveret saaledes, at Paven havde befalet Cardinal Laurentio Puccio tit. Sanctorum qvatuor Coronatorum, at giøre et Forliig udi Sagen imellem Kongen og Arcemboldum. Med hvilket Forliig Povel Andersson nu maatte reyse hiem, og forfare om Kongen vilde være dermed fornøyet, og give sit Samtykke og Confirmations-Brev derpaa. Pavens Brev om selvsamme Sag, hvilket endnu haves in originali, er dateret til Rom den 22. Martii 1521. og kand saa bemeldte Gesandt ey være dermed hiemkommen, forend engang imellem Paaske og Pintzedag. Jeg forbeholder mig derom videre at tale udi en egen Afhandling om Angelo Arcemboldo, da ogsaa mere skal vorde sagt, hans Forretninger angaaende, end mand, enten i vores eller de Svenskes Skrifter, endnu har bragt for Liuset. Men neppe var Povel Andersson hiemkommen, førend herfra bleve endnu flere Gesandter skikkede til Rom, i Foraaret af Anno 1521. just paa selvsamme Tiid, da mand bemøyede sig om de nye Lærere fra Wittenberg. Thi da reyste herfra ud til Paven Johann Slaghek, Mester Diderichs Broder, Mester Hartvig Lange, og Mester Claus Pedersøn Cannik i Lund, den ene efter den anden, og alle med Kongens Ærinder, deels udi sær, deels med samlet Raad og Fliid, at besorge udrettede. Her findes endnu tilstæde af deres Original-Breve, skrevne fra Rom, in Julio, Septembri og Novembri i bemeldte Aar 1521. og i Martio 1522. Og til selvsamme Samling have ogsaa henhørt de, som nu findes hos Hr. Etats-Raad Fos, (efter Chr. Olivarii Beretning de Paulo Eliæ *pagg 27. seqq.*) og som jeg ikke veed ved hvad Tilfælde derfra maae være bleven afskilte. Hvad deres Ærinder angaaer, da seer man af bemeldte Breve, at de have betreffet, foruden de forhen omtalte Stifter i Sverrige, Skare og Strengenes, ogsaa Asloe- eller Opsloe-Stift i Norge, hvortil Kongen havde nævnt Mester Hans Mule, item Lunde-Erke Biskopdom, som Hans Maj. søgte

at

at faae Mester Jørgen Skotborg, sin forrige troe Tienere, gandske afsat fra, og Mester Diderich Slagheck af Paven dertil confirmeret. Og for denne Sags skyld var det, at ey allene Broderen Johannes Slagheck var udreyst, men den var ogsaa Mester Klaus Pederssøn paa det flittigste anbefalet. Herom kand og videre læses Joannis Svaningii Fortælning, (*Hist. Christ. II. l. 2. cap. 6. §. 7. & 8.*) dog at man retter derudi den Feyl, at hand nævner Theodoricum i Stæden for Johann Slagheck, *pag. 187.*) Denne sidste Sag var og den eneste, som de udrettede efter Ønske; Thi udi Skare, Strengenes- og Opsloe-Biskopsdømme giorde Paven dem immerhen Vanskeligheder. Og hvad de Svenskes Klagemaale angik, nemlig over de til Stokholm aflivede Bisper, da kunde vore Gesandter ikke forhindre, at jo Paven og Cardinalernes Collegium besluttede, at sende en egen Commissarium herind til at undersøge Sagen, og forfare hos hvilken af Parterne den meeste skyld befandtes, enten hos Kongen eller hos de Svenske. Endeligen blev og een Post dennem bevilget, angaaende tvende vore Nordiske Helgene, Hellig Eler og Hellig Hogen, om hvilke M. Claus Pederssøn skriver Kongen til (den 21. Sept. 1521.) at hand hiemskikker til Hans Majest. med Mester Hartvich tvende Brevia Apostolica, lydende paa, at "endskiønt bemeldte Helgene ikke ere canonizerede, maae Kongen dog lade giøre "Officia, og sige Messer om dennem, og helligholde deres Fester, og "dertil lade tilrede, giøre og udstaffere de Stæder og Altere, som deres "Legomer og Reliquiæ skulde ligge, hviles og bevares udi, med Kon"gens Navn og Titel derhos skrevet eller udgravet, og hvad hans Naade "vilde have digtet eller giort, enten Vers eller andet ꝛc." Saadanne herlige Verv og Forretninger havde Kong Christiern til Rom at lade forhandle, nu imedens hand her hiemme satte Paven Briller paa, negocierede med de Wittenbergiske Lærere, og vilde have anstillet en Religionens Forandring her i Riget.

§. 12.

Den anden Post, som ogsaa hører til, just ved selvsamme Tiid, at paaagtes, er at Kongen, da hand havde fra Wormbs bekommet de tvende Skrivelser, fra M. Martin Reynhardt og fra Hopffensteiner, og af denne sidstes Brev fornummet, at Kæyseren vilde være i Braband 14. Dage efter Pintzedag, resolverede Hans Majest. straxen, at giøre

en

en Reyse til Nederlandene, for at besøge sin Svoger Kæyseren, og selv udi egen Person at udrette de Ting, som vare hannem høyligen magtpaaliggende. Deraf var en Deel hans gamle Penge-Fodringer betreffende. Kæyseren sad endnu inde med den største Deel af Dronning Elisabeths anseelige Brudskat. Denne at kræve havde Kongen alt tilforne ikke forsømt; og herom var det fornemmeligen at Hans Majests. Gesandt Anthonius von Metz var udskikket i forleden Aar til Kæyseren, som paa den Tiid var udi Spanien. Kongen havde ventet, at Anthonius skulde have kommet udi Kæyserens Folge til Wormbs, og derfore havde Hans Majest. skrevet til Hertugerne af Brunsvig, Erich og Henrich den Yngere, at de maatte være Anthonio til Hielp i sin Ansøgning, saasom de da kunde bekomme deres Deel af bemeldte Penge, som Kongen var dennem skyldig og blev krævet for. Af saadan Aarsag, saa og for adskillig anden Billighed og Tieneste, som Kong Christiern havde at anmode Kæyseren om, deels imod sin Hr. Farbroder, Hertugen af Holsteen, (hvorom Hvitfeld kand læses;) deels imod de Svenske, til at forbyde Lybekkerne og de andre Søe-Stæder at giøre de Oprøriske udaf dennem Tilførsel, men meget mere at assistere Kongens Folk i Stokholm, lavede Hans Majest. sig selv til denne Reyse. Hand drog til Lands herfra, med et prægtigt Antal af Adel til Hest, efter de Tiders Viis, og det saa snart Pintzefest var forbi, som i bemeldte Aar indfaldt den 19. Maji. Denne Reyse og Kongens Besøgelse hos Kæyseren gav stor Opsigt i Europa paa de Tider. Mester Claus Pedersøn skrev derom, fra Rom den 20. Julii, at "hver Mand forundrede sig i Ita"lien, at Kongen var kommen did til Kæyseren, og med saa meget Folk; "Der sagdes at Hans Naade havde meere end 16000. Mand med sig; "og de der aldrig vidste at sige af Hans Naade, de havde nu alle deres "Munde fulde af Hans Naades Mægtighed: og uden Tvivl skulde det "rygtes heden udi Tyrkiet inden faae Dage." Iblant udenlandske Skribentere, som derom mælde, er endogsaa Petrus Martyr Anglerius, den fornemme Prælat i Spanien og Kæyserens Raad i det Indianske Conseil. Hand udi sine Latinske Breve (*epist. 724.*) taler derom saaledes: "Venit ad Cæsarem (*in Flandriam*) Rex Daciarum & Gottorum "Orcadumque insularum, quem vulgus dicit Dinamarcam, properato "cursu, cum intellexerit, Regem Gallum esse Cæsari sororio suo ini"micum. Suas offert ad unguem vires. Ducem exercitus Cæsarei

"se futurum offert, comitaturosque Suam Majestatem, quocunque "ierit, equites traduxit non multos, peditum offert numerum quin-"quaginta millium. Virum ajunt esse procerum & decorum, vultu-"que miti & unà martiali, animo, sub benignitatis velamine, ingenti, "præ se ferre Regis egregii autoritatem scribunt, &c." Dette Brev er skrevet til Valladolid i Spanien 1521. og (som det i Trykken læses,) XVIII. Calendas Junii. Hvilket er visselig en Trykke-Feil, og skal være XVIII. Cal. Julii, nemlig midt i Junio: thi før kunde denne Tidende ikke være kommen til Spanien. Jeg mener den Tidende om Kongens Ankomst. Thi det øvrige, om Tilbuddet af de 50000. Mand imod Frankerige, og ligeledes om de 16000. Mand i Kongens Følge, som Claus Pedersøn skriver at der snakkedes om til Rom, er af saadant Slags, hvorudaf vi ofte endnu om Dage fornøye os med at læse adskilligt fra fremmede Stæder, og de Fremmede ligeledes fra os, i ugentlige Aviser.

§. 13.

Imedens Kongen var nu paa denne Reyse, og opholdte sig, nu i Gent, Brysselog Brygge hos Kæyseren, nu til Amsterdam, veed jeg ikke, hvormeget der blev tænkt paa Dr. Luther og Carlstad, eller hvad som Religionen tilhørde. Saavidt er dog bekiendt, at Hans Maj. værende til Brygge, beviiste stor Ære og Naade til Erasmo Roterodamo, og havde hannem ofte til Tafel med sig; hvor der, iblant andet, forefaldt alvorlige Samtaler om Religionen, og Kirkens høyfornødne Reformation. Til en Prøve læser mand dette i een af Erasmi Epistler (*lib. 14. ep. 7.*) "Invictus Danorum Rex Christiernus mihi "simile quiddam dicenti respondit, ludens opinor, levibus pharmacis "(*ad tollendos Ecclesiæ morbos,*) nihil agi, sed illud esse remediorum effi-"cacium, ut primum corpus omne concutiant." Og i en anden (*lib. 23. ep. 6.*) "Nunc quoties foris prandebam, aut cœnabam, apud optima-"tes, atque etiam apud Danorum Regem, qui me vel quotidianum "convivatorem optabat." Men hvad der ellers er vist, og rigtigen passeret, er, at imidlertid Hans Majest. var borte, haver Doctor Andreas Carlstad, i Følge af Kongens Vocation, indfundet sig her i Kiøbenhavn, enten ved May-Maaneds Udgang, eller i Junio, og, efter at have været her en Uges Tiid, eller maaskee fiorten Dage i høyeste, er draget herfra tilbage, saa at han var hiemme igien til Wittenberg inden

St.

St. Hans Dag. Dette er en Anecdote i denne besynderlige Mands Historie, og een ikke mindre i vores Danske Kirke-Historie, som jeg endnu ikke veed om endnu nogenstæds er paa agtet, eller ved Trykken bekiendtgiort. Udi den Mængde af fremmede Skribentere, saavel de, som udi egne Tractater have beskreven Mandens Levnet og Forretninger, som og de, der udi andre Verker, horende til Kirke- og Reformations- eller lærde Mænds Historier, eller til alle slags Theologiske Materier, være sig hvad de hede, have enten vidtloftigen eller kort handlet om hannem, har jeg ikke kundet treffe nogen eneste, der have vidst noget om hans Danske Reyse. Mand kand slutte deraf, det som og Sandhed er, at Reysen og hans Forblivende her i Staden haver været kort, og at hand ikke længe er bleven savnet fra sit Huus og Hiem. En Deel Skribentere kand mand ikke negte jo at have været heel flittige, i at oppasse alle hans Gierninger og Jdrætte, hans Udgange og Jndgange, ja forfuldt hannem fra Land til Land, fra Stæd til Stæd. Men her er hand alligevel sluppen fra dem, kommen dem af Siune, og haver ligesom staalen sig herind og tilbage igien; saa at ingen har merket det eller bleven det vaer, forend hand sad igien i Wittenberg, og gav sine smaae Tractater ud, snart een, to eller tre hver Maaned, saasom hand pleyede. Jeg haaber derfor, at denne liden Forbedring, som jeg nu frembærer, til denne navnkundige Mands Historie, ikke skal vorde ubehagelig, men saavel udaf Tydske, som af Danske, vel optages.

§. 14.

Til hans Ankomst i Kiobenhavn at bevise, forstaaer sig vel selv at her behoves noget mere, end det forhen oplæste Martin Reynhardts Brev, hvorudi staaer allene, at hand tog imod Tilbudet og Kaldet, samt mod Leyde-brevet til at reyse hid med. Saa bliver da det forste og beste Vidne, om hvis nu er sagt, den forhen ofte-benævnte ærlige Joannes Svaningius. som havde belevet og været Vidne til dette og mere mærkeligt her i Staden, imedens hand gik i Kiobenhavns Skole, og var udi bemeldte Aar 1521. atten Aar gammel. Vel burde den gode Mand at have indfort dette om Carolstadio paa sin rette Plads i Konning Christiern den Andens Historie. Men hand havde da alt tilforne fortalt det paa et andet, endskiønt mindre beqvemt Sted,

nemlig in Historia Regis Christierni I. hvilken ikke er bleven trykt, og hvoraf findes en Copie udi det Kongelige Bibliothek. Derudi haver hand taget Leylighed af det Kongelige Universitets Stiftelse ved den Hoypriselige Herre Kong Christiern I., til at tale, dog ey vidtløftigen, om een og anden af de forste Lærere i Universitetet. Strax derpaa fortæller hand, hvorledes Kong Christiern II. kort Tiid, forend hand forlod Riget, havde skikket Mester Christen Torkildson Morsing, eller Morsianus, (den Tiid var hand endnu ikke Doctor,) ud til Tydskland, til at forskaffe og hente tvende Professorer herind, nemlig en Theologum, og en i det Grækiske Sprog, og at saadant blev foranstaltet med Bisperne her i Riget deres Samtykke. Biskoperne havde vildet, at M. Christen skulde draget enten til Löwen eller til Cölne, og derfra hentet den Theologum. Men hand, (siger Svaningius,) reyste i den Sted til Wittenberg, og efter Raadforing med Professorerne sammesteds, forde herind med sig Doct. Carlstad, og tillige med hannem een ved Navn M. Matthias Gabler, som var en kyndig Mand i det Grækiske. Da nu Dr. Carlstad her var ankommen, hendtes det strax i Begyndelsen, at hand her i Staden blev indbudden til et Giæstebud, i et Selskab af fornemme Folk. Der, hvad heller hand af Vinen blev formeget rundtalende, (som er Svaningii Mening,) eller og for Alvore og med Forsæt, fremsatte hand sine nye-fattede Forklaringer over Alterens Sacramente. Hand giorde dette og med saadan Heftighed, at en Deel af Giæsterne forargede sig heel meget derover. Dagen derpaa kom Rygtet om denne Dispute ud til flere. Hermed havde hand nu fordervet alting; saa at mand var betænkt paa, uden videre Ophold, at blive hannem qvit igien. Mand fandt paa nogle Aarsager at give fore, aflagde ham med en Foræring og en ærlig Reyse-Penge, og takkede ham for den Beredvillighed hand havde ladet see, i at vilde tilbyde dette Land sin Tieneste: Lod ham saa reyse i GUds Navn hiem igien til Wittenberg. Hvor hand siden udspredde sin vrange Lærdom, indtil at Dr. Luther kom, fra Rigsdagen til Wormbs, tilbage til Wittenberg, og igiendrev ham af GUds Ord. Saadan er Svaningii Fortælning, den jeg nu med hans egne Latinske Ord vil igientage; helst den indeholder endnu noget mere, som jeg her har ladet ude, efterdi det ey horer til Historien:

"Præ-

"Præterea etiam paulo ante fugam Christierni II. *Doctor* Christiernus Torchilli Morsianus, a Rege Christierno II. missus est in Germaniam, pro Theologo & Græcarum literarum Professore adducendis, idqve Episcoporum regni consensu. Verum Episcopi voluerunt, dictum Doctorem Christiernum, Theologum ex Lovanio vel Colonia petere. Ipse vero Witebergam adiit, & consilio Theologorum Wittebergensium Doctorem Carlostadium huc adduxit; simul & M. Matthiam Gabelerum, Græcarum litterarum peritum. Erat autem Carlostadius sectæ Sacramentariorum non modo auctor primus, sed ejusdem fidelissimus propugnator. Qvi si hæsisset paululum in schola, haud dubie non solum eam, sed & universum regnum erronea hac sua opinione infecisset. Verum singulari Dei beneficio factum est, & hominum piorum precibus, qvod in adventu suo invitatus sit ad convivium ab honestis hominibus Hafniæ: in qvo postqvam largius bibendo frontem exporrexisset, movere novas de Cœna Domini qvæstiones cœpit. Qvas cum mordicus tueretur, qvosdam inter convivas sic offendit, ut qvæ privatim in convivio disputata erant, postero die in publicum prolata ad aures piorum hominum pervenerint. Qvibus divulgatis, inventæ sunt rationes, qvibus honeste dimitteretur. Dato igitur viatico, actisqve gratiis, qvod ultro operam suam regno obtulisset, magno regni commodo dimissus, Witebergam rediit. Vbi hoc dogma suum renovavit; qvoad D. Martinus Lutherus, a Wormatiensi Conventu Witebergam reversus, manifestis institutionis Christi verbis eum refutavit. Qvi convictus atqve schola ejectus, Kemberg oppidulum haud procul a Witeberga sese contulit. Post inde in alia Germaniæ loca secedens, dogmati huic suo ad extremam usqve spiritus exhalationem inhæsit. Deus Opt. Maximus pro Divina sua clementia servet in posterum hanc novam Academiam ab omnibus erroneis & fanaticis opinionibus, & luceat in cordibus Doctorum per Spiritum suum, ut verbum potentiæ ejus pie amplectantur, & captivantes suam propriam conscientiam ac rationem, pure id ipsum seqvantur! Amen.;

§. 14.

Her falder da at spørge, om denne Svaningii Fortælning er i alle Maader rigtig og troværdig? Jeg svarer, at om Hoved=Sagen er slet intet

at

at tvivle, nemlig at Dr. Carlstad kom her, og var her ikkun saare kort i Kiøbenhavn, maaskee en Uges Tiid eller lidt mere. Om Matthias Gabler, nemlig at denne og var her paa samme Tiid, har det sin Rigtighed, og er en gandske opliust Sag, som herefter skal vises. Det øvrige i Narrationen tager jeg mig ikke paa at være Borgen for og forsvare. Jeg kiender Joannem Svaningium meget for vel dertil. Og naar jeg endskiønt er forsikret om hans Hiertes Oprigtighed, at hand intet Factum eller Hoved-Gierning har med Fliid opdigtet, saa forbeholder jeg mig alle Tider hans Circumstantzer at undersøge og paadømme, og vil ikke raade nogen, at sette Troe til enten Aars-Tal, eller Navne, eller Aarsager som hand foregiver til Ting, og deslige Bi-Omstændigheder, førend de have examineret dem tilgavns. Thi udi sligt forlod hand sig formeget, nu paa sin egen Hukommelse, nu paa andres; og slumpede saa til at skrive, undertiden hvad ret var, undertiden ikke. For Ex. Udi hans Historia Christ. II. nævner hand nogle gange Pave Julium, hvor det skal hede Leo X. andensteds i steden for den sidstbenævnte setter hand Clemens VII. Hand skriver, at den unge Hertug Hans, Kongens Søn, døde da hand var sexten Aar, Anno 1532. da hand dog tilforn haver sagt paa tvende adskillige Steder, at samme Printz blev fød 1518. (som ogsaa er ret; Thi Hvitfeld, som anfører hans Fødsel til 1519. har Uret.) Om Biskop Jens Andersson af Odensee siger hand, at Greve Christopher af Oldenborg befriede ham af det Borringholmske Fængsel, og at Kong Christian III. gav hannem Stiftet igien. Begge Deele er aabenbare falskt og urigtigt, og mig undres over, hvor Manden kunde fare saa groveligen vild i denne Bispes Historie, om hvilken hand havde saa ofte hørt fortælle af sin egen Morbroder, Mester Hans Hanson, der tiente samme Bisp i mange Aar. Mester Aage, som blev udvalt til Erke-Bisp i Lund, næst efter Birgerum, men blev ikke Stiftet raadig, førend efter tre andre, regner Svaningius til de Bilder, da hand var en Sparre; Men hans Søster-Søn, og sidste Erke-Bisp, var en Bilde. Dronning Margretes Feld-Overste, som Aar 1388. overvandt og fangede Kong Albret i Sverrige, kalder hand Magnus Munk, da hans Navn var Iver Lykke. Udaf saadanne og fleere Prøver i denne ene Konges Historie, foruden et større Tal i de forrige Kongers, (hvoraf jeg nogle hist og her haver bemerket i mine Anmerkninger til Jo. Meursii *Hist. Dan.*)

og

kiendes denne Mands maadelige Fliid og Agtsomhed, i hvor frie hand ellers bør holdes for nogen forsætlig Usandfærdighed. Skal jeg nu sige min Tanke om den oplæste hans Fortælning angaaende Dr. Carlstad, da kommer Begyndelsen deraf mig noget sær, ja meget urigtig for; Thi jeg kand ikke vel rime, eller giore den overeensstemmende med M. Martin Reynhards Brev til Kongen, som visseligen er et u-omstødeligt Beviis, og et Hoved-Document. Thi naar Reynhardt blev sendt efter Carlstad, hvad skulde da Morsianus skikkes efter? Er hand maaskee sendt derefter, til at værve den Professorem Græcum, Gabler, og haver da taget Dr. Carlstad med i Folgeskab, som tilforne af andre var engageret? Jeg troer det intet: Men er derimod fast i den Tanke, at det er en pur Vildfarelse af vores Confusions-Mager Svaningio, der haver her, ligesom andensteds, kiort i Ring og berettet det ene om det andet. M. Christen Morsianus maa tilforne vist nok have været skikket af Kongen til Wittenberg, og været den som har hentet M. Martin Reynhard herhid i det forrige Aar. Deri har nu Svaningius taget feil, og confunderet Tiderne, helst da hannem var u-bevidst, at bemeldte Reynhard var den, der blev sendt til at værve Carlstad og Gabler. Dog jeg vil troe, at Gabler er ikke hidkommen med Carlstad, men i forrige Aar med Reynhardt. Saaledes bor det uden Tvivl hænge tilsammen. Thi og saa meget bor mand at tage an, og lade staae til Troende af Svaningii Narration, nemlig at Morsianus har været engang i disse Aaringer i Wittenberg og bragt en Theologum derfra herhid, samt og den Græcum Gabler; helst efterdi Svaningius gik i samme Tider i Vor Frue Skole, hvor Morsianus da var Rector.

Dernæst veed jeg ikke hvad jeg skal sige om den Dispute, som Dr. Carlstad fortælles at have havt her i Kiobenhavn i det Giæstebud, vores Autor taler om. Ikke at jeg jo troer, at hand har været til Giæst, og man har over Borde disputeret om Religions-Sager, hvor Manden er bleven hidsig, og talt noget skarpt imod de gamle Vildfarelser. Men haver og Materien været just om Alterens Sacramente? Eller, er dette Svaningii pure Giætning, efterdi det var Carlstad, som heri var interesseret, og som hand var vred paa? Ja jeg lader endogsaa dette staae, og vil give Magt, at vore Folk have ikke endnu kundet taale, at deres Papistiske Troe om Transubstantiationen blev af denne nye Lærere an-

 fegtet

fegtet og talet ilde om. Alleeneste, at Svaningius, i sin Fortælning herom, haver vildet tage Partie, og declameret med saadan gudelig Iver om den Fare, som Universitetet og Riget havde forestaaet, hvis denne Mand var bleven lidt længere herinde, er hvad mig støder, og derudi viser hand sig en vel ivrig Theologum, men en slet Historicum. Jeg siger, at han viser sin alt for maadelige Kundskab i Reformations-Historien. Thi det er jo en bekiændt Sag, at paa den Tiid da Carlstad kand have været her i Kiobenhavn, havde hand endnu ikke nogen adskilte Meninger fra Doct. Luther i Christendommens Hoved-Artikler, i sær ikke udi den om Alterens Sacramente. Hvilket er noksom klart udaf hans egne Skrifter, i Særdeleshed af eet deriblant, som hand udgav nogle Maaneder sildiger i det samme Aar, nemlig den 1. Novembr. 1521. med denne Titel: Von Anbetung und Erer-erbietung der Zeychen des Newen Testaments. Derudi forklarer han sin Bekiændelse og Lærdom om bemeldte Høyværdige Sacrament udforligen, og er tilfulde, ja vel saa stærk Lutheraner i samme Artikel, som nogentid Luther selv. Hans Affald fra samme Bekiændelse skeede ikke førend i det Aar 1524. som var tre Aar efter hand havde været hos os. Maaskee, var hand bleven i Danmark, var det ingen Tiid kommet ham i Sinde; saasom mand veed, at det skeede ved Omgængelse med de Zwinglianer i Switzerland, udi hans Landflygtighed. Hvad som og Dr. Luther og hannem var imellem, og som hin, ved sin Tilbagekomst fra Wormbs og Wartenborg, antastede og refuterede ham udi, vare jo gandske andre Ting, og Sacramentet uvedkommende. Mand haver altsaa her igien en nye Prove paa Svaningii Urigtighed, om ikke i Hoved-Sagen om Dr. Carlstads Hidkomst og Bortreyse, dog i Omstændigheder.

§. 15.

Til Hoved-Sagens Bekræftning haver mand ellers en trykt Piece, af den i Svaningii Fortælning benævnte Matthia Gabler selv: som er et Latinsk Vers paa fire Blade, in 4to, trykt her i Kiobenhavn ved Balthasar Blumme, *Anno 1521. mense Junio.* Dets Titel er: "In laudem "Illustrissimi Invictissimique Christierni Danorum Regis, Matthiæ "Gableri Stutgardiani extemporanea Epistola." Og samme Epistola er tilskreven "Incomparabili Viro Christierno, ab epistolis Danorum

"Regis

"Regis illuſtriſſimi invictiſſimique." Derudi læſes og dette, iblant andet, til Kongens Berommelſe:

„Cœleſtis Sophiæ vindex fulcire ruinam
„Aggreditur, doctos vult quoque habere viros.
„Magna Carolſtadio promiſit præmia docto,
„Adventum cujus Curia tota vocat."

En Criticus kunde maaſkee vilde indvende, at dette Vers faſtſætter ikke hans virkelige Ankomſt, men ſiger ikkun at hand var i Vente, eller blev hid-forlanget. Jeg er derimod forſikret, at Poeten har ſat dette *vocat* af pure Forlegenhed, enten i ſtæden for præterit. *vocauit*, eller for, *Adventu gaudet*, vel *geſtit*. Og vil mand endelig ſtaae haardt derpaa, bliver den naturligſte Forklaring, at Gabler var førſt hidkommen, og Carlſtad endnu i Vente, hvis Nærværelſe Hoffet hver Dag længtes efter.

§. 16.

At hand og virkeligen har indfundet ſig, derpaa haver mand endnu eet Vidnesbyrd, ſom beviſer, at den Tiid hand reyſte bort igien fra Kiobenhavn, haver Folk her i Staden, ſom havde hiemme og deres Forældre eller Venner i Saxen, betient ſig af denne Leylighed, til at ſende Breve og Bud hiem med hannem. Her er endnu forhaanden, (iblant de mange, ſaavel ſlette og unyttige ſom gode Papirer, fra bemeldte Tider,) en Supplik til Kongen, ſkreven paa Danſk af en Tydſk Cancelliſt, ſom havde ſin Fader i Saxen boende. Den er dateret i Kiobenhavn Aar 1522. men Dagen ikke nævnt. Supplicanten, der kalder ſig Johan Wefring, Tydſk Skriver, (og ſom mand ellers andenſteds har funden at have været brugt i Forretninger,) klager over ſin Løns Forholdelſe, og beder Kongen om Forſtrækning af nogle Penge til ſine Creditorer. Iblant andet bruger hand diſſe Ord: Og haver jeg ſkrevet hiem til min Fader, om Penge, med Doctore Carolſtadio.

§. 17.

Endeligen, at Dr. Carlſtad var her ikkun i ſaare kort Tiid, og foer ſtrax ſin Vey herfra tilbage, ligeſom og Svaningius beretter, dertil tager

ger mand et klart Argument af Mandens egne udgivne Skrifter i det benævnte Aar 1521. Udaf disse smaae Piecer haver Autor til den Halliske Tydske Anmerckung, (som er den 8de i den tredie Deel,) opregnet med stor Fliid elleve Stykker. (Thi de trende, som folge efter paa den 243. Side, ere, ved Bogtrykkerens eller Autoris Feyl, ikke satte til det rette Aar, men hore, som jeg rigtigen kand gotgiore, til Annum 1522.) Jeg eyer dennem alle selv, undtagen tvende Latinske af Aar 1521. som nævnes i bemeldte Fortegnelse, *pag. 241.* og ere: *Articuli super celebratione Missarum* &c. og *Loci tres Wittembergæ in arena tractati* &c. De andre 9. haver jeg tilsammen, saavelsom og de trende pag. 243. opregnede, hvilke den Halliske Observator har satt under et uret Aar. Hermann von der Hardt haver ey heller vidst af flere Carolstadianis Anni 1521. end de samme, udi sine trende Tomis Autographorum Lutheri & Coætaneorum. Naar man nu vil gaae disse Pieces igiennem, finder man snart intet Rum til Mandens Reyse herind og tilbage, uden i Maji og Junii Maaneder. Gablers Vers er og trykt her mense Junio. Men at Carlstad var hiemme igien til Wittenberg S. Hans Dag, lærer mand af eet hans Skrift, der har denne Titel: Von Gelübdên Unterrichtung Andres Bo: von Carolstadt Doctor: Außlegung des *XXX.* Capitel Numeri, welches von Gelübden redet. Thi derudi er Tilskriften, til Cunrad Gutman, dateret Wittenbergk am Tage Johannis Baptistæ 1521. Siden folger dette: *Super Cœlibatu, Monachatu & Viduitate* &c. dateret *Wittenberg, die Petri & Pauli,* som er den 29. Junii. Og derpaa: Bericht dyesser Red, das Reich GOttes leydet Gewalt ꝛc. Wittenberg, Montags nach Jacobi, d. e. den 25. Julii. o. s. f.

§. 18.

Carlstads Bortreyse herfra er da skeet imedens Kongen var borte, lige saavel som hans Ankomst, som jeg tilforne har meldet. Thi Kongen kom ikke hiem af sin Nederlandske Reyse, forend om Hosten, sidst i Augusto, eller i Septembri. Hvorledes det da er bleven optaget, hvad som i Hans Majestæts Fraværelse var foregaaet, og at mand saa hoved-kulds havde skilt sig af med Manden, findes vel ingensteds omtalt, enten af Svaningio, eller i noget mig forekommet Document. Jeg mener alligevel, at Sagen er ikke vanskelig at giætte: Og er jeg

gandske

gandske i den Tanke, at det er skeet altsammen med overlagt Raad og Forsæt, og efter Kongens udtrykkelige efterladte, eller og underveys skrevne og hiemsendte Befalning, endskiønt samme Ordre maae have været hemmelig og ikkun til faae visse given, der skulde drive dette Spil. Thi hvorledes skulde vel ellers nogen torde vovet sligt, at jage en saadan Mand bort, og paa egen Haand give hannem Afskeed, Foræring og Reyse-Penge, som Kongen med stor Attraae, Fliid og Bekostning havde kaldet herind? Og mon ikke Kong Christiern var den Herre, der vidste at ressentere langt ringere Ting paa det allerhøyeste og strængeste? Men her er det alligevel gaaet saa stille af, ligesom aldrig det ringeste var passeret. Saa fornemmer mand ey heller siden det mindste, enten til den Grækiske Professor Matthias Gabler, eller til vores Mester Martin Reynhardt. Hvis denne sidste skulde være følget herhid tilbage med Secretereren Stephan Hopfenstein, da kand dog dette ey heller være skeet, forend at Kongen var bortreyst; Thi her findes endnu et Recreditif, som Churfyrsten af Brandenborg har givet til bemeldte Hopfenstein, og er dateret til Wormbs am Sonnabend in der Pfingst-Wochen. Dog holder jeg end noksom troligt, at Hopfenstein har imidlertid faaet Befalning af Kongen, om at takke M. Martin Reynhardt af, og paa en god Maade der udi Tydskland at skille sig af med hannem, forend hand selv drog her hiem. Siden fornemmer mand aldrig noget til M. Martin, forend om et par Aar derefter, da hand vogner op og er Præst i Jena. Kort sagt, Gabler og hand, maae virkeligen have sagt Danmark Farvel med alle den samme Sommer som Carlstad, og her haver mand ey heller været forlegen, i at finde paa et slags Aarsage til enhver af dem, for at blive af med dette Reformations Selskab tilsammen. Altsammen ufeilbarligen udi Følge af en hemmelig Befalning udaf Kong Christiern selv, at sligt maatte skee imedens hand var fraværende, og ligesom Hans Majestæt uvidendes. Saadant kommer og overeens med denne Herres bekiendte Ustadighed. Hvad hand faldt paa, endogsaa med stor Iver, og resolverede paa een Tjid, forandrede hand en anden Tiid, og giorde der tvert imod. Hand havde paa nye foretaget saa mange Ting at lade negociere hos Paven; Og udi den Svenske Sag, angaaende de aflivede Bisper, saae hand nu at der vilde yttre sig en hoben Vanskeligheder, eftersom Paven negtede bestandigen at confirmere Stifterne, Skare og Strengenes,

genes, til dem, som Kongen dertil havde nævnt. In Summa, havde hand tilforne tænkt at vilde bravere det Romerske Hof, og tvinge det efter sin Villie, saa begyndte hand nu at blive bange og frygte sig. Hertil kom ogsaa, at det var allerede kommen hans Svoger Kæyseren for Oren, hvad som var handlet imellem Kongen og de Wittenbergiske Lærere, og at hand vilde have dennem herind i Danmarck, saafremt de skulde fordrives af Saxen og det Romerske Rige. Mand finder og, at det Papistiske Partie anholdt hos Kæyseren, om Skrivelse og Formaning til Kongen, at hand ey skulde antage nogen af det Lutherske Kiætterie i hans Land til Beskyttelse. Saaledes haver Spalatinus vidst at berette til Doct. Luther, som fra Wartenborg skrev det igien til Melanchthon, Dominica Exaudi 1521. (det er, Søndagen imellem Christi Himmelfart og Pintzedag) "Spalatinus scribit, siger Luther, Cæsa-"rem impetitum, ut Regi Daciæ scriberet, ne reliquias Lutheranæ "hæreseos recipiat." Jeg slutter, at saadan Skrivelse og Formaning havde Kongen alt for den Tiid fra Kæyseren bekommet; Thi Kæyser Carl var paa de Tider alt for ivrig, i at vilde have Kiætteriet dempet, i hvad det skulde kostet. Hvad er da vel rimeliger, end at, naar Kongen fik derefter i Sinde, saa straxen at giore en Reyse ud til sin Herr Svoger, og havde saadanne vigtige Begiæringer til hannem, som laae hannem hoyligen Magt paa at vorde bonhørt udi, og faae dem udvirkede, (hvorom tilforne er sagt, og videre af Hvitfeld kand erfares,) at hand ey da skulde vilde have disse Anstods-Stene af Veyen, nemlig de Lutherske Lærere bort af Landet igien? Saa er og ingen Tvivl om, at jo Kæyseren, ved Kongens Nærværelse, haver læst hannem en Text paa samme Capitel, og taget Løfte og Forsikring af ham, at hand ikke skulde have mere med dette slags Folk at skaffe. Imidlertid haver dog Carlstad ikke ladet det blive derved, men ved samme Tider, som Kongen kunde tænkes at være hiemkommen, anmeldet sig hos Hans Majestæt, ja forsøgt, at komme herind igien. Derom haves et temmelig aabenbart Vidnesbyrd i en Memorial eller Supplik til Kongen, af en Cancellist, ved Navn Johannes Büttner von Bayreuth, skrevet i Foraaret 1522. Denne beretter, hvorledes hand af sin naadige Lands-Herre, Marggræf Casimiro af Brandenburg, regierenden Fürsten Fränckischer Nation, havde faaet Tilladelse at forsøge sig udi fremmede Lande, var derpaa kommen herhid til Kiobenhavn, og iblant andre

havde

havde Doctor Andreas Bodenstein Carolstadt givet hannem Brev og Recommendation, med til Kongen, ladende hannem derhos forstaae, at hand selv (Carlstadt) vilde komme efter og være her om fire Uger. Derpaa var bemeldte Johannes Büttner reyst herhid i forgangen Høst, blev saa antagen i Tieneste hos Mester Diderich Slaghek, og imidlertid anbefalet til Steffan Hopfenstein, for at lære Cancellie-Stylum. Men nu, da Steffan var udviget af Hans Majestæts Lande, og Mester Diderich straffet paa Livet, vidste hand ey til hvem hand skulde holde sig; Bad derfor om Paß og Reyse-Penge at komme hiem med til sit Fæderneland igien. Ordene, som betreffe det om Carlstadt sagt, ere disse: "Und hat Doctor Andreas Bodenstain Carolstadt gnandt mir "Fürderung und andere Brieff, (mit Unterrichtung Jne inn vier Wu-"chen nach mir hyeher zu erscheynen vorghehen,) geben; Derhalben "ich hyeher zu Land komen, und bey Mayster Dietrichen Dinst ange-"nomen ꝛc." Men ingenlunde findes at være skeet, ey heller er det engang troligt, at bemeldte Theologus er nogentid kommen herind igien. Kongen haver uden ald Tvivl ladet ham denne gang skrive af, og givet hannem at forstaae, at det var ikke beleyligt mere.

§. 19.

Saaledes endede sig Kong Christierns forehavte Religions-Reformation i Danmark, og saavidt gaaer dens Historie, som jeg nu hertil haver fortalt. Om nu høybemeldte Konge haver tænkt at opsætte Tingen til en bedre og beleyliger Tiid, lader jeg være u sagt: Da jeg ellers er forsikret, at hand haver kiændt dens Fornødenhed, samt og (omskiønt mere af Verdslige, end Gudelige Aarsager,) ynsket og attraaet dens Fremgang saa meget som nogen; hvorom og, foruden andet, hans forhen omtalte Discours med Erasmo Roterodamo bærer Vidnesbyrd. Men hvorledes vilde vel hand kommet afstæd med sligt et Verk her udi sine Riger? Hand, som foruden Kæyseren og Paven, som hand paa eengang tillige vilde flattere, og bildte sig ind høyligen at trænge til deres Venskab, havde indviklet sig i saa store Vanskeligheder med Sverrige, som nu udi samme Aar 1521. stod udi fuld Rebellion, og skaffede hannem gandske meget andet at tænke paa, end det hidindtil omtalte? Tilmed saa er jo bekiændt, at her indkom endnu inden samme Aars Udgang

gang den Commissarius fra Paven, F. Joannes Franciscus de Potentia, for at forfare og examinere de Svenske Sager: Og om hvis Forretninger ingen af alle vore Skribentere haver sagt os noget, uden det lidet de med faae Ord har taget af Corn. Scepperi Skrift imod Lybekkerne; og dernæst at samme Pavelige Commissarius var tilstæde her i Kiøbenhavn, den Dag Diderich Slagheck blev henrettet. For nu at give nogen mere Opliusning, om disse og flere Geistlige Ting, hørende til høybemeldte Konges Regering, og deriblant udi sær om Diderich Slaghek og Jo. de Potentia, vil jeg giøre denne min Afhandling noget længere, end jeg først havde tænkt; i Formodning, at den ey derfor skal vorde desto ubehageliger for dennem, der holde af, at vide noget udførligt om vore Danske Sager, hvorsomhelst de endnu ikke tilfulde ere udi almindelige Skrifter forklarede.

§. 20.

Jeg vil begynde med Diderich Slaghek, men forbigaae alt hvad som hører til hans Herkomst, hans Ankomst i Danmark, hans Indtrædelse i Kongens Tieneste ved Moder Sigbrets Recommendation, saasom noget der noksom af Svaningio og Hvitfeld er bekiendt. At denne Mand har jo været trædsk og forslagen, og duelig til adskillige Forretninger, er slet ikke at tvivle om. Ja at hand har vidst mere, end sin Chirurgie, og været studeret, tvivler jeg ey heller om. Hans Mester-Titel var og ikke af hans forrige Barberer-Profession, men virkeligen en Gradus in Jure Canonico eller Artibus Liberalibus, som jeg giætter at hand har bekommet af Angelo Arcemboldo, eftersom jeg og haver seet, og kand fremvise deslige andre Bullas af bemeldte Pavelige Legat, meddeelte til baade Tydske og Danske. Saa blev og Slaghek brugt udaf Kongen i Commissioner og vigtige Forretninger udenlands, saasom An. 1519. i Nederlandene, hvor hand negocierede Penge til det Svenske Krigs Tog, og antog en heel Deel Krigs-Folk: Og Jørgen Skodborg, som paa samme Tiid var Kongens Gesandt i Bryssel, giver ham det Vidnesbyrd i et Brev til Kongen, at hand havde forrettet sine Ærinder heel vel. Men ved dette vil jeg nu ikke opholde mig, saavelsom ey heller ved hvad Deel hand havde i det Stokholmske Blodbad, hvorom baade tilforne er sagt, og skal endnu mere ved Leylighed erindres siden. Jeg vil kun tale om, hvorledes hand i dette Aar 1521. er kommen hiem fra

Sver-

Sverrige, og har derpaa tiltrædet Lunde Erke-Biskopdomme, og siden hvorfore den gruelige Straf er ham overgangen. Man veed, at Rebellionen i Sverrige tiltog i bemeldte Aar jo længere jo mere, og at Gustaff Erikſons Partie imod Kongen blev immer stærkere. Saa er og bekiendt, at Mester Diderich Slaghek var den ypperste Mand, som Kongen havde der i Riget betroet Regimentet, og forordnet ham saasom en Statholder i sin Fraværelse. Men dette Regimente og Statholderskab blev hand nu Dag fra Dag mere keed af, og ynskede sig tilbage til Danmark. Saa havde hand og havt den Lykke, at erholde noget som var Umagen værdt at længes efter, og at komme her hiem for at tage det i Besiddelse, nemlig det anseeligste Ertz-Stift i hele Norden, og den største Værdighed, som nogen Particulier kunde opstige til, næst Kongen. Thi allerede i dette Foraar var det skeet, at Sigbret havde formaaet Kongen til, at nævne hannem til Erke-Biskop i Lund; og derpaa havde ey allene Mester Claus Pedersson, Kongens Orator hos Paven, faaet Befalning at anholde om Pavens Confirmation og Pallio, men Mester Diderich havde endogsaa skikket sin egen Broder Johannes Slaghek til Rom, selvsamme Ærinde at besørge, som forhen er sagt. Imidlertid maatte hand, imedens denne Negociation varede, holde det ud i Sverrige, hvor alting faldt ham jo længere, jo fortrædeliger. Biskop Jens Andersson af Odensee og han kunde og aldrig komme til Rette med hinanden, eller stemmes sammen. Og samme Biskop Jens var den, som havde meest udi Raadet at sige, næst Mester Diderich, udi hvilket Raad desforuden vare Erke-Bisp Gustaff Trolle af Upsal, Cancelleren Gotschalck Erikſſøn, Henrich Slaghek, en anden af Diderichs Brodre og Statholder paa Stokholms Slot, Gorris Holst og Michel Blick, Krigs-Overster, saavel som flere. Som det nu stedse gik ilde til, i hvor som noget i Provintzerne foretoges imod det oprøriske Partie, kom baade fra Kongens Folk, Danske og Tydske, saa og fra de Svenske Hans Majests. Tilhængere, den ene Klage over den anden ned til Danmark. De meeste og sandfærdigste Klager vare over Mester Diderich. Og hand som merkede, sig at være forhadt af alle, og at hans umaadelige Strenghed havde ingen Nytte skaffet, men fordærvet alting, havde nu gierne været derfra; hvis ikke Kongens hastige Reyse til Flandern havde forhindret, at hand ey kunde faae saa hastigen slig Tilladelse hos Hans Majest. udvirket. Biskop Jens merkede og dette hans Forsæt, og satte sig

derimod, fik og de andre Raad paa sin Side, saa at de beviiste hannem over, at han maatte endeligen blive tilstæde, indtil at Kongen kom selv med en nye Armee dennem og sit Rige til Hielp. Thi eftersom alle Ordres og Foranstaltninger vare hidindtil skeedte ved ham, efter Kongens Gotfindende, og alle Skatter samt andre Indtægter, saavelsom Penges Betalning og Assignationer hannem allene tilfortroede, saa kunde de andre ikke være derfor ansvarige, men det tilkom hannem at giore Rede derfor, naar Hans Maj. selv kom og vilde have sligt forklaret. Med disse Argumenter bragte de ham ogsaa til, at skrive igien herned, og forlange at hand maatte saa længe blive deroppe. Men paa det hand ikke skulde under Haanden practisere sig nogen anden Ordre til, da skriv Biskop Jens med samme Bud til Raadet i Kiobenhavn, som var her i Regeringen i Kongens Fraværelse; hvorudi ydermere paastodes, at Mester Diderich maatte jo endelig forblive i Sverrige, indtil at Kongen kom der selv. Saasom intet af dette forekommer udi vore Historier, vil jeg anfore nogle Artikler af dette Biskop Jenses Skrift. Hand siger: "Item, er det aldeles raadeligt, at Mester Diderich bliver her "tilstæde i Stokholm, saa længe dette Oplob er afstillet, og at hand bli-"ver her saa længe, at vor kiæreste Naadige Herre kommer her selv til-"stæde, at hver Mand maae da fange at see, at Mester Diderichs Han-"del er ikke ganget efter vor kiæreste Naadige Herres Befalning. Og "om ikke saa skeer, og at Mester Diderich kommer af Landet, da skulle "alle Mester Diderichs Gierninger tænkes vor kiæreste Naadige Herre "til; og det skulde Hans Naade ikke vilde for saa meget Guld, som Me-"ster Diderich veyer til; thi Sverriges Rige er bedre end saa meget "Guld." "Item, er det uraadeligt, at Kongelig Majestet retter sig no-"gen Tiid efter Mester Diderichs Handel, være sig enten Raad eller "Skrivelse; thi der skal aldrig folge andet efter, end Skade og Ube-"stand." "Item, Mester Diderich er udraabt over alle Landene for en "aabenbarlig Misdædere, for de mangfoldige aabenbarlige uchristelige "Gierninger, hand haver giort imod ald Christendom." "Item, siger "hand aabenbarligen, at hand veyer ikke mere, at tage en Biskop fra "Halsen, end en Hund." "Item, for saadanne uchristelige Giernin-"ger hand haver giort, skiøtter hand aldrig enten Kirker eller Kloster, "eller vil nogentiid bekiende GUd; derfore siger nu hver Mand, at det-"te Oplob og Orlog er en ret Hevn af GUd: og er Almuen deraf dristig,

"naar

"naar dennem saa prædikes fore. Derfore er det endelig raadeligt, at "Mester Diderich bliver her selv tilstæde, som han og selv begiærer." Siden, efter en Hoben flere Artikler, betreffende Tilstanden deroppe, og hvad som behoves af Vaaben og megen anden Forraad, til Stokholm og flere Fæstninger ꝛc. slutter hand med dette: "Item, naar en "chrismet Konning fanger merkelig Skade, for hand troer de hand skul- "de ikke troe, og mistroer dem som hand skulde troe, da er det en Straf "af GUds lønlige Domme for nogen aabenbarlige Gierninger. Da "skal Konningen agte Davids Ord: Cor Regis in manu Dei est, og "giøre GUd Lof igien, som David giorde.

Ita est. Io. An: Episcopus Ottonien: manu propria.

§. 21.

Saaledes lindde Mester Diderichs Skudsmaal og Eloge fra Bisp Jens Andersson, hvori det værste var at derudi sagdes ikke noget eeneste usandt Ord. Thi det selvsamme bevidnes af alle andre, som levede udi og efter de Tider, baade Svenske og Danske, nemlig at denne Kong Christierns store Gunstling og Handtlanger var en aabenbare GUds Bespottere og uchristelig Mand, ja en Atheist, GUds og Kirkens Fiende. Og ham var det dog, som Kongen, og hans Raadgiverske Sigbret Willems, giorde til et Kirkens Hoved her i Rigerne, og ophøyede til Erke-Bispdømmet i Lund. Hvorledes dette kunde rime sig med de rette Reformations Tanker, med en Christelig Omsorg for Kirken, med Retfærdighed og en redelig Intention for GUd, til hans Ords og Evangelii Forfremmelse, indstilles til enhver fornuftig at dømme om. Alt hvad der kand siges til Kongens Undskyldning, veed jeg ikke paa anden Maade at udfinde, end at forestille sig den Verdslige Interesse, som Kongen søgte, i at faae en Erke-Bisp til Lunde-Stigt, der vilde være Hans Majest. aldeles til Villie, og afstaae det saa længe omtvistede Borringholms Land til Cronen. Sligt var forsøgt med de forrige Erke-Bisper, men forgiæves. Den Eed, som disse ved deres Indtrædelse maatte aflægge til Capitelet og Cannikerne i Lund, om at holde alle Kirkens og Stiftets Herligheder ubeskaarne, var saa udtrykkelig og saa streng, at ingen kunde beväges til at rygge den. Mester Jørgen Skodborg selv, som Kongen havde stædse fundet den største Lydighed og Troskab

skab hos, og forsikret sig om det samme af hannem, da hand i Aaret 1520. indtrængde ham i Stiftet imod Aage Sparres Val, giorde siden ligesom de andre: Nemlig, saa snart hand havde svoret i Capitelet, vilde hand intet mere høre om Borringholms Afstaaelse. Altsaa maatte Kongen have en Mand dertil, som intet skiøttede om nogen Eed, en ugudelig Krop, som det var ligemeget hvad der blev svoret og lovet, og hvad Meen-Eed der giordes i eller uden Kirken. Og hertil var ingen beqvæmmere, end Dirik Slaghek. Om nu Biskop Jens Anderssøns Memorial, hvoraf vi haver hørt Mandens Beskrivelse og de Beskyldninger imod hans Regiment i Sverrige, er kommen Kongen for Øyne, og er bleven Hans Majest. tilsendt til Flandern, veed jeg ikke at sige noget om. Alleneste hvad jeg veed, er dette, at da Kongen allerede i Julii-Maaned var bleven underrettet fra sine Folk udi Rom, at Mester Diderichs Confirmation til Lunde-Stift var udaf Paven samtykt og accorderet, skrev Hans Majest. strax derpaa med Posten fra Brygge i Flanderen til Rom til Mester Claus Pederssøn, at mand skulde holde inde dermed, og ey lade den expedere: Og hvis det skulde alt være kommet saa vidt, at Pavens Bulla eller Brev var færdig, skulde mand med muueligste Fliid ansøge om, at faae Diderich Slagheks Navn ud deraf, og Steden at staae aaben, til saadan Person som Kongen vilde i hans Sted have igien til Stiftet. Herom vidne klarlige baade Mester Clausses Breve, saa og Factorens i Rom Antonii Fuggers, som ere endnu tilstæde. Denne sidste besværgede sig ikke lidet derover udi et Brev fra Rom, af 3. Septembr. til sin Fætter Jacob Fugger, og til Poppe Occo den bekiendte Banqverer i Amsterdam. Hand skriver, at Expeditionen paa Lunde-Stift for Dirik Slaghek laae allerede færdigskreven i Cancelliet, og dertil havde hand udbetalt til Johan Ingenwinckel og Johan Slaghek 7800. Ducater: Disse Penge var ey at tænke paa at faae igien. Og hvis mand skulde dog endeligen vorde saa lykkelig, ved megen Solliciteren og Ansøgning at faae Sagen omgiort, og Bullerne in blanco skrevne efter Hans Majests. Villie, kunde dette dog ey udrettes, uden med 6. eller 800. Ducater til Foræringer rc. Heraf seer mand da, at der maae være kommen en Kurre paa Traaden, som mand siger, og Kongen er bleven ubestandig i sit fattede Forsæt at have hannem til Erke-Biskopdommet. Dog tør jeg ikke sige, at saadant har været en Virkning af de Klagemaale fra Sverrige over Manden, eller af Biskop

Jen-

Jenses Memorial. Jeg skulde ligesaa snart troe, at Kæyser Carl maae have erfaret og ved Samtale udlokket af Kongen, hvo der var hans Raadgiver og Aarsage til den gruelige Medfart med de Svenske efter Kroningen i Stokholm: foruden at Kæyseren kunde og tilforne fuldkommelig være underrettet herom af sin egen Gesandt, der var tilstæde i Stokholm, den Tiid Blodbadet skeede. Kong Christiern kand da være gaaen i sig selv, og undseet sig ved at giøre ham til Erke-Bisko, hvis Rygte nu stod saa ilde udi alle Lande.

§. 22.

Men i hvorledes dermed end var beskaffet, og i hvad det har været, som nu forandrede Kongens Intention med Diderich Slaghek, saa varede det dog ikke længere, end indtil Hans Majestæt kom her hiem. Thi strax i de første Dage efter Hiemkomsten, sendte Kongen en sin Secreterer op til Stokholm, med Befalning til Diderich Slaghek at begive sig strax herhid. Denne Befalning findes endnu in Originali, med Hans Majestæts egen Haand under, er paa Dansk, eet og et halv Ark, med denne Latinske Titel: Memoriale Domini Regis ad Magistrum Theodoricum Slagheck, & in ejus decessu relinqvatur penes Secretarium nostrum præsentium latorem. Den bestaaer af 41. Artikler, nemlig om hvad hand skulde bestille og foranstalte førend hans Bortreyse, og hvad Bispen af Fyen, og de andre, som skulde efterblive, maatte udi Kongens Navn befales at forrette fremdeles. Hand kom derpaa til Kiøbenhavn, og bragte med sig (ogsaa i følge af bemeldte Ordres anden Artikel) en gandske Deel Fanger, af det fornemmeste Svenske Fruentimmer, nemlig Frue Kirstine afgangne Herr Steen Stures, og hendes Dotter Jomfrue Magdalene, samt mange fleere Fruer og Jomfruer, (hvoraf Navnene kand læses i Erich Jorenssons Historie *Tom. I. p. 32.*) Dette skeede ved Michelsdags Tider. Saa var og een af Artiklerne, "at hand skulde tage med sig alt sit Regnskab, paa hvis "hand havde oppebaaret og udgivet paa Kongens Vegne." Dette skulde mand slutte, at hand haver giort til Takke, saavelsom fornøyelig Rede for det øvrige; eftersom Hans Majestæts Hiertelag blev hannem nu gandske igien tilvendt. Mester Claus Pedersøn blev derpaa tilstillet en nye Ordre, at Lunde-Stift maatte nu uden videre

Ophold paa Mester Diderich udfærdiges. Herom liuder bemeldte Mands Skrivelse, fra Rom den 20. Novembr. Sede vacante, saaledes: "Min ydmygelig bepligtig tro Tieneste. Kiære naadigste Herre. Som Eders Naade mig af Flandern tilskrev, at Expeditionen oppaa Lunde-Domkirke skulde saa længe forholdes, indtil Eders Naade ydermere skreve etc. Da haver jeg herforinden underviset Eders Naade baade med Brev og Skrivelse, og desligest med mit eget Bud, som jeg haver afsendt; Tvivler mig intet, Eders Naade er vel berettet om alle Sager. Jeg haver giort det mig burde at giore. Nu haver jeg fanget Eders Naades Brev paa nye, at Bullerne skulle expederes og afskikkes med det snareste etc. Efterdi det er Eders Naades Villie, hvilken som bør at gaae for sig i alle Maade, da sender jeg dem Eders Naade vel expederet in meliori forma. Men oppaa Skare-Kirke der kunde vi ingen Framgang faae med, forend der bliver en nye Pave keest igien, hvilken der bliver neppe giort inden Fastelagen." (per Parenthesin maae jeg her erindre, at den gode Mester Claus har udi Tanker skrevet sit Datum i Brevet feil, nemlig Novembr. i stæden for Decembr. Thi Pave Leo døde visseligen ikke forend den 1. Decembris.) Imidlertid bleve disse Pavens Breve og Buller ikke opbiede, inden Mester Diderich tog og bekom Lunde-Stift i Besiddelse; hvortil og en Udvælgelse, eller Kongens Nomination, var alt nok. Hand indtraadde i Stiftet den 25. Novembris; Men Bullerne fik hand aldrig at see; Thi inden de kunde komme her tilstæde, var hand enten af med Livet, eller ey langt derfra: Hvorom videre herefter skal fortælles.

§. 23.

Foruden de forhen omtalte Negociationer ved det Romerske Hoff, som de Kongelige Oratores havde i Befalning, var her endnu et andet Ærinde, som skaffede dem nok at bestille. Der opholdte sig sammestæds, fra nogle Maaneder af, en Svensk geistlig, den bekiendte Johannes Magnus Gothus, (thi mand kiender ham hos os mere ved dette hans Latinske Navn, end ved det hiemme-brugte Hans Mogensøns) den Tiid Cannik i Linkioping, og som siden blev Erke-Bisp til Upsal. Hvilken u-ophorligen supplicerede, klagede og anholdte hos Paven, om Hevn over Kongen for det Mord, som var skeet i forgangen

gen

gen Aar paa Biskoper og andre Geistlige, saavelsom paa mange fornemme verdslige Folk, imod Troe, Love og Edelige Forpligtelser: Kongens Oratores lode derimod intet fattes til Hans Majestæts Forsvar imod slige Klager. Hans Majestæt fattedes ey heller paa Anseelse, Gunst og gode Venner; og det ikke saa meget for det Guld hand spenderede, som for hans Svogerskabs skyld, med Kæyseren, Kong Ferdinand, Kongen af Portugal, Regentinden i Nederlandene, og de mægtigste af Churfyrsterne. Saa var og det Spanske, og nu Kæyserlige, Partie mægtigt i Rom, og Cardinalernes Doyen eller Formand var en Spanier, og bemeldte hoye Svogerskab meget tilneyet. Imidlertid trængde de Svenskes Raab og Lamentationer saavidt igiennem, at mand besluttede at sende en Commissarius herind, til at undersøge, hvorledes det egentlig hang tilsammen, og hvorvidt hines Klager vare grundede. Alt hvad her kunde giores, var at beskikke dertil en Mand, som vidste at behandle en ond og vanskelig Sag med god Fornuft. Samme Mand kunde da ogsaa med det samme afgiore den Trætte imellem Kongen og Arcemboldum. Saadan een blev da funden, og var en fornemme Munk af det Neapolitanske, udaf Minoriter-Orden, ved Navn Joannes Franciscus de Potentia, eller Potentinus. Hannem nævnte Paven, efter Cardinals-Collegii Forslag, til sin Nuncius til Kong Christiern, og sin Commissarius i disse Nordiske Kongeriger. Denne Resolution var alt tagen i Junio eller Julio i dette Aar. Vore Folk til Rom havde gierne forhindret det, om de havde kundet: Og den Tiid de hørde, at Kongen var kommen til Flandern at besøge sin Svoger Kæyseren, og der giordes saadan megen Snak til Rom og andenstæds, om Hans Majestæts prægtige Følgeskab, og forunderlige Magt, Herlighed og Anseelse, roede de sig ved at denne Commissarius kom vel nu til at blive tilbage, af Undseelse og Frygt for at fortørne Kongen i det mindste. Ja de fortrøstede ogsaa Kongen dermed. Thi saaledes skriver Mester Claus til Kongen d. 20. Julii: "Paven vilde intet unde Eders Naade Oslo Kirke, og ey heller Skare, heller og Strengeneß, at de maatte blive confirmerede paa denne Tiid; Udi hvad Mening det skeer, kand jeg ikke vide, uden at Paven havde agtet at sendt en Munk til Eders Naade. Men siden her kom Nyate, at Eders Naade var i Flandern hos Kæyserlig Majestæt, veed jeg ikke, om hans Hellighed bliver anderledes beraadt." Og i Johann Slaghels

Brev

Brev til Moder Sigbret af 19. Julii, findes dette: "Voert, werde lieue Moder, had onser allerhilligste Vader de Pauwes geordineert, dat en Commissarius solde reysen na die Kon. Maj. om en Processt to maken, van Arcemboldis Stücken und Verrederien, und om der Bischopen willen, die doot sint, allene dat Collegium to contentiren rc. So had ich my dorch bede van Mester Herduvicus und Mester Nicolaus auergeuen, dar to komen und op die Dinge to syene, dat sie recht gaen mochte voer des Konyncks Syde. Darnae, werde lieue Moder, is hyr vast und waer Tydynge gekomen, wo die Kon. Maj. is auergekomen myt veel und groten Schepen und Macht by de Kæyserlicher Maj. des sich heel Rome in Wonder set, und men secht nu hyr mer van eynem Konynck van Denemarckt, dan van eynem anderen Forst naest Keyserl. Maj. in Kristenheit rc. So dat ich no neit wetten en kan, off die Commissarius sal werden gesant off neit, als V. L. voerder von Brenger desses Breuis wel verstaen sal." Men bemeldte Commissarius blev alligevel afsendt, endskiønt dermed forhaledes en Tiidlang: og her indfandt hand sig i Kiøbenhavn sidst i November Maaned.

§. 24.

Det er sært nok, at mand her i Landet ey har vidst mere at sige os om denne Mand, og hvorledes hand forfoer og gik til Verks med sin Forretning; ja at Arrild Hvitfeld ey engang, for 150. Aar siden, har kundet finde andet derom, end hvad Scepperus og Svaningius, begge med stor Urigtighed, havde skrevet og den sidste forbedret den førstes Digt. Hvitfeld, som end og siunes ligesom halv at staae Tvivl om Sagen, og lader den ankomme paa Cornelii Scepperi Beretning, siger, at denne har skrevet, det "Kong Christiern skal have fodret, at Pavelig Hellighed vilde lade forsende herind hans Sendebud, som maatte og kunde forfare, hvad Tilfald hand havde havt til den Stokholmske Gierning." Men aldrig har Scepperus skrevet dette, at Kongen fodrede sligt af Paven. Det er allene hos Svaningius at Hvitfeld har læst saadant; og af Hvitfelds Historie har, efter Sædvane, Messenius siden taget det, i Scond. illustrat. Tom. XV. pag. 98. Nemlig *lib. 2. cap. 12. §. 11.* skriver Svaningius: Ut autem hujus sui facti Christiernus seriam adferret excusationem, seqve propter cædem hanc purgaret, qvam in

in præcipuos regni Sueciæ primores fecerat, quamque non solum per Sueciam, sed etiam per uniuersam Germaniam, ac borealia hæc regna publice fama diuulgarat, ne immeritam apud ignaros rerum animos invidiam sihi hoc factum conflaret, misso Romam nuncio, a summo Pontifice Julio, cujus mandato id ipsum executus fuerat, hujus sui facti testimonium postulauit. Julius conscius sibi, qvod a Christierno Rege, aduersus Suecos excommunicatos, auxilium secularis brachii implorasset, ut veritati testimonium ferret, misit in Sueciam legatum D. Johannem de Potentia, qvi legitima inquisitione facta, nihil in Suecos præter justitiam fecisse Regem judicauit, atqve hanc suam sententiam, publico comprehensam processu, in manifestum post se signum reliquit." Scepperus derimod, udi det Svar imod Lybekkerne, taler slet intet om Kongens Begiering, eller at det var der efter denne Gesandt kom herind. Hans Ord ere allene disse (*pag. N. 2. b.*) "Quid vero ad vos, quomodo cum Stockholmensibus & Suetis egerit? Nam illius seueritudinem, quam dicitis in causa fuisse, ut Sueci denuo deficerent, justam judicauit Romanus Pontifex, misso Legato Dn. Joanne de Potentia, qui legitima inquisitione facta, ut ex ipsius, qui penes nos est, processu patet, nihil præter justitiam factum esse judicauit. Et vos, quod Romanus Pontifex Leo decimus juste factum judicauit, severius, hoc est, injustius factum arbitramini? Sed hujus rei tum demum amplior mentio futura est in Serenissimi Regis aduersus Suecos excusatione." Man kand grandt kiende, naar mand holder disse tvende Passager sammen, at Svaningius har taget visse Ord og Talemaader af Sceppero, ja intet vidst mere af eller om Joanne de Potentia at sige, forend hand læste det hos Scepperum; hvorpaa hand af sig selv har giættet til og opdigtet, at Kongen lod begiære denne Mand herind af Paven, som hand af en særdeles stor Ukiondesløshed kalder tvende gange Julium. Slige Giætninger og Forbedringer i Historien ere Svaningio heel lige, og mand finder vel fleere, der ikke undsee sig ved samme slags Maade. Skade ellers, at den af Sceppero belovede *Excusatio Regis adversus Suecos* er ingentiid kommen for Liuset, saa at mand kunde have faaet at læse denne Legatens Proces og Dom: hvilken Scepperus meget dristigen, og paa en u-anstændig sophistisk Maade kalder Pave Leonis X. egen Dom; som er ligesom mand vilde kalde hver en Commissarii Dom en Kongelig Majestæts egen Dom, blot fordi

Kongen bevilger Commissoria at udstædes af Cancelliet, eller nævner Commissarier til Sager at undersøge og kiende paa. Manden maatte vel have skammet sig ved saadant Argument at bruge. Pave Leo var og alt død, imedens denne hans Commissarius var her, ja inden hand fik Foden varm i Danmark, eller havde begyndt at foretage bemeldte Procesſ. Leo kunde altsaa ikke bekræfte den, eller sige om den var ret eller ikke. Og hans Eftermand Hadrianus VI. confirmerede den heller aldrig, blev og af Kongen derom, saavidt man veed, u-anmodet: Tvertimod, denne Pave forordnede en nye Undersøgning i Sagen, som herefter skal siges. Hvitfeld har da, udi slig Henseende, havt nogen Skiæl til følgende sine Ord, at "hvis saa havde været, (som "Scepperus skriver,) da havde vel Kong Christiern ladet det offentlig "paa Tryk udgaae, eller komme til fleres Kundskab, som det dog ikke er." Men at tvivle derfor om Tingen, det er, om bemeldte Nuncii Hidsendning, og om Kongens nogenlunde Frikiendelse ved hans Sententz eller Proces, giores ikke fornoden. Den er rigtig gaaen for sig, i hvorledes den ellers er bleven stilet. De Svenske vide og nok at tale derom, iblant andre Messenius paa adskillige Steder i hans Skrifter, baade i *Scondia illustrata*, og i *Chronico Episcoporum Sueciæ*.

§. 25.

Tiden, naar denne Nuncius blev fra Rom affendt, treffer mand udi et Brev, som hand bragte med til Dronningen, fra Cardinal-Decano, Don Bernardino Caruajal, Episcopo Ostiensi & Cardinali tit. Sanctæ Crucis; hvilket jeg her, for dets Mærkeligheds skyld, vil indføre ex originali:

"Serenissima & Excellentissima Domina Regina, Domina mihi obseruandissima: Humill: Commen: Venerabilis pater, frater Franciscus de Potentia, nobilis Neapolitanus, Ordinis Minorum de Obseruantia, doctissimus & religiosissimus, Sanctissimi D. N. Papæ Nuncius, proficiscitur ex mandato Suæ Sanctitatis ad regnum Daciæ, ad uisitandum Sereniss. D. Regem & V. Serenitatem, & intelligendum nonnulla, quæ famam Serenissimi D. Regis grauarent, nisi excusarentur, uel integre purgarentur, (prout omnes desideramus.) Per-

sona

ſona eſt apta ad omne bonum exequendum. Sereniſſ. D. Rex excipiat eum obviis & gratiſſimis ulnis, quia hominem integerrimum inveniėt. Per eum mitto etiam benedictionem meam ſimul & cariſſimam ſervitutem V. Regiæ Majeſtati, ſicut ejus patrinus ſpiritualis in ſacramento Confirmationis, quod Sereniſſimo Domino meo Imperatori, & Majeſtati Væ. cũm aliis duabus ſororibus ſuis, Portugalliæ & Vngariæ Reginis, deuotiſſime exhibui Machliniæ poſt miſſam meam XV. Octobris Anno Salutis Dominicæ M. D. VIII. Nunc Domino concedente valeo ſicut tunc, & ad omnia beneplacita V. Serenitatis conſtanter manebo, prout ex eodem Domino Nuncio Majeſtas Veſtra poterit de omnibus edoceri. Quem ſicut amicum & fratrem meum chariſſimum V. Serenitati facio commendatum, & rogo per eum Majeſtas V. mihi ſignificet uota & deſideria ſua: In quorum executionem diligentiſſime juxta vires me exercebo. Commendo me humillime bonæ gratiæ V. Majeſtatis, quam Dominus Deus fœliciſſimam ſervet. Romæ xx. Septembris M. D. XXI.

Q. V. Sa. R. Mtis.
humill. ſervitor & cariſſ. patrinus
B. Epiſcopus Oſtienſis Car. S. †.

Sereniſſimæ & excellentiſſ. Dnæ D. Heliſabeth, Daciæ, Gotiæ, Sueciæ & Noruegiæ Reginæ: Hiſpaniarum Infanti, Dnæ meæ obſerv^mæ^."

Jeg ſagde, at dette Brev er mærkeligt, og dette meener jeg i Henſeende ey alleene til vores nu omhandlende Materie, men endogſaa til Manden, der har ſkrevet det, og bemærket denne ſærdeles Omſtændighed i hans Levnet, ſom hverken Ciacconius eller nogen anden har afvidſt, nemlig at hand, ſom ſiden An. 1493. var Cardinal, haver An. 1508. været Biſkop i Mechelen, og forrettet den her i Brevet omtalte Confirmations-Act. Ellers er heel vel bekiændt, at hand var den, ſom under Pave Julio II. ſpillede den mærkelige Perſon i Kirken, og giorde ſig til Hovedmand for det Concilio, ſom blev holdet imod bemeldte Pave, førſt til Piſa, og ſiden til Milan; hvorom nokſom er at læſe i den Franſke Hiſtorie af K. Ludvigs XII. Regering. Men at komme igien

 til

til vores Materie, da lærer mand, af anførte hans Brev til vores Danske Dronning, ikke allene Tiden, naar omtrent Franc. de Potentia blev afskikket fra Rom, men endogsaa, at der sammesteds havdes i god Agt, ikke at fare for strengt med Kong Christiern, og at Kongens Sag kom ikke i onde Hænder, naar den kuns i sig selv ey befandtes desverre, og stod nogenlunde til at hielpe. Men, hvordan den fandtes, og at det har holdet noget haardt, inden at Kongen kunde for sin Person vorde kiændt paa en vis Maade uskyldig, kand deraf sluttes, at Diderich Slaghek, den kiæreste Mand hand havde, og den hand saa nyligen havde giort til den høyeste i Riget næst sig selv, ja Moder Sigbrets beste Ven og Slegt, maatte blive et Offer, bære Skylden alleene, og, u-anseet hand var den Geistlige Stands Hoved i gandske Norden, straffes med Galge, Baal og Brand, til et ynkeligt og grusomt Exempel. Hvilket maatte skee udi den Pavelige Nuncii Paasiun, og uden Tvivl førend Kongen kunde selv blive absolveret; paa det der kunde siges, at hvad som var alt for strengt og utilbørligen skeet i Stokholm, og som de Svenske havde Foye til at klage over, var skeet imod Kongens Villie, og at den, som var Stiftere deraf, var igien af Kongen retfærdeligen bleven straffet, og paa samme forsmædelige Maade offentligen henrettet, som hand havde øvet mod de Svenske Bisper og Raad. Magnus Matthiæ, Superintendent i Skaane i Kong Friderici II. Tiid, skriver herom, in *Catal. Episcopor. Lund. pag. 231.* "Factum est id, præsente tum Hafniæ "Legato ipso Pontificis, cui se hac ratione purgare Rex uelle uisus est, "sumto supplicio de eo, qui in Suecos fuisset, quam Rex uellet, inclementior." Det samme haver og Hvitfeld i sin Bispe-Chronike. Bemældte Magnus Matthiæ fortæller det ellers, udi sin *Serie Regum Daniæ Msc.* med disse Ord: "Anno Dn. 1522. in professo Conversionis Pauli "Theodoricus Slagheck, jam tum Archiepiscopus Lundensis electus, "Hafniæ in foro, quod vetus vulgo appellatur, suspensus primum, "mox in rogum accensum conjicitur & crematur, jubente Rege, ad "placandum Pontificem, qui, misso Nuncio, excommunicationem "ob commissas tot in Suecia cædes hominum innocentium, & in his "ecclesiasticorum quorundam, fuerat interminatus. Atque eò, supplicium de Theodorico in præsentia Legati Pontificii sumptum vulgo existimabatur; voluisse enim videri Regem, non se, sed eum, "in quem usque adeo severe tum animaduertebatur, malorum

"omnium

"omnium fuiſſe & fontem & fomitem. Quo ſublato, expiatas jam "eſſe tot cædes injuſtas." Og endeligen Jo. Pauli Reſenius, in *Luthero triumphante*, ad an. 1522. "Rex ſuum Theodoricum Slagheck, Archi-"epiſcopum ſcilicet Lundenſem, ut Magiſtrum magnum crudelitatis, "ad lanienam Stokholmienſem &c. in foro veteri q: ſuſpenſum prius, "comburi juſſerat, inſpectante Legato, pridie Converſionis Pauli Apoſtoli." Mand kand lægge dette til, at, imedens hand ſad i Fængſel, ſom varede et par Ugers Tiid, blev her holdet Raad om hvad ſlags Død hand ſkulde lide, da det blev for got befundet, at Executions-Maaden ſkulde være den forſmædeligſte, nemlig baade at hænges og at brændes levende; thi med mildere kunde det ikke bødes, hvad ſom var ſkeet paa Biſperne i Stokholm. Jeg er derfore i den Tanke, at Biſkop Jens Anderſſons Spaadom, (hvorom Hvitfeld fortæller, *pag. 1181. ed. in fol.*) har den Tiid ey været meget gammel, og maae være ſkeet, den Tiid der vidſtes om den Pavelige Commiſſarii Hidkomſt, til at examinere den Stokholmſke Sag. Biſkop Jens var og da juſt kommen herhid fra Sverrige, imellem Michels- og Mortens-Dag, noget efter Meſter Diderichs Hiemkomſt derfra. Biſkopen kom uden Kongens Villie og Forlov, for at forſvare ſit Forhold deroppe, meeſt imod den andens Beſkyldninger. Men Kongen lod ham ſtrax kaſte i Fængſel; hvor det da ogſaa maae være tilgaaet, at hand ſpaaede Meſter Diderich Galge og Baal; og dette ey af Hexerie eller den ſorte Konſt, ja ey engang af Aſtrologie, men af hvad ſom ſaadan en klog Biſkop forud kunde giætte at burde ſkee, naar en Pavelig Nuncius kom hid, deres Sager at underſøge. Saaledes mener jeg ogſaa at Biſkop Jenſes førſte Fængſel hos Hvitfeld (*loc. cit.*), bør forſtaaes, ey om det An. 1517. men om det andet 1521. ſom nu kaldes det førſte, fordi hans ſidſte Fængſel var efter den Tiid paa Hammershuus. Saafremt nu oftbemeldte Biſkop af Fyen havde ogſaa været ſkyldig i det Svenſke Blodbad, ſom vore Skribentere, ſamt og de Svenſke, hiſt og her ville mene, da kand man være vis paa, at hand ey havde ſluppet bedre derfra, end Meſter Diderich. At hand talede i Stokholm, efter Blodbadet, om den onde Stank, vil mand udtyde derhen, at hand gav dermed hemmelig tilkiænde, at de Dræbte ſkulde brændes op, ſom Bands-Menneſker. Jeg holder dette for en pur Miſtanke af hans Uvenner. Hand var (1) en vittig og lærd Mand i Jure Canonico, og forſtod Tingen langt bedre, end at den

Pavelige Bands Execution, som Kongen her skulde paatage sig, burde strække sig saa vidt, som Diderich Slaghek udtydede; (2) Var hand, efter det Stokholmske Blodbad, Slagheks u-ophørlige Anklagere, saa vel for denne, som for andre Sager; og (3) havde hand nu faaet Kongens forrige Had og Unaade igien paa sig, og Kongen havde gierne seet ham opofret til Legaten, tillige med Slaghek, hvis det kunde skeet med noget Skiæl. Kongen havde og, siden Mandens Hiemkomst fra Sverrige, givet Ordre til M. Claus Pedersson i Rom. at forklage ham for Paven, som sees af dennes Svar til Kongen af 20. Decembr. liudende saaledes: "Item, som Eders Naade skriver om Bispen af Fyen, hvilkeledes hand haver beviist sig udi hans gamle Stykker, da raader jeg, "Eders Naade lader giore en liden Proces derom, efterdi at den Commissarius er der ved Haanden, og med de andre Processer hid opskikker. Eders Naade kand vel lovligen skille hannem fra Biskopsdommen, og faae Ret over hannem, saa at hand faaer Løn for hans gode Gierninger." Kort sagt, Biskop Jens slap, og, ihvorvel Kongen skal, som skrives, have havt i Sinde at lade ham senke eller drukne, blev han dog qvit med at føres til Borringholm i Fængsel. Hvilket om det er skeet førend Joannis de Potentia Hidkomst, eller siden, har jeg ingensteds fundet.

§. 26.

Hvorlænge Diderich Slaghek besad Erke-Biskopsdommet, har mand ey været tilfulde underrettet om af vore Skribentere. Magnus Matthiæ skriver først, at hand blev aflivet, "cum vix semestre in Archiepiscopatu exegisset." Men kort derefter siger hand: "Qvidam "scribunt, Theodoricum secundo mox mense suæ præsidentiæ ad "furcam & rogum damnatum animam in flamma exhalasse." Dette sidste er rettest: Thi det varede knap nok i to Maaneder. Herr Hans Skovgaard, der var, udi hans og fleere Erke-Bispers Tiid, Forvalter over Erke-Biskop-Sædets Temporalia, Jorde-Gods, Tiender ꝛc. haver efterladt sig en Klade, eller et slags Journal over sine daglige Indtægter og Udgifter, og derudi med egen Haand antegnet efterfølgende Data: "Item Anno Domini MDXXI. Mandagen, "som var S. Katharinæ Jomfrues Dag, och et Tegn, som kaldes Li"bra, tha indledes Mester Dirick Slagheck til Electus at være. Och

Fre-

"Fredagen, som var Converſ. S. Povels Aften, och et Tegn kaldes "Capricornus, tha blev Meſter Dirick rettet i Kiøpnehaffn. Item, "ther jeg foer met Capitels Breff til Meſter Dirick, och hand ſad i "Fængſel, tæret jeg VI. Marck, Aar MDXXII. S. Antonii Dag." Her er da et rigtigt Vidne om Tiden, nemlig at hand ikke blev indſatt til Erke-Biſp at være, forend den 25. Novembr. Den 17. Januarii ſad hand allerede i ſit Fængſel; Og den 24. næſt efter blev hand hængt og brændt. Det omtalte Capitelets Brev har uden Tvivl betreffet hans Exauctoration eller Affættelſe, ſom var billigt og lovmæſſigt at mand lod hannem ſelv forkynde, forend Execution kunde ſkee.

§. 27.

Formedelſt alle ſlige Tilfælde og Omſtændigheder, og udi diſſe nu beſkrevne Conjuncturer, ſeer vel enhver, at det ikke var mueligt, det Kong Chriſtiern haver kundet bekymre ſig mere om den Evangeliſke Gllds-Dyrkelſe at indføre her i Landet. Hans Majeſtæt var nu hiemkommen fra ſin Svoger Kæyſer Carl; og mand erindrer ſig, hvad jeg tilforne derom har anmerket. Ingen Carlſtad, eller nogen hans lige, var det nu beleyligt, at lade komme her mere. Og hvis Meſter Martin Reynhardt havde end været her, da Kongen kom hiem fra Flanderen, (ſom jeg ikke troer hand var,) havde hand og viſt nok faaet ſin Affkeed, foruden at Cannikerne ſkulde behove at jage ham bort med deres Abe-Spil. En Pavelig Legat, Nuncius eller Commiſſarius, var mand og nu i vente, i hvor gierne mand havde været ham foruden. Samme var mand høyligen nød til at have til Vens, og ynſke, at hand ikke maatte faae det ringeſte at vide, om hvad ſom med Wittenbergerne var paſſeret. Kongen haver endogſaa, til at overbeviſe denne Legat om ſin Orthodoxie, maattet udgive en nye Forordning, i Faveur af den Papiſtiſke Meſſe og Kirke-Skikkene. Dette bemerker Biſkop Reſenius in *Luthero triumph.* ad an. 1522. med diſſe Ord: "iſto tempore vigebat bellum inter Svecos & Regem "Chriſtiernum: qui a Pontifice per Legatum admonitus, novam "Legem tulit de Ceremoniis & Miſſa Pontificia." Hertil kand endnu føyes en anden Obſervation: Hans Majeſtæt havde, ſtrax førend ſin Udreyſe til Nederlandene, udgivet den ene af de tvende Love, ſom vi,

for-

formedelst den flittige og af vort Fædernelands Skrifter høyfortiente Sl. Etats-Raad Peder Resens Omsorg, have paa Tryk. Samme Lov, som kaldes i bemeldte Edition den Geistlige, (endskiønt der er snart lige meget baade Geistligt og Verdsligt udi dem begge,) haver Kongen underskrevet paa sit Slot Kiøbenhavn, Hellig Trefoldigheds Søndag, (som var den 26. Maji,) Aar 1521. Og deri haves det 17. Capitel saaledes forfattet: "Skal ingen Prælat, Præst eller Clerke, Aandelig eller Verdslig, maae kiøbe til sig noget Jorde-gods, Kiøbstæd gods, eller Land-gods, efter denne Dag, i nogen Maade, uden de ville efterfølge S. Pauli Lærdom, som hand skriver i sin første Epistel Cap. 3. ad Timotheum, raader dennem, at de tager Hustrue, og leve udi den hellige Ægteskab, som deres gamle Forfædre giort have." Aarsagen til denne Lov var vel ikke directe, at Kongen havde i Sinde, at afskaffe saa straxen det Pavistiske urene Cœlibatum Sacerdotum, og indføre igien det fra 400. Aar af forbudne Geistlige Mænds Ægteskab. Men Sagen var, at naar Prælater og andre Geistlige vare formuende, og kiøbte Jorde-gods, blev dette gemeenligen testamenteret til Kirker, Altere og Clostere, og maatte saa være skattefrie, hvorved Kongens og Cronens Indkomster svækkedes: Hvad Guld, Penge og Løsøre der var, sørgede disse aandelige Mænd for, at deres Huusholdersker, og de med dennem i Cœlibatu avlede Børn bleve med forsørgede. Nu skeede det siden, ikkun syv Maaneders Tiid derefter, at høybemeldte Konges anden Lov kom ud, som mand kalder den Verdslige, og blev publiceret just i den Tiid, Legaten de Potentia var her ankommen; thi den er underskreven Hellig Tre Kongers Dag 1522. Og da kom selvsamme Artikel, (som var i den forrige Codice den 17de men i denne sidste er den 90de) allene udi disse Ord at bestaae: "Vi ville ey at herefter nogen "Prælate, Præst eller Clerk, Aandelig eller Verdslig, skal eller maae "kiøbe til sig noget Jorde-gods efter denne Dag udi nogen Maade: "Og hvilken som vil giøre sit Testament til Kirker eller Closter, den "skal give udi Guld, Sølv, eller Pendinge, og ikke udi Gods efter "denne Dag." Her blev da ingen Præste-Ægteskab, ingen S. Pauli Lærdom til Timotheum, omtalt mere. Og har uden ald Tvivl været een af de Poster, vore Bisköper og Theologi have paa denne Tiid

advaret den Pavelig Legat om, at der stak saadant et Kiætterie udi Kongens forrige Lov, som endeligen fik at munstres ud.

§. 28.

Ja til samme Tiids Conjuncturer tør jeg og, med god Formodning og heel rimelig Gietning, (thi andet giver jeg dette ey ud for,) henregne Secretereren Stephan Hopfensteins Disgrace. Derom haves ellers ikke nogen anden Opliusning, end at der staaer udi det Manifest, eller Forklaring af Aarsagerne, som Biskoper, Prælater og Ridderskabet udgave imod Kong Christiern An. 1523. dette: "Hans Majestæts Tydske Secreterer Steffan Hoffensteiner, hvilken "hand udi stor vigtige Handel hos Kæyserl. Majestæt, Churfyrster "og Fyrster udi det Romerske Rige brugt havde, har hand, formedelst "den uforskammede Qvindes Sibrets løgnagtige Beretning, med "Unaade forfolget, og efter hans Liv og Gods tragtet; Hvilken er "dog formedelst GUds synderlige Hielp udaf hans blodige Hænder "befriet, og kommen til Lybke. Der haver hand alligevel ladet "fængsle hannem, og ved hans Fuldmægtige anklage, hvor hand paa "det sidste, med Dom og Ret, imod den ugrundede Tiltale er frigiort "og loskommen." Arrild Hvitfeld, som uretteligen (*pag. 1181.*) kalder ham Jørgen Hoffensteiner, legger dette til, at Kongen skrev siden efter hannem, og vilde gierne havt ham tilbage, fordi hand vidste ald hans Hemmelighed, men at denne vilde ikke komme, og blev derefter en lang Tiid boende i Lybeck. Sagen er da, at Beskyldningen, som Kongen, efter Sigbrets Angivende, tillagde Manden, var pur Digt og fingeret, kunde hverken bevises, ikke heller var det den rette Aarsag. Deres Mistanke har, (efter min Giætning,) været, at denne Mand, som var udi Cancelliet de Udenlandske Sager betroet, og maatte jævnligen omgaaes med Legaten, ja var og Catholsk, havde snakket formeget af Skolen, og aabenbaret Legaten adskilligt, som Kongen kunde fornemme at denne vidste Beskeed om: I sær om Kongens Correspondentz i Religions-Sager med Churfyrsten i Saxen og de Wittenbergiske Lærere, samt om sin egen og Martin Reynhards Forhandling med Dr. Luther og Carlstad. Ligesom bemeldte Legat kunde fattes paa Underretning om det meeste af sligt, hvis end Hopfensteiner ikke havde været til mere, nu da hver Mand i Kiøbenhavn, ey at

tale om vores hele Papistiske Geistlighed, kunde noksom fortælle hannem derom. Men Hopfensteiner skulde nu være Skylden. Og hand, som merkede sin overhengende Ulykke, tog Flugten, medens Legaten de Potentia var her, ikke længe før Dirik Slaghek's Execution. Thi paa S. Vincentii Martyris Dag, som er den 22. Januar. skriver en Officerer, ved Navn Jweth Landt, fra Flensborg, til Kongen saaledes: "Som Eders Kongel. Majest. undte og gav mig Orlov at feerdes "til mit Borgclegher, tha som jeg kom til Vlensborg, og Tyle Peders"son sagde mig, at Mester Steffen var rümpt udaf Landet, mod Eders "Naades Villighe, tha reed jeg strax til Hamborg, som sine Kleder va"re, og havde han dydkommen, tha skulde hand vel haved bleven til"stede: Tha spurde jeg thet, at hand var grybben til Lübeck, GUd have "Lof." Om bemældte Hopfenstein vides ellers, at hand boede i Lybck endnu Anno 1536. men siden i Bremen; og var stædse ivrig Papist. Jeg har og seet Breve fra hannem til Kong Frederichs I. Canceller Wolf von Vtenhof, og udi eet af dennem skriver hand alt ondt om Kong Christiern, samt haaber meget got om Kong Frederiks Lykke og Fremgang, og at GUd havde besluttet med dennem lige saadan Forandring at giøre, som fordum med Konning David og Saul. Ja samme Mand har og været i megen Credit og Anseelse hos de Kæyserlige Ministrer, og bruget i vigtige Sager. Anno 1534. Aaret efter Kong Frederichs Død, blev hand tillige med Biskopen af Brescia, Græven af Montfort, og Gotschalk Erik skikket i en Legation, som var destineret herind, til at befodre Kong Christierns II. ældste Dotters-Mand til Danmarkes Kongerige, da samme Ambassade kom dog ey længere, end til Buxtehude, som Hubertus Thomas fortæller *pag. 192.* men kalder ham urigtigen Steph. Hoppenmeister. Kæyserens fornemme Raad Johan Weß, forrige Erke-Biskop i Lund, haver Anno 1535. i et Brev til Cornel. Scepperum ladet hannem hilse, og tillige udi Kæyserens Navn recommenderet ham den forhen forjagede Lybekske Borgemesters Nicolai Bromses Sag. Udaf Antonio von Metz findes og et Brev til hannem, dat. 27. Octobr. 1535. med saadan Paaskrift: "Dem Erbarn und "Ernvesten Hrn. Steffan Hopfensteiner, Ritter, Käyserl. Majestät "Rath." Anno 1542. sendte Pfaltzgræv Friderich endnu nogle Gesandter til den Nedersaxiske Kreds, nemlig til Biskopen af Bremen, Hertugen af Mecklenborg, de Wendiske Stæder, og andre, for sin Præ-

ten-

tension til disse Nordiske Riger at befodre: og gav samme i Befalning, iblant andet, at raadføre sig med Steffan Hopfensteiner, den Tiid boende i Bremen. See Hvitfeld *pag. 1531.*

§. 29.

Hvorlænge den Pavelige Legat, Nuncius, eller Commissarius, Jo. de Potentia, (thi med alle disse tre Titeler findes hand kaldet i fleng i vore Documenter,) er forbleven her i Landet, og naar hand er reyst herfra, har ey heller nogen sagt os. Forend om Efterhosten af bemeldte Aar 1522. kand hand ey være gaaen bort, som jeg ret nu skal gotgiøre. Mand vil spørge, hvad hand havde at bestille her i saa mange Maaneder? Dirick Slaghek havde jo staaen sin Straf, og Kongen var uden Tvivl derpaa afløst. Mon hand maaskee er siden gaaen til Sverrige, for at tage videre Kundskab og Information om de Svenskes Klagemaal over Kongen? I det mindste fører vores Joan. Svaningius ham derhen, som vi have hort af hans Ord. Men hand er vel og den eneste. Thi hos ingen af de Svenske finder jeg noget Spor dertil. Jeg troer og aldrig at hand er kommen der; som ey heller vel kunde skee, uden at giøre ondt værre i Kongens Sag; Ey at tale om, at alting deroppe var i Opror, og udi Krig imellem det Kongelige og det Svenske Partie, hvoraf hine havde Stokholm og lidet mere af Fæstninger inde, og disse bredde sig dagligen videre ud. Saa meget veed jeg, at een af bemeldte Pavelige Commissarii Forretninger, som kunde vel tage ham en god Deel Tiid bort, var at visitere alle sin Ordens Clostere, nemlig af Minoriter eller Franciscaner-Orden, i Danmark, og reformere dem efter den stricte Regel og Observantiam, som hand selv var af. Dette skeede, efter Kongens egen besynderlige Attraae og Begiæring, og var een af Kongens Poenitentzes Frugter, og af de gode Giærninger, hvormed hand vilde insinuere sig hos denne Mand, og give Paven et Beviis paa sin Omvendelse, Andagt og Fromhed. Vore Minoriter- eller Graabrødre-Clostere vare dog alt forhen i god Stand, og meest samtlige reformerede efter den saa kaldede Observantiam. Hvilket var begyndt over 50. Aar tilforne, ved en meget ivrig Munk, navnlig Broder Lauritz Brandersson, den forste som indforde Observantiam i Graabrødre-Ordenen i Danmark, blev og udvaldt til Vicarius provincialis an. 1481. Denne Mand bragte med stor Moye ved Reyser til Rom, og giennem

adskillige Fortrædder af Munkene her i Landene, endelig elleve Clostere i Stand paa omtalte Viis: Og efter hans Død, som indfaldt Aar 1496. bleve indtil An. 1519. endnu fiorten andre reformerede, ved de efterkommende ligeledes ivrige Vicarios & Ministros provinciales. Her giordes nu Forskiæl paa reformerede og ureformerede Graabrødre, endogsaa i Navnet: Hine kaldte mand Fratres obſervantes, eller de Obſervantia, disse Fratres conventuales, ja ogsaa, saasom til Spot, Gaudentes, fordi de ey vilde antage den strænge Disciplin og Tugt, men elskede et friere Levnet og de gamle vedvante gode Dage. Hines Prælater og Forstandere bleve kaldte Ministri ſecundum tenorem regulæ S. Franciſci, de ureformeredes lode sig nævne Magiſtros. Men nok om dette. Den forommældte Pavelige Commiſſarius Jo. Fr. de Potentia vilde nu fuldkomme Resten, og uden Tvivl, (efter alle fremmedes og nyekomnes Viis der have Medhold af Hoffet,) fandt vel paa at forbedre og flikke noget, hvad heller fornøden giordes eller ikke. Der blev og udi samme Sommer, da hand var her, holdet Capitulum provinciale Ordinis Fratrum Minorum, til Odensee, just St. Hans Dag 1522. hvor Broder Lauritz Hansson, i den afdøde Broder Jespers Sted, blev udvaldt til Miniſtrum provincialem. Siden udi October-Maaned drog den Pavelige Commissarius ud til Fyrstendømmene, i samme slags Forretning, og Kongen sendte med ham i Følge Broder Hans Brun, Guardian i Kiøbenhavn, og en anden Graae Munk ved Navn Broder Hennicke. Kongen vilde, at Closterne i Slesvig og Holsten skulde ogsaa visiteres og reformeres. Hvorledes dette løb af, kand jeg ikke bedre forklare, end med et Udtog at indføre af bemeldte Broder Hennickes Skrivelse til Kongen, skreven udi Flensborg-Closter, Simonis & Judæ Apoſtolorum Aften 1522. Hand beretter saaledes: "Kiæreste Naadige Herre, som Eders Naade vel fortænker om den Befalinge, Eders Naade gav Værdige Fader Fr. Joanni Franciſco de Potentia, helligste Fader Pavens Commissario, om de Clostere udi Landte Holsten, da have vi nu der ydermere giort ald den Fliid og Vindskibelighed, os haver været mugelig: Saa hand kaldede for sig, formedelst Pavelig Magt og under Lydelse, til Slesvigk alle Gardener af samme Clostere, og holdt dennem fore ther udi Closteret alvorligen Eders Naades Meninge. Dog tilforne sendte hand tvo Brødre med Brev til Høyboren Første Herr Frederick Hertug i Holsten, givendes Hans Naade samme

Befal-

Befalninge af Eders Naade tilkiænde; og bedendes at hand vilde udi samme Ærende giore hannem Hielp og Bistand, eftersom sidst talet, lovet og besluttet var imellem Eders Naade og hannem udi Borssholm. Da lod hand give samme Brødre med en god Mand for Svar, at hand kiændtes ingen at have nogen Magt at skikke noget om de Clostere udi Landte-Holsten, uden sig alleene: Dog den Foreeninge og Beslutning imellem Eders Naade og hannem giort udi Borssholm vilde hand i altingest fuldgiore, og bad at mand vilde lade Brødrene udi fornævnte Clostere betemme og være med Fred. Og derefter gave alle Gardener fornævnte Commissario for Svar, underskrevet med eygen Haand, som Broder Hans Brun, Gardian i Kopenhaffn, ydermere med ald Sagens Forløbninge, kand give Eders Naade tilkiænde. Og efter saadan Leylighed, meest fore at Hertug Frederick er os ey der ydermere villig, kunde vi nu intet ydermere giore dertil. Desligest beder jeg Eders Naade for GUds skyld, at Eders Naade vil selver nu (betænke) de beste Raad og Middel dertil. Og befrygter jeg mig, at den Befalninge, Eders Naade haver givet Commissario Apostolico til vor Helligste Fader Paven derom, bliver forgiæves, uden der fares fuld viseligen med. Men jeg veed ingen bedre Raad og Middel, end de som jeg selver sidst sagde Eders Naade, om Eders Naade drages dem til Minde, og Eders Naade dem vilde bruge, da skulde de vel, som mig haabes, give Sagen en snar Ende. Og var værdige Fader Biskopen i Slesvigk derudover, og gierne havde seet det havde ganget for sig, og lovet altiid at giore derudi al den Hielp og Bistand hannem mugelig er rc."

§. 30.

Og herudi haver mand da en nye Prøve paa Kong Christierns besynderlige Politik, hvor omhygelig hand har været for at vinde denne Pavelige Commissarii Gunst, med at vise en usædvanlig Omsorg for den Orden, som bemeldte Commissarius var af, og betee dennem alt hvad hand kunde optænke af Velgierninger og Naader: Hvilket og denne Broder Hennicke med mange Ord og en vidtløftig Takſigelses Compliment berømmer, i det nu omtalte Breves Begyndelse, hvilken jeg ey har fundet fornøden at affkrive. Jeg slutter, at bemeldte Commissarius haver taget Affkeed med Kongen, den Tiid hand drog ud til Holsten,

 sten,

sten, ja er saa bleven borte med alle, og reyst hiem. Foruden andre Belønninger, til at giore hannem Reysen og de anseelige Tienester, hand her giorde, betalt, haver og Kongen nævnt ham til Bisſkop i Skare-Stift i Sverrige: som var eet af Dirick Slaghek's Spoliis, hvilket forhen nokſom er talt om, nemlig hvorledes Paven ikke vilde give Kongen eller Slaghek nogen Confirmation derpaa, forend der blev examineret, af hvad Aarsage den forige Biſkop i Skare Vincentius var aflivet. Hverken vores, ey heller de Svenske Historier vide noget om Jo. Francifci de Potentia Forfremmelse til Skare-Stift. Men mand treffer det udi *Annalibus Ordinis Minorum* per Lucam Waddingum, *Tom. XVI. nov. edit.* under det Aar 1523. Hvor der iblant dem, som Paven i dette Aar confirmerede til Biſkoper, staaer: "Ad Scarenſem in Suecia, ſub "Archiepiſc. Vpſalenſi, Frater Joannes de Potentia, olim, ut dixi-"mns, Ordinis Procurator, & Miniſter Provinciæ Baſilicatæ, per obi-"tum Vincentii, die xv. Maji." Den gode Mand fik dog aldrig nogen Nytte af Stiftet, kom ey heller derhen; hvorfore hand og ey afvides, eller nævnes iblant Præſules Scarenſes hos Meſſenium. Der sad og allerede en anden Mand i Skare-Stift, som Regenten Gustav Erickſon i Aaret 1522. havde beſkikket, og recommenderet ham, med andre til Paven til at vorde confirmered. Sammes Navn var Magnus Haraldi. Her kand vel tænkes, at Paven ey giorde dette, da Stiftet var alt forſiunet med Jo. de Potentia. Imidlertid ſkal Guſtavus have faaet et høfligt Svar fra Rom, men Confirmationen kom aldrig. Og da benævnte Biſp Magnus 7. Aar derefter blev oprøriſk imod Kong Gustav, og romde Aar 1529. udaf Sverrige, gav hand iblant andet fore, at vilde reyse til Rom, at hente ſin Confirmation. v. Meſſen. *Chron. Scond. Tom. V. pag. 48.* Cypræus i ſin *Hiſtor. Ecclef. Slesv. & Holſ. pag. 408.* gior vores Joan. de Potentia til en Romanæ Sedis Cardinalem, ligeſom og vore tvende Hiſtorici, Meurſius og Pontanus: Men hverken var hand Cardinal, ey heller blev hand det i ſin Lives Tiid. Hans Fornavn ſkriver mand adſkilligen: Det var egentligen Joannes Franciſcus; men ofte kaldes hand i Bøgerne ikkun med det ene deraf, nu Joannes, nu Franciſcus. Videre om hannem kand læſes hos Waddingum, naar mand ſøger udi Regiſteret paa *Joannes Franciſcus Potentinus.* Sært nok, at hverken hos denne Skribent, ikke heller hos Odoricum Raynaldum in *Annalibus Ecclef.* er noget ringeſte Ord meldet om hans Geſandtſkab her

til

til Danmark. Og hvad Abrahamus Bzovius derom haver, imod Enden af det Aar 1522. haver hand ikke vidst andenstæds fra, end taget det Ord fra Ord af Johannis Magni *Historia Metropolitana Sueciæ, seu Episcoporum Upsalensium.*

§. 31.

Jeg sagde forhen, at Joannis de Potentia, eller Potentini, Dom, hvormed hand frikiændte Kongen, (om det ellers kunde kaldes en Dom; thi vel bruger Scepperus to eller tre gange det Ord *judicavit*, men kalder det dog til sidst ikkun en *Processum*, og dette rettest:) Men hans Dom, siger jeg, eller Processus, blev hverken af Leone X. som alt var død førend Sagen her kunde blive foretagen, ikke heller af nogen hans Eftermænd holden for gyldig. Mand maae vide, at den Svenske foromtalte Johannes Magni, (eller Hans Mogensson) den Tiid hand fik at høre om Kongens Frikiændelse ved den Commissarium de Potentia, fangede hand an igien at solicitere hos den nye Pave Hadrianum VI., under hvilken samme Pave, der havde været Professor til Løwen, hand selv (Johannes Magni) for nogle Aar tilforne havde studeret paa bemeldte Løwens Universitet. Hand fandt og Pave Hadrianum saa bevaagen, at hand forhvervede en Fuldmagt af ham paa sig selv, til at være Legatus Apostolicus i Sverrige. Reyste saa hiem endnu i samme Aar 1522. tog Sagerne for, examinerede Kongens og Erke-Bisp Gustav Trolles Giærninger, og med hvad Skiæl de afdøde Biskoper vare henrettede. Mand kand let tænke, at Potentini Forretning kom da ikke til at due meget, og Gud veed med hvad Titler den er bleven belagt, saafremt Joh. Magni har fundet for got at melde derom i sin Processu. Ved samme Joh. Magni Sentents er og Gustav Trolle dømt reent fra Erke-Bispdømmet. Derpaa skikkede bemeldte Svenske Legatus Apostolicus sin Broder Olaum Magni, med sin Process og Kiændelse til Rom, og bekom udi Aaret 1524. Pave Clementis VII. rigtige Confirmation derpaa. Thi Hadrianus var død Aaret næst tilforne. Dette fortæller ey allene Jo. Magni selv i sin *Historia Metropolit. Suec.* men ogsaa Jo. Messenius in *Chronico Episcopor.* saa og Erik Jorensson i Kong Gustavs Historie *pag. 80.* Merkeligt er det ellers, og en besynderlig Anecdote, at, uagtet Joannis Magni Commission, havde den foromtalte Gustav Trolle, Aaret tilforne, tilforhværvet sig Pave Hadriani VI. Intercessions-

Brev

Brev til Kong Frederik I. og hans Søn Hertug Christian, (som begge udaf Paven, der ey erkiændte Kong Frederik for Konge, kaldes, Dilecti filii, Nobiles Viri, Duces Holsaciæ,) "at de maatte være hannem be-"hielpelige til at igienbekomme hans Stift og Sæde i Upsal, hvorfra "hand ved afg. Steen Stures Vold og uchristelige Medhandling, og "det paafuldte Opror i Sverrige, var bleven udstødt." Dette Brev er dateret i Rom 1523. den 17. Junii og saasom det endnu er bevaret in Originali, skal jeg engang søge Leylighed, for Historiens skyld, at giore det bekiændt.

§. 32.

Udaf dette, som nu er sagt, om Joannis Franc. de Potentia u-confirmerede, og den Svenske Joannis Magni ved Pave Clementem VII. confirmerede Procesʃs, kand da sluttes, hvor ilde grundede de Skribentere ere, som til at undskylde nogenledes Kong Christierns Stokholmske Giærning, efterfølge hans urigtige Advocats Cornelii Scepperi Fodspor, beraabende sig paa Pavens og hans Legats Approbation. Thi hvad kand vel siges daarliger og usandfærdiger, end at Pave Leo X. havde erklæret bemeldte Giærning for retfærdigen og vel giort? Ja hvad mere urimeligt, end at Kongen skulde være constitueret Executor af Pavens Band, til at aflive og henrette Biskoper, uden at have nogen særdeles og udtrykkelig Fuldmagt til just saadan slags Execution? Saa er jo ogsaa vitterligt, at Erke-Bisp Gustav Trolle selv, for hvis skyld dette Band var gaaet, der nu skulde exeqveres, hand blev gandske perplex, da hand hørde, at Kongen vilde have en Døds-Dom over de i Band satte, men blev af Kongen satt til rette for saadan sin Frygt og Feighed. (See Messen. *Chronol. Scand. Tom. IV. p. 88.*) Hvitfeld har derfore største Ret, naar hand skriver, at Kongens Befalning af Paven kunde jo ikke strække sig til Folkes Død. Om Pontano bør mand at merke, at han, som ellers for største Deelen skriver sin Historie ud af Hvitfeld, haver paa dette Sted i denne Konges Historie, hvor der handles om foromrørte Pavens Fuldmagt, gandske ey holdet sig inden sin Originals Grændser. Thi naar Hvitfeld siger (*pag. 1138.*) at Pave Leo stadfæstede Erke-Biskop Byrges Band over de Svenske, og at "Kong "Christiern forhværvede Pavelige Buller, som han sagde, at han skul-"de straffe de Bands Mennisker;" da tager Pontanus sig for, at lægge

et

et stort Stykke til af sit eget, eller rettere af en anden gandske urigtig Auctore, og udtyde det saaledes: "Pontificem addidisse atrocem insu-"per sententiam, ut Sueci pœnis afficerentur, quibus affici schismatici "solent, id est, gladio igneque de medio tollerentur." (*edit. Dn. Canc. de Westphal. Tom. 2. col. 1012.*) Men saadan en atrocem sententiam fældede Paven aldrig. Pontanus maae have taget dette af Joan. Adolpho Cypræo (en Skribent, som ingen bør lide paa eller troe, uden hvor hand haver andre og bedre Vidner med sig,) hvilken i sin Historia *Eccles. Slesv. & Holst. pag. 407.* siger og fremsætter saadant meget dristigen og med flere Ord: Da det dog var allene, som jeg for haver sagt, Dirick Slaghek Digt og Paafund, som siden gik ud over ham selv. Og hvor lidet Kong Christiern haver tordet lade sig merke med slig Urimelighed, enten hos Kæyser Carl, eller hos Pave Clemens VII. ville vi herefter faae at høre. Til dennem hedde det stedse, saavelsom hos andre Fyrster og Herrer Hans Majests. Slegt og Venner, at hand havde giort det efter onde Raadgivere; ligesom og Hr. Thure Jensson siger i sit Brev til Peder Lykke, hos Hvitfeld *pag. 1340.* Den ærlige Joannes Meursius haver (*pag. 76. b.*) ikke videre sagt, end refereret den Tale, som Kongen lod holde, Dagen førend Executionen, hvorudi sagdes: "Pontificem "Româ ad Regem litteras dedisse, quibus omnes fœdæ adeo conju-"rationis socios, ni Gustavum restituerent, & illata ei damna resarci-"rent, statim sacris prohiberet, ac sententiæ hujus suæ executionem "ei demandasse;" Og siden (*pag. 79. a.*) fortæller hand, efter Svaningium, hvorledes Kongen, til at justificere sig, begiærede Pavens Vidnesbyrd, at hand ey havde giort andet, end exeqveret Pavens Band, og derpaa havde Pavens Legat det samme dømt og kiændt. Videre haver Meursius ikke skrevet om Sagen. Men hvor haardt og umildeligen er ikke denne meget lærde Mand bleven herfore medhandlet af Odorico Raynaldo? der (*ad an. 1520. §. 88.*) skiælder ham ud med saadanne Ord: "Meursius in Historia Danica impudentissimè mentitus est, Romanum "Pontificem Christierno persuasisse, ut carnificinam illam in Suecos "exerceret." Men ikke at tale om, det hverken den ubilligen frem for andre antastede Meursius, eller nogen af vore Skribentere, ja end ikke nogen Kong Christierns Apologist, mig vid́endes, har skrevet paa saadan Maade, nemlig at Paven havde overtalt Kongen til denne Carnificinam; Saa falder alt, hvad Raynaldus kand vredes over i saa Maa-

de, paa ingen rettere, end paa Cornelium Scepperum og Jo. Adolphum Cypræum. Og disse tvende Mænd levede jo og døde i den Romerske Kirkes Samfund, og burde saa meget mere have forskaanet Paven for ald ubillig Paasagn. Jeg haver ellers en Copie af et Latinsk Brev, som Scepperus har skrevet, An. 1535. den 6. Decembr. fra Bryssel, til Biskopen af Ermeland, hvori der tales meget om de Danske Sager paa de Tider, og deriblant om de Danskes Ubillighed i at forholde Kong Christierns Døttre deres Fæderne-Arv. Derudi glemmer hand sine Undskyldninger for Høybemeldte Konges Giærninger, og siunger af en anden Tone, nemlig saaledes: "De patre ipsarum nihil dico, nisi "si peccata ipsius meruerunt, ut perpetuo carcere acerbam ducat vi-"tam. Quid ad hoc filiæ?"

§. 33.

At Kong Christiern, efter Diderich Slaghecks Henretning, indsatte til Erke-Biskop i Lund, i hans Sted, sin Tydske Secreterer Johan Wesi, er en bekiændt Sag. Paa dette Val kand mand ikke med Føye have noget at sige, i Henseende til Mandens Person; thi hand var lærd, klog og habile, og af et anstændigt ærbart Levnet: hvilket noksom udviiste sig, siden hand, efter sin Bortgang af Danmark med sin Herre Kong Christiern, kom udi Kæyser Carls Tieneste, og var een af de beste Ministrer, som Kæyseren forlod sig paa; omendskiønt hand ey altid var udaf eens Mening med de ivrigste Papister. Det er ham, som, i Historierne af de Tider, kaldes ofte Dominus Lundensis, og undertiden Episcopus Constantiæ: Sleidanus skriver hans Tilnavn Vesalius, men Corn. Scepperus kalder ham Joannem Vezium. Ved hans Indtrædelse til Lunde-Stift forefalder et Dubium i vores Kirke-Historie, enten det var, førend hand blev indsatt, at Kongen lod kalde til sig de ældste Domherrer af Lunde-Capitel, og lod fodre Borringholms Land af dennem til Cronen at restitueres; hvilket da de undskyldte sig for, holdte hand dem i Fængsel i fem Dage, og siden lod hente de øvrige Canniker herhid, og med Trusel aftvang det hele Capitel bemeldte Øe: Eller og dette alt var skeet i forleden Aar, siden Mester Jørgen Skodborgs Bortgang, og førend Kongen beskikkede Slaghek til Stiftet? Magnus Matthiæ, som mand skulde tænke, at kunde havt den beste Underretning herom af Lunde-Capitels Archiv, statuerer det første, og

for-

fortæller det i Johan Wessens Historie. Svaningius derimod, og Hvitfeld (*pag. 1180.*) haver den anden Mening, og sige at det skeede efterat Jørgen Skodborg havde forladt Stiftet, og forend Slaghek fik det. Og dette troer jeg at være rettest. Thi, naar Kongen havde eengang i Skodborgs Tiid begyndt paa denne Sag, forstaae Borringholms Restitution til Cronen, med ald Heftighed at bevæge, hvorfore skulde hand da ey paadrive og forfolge den til Maalet, naar Stiftet var forladt, og forend hand nævnte nogen nye Erke Bisp? Vel har jeg sagt tilforne, at Kongen nævnte just Slaghek dertil, som en GUds forgaaen Krop, der ey skiottede om at giore Eed for Capitelet, og at bryde den Kongen til Villie. Men, naar end saa haver været, er jeg dog tillige vel saa fast udi Tanke, at Diderich Slaghek selv er gaaen Kongen til Haande med det andet Raad, som var langt sikrere; nemlig at forpligte Capitelet til, ingen saadan Eed at tage, af haim eller andre mere, hvorudi Borringholm ey var exciperet. Thi naar hand, Slaghek, var bleven Biskop, og havde siden imod sin Eed overladt Landet, var mand dog ey vis paa, at jo de for deres Domkirkes Herligheder med saa stor Iver og Superstition indtagne Canniker vilde sende til Rom, og fore strenge Klagemaale over deres Erke-Bisp, som en Meen-Eder og Kirkens Eyedoms Forkrænkere. Dette kunde aldrig gaae af uden vidtloftige Fortrædder og usigelig Penge-Omkostning. Raadet var derfor snildt nok, at tvinge Capitelet selv Landet af, medens Sædet eller Domkirken var vacant. Dernæst (2) holder jeg det neppe troligt, at Kongen, bare udi de otte Daaes Tiid, der var fra Dirick Slagheks Henretning og indtil Johan Weß blev kaldet, har faaet alt dette bedrevet; først at kalde de ældste Capitels-Herrer fra Lund til Kiobenhavn, og holde dem fængslet i fem Dage; og siden, (som Magnus Matthiæ skriver,) alle de andre Canniker herind forsamlede, for at bringe Sagen til Endskab ved Trusel af sine bevæbnede Dravantere. Men allermindst (3) kand jeg indbilde mig, at Kongen skulde nu paa denne Tiid foretage sligt, imedens den Pavelige Commissarius var her ved Hoffet tilstæde, der vilde have fundet dette sig meget lidet rimende med de Forbedrings Frugter, som hand ventede af Kongen, og Hans Majest. studerede paa at vise. Altsaa giver jeg Svaningio og Hvitfeld aldeles Bifald, hvad Tidens Omstændighed af denne Post anbelanger.

§. 34.

Angaaende Kongens andre Geistlige Foretagende i dette Aar 1522. og hvad Hans Majest. kand endnu have havt til Rom at negociere, da er mig ikke mere end eet Brev forekommet, som den oftbenævnte Mester Claus har skrevet derfra den 22. Martii. Hand beretter derudi, at "Pave Hadrianus, som nu var udvaldt, ey var ventendes fra Hispa-"nien til Rom forend Paaske; at Erke-Bispen af Trondhiem var for "nogen Tiid siden kommen til Rom, og laae til Herbergs med den hvide "Munk, der var Provst udi Borlum; Mester Claus havde vel været "i Tale med hannem, men kunde ikke retteligen forstaae hvad hans "Mening var eller hvad hand havde med at fare; Hannem tyktes at "hand vilde have at giore med Mester Hans Mule Electo til Osloe; "Udi bemeldte Hans Mules Ærinde kunde mand intet faae bestilt, for-"end Paven ankom; og inden den Tiid udbad hand sig Kongens nær-"mere Ordre; Endelig melder hand, Kongen ikke til megen Trøst, at "Arcemboldus kom nu udi stor Yndest baade hos den nye Pave saa og "hos Kæyserl. Majestæt, fordi hand var udi Rom Hertugens af Milan "Orator, og havde altid været for Kæyseren, ja hiulpet meget til at "Kæyseren fik Milan indtaget." Siden slipper denne Correspondentz; saa at jeg ikke har kundet opdage mere til disse Materier, forend i det næste Aar 1523. udi Februarii Maaned, ikkun et var Maaneder, forend Høystbemeldte Konge undvigede her af Riget. Mig er da forekommet et ilde skrevet Papir, med Concepter til fire Breve, eet til Pave Hadrianum, og de andre til Cardinal-Protector, samt til tvende andre det Romerske Hofs Prælater. Aarsagen og Materien deraf er denne: Kongen opholdte sig, Aar 1523. i Februario, som bekiændt er, i Fyen, da Jylland var allerede i Oprør imod Hans Majestæt Cannikerne i Odensee, som fra Kong Hanses Tiid af, ved den Proces og Dom An. 1489. vare skilte ved St. Knuds Kirke, havde siden faaet Kong Christiern gandske paa deres Side; saa at Hans Majest., snart fra sin Regierings Begyndelse, havde ladet handle til Rom, for at faae Pave Sixti IV. Anordning igien bekræftet, nemlig St. Knuds Kirke indrettet til en Domkirke, og Cannikerne samme igien, i Munkenes Sted, indrømmet. Men endnu var denne Sag ikke til Ende kommen. Herr Hans Hansson, Provst i Toste, som for mange Aar tilforne, nemlig Aar

1515.

1515. havde til Rom arbeidet i samme Ærinde, bød sig endnu til at gaae derhen, og tillige at besørge en anden Geistlig Sag, som angik S. Birgetes Hospital i Rom. Mester Povel Andersson, Cantor i Ribe, (som ligeledes var vel kiændt ved det Romerske Hoff, og vidste alle Gange og Veye der paa sine Fingre,) blev af Kongen beskikket til at følge med bemeldte Provst, og hannem blev Dom-Degne-Embedet lovet i S. Knuds Kirke, naar Paven havde bevilget den foromtalte Ansøgning. Men det betydeligste af Befalningen til disse tvende Oratores var det tredie og sidste Stykke, nemlig at udvirke hos Paven de alvorligste og skarpeste Formaninger, med Trusel og Band, til de af Raadet, Bisper og Adel i Danmark, der nu vare bleven affældige og oprøriske, og havde dristigen opsagt deres Konge Troskab og Lydighed. Jeg vil meddele en Udskrift af det Brev til Paven selv, der findes i Concepten saaledes:

"Osculum terræ ad pedes Sanctitatis Vestræ: Ad quam, beatissime Pater, tanquam filius ad Patrem longè pientissimum, in necessitatibus, sive pro consiliis & auxilio, crebrioribus litteris accedere non omnino dubitamus. At quod eo semper (Dii norunt) fuerimus animo, postquam sacrosancti Apostolatus primarium apicem Divino nimirum auspicio digna quidem conscenderit, eam tanti - - -, ut in terris inter mortales nihil æquè, ne dicemus magis, ponderemus, neque etiam modo nos aliquo spe tanta frustratum iri confidimus. Verum sub Vestri Pontificatus gubernatione sic res videntur atque regna, quæ nunc temporis tumultuaria quadam vice fortunæ fluctuant, Divino atque Vestro ductu, consilio & auxiliis, pacata stabiliri, atque diutine prosperari, uti jam aurea secla Christi fideles omnes & nobis atque ipsis, ut par est, rediisse congaudeamus. Idcirco negotia quædam nostra, quæ ad præfectionem reipublicæ regnorum nostrorum in optatum finem deducta non parum facere speramus, super erectione Ecclesiæ Sancti Kanuti Ottoniæ, sed & Romæ super Hospitali S. Birgittæ, atque certis nunciis, inobedientia, contumacia, violataque fide quorundam erga nos Episcoporum, Equitum auratorum, à consiliis nostris regni Daciæ, dilectis nobis Magistro Paulo Andreæ, Cantori Ripensi, & Joanni Joannis Præposito Tostensi, Secretariis & Oratoribus nostris, eidem Vestræ Sanctitati latius referen-

 feren-

ferenda commisimus. Quorum vel uni, vel alteri, vel utrisque simul fidem indubiam præstare adhibereque velit, summopere deprecamur, atque ita demum efficere, ut omnia quæ juste per unum vel alterum vel utrosque prædictos Oratores nostros proposita fuerint, ex animi nostri sententia quam felicissime succedant: Quibus si manum extremam ipsa Vestra apposuerit Sanctitas, fierique pro voto demandaverit, paternum ea in nos affectum satis cognoscitur absolvisse. Quam Deus Opt. maximus in annos primi Sedis Romanæ Antistitis quam faustissime vivere & valere faciat, ex animo desideramus. Datum Ottoniæ in Curia nostra apud S. Albanum, 13. mensis Februarii, Anno Christi 1523. Nostro sub Sigillo."

§. 35.

At disse Mænd have dog derefter fortøvet indtil imod Paaske, eller imod Tiden, da Kongen selv gik bort, lader sig tilsiune af andre Skrifter; saavelsom og, at Kong Friderich haver ladet sætte Provsten Hr. Hans Hansson efter, og, da hans Person ey var at antreffe, ladet hefte og arrestere hans Gods, hvor det fandtes, baade hos hans Soster-Son, Mester Peder Berentson, Cannik i Kiobenhavn, saa og hos Abbedissen i S. Claræ Closter i Roskilde, Soster Margrete Knudsdaatter. Men om Gesandtskabet til Rom gik for sig, og hvorledes Udfaldet blev, veed jeg ikke noget at sige om. Kong Christiern havde og imidlertid fundet paa en anden Maade, som var kortere og behændiger, til at jage nogle af sine oprøriske Biskoper en Skræk ind. Iblant disse vare ingen værre, end de tvende Bisper i Borlum-Stift eller Vendsyssel, baade den gamle og den unge, Hr. Niels Styge og Hr. Styge Krumpen, de forste og ivrigste Hovedmænd for Rebellionen imod Hoybemeldte Konge, saavelsom udi andre Maader ingenlunde af de beste slags Mennisker, ja intet mindre end gode Geistlige. Hans Majest. havde faae Aar tilforne nævnt til Provst i bemeldte Borlum en Tydsk Mand, ved Navn Doctor Antonius Fyrstenberg, og for hans ypperlige Slægtes, samt Lærdoms og Klogskabs Skyld indsatt samme Mand i Rigens Raad. Ved hannem lod nu Kongen bestille at begge disse Vendelboe-Bisper bleve indstevnte lige ind til Rom, der at mode, personligen eller ved Procuratores, og for Pavelig Hellighed at svare til adskillige Sager og haarde Beskyldninger, som bemeldte Provst havde imod dennem paa

Stiftets og Geistligheddens Vegne. Dennem kom nu ikke liden Angest paa, da dette skeede just i de Dage, medens de og flere vare i største Bevægelse og giorde Anstalter til Rustning imod Kongen. Hvorfore de toge deres Tilflugt til den nyligen udvaldte Kong Frederich, som de formaaede til at skrive et Intercessions-Brev til Paven, hvorudi blev bedet, "at Paven vilde forskaane disse Biskoper for saadan Proces ved det "Romerske Hoff, saasom sligt sigtede til deres yderste Skade og For-"derv; Ja end ikke heller forunde eller tilstæde Antonio Fürstenberg "nogen Bands=Dom over dennem for Udeblivelse; Men i det Sted at "vise Sagerne her hiem tilbage, under Biskop Gotschalks af Slesvig "eller andre Prælaters Kiændelse: Til hvilken Ende Kong Friderich "var overbødig at give benævnte Antonio ald behørig Sikkerhed og frie "Leyde ꝛc." Dette Brev til Paven er dateret i Viborg den 28. Martii 1523. Men imedens der lavedes paa at skikke det bort, er mand bleven anderledes beraadet, uden Tvivl da man spurde at Kong Christiern forlod Riget og seglede bort, og Antonius ligeledes i samme følge. Hvorfore Brevet findes her endnu i Originali, med Kong Friderichs Signet forseglet, og er ikke blevet Paven tilsendt.

§. 36.

Her er da saaledes igiennemgaaet saa meget af Kong Christierns Forretninger udi Kirke=og Religions=Sager, hvilket, foruden det som andre derom have, jeg hidindtil, meest af utrykte Documenter, haver sammensanket. Hvoraf sees, hvor ringe den Nytte har været, som Evangelium haver vundet hos os ved denne Herres Omsorg og Foranstaltninger, eller engang kunde tænkes at vinde, naar mand anseer hans Ustadighed og andre verdslige Affsigter. Hvorimod, det lidet som hand herudi lod kiænde, virkede langt mere til hans egen Ruin og Fordervelse. Det hialp hannem og slet intet, at hand, siden sin Hiemkomst fra Nederlandene, og i sær efterat den Pavelige Commissarius kom her, stillede sig da an, som den der havde slet bortkast sine Reformations=Tanker, og var falden gandske og aldeles i de Papistiske Superstitioner. Mand troede hannem ikke mere, og den Spot hand tilforne havde giort af Papisteriet, den Ringeagtning hand blev ved at betee imod Bisper og andre Geistlige, og den Attraae at rive geistligt Gods til sig, kunde ikke

mere

mere glemmes. Hvortil nu allersidst kom hans meget stærke Beskatning, ey allene af de Verdslige, men i sær af Kirker og Klostere, og hver en ringeste Landsbye-Præst, ved hans udskikkede Skrivere og Fogeder, altsammen til sin nye Krigs-Rustnings Behov imod Sverrige, som skulde gaaet for sig, hvis Revolutionen ey var paakommet. Og herudi haver det da alt bestaaet, at hand er bleven udraabt af vore Papistiske Landsmænd for Kiætter, og Kiætteres Patron og Handthævere, og den Hellige Kirkes Forfølgere. Den Munke-Kronike, som mand kalder her Manuſcriptum Skibyenſe, og er skreven i det Interregno efter Kong Friderichs I. Død, forend Kiøbenhavn blev af Kong Chriſtian III. indtagen, taler, iblant andet, om hannem saaledes: "Rex Chriſtier-"nus, ſumma injuria omnipotentis Dei, multorumque ſimplicium "ſubditorum manifeſto offendiculo, atque pernicioſi erroris occaſio-"ne, ad Hafniam regiam ciuitatem accerſiri fecit manifeſtos & ab ec-"cleſia damnatos hæreticos atque ſchiſmaticos, qui orthodoxam fidem "impia doctrina labefactarunt, qui etiam freti violento præfati Regis "principatu, mira impudentia & temeritate ſuaſerunt defectionem ab "obedientia Eccleſiæ Romanæ, (quam ſubinde Satanæ ſedem & An-"tichriſti regnum appellabant.) - - Hinc factum eſt, ut eccleſia-"ſticos viros nullo duceret honore dignos, contemneret etiam ſacros "Canones, patrum decreta, eccleſiaſticos ritus, - - averſaretur "item vota Deo dicata, adeoque exiſtimaret nullum eſſe rerum diſcri-"men, ut nihil putaret ſacrum, ſed omnia haberet profana." Alt dette er endnu vidtløftiger anført udi den Forbindelse, som de Jydske Bisper og Raad giorde imellem hinanden, til at opsige Kong Christiern Regimentet, og hvormed de allerførste gang udskikkede Mogens Munk til Hertug Friderich, som var gandske fire Uger førend at deres Opsigelse til Kong Christiern er skreven, saa og fem Uger ældere end deres udi Historierne omtalte og indførte Brev, hvori de antoge Hertug Friderich til Konge. Denne nu omtalte Forbindelse, samt første Ansøgning hos Høybemeldte Hertug, er dateret til Wiborg St. Thomæ Dag 1522. Arrild Hvitfeld haver intet vidst deraf at sige, og følgeligen ey heller andre af vore Skribentere. Eftersom da samme Document er længe efter Hvitfelds Tiid her bleven fundet og opdaget, og endnu in Originali paa Pergament heelt og holdet er tilstæde, hører det ey allene til de nu omhandlede geistlige Materier i Kong Christierns Historie, som sagt er,

men

men tiener endogsaa til Omstændighedernes bedre Forklaring, udi den største Revolution som nogensinde er gaaen for sig i vores Norden, at jeg ved denne Leylighed giver det ud for Liuset. Det er da Ord fra Ord saaledes:

"Wii Nilss Styghe til Borlom, Nils Klawsson til Silkeborgh, Jwer Munck til Ribe, Stygge Krompen til Børlom, Owe Bille til Aars, och Jorghen Friis til Viborg, Biskoper: Mogens Gøye Ridder oc Danmarckes Riges Marsk, Prebern Podbusk, Nils Høgh, Jachym Lycke, Tyghe Krabbe, Per Lycke, Riddere og Danmarkis Riges Raadth: Mogens Munck, Nils Loduigsøn, Otthe Holgerssøn, Erick Ericksøn, Erick Stygge, oc Oluff Nilsøn, som Vebner er, Gior alle vittherligth met thette vor obne Breff, at Vi haffue nu aff lang Tiit betractid, besindtth oc offuerweyeth then Hellighe Kirkies, Vore och Menighe Indbyggers uti Danmarcks Righe Skadhe oc ewigh Forderffuelse, uti saa Modhe, at then Hellighe Kirke oc Hennes Personer emodt ald Christelighe Tro oc Ræth beswørres oc beroffues theres Friiheder, Priuilegier, Godtz oc Klenodie: Thesligeste Hennes Prelater emod Dom och Reth oc Christelighe Tro tages vid theres Hals, indsettes och aldrig mue komme uti Ræthe: Messer, Gudz Tienesthe och alth thet Gudt tilhører odhelegges: Kettere, som gangne ere fran then Hellighe Christen Tro, som os fra then Hellighe Christen Tro met syn Lutteraniske Stycker och Skalkhedt fortalendes alt thet then ewig Gud tilhører: Tysver, vii seer dagligen for Oghen, at uti tisse tre Righe, Danmark, Sverrig oc Norgh, er ingen Erchebisp, som Hovedhe vere skulle for then Hellige Christen Tro nest vor Helgeste Fader Pawen: Thesligesthe er Fyen, Opsloe, Bergen, Wester-aaes, Skare och Aaboe Biskop-loos: Kirkers Slotte, Gordhe, Godtz, Kirker oc Presther udi fornævnte Styther, regeres aff undhe Tiranner, Scriffuere och Leeghmendh; Hvilket vii warafftighe besindhe kunne, at then ewighe Gudh thisse tre Righe uti siw Aar gantz hordeligen met Pestilentz, Sygdom, Armod, Feyde, Krigh, Orloff och umyldt Herscap hordeligen straffet hafver, och er tillige emod Gudh oc Menniske afstilleth worden; Sameledes Danmarkes Riges Raad, tesligesthe Sveriges, Norges, efterskrifves til venligst Herremodhe,

tages ved theres Halss, affliiffues udhen Dom och alle Brodhe, thesligest Riddermendtsmendh, Kiobstemend oc Bonder oc Almue, och theres Arffgotz ganger under Kronen, oc aldrig the nue hores til Ordts, men dodes som Hunde och andre uskellighe Creature, beroffuendes thennem Liiff, Ere oc Gotz, oc tesvær theres Siele Skriftemaal oc Sacrament, hvilket aldrigh forre hordt er at hafve skeedt aff the som Christelighe Regimenthe holdhe skulle: Tiranner, Skalke, Trolqvinner, och andre Udedings Folk, indsettes oc tilskikkes ower alle andelighe oc vertzlighe, som oss alle forderffue skulle: Then Friihedt vore Foreldre oc oss soret oc besegleter, tages oss veldelighe fra; Ridderskabbet emod theres ewig Friihedt beskattes som andre Bonder; Uredelige Told, Syse oc andre unyttighe nye Sedvonne polegges, emod ald Danmarkes Riges Radts Raadt oc Samtycke, som aldrig hertil skedt hafver; Poleggendes ower os nye Ordinantze, Skickelse, saa vii icke vidhe hurledes vii oss holdhe skulle, Os oc Danmarkes Righe til ewig Skadhe, Treldom oc Forderffuelse. Hvilke fornevnte merkelig Sager, Skadhe og Forderffuelse os ingeledes anthen for GUd heller Menniskenlengher stor til at lidhe, men ere forplicthet under vor Ere oc Relighedt, som vor Recesser indholder, med Liiff, Hals og Gotz, at afverghe sadanne Skadhe og ewig Forderffuelse. Tha uti then Hellige Trefoldigheds Naffn haffue vii oc Menighedt forbundet oss under vor Ære, Liiff, Hals, Gotz, oc thette vort obne Bref underskreffuet med vore egne Hender, at ville thet affwerghe, oc oss, vore Liiff oc Gotz at fordetinge, oc aldriig sodant at lide, then Stund en Mand lefver uti Danmark, Sverige og Norghe, brugendes ther tiil Hoyborne Forsthe Her Fredrig, met GUds Nadhe Hertug etc. vor Nadige Herre, som udaff sandt Danske Blod fodt er, oc sig emod GUd oc Menniskenn som en Christen Forsthe skickedh hafver til thenne Dag. Hvilket vii alle samdrechtelig tiltroedt haver hoss Hans Forstligh Nadhe at forhandle thenne Breffwisere Mogens Munck Landzdommer uti Nor-Julland, po alles vore Vegne, ligesom vi alle personlighe tilstede vare. Skeer thet saa, GUd forbiudhe, at noger aff oss her emod, Andelig heller Vertzlig aff oss, fran os tredendes vorder, emod thette vor Breff oc Forbundt, tha skulle vii alle under vor Ere oc Ræligheds then at straffe, ofver Liiff, Hals og Gotz, som then alle vore oc Danmarkes Riges

ges Skadhe oc Forderffue vil radhe. Giffuet i Viborgh Sancti Thome Apostoli Dag, Aar Chr. MDXXII. under alle vore Signeter, oc alles vor Handscrifft.

Niels Stygge, Biscop. Iver Munk, Biskop i Ribe.

Styghe Krumpen, Episcopus. Joren Friis, Episcopus.

Prebern Podbusk, Ridder. Jachym Lykke, Ridder.

Tyghe Krabbe, Ridder. Peder Lykke, Eig. Hd.

Mons Munck."

(Og derunder ni hængende Segl.)

Mand seer her, hvilken spottelig-liden Hob det har været, der har anfanget og drevet dette store Verk, ikke engang en halvsnees Mænd. Thi, ihvorvel det er et dobbelt større Antal af Navne, som Brevet begynder med, og som har maaskee været tilstæde i Viborg, da der blev beraadslaget om Tingen; Saa dog, da det skulde til Underskrift og Forsegling, er den halve Deel gaaen derfra og har undslaget sig. Mand veed, at Hr. Mogens Gioe, den ypperste af de verdslige Rigens Raad, stod stærk derimod, og vilde ey lade sig overtale. Hand bad, og med grædende Taare formanede de andre, endnu at betænke sig, og bruge mildere Middel, nemlig at fordrage sig med deres Konge paa en sømmelig Maade. Hvorfore hans Haand og Segl findes ligesaa lidet under dette Document paa St. Thomæ Dag, som under det andet Opsigelse-Brev af 20. Januarii 1523. hvorom, foruden Hvitfeld, kand besynderligen læses Scepperus (*Respons. ad epist. Ducis Friderici, pag. M 3.*) Saa savner mand her ogsaa udi Underskriften baade den gamle og unge Biskop af Aarhuus, samt sex andre af de Verdslige; saa at udaf atten i Begyndelsen nævnte, er her ikkun ni Hænder og Signeter kommen tilstæde under Brevet. Og hvor meget større, ja ulige mangfoldiger et Tal, af de beste Mænd og Familier i Riget, (ey

at tale om det gandske Norges Rige,) havde ikke Kongen endnu paa sin Side, til at sætte imod disse faae? (See Scepper. *pag. cit. & sqq.*) Virkeligen et skrækkeligt Exempel i Historierne, og i GUds Huusholdning! Maae mand da ikke vel sige med Arrild Hvitfeld, (*pag. 1211.*) at "det var fast at forundre, at disse faae Bisper udi Jutland, de-"res Medbrødre ubespurdt af Raadet, torde dennem denne Giær-"ning understaae, imod saadan en mægtig Herre og Konge, som "hand var, der saa var besvogret med Kæyserlig Majestæt, og andre "Fyrstelige Huse i Tydskland forvandt? Men den Giærning var af "GUd; Ellers havde den ikke lykkedes." Ja Bisperne, som begyndte denne Giærning, og som, endskiønt GUd tillod dennem sin retfærdige Straf over denne Herre at exeqvere, dog alligevel intet redeligt og Christeligt Menniske bør holde med, men paa det høyeste detestere, (hvilke samme ogsaa GUds Retfærdighed siden rammede, da deres Ondskabs Maal var fuldkommet, Anno 1536. under Kong Christian III.) de have selv, udi deres Apologie (hos Hvitfeld, *pag. 1232.*) skrevet en Sandhed om Kong Christierns ilde-raadede og foretagne Flugt af Riget; den liuder saaledes: "GUds retfærdige "Dom, og hans egen mistrøstige Conscientz, forjagede hannem, og "ingen anden."

§. 36.

At tale endnu noget, til Slutning, om Høybemeldte Konges egen Religion, da er intet vissere, som og enhver veed, end at, siden hand forlod Regimentet, haver hand udi sin Landflygtighed bekommet en sand GUds Ords Kundskab, og af Hiertet bekiændt sig dertil: Hvilket hand ey allene udi Saxen lod kiænde, ved den Omgængelse med Dr. Luther og andre, men ogsaa paa flere Stæder. Hans berømmelige Omsorg, for det Nye Testamentes Oversættelse i Dansk Sprog, samt for hans Frue-Søsters Churfyrstindens af Brandenborg Underviisning i den sande Christendom, er og alle vitterlig. Denne Gudsfrygt varede vel endnu noget, efter at Hans Majestæts uskatteerlige Egtefælle, den aldrig noksom prisede Dronning Elisabeth, var død, hun som med Billighed bør agtes for eet af de største

Exem-

Exempler af de Dyder, som høre til en retskaffen Christi Efterfølgelse. Hende tog GUd til sig, udi denne hendes og hendes Herres Landflygtighed, Aar 1526. Siden efter fornemmer mand den ulykſalige Herre at være bleven ſkrøbelig og uſtadig, og udaf Kiærlighed til Verden, og ſine Riger igien at vinde for ſig og ſine Børn, at have givet de Raad og Formaninger Rum, ſom hannem Tiid efter anden tilbragtes fra den Høyſalige Dronnings høye Sødſkende og Paarørende. Vores Svaningius veed endogſaa at anføre diſſe Kæyſer Carls Ord: "Quia vero Chriſtiernus affinis noſter Religionem contra con-"ſilium noſtrum mutauit, & nos viciſſim animum noſtrum in eum "mutabimus." Med ſlig hans Vankelmodighed haver hand givet Leylighed til den haarde Cenſur, ſom Hvitfeld fælder over hannem, (udi Kong Friderici I. Hiſtorie *pag. 1352.*) "Hand haver ſkrømtet med "Religionen; Stundum haver hand været Papiſtiſk, ſtundum Lu-"therſk, ſom det kunde komme ham til Fordeel." Mand kand og bør ingenlunde undſkylde ham udi dette. Saa meget maae mand dog ſige, at gandſke indifferent har det ikke været hannem; Og at det allene har været den ſtore Nød, og den Attraae at faae Ende paa hans Armod og Landflygtighed, der haver til ſidſt giort ham ſkrømtende. I hans Hierte var hand overbeviiſt om Sandheden. Og ſaa ſnart hand havde faaet frie Hænder, og ſeet Leyligheden, er det ey at tvivle paa, det hand jo baade ſelv var bleven Evangeliſk, ſaa og bekymret ſig om at bringe andre dertil. Jeg vil forſøge at gotgiøre, med eet og andet Exempel, hvad jeg nu herom har ſagt. I det Aar 1529., den Tiid Freden til Cambray imellem Kæyſeren og Kongen af Frankerige var ſluttet, bragte Gubernantinden i Nederlandene Frue Ertz-hertuginde Margareta det dertil, at Kong Chriſtiern ſkulde gives Haab om en kraftig Hielp og Befordring, af Krigsmagt til Lands og Vands fra Nederlandene, og hvadſomhelſt der hørde til at indtage hans trende Riger igien. Men her behøvedes førſt u-omgængeligen, at hand maatte gandſke afſige ſit Kiætterie, og reconcilieres med den Romerſke Kirke. Og, efterſom hans Navn og Rygte ſtod hos alle Catholſke meget ilde anſkrevet, baade for det hand havde forøvet i hans Velmagt imod den geiſtlige Stand, allermeeſt hans Stokholmſke Forretning i Aaret 1520., ſaa og for hans overalt bekiændte Luther-

 dom,

dom, saa maatte hans Omvendelse være dermed proportioneret, og Paven maatte formaaes, til at forunde hannem en fuldkommen og høytidelig Afløsning. Kong Christiern samtykte disse Forslag, og var villig til alt hvad hannem foreskreves. Og her maae vides, at mand havde alt tilforne været betænkt paa, at skaffe bort af Veyen de meest ivrige Lutherske Betientere, som vare omkring hannem, saasom Povel Kempe hans Vice-Canceller, Hr. Hans Hansson, een ved Navn Peder Stub, og flere, som maatte nu pakke sig hver deres Vey bort. Dermed blev da, ved disse tre, Kæyser Carl, Kong Ferdinand, og deres Søster Frue Ertzhertuginde Margareta, forhandlet hos Paven. Hvilken Forhandling omsider i Aaret 1530. kom til Ende. Cardinal Campegius, som da var fra sin Engelske Legation kommen over til Tydskland, fik Ordre af Pave Clemente VII. at absolvere Kong Christiern, og paa Kirkens Vegne at tage ham til Naade, paa efterfølgende Vilkor: Kongen skulde (1) udi Kæyserens og flere Fyrsters Nærværelse, udi een af de fornemmeste Kirker offentligen afsvære og fordømme det Lutherske Kiætterie, og lade sig, som en Apostat, igien forsone med den Catholske Kirke; (2) Efter et halvt Aars Forløb indstille sig for Paven personligen, og udi St. Peders Kirke i Rom, anholde som en ydmodig Poenitent om Naade og Tilgivelse for de skrækkelige Synder, som hand i Sverrige imod de Geistlige havde begaaet; Og (3), naar hand blev Sverrige igien mægtig, da sammesteds, inden et Aars Forløb, stifte og oprette et Hospital, af 2000. Ducaters Indkomst i det mindste, som skulde kaldes Hospitale Pœnitentiæ. Der Kong Christian dette hørde, og maatte fornemme, at det ikke var nok, (som hannem maaskee forhen var bleven indbildet,) at hand havde allerede tilforne skriftet hos en Catholsk Præst, og af samme Præst, saavelsom af andre fornemme Folk da nærværende, ja ogsaa af Cardinal Campegio selv, bekommet de beste Vidnesbyrd om sin exemplariske Bodfærdighed, Anger og Poenitentz, begyndte hand at gaae i sig selv, og at ponse paa et andet Ærinde. Gud veed hvad Undskyldning hand fandt paa, eller om hand lod sig mærke med nogen Undskyldning. Kæyseren og Kong Ferdinand vare den Tiid til Augsborg, paa Rigsdagen, hvor den Augsborgiske Confession nu blev overgiven. Og Ertzhertuginde Margareta, den fornemmeste Mæglerske

imel-

imellem Kæyseren, Kong Christiern og Paven, døde siden den 1. December. i samme Aar. Rygtet blev ellers udspredet, at Høybemeldte Konge forligte sig igien med den Papistiske Kirke, og afsvor sin Lutherske Troe til Augsborg, Kæyseren til Villie: hvorom Svaningius siger og (*lib. 3. cap. 4. §. 3.*) quod hæc conſtans hominum fama fuerit. Men vist er det, at Sagen kom aldrig til de af Paven forelagde Vilkor. Kongen holdte sig til Side; hand hverken indstillede sig for Cardinalen til at abjurere, og ligesaa lidet gik hand til Rom, at hente Afløsning hos Paven. Brevet herom fra Clemente VII. til Cardinalen vil jeg her med det samme indføre, saasom det er mærkeligt, og hører til en Dansk Konges Historie. Jeg har endelig taget det af en trykt Bog, nemlig Odorici Raynaldi *Annal. Eccl. an. 1530. n. 58.* Men dette Verk er ikke i hver Mands Hænder.

"*Cardinali Campegio.* Cum ex litteris circumſpectionis tuæ cognoviſſemus, CHRISTIERNUM olim Daniæ, Sueciæ, & Norwegiæ Regem, qui dudum Epiſcopos Sueciæ complures ad prandium vocatos, vivos igne cremaverat, poſteaque Lutheranam hæreſim aperte ac publice ſenſerat, & continue foverat, nuper inſpirante Domino, & pientiſſimo admonente Cæſare, cujus ſororem in matrimonio habuit, & prolem ex ea ſuſcepit, ad cor rediiſſe, ſeque cum ſuis populis in dictis regnis & aliis ſuis dominiis, ſi ad illa reſtituatur, deinceps catholice victurum, idemque in ſancta fide cum eodem Cæſare, & fratre ejus Ferdinando Hungariæ Rege, & Archiduciſſa Auſtriæ eorum amita, ſemper ſenſurum promiſiſſe; Cum deinde litteræ ejusdem Cæſaris ipſum CHRISTIERNUM nobis ſtudioſiſſime commendantes, tuæque alteræ de confeſſione ejusdem CHRISTIERNI ſacerdóti facta, ſignisque plurimis ejus contritionis, humilitatis, & pœnitentiæ atteſtantes ſuperveniſſent; Nos rem, ut erat graviſſima, in Conſiſtorio noſtro ſecreto retulimus, ut venerabi-

rabilium fratrum nostrorum S. R. E. Cardinalium sententias super ea exquireremus, ex quibus tuæ circumspectioni mox respondere, & quod expediens visum fuisset, demandare possemus: Nec sane cuiquam eorum fuit dubium, quin, præter hæresim per se detestandam, atrocitas crematorum per convivii speciem Episcoporum, qui semper habiti sacrosancti sanctorum Apostolorum locum & successionem referunt, esset tanta, ut animos omnium à venia concedenda prorsus auerteret, aut si locus veniæ esse ullus posset, quin eam veniam, more ac præcepto majorum, ipsi CHRISTIERNO, ad hanc Sanctam Sedem suppliciter venienti dandam censerent; Sed cum ex parte altera staret commendatio optimi Cæsaris, qui errorem affinis sui sibi condonari peteret, flexi omnium animi respectu ejusdem Cæsareæ Majestatis fuerunt ad veniam eidem CHRISTIERNO concedendam, vigoremque in hoc juris, quoad salva hujus sedis dignitate fieri posset, temperandum, ut, quoniam pietas dictæ Majestatis tanta, quantam pro Dei optimi causa & hujus sanctæ Sedis sublevatione, & vidimus maximam, & futuram speramus majorem, ipsum CHRISTIERNUM ad pœnitentiam sua cohortatione revocasset, ejus quoque delictum ipsi Majestati condonaretur: quam etiam speramus honori in hoc tum summi Dei, tum hujus Sanctæ Sedis, cujus ipsa Majestas advocatum gerit, esse consulturum, ut eidem Sedi juxta Canonicas Sanctiones, si non nunc, saltem commodiore ipsius CHRISTIERNI tempore satisfaciat; Quamobrem Servatoris nostri exemplo ad clementiam proni, & eidem Majestati in omnibus, quibus possumus, complacere cupientes, de fratrum eorundem consilio, tuæ circumspectioni concedimus, quod in aliqua cathedrali Ecclesia, Missa solenni prius per te vel alium celebrata, ipsoque Cæsare præsente, in

con-

conſpectu procerum & populi ad diuina convenientium, eundem CHRISTIERNUM, ſi coram te conſtitutus id humiliter ac flexis genibus petierit, à crimine hæreſis hujusmodi, illa prius canonice per eum abjurata, à ſacrilegio vero & cæde crematorum Epiſcoporum, prius idonea cautione, & ſuo etiam juramento, de veniendo perſonaliter ad Sedem Apoſtolicam intra ſex menſes tunc computandos, pro venia perſonaliter à Nobis, & eisdem fratribus in Baſilica beati Petri petenda, deque intra annum, poſtquam in regnum Sueciæ reſtitutus fuerit, unum Hoſpitale, Pœnitentiæ nuncupatum, in dicto regno pro alendis Chriſti pauperibus conſtruendo, & congruenter ad minus in annuo redditu duorum millium ducatorum auri dotando præſtitis, in foro conſcientiæ tantum, alias in forma Eccleſiæ conſueta abſoluere, pœnitentiamque ſalutarem ad nos veniendi, & dictum hoſpitale conſtruendi, ac dotandi hujusmodi, & ſi quid aliud injungendum exiſtimaueris, injungere libere & licite poſſis & valeas. Nos enim, quia hoc totum eidem Cæſareæ Majeſtati, pro ſingularibus ejus in Deum & nos meritis, libenter condonamus, eundem CHRISTIERNUM, ſi per te abſolutus fuerit, ut præfertur, in noſtram & Apoſtolicæ Sedis gratiam per præſentes recipimus, eumque, quantum juſtitia mediante facere poterimus, omni favore & benignitate noſtra proſequimur, ſperantes ipſum, pro tanto noſtro & dictæ Majeſtatis in eum munere, ita in poſtremo & pio erga Deum, & obſequenter erga nos & hanc Sanctam Sedem ſe geſturum, eandemque Majeſtatem in hoc incitaturum, ut recentibus ejus benefactis vetera oblivisci poſſimus: Quod illi ac nobis Deus omnipotens concedat! Datum Romæ in die XIV. Juni MDXXX. Pontificatus noſtri anno VII."

§. 38.

Endnu et par andre Prover, paa tillige hans Ustadighed, og hans Samvittigheds Mellemkomst og Virkning, haver mand i et og andet slags Breve, som hand lod concipere, den Tiid hand i Aaret 1531. var kommen til Norge, og som her bleve fundne udi hans eller hans Cancellers Kofferter, da hand i Kiøbenhavn blev fangen. Deriblant er een Concept, forfattet til at publiceres i Norge, saaledes liudende: "Wi Christiern, med Gllds Naade, Norriges, Danmarks, Swerriges, Gottes og Wendes Konning ꝛc. Giore vitterligt, at eftersom vort Elskelige Norriges Riges Raad haver os tilkiennegiffuet, oc beklaffuid, at sidhen Vii undvigte aff Vore Righer, er friit i Righet indført, begynnet oc med Vold oc Mackt oppehollet oc brughet en bedraghelige oc falsk Lerdom, som er modt Glld, Romere Kirke oc alle Christene Menniskers Samfund, som kallis Luthers Verck, af hvilket stoor Olydelse, vrangh Troo, oc Ugudelighedt, oc helge Manne Bespottelse er upveckt oc uchristelige brughet; hvilket Vii, som en Christen Konning forbiuder, oc ey i noghen Maade ville, moghe eller kan tilstede efther thenne Dag, at saadan uchristelige oc forderffuelige Lerdom skal i noghen Made i vore Righer brugis, eller opeholles efter thenne Dag; Ville Vii ocsaa som en Christen Konning oc Forste holle Glld oc Retferdighed for Oghen, then Helge Kirke hennes Prælater oc Personer, vort Elskelige Riges Raad, oc alle vore Geisthelige og Verdtzlige troo Undersater, alle thennom og hver særdeles vidt theres Friihett oc Priuilegier, oc Christelige Siidvaner i alle Maade. Therfore ville Vii at I alle forskreffne vore kiære og troo Undersatter bliffue og veere saadan for^{de} Lerdom ukomeret oc ubevarett i alle Maade efter thenne Dag, under Uttsleghevergh, som Noriges Log oc Christen-Rætt therom inneholler

oc

oc uduiser; liifuendes udi rett Lydelse viid GUd oc then Helie Kirke, gorendes oc giifuendes Eders Prælater oc Sognepreſter all then Renthe oc Rettighett, som J thennom met Retthe plictige ere, oc Eders kiære Foreldren fore Eder hafwe gierne giort oc uthgiffuit i theres Tiid, efter GUds Log, then Helge Kirkes oc gamle gode Christelige Siidvaner. Giiffuit i vor Stad Oslo ꝛc." Men saa liigt, som dette Skrift nu er, til at være een af de Norske Bispers eller Prælaters Opsatt, som det vel ey andet kand være, og at disse maae have givet Kong Christiern sligt et Raad, som det sikkerste Middel til at vinde ald Geistligheden i Riget paa sin Side; Saa, omendskiont hand kand have samtykt deri, og ladet denne Udkast giore, troer jeg dog aldrig at noget Brev er derefter udfærdiget, eller af hannem underskrevet til at publiceres. J den Sted haver mand andre aabne Breve, med Hans Majestæts Segl paatrykt, som bleve skrevne fra Hestnes-Havn den 6. Novembr. 1531. og overalt udsendte og forkyndede. Derudi mælder hand intet udtrykkeligt om Religionen, men lover, at "dersom de ville antage hannem, og bevise sig som de bør, vil "hand holde dem alle og hver særdeles ved GUds og Noriges Riges "Lov, Skiæl og Ret og gode gamle Sedvane, og ey tilstæde, at no"gen skal skee Uret eller Uskiæl i nogen Maade; men hand vil skikke "sig imod dennem, som en Christen Konning bor at giore imod sine "gode og troe Undersaatte udi alle Maade." Derforuden bleve ogsaa udi samme Knipper fundene, og ere endnu forhaanden, fire conciperede Breve paa Latin, med Hans Majestæts Cancellers Povel Kiæmpes Haand, til de trende Biskoper i Jylland, nemlig i Ribe, Aarhuus og Viborg, samt Biskop Knud Gyldenstiern i Odense, alle daterede til Opslo den 1. Decembr. 1531. og udi saadan Mening, at "efstersom hand havde hort og erfaret af troværdige Folk, at dennem "havde fortrødt deres Forseelse og Forhold imod ham, og at de ynske"de at have hannem igien i Riget og paa Thronen, naar det kunde

"skee med nogen taalelig Vilkor for Kirken, og i det mindste at den "Bispelig Værdighed maatte ved Magt holdes, som i forrige Ti"der; Saa lovede hand og forsikrede dennem, om saadanne Vilkor "at vilde indgaae: Og, om der tilforne af hannem var imod dem "og deres noget forseet, vilde hand herefter stræbe det at rette, og "med desstørre Naade og Velgierninger at vederlægge. Ja hand "gav og hermed i dette Brev, tilstod og overdrog dennem selv fuld"kommen Magt og Myndighed, til at handle, tractere og slutte med "deres Medbrodre af Bisperne, saavelsom med andre af Raadet og "Adelen i Danmark, i hvem de end vare, saa at hvadsomhelst de "til GUds Ære og Fædernelandets Gavn og Beste, vilde og funde "for got at beslutte, og paa hans Vegne indgaae, i Henseende til "hans Restitution i Riget, det forsikrede hand paa sin Kongelige "Troe og Love, at skulde staae fast og vorde holdet rc." Men disse Breve ere end ikke heller bleven udfærdigede, eller til de benævnte Biskoper affendte; Jeg skulde troe, fordi Kongen har omsider betænkt denne Ting alvorliger, og givet Agt paa, at derudi blev forsikret og lovet saadant, som hand ikke med nogen god Samvittighed kunde holde.

Om hans andre meget bedre Skrivelser og Breve, saasom til Borgemesteren i Dantzig Johann Wendeland, til Doctor Luther, til Mester Hans Monboe, ja til hans Hr. Farbroder Kong Friderich I., hvorudi megen Gudelighed af en Evangelisk Aand lader sig kiænde, vil jeg her ikke handle, eftersom de samme ere noksom bekiændte, og findes udi trykte Boger.

H. G.

H. G.

Om det Navn
Christiern.

Mig er forekommet, hos een og anden af vore nyere Skribentere, en Beskyldning imod vores gode Historie-Skriver, fordum Rigens Canceller Arrild Hvitfeld, at hand haver kaldet Kong Christian II. ikke med sit rette Navn, men, saasom til Forkleinelse, stædse Christiern, eller Kong Christen. Der meenes, at hand har giort dette af Ondskab, og beviist derudi en stor Uforstand, sig selv til større Spot. Haver nu saadan Critique kundet falde paa denne store og velfortiente Mand, som hand vel aldrig i sin Tiid havde formodet, hvor meget mere paa mig, der udi min nyeligen oplæste Afhandling haver i denne Post giort ligedan, og ikke kaldet Høystbemeldte Konge nogen eneste gang, uden med det Navn Christiern? Jeg beder derfor, at det maae være mig tilladt, en liden Undskyldning at giore for os begge; haabende, at kunde blive saa lykkelig, at forekomme sligt Præjudicium hos dennem, som læse disse Blade, og som ere saa billige, ey at finde sig fornærmede ved at paamindes om deres urigtige Mistanker, og deres Vildfarelser. Langt fra ellers, at jeg vil laste nogen, eller regne dennem til allermindste Feyl, der give Høybemeldte Konge det Navn Christian, (som jeg og vel selv kalder ham oftest i daglig Tale,) efterdi det er og reent og aldeles det samme Navn som Christiern. Ja jeg vil end heller ikke undskylde Arrild Hvitfeld i alting, men meget mere tilstaae, at hand selv haver givet Leylighed nok til den omtalte Beskyldning. Hand haver med en besynderlig Ubetænksomhed draget sig denne Tort paa Halsen, i det hand udi Fortalen eller Dedicationen til samme Konges Historie haver sagt disse Ord: "Allernaadigste Herre og udvalde Konning, dette haver jeg saa "fortelig villet fortælle om Kong Christens Regimente, hvilken vore "Danske ikke haver værdiget med det Navn Christian, som hand ikke

 "havde

"havde forskyldet." Slig Anmærkning kunde den brave Mand vel have sparet, og ladet den være uskreven; thi den duer, sandt at sige, ey det ringeste. Forst er Christen ligesaa godt et Navn som Christian, og paa deres Kraft og Betydning kand i ald Verden ikke være Forskiæl uden for saavidt, at dette sidste er rettere, i Henseende til Ordets Oprindelse og efter det Grækiske og Latinske Sprog; men det andet er efter vore Nordiske Folkes ældgamle Udtale, der i Steden for Christian haver sagt Christiar, og Christiarn. Og dernæst er det en pur Daarlighed, af Folkes Navne at giore mindste Slutning til deres Dyder, Laster eller andre Egenskaber; ligesom at en Pave, fordi hand kalder sig Bonifacius eller Pius, skulde derfor være, som Navnet lyder. Den gamle Scaliger har om denne Materie en artig Discurs, i hans *266. Exercitatione* imod Cardanum. Men, at komme nu til Sagen, da er min Raison, hvorfor jeg ikke nævner Høybemeldte Konge med det Navn Christian, allene denne, at jeg mener det mand bor kalde Folk saaledes som de selv ville hede, og som de have kaldet og skrevet sig selv deres hele Livs Tiid. Den Konge, vi nu omtaler, er jeg vis paa at have været døbt Christiern, og ikke Christian. Thi hvorfor skulde hand ellers skrevet sig Christiern, saa længe han var til i Verden? Og hvo giver os Forlov til at dobe Folk om? Med sit eget Navn har enhver Magt til at handle og skifte, som hand finder selv for got. Ikke har jeg seet den Dobe-Bog, som kunde vidne om Kong Christierns II. Navn, den Tiid det blev ham forst givet. Men jeg har seet hans egen Haand og Underskrift under et stort Antal Breve og Papirer, hvor hand aldrig har skrevet sig anderledes, end Christiern. Og jeg tor vedde med hvem det skal være, om alt hvad jeg eyer, at der skal aldrig findes noget Beviis paa, det hand har selv kaldet eller skrevet sig Christian, i Dansk eller Latine. Hans samtlige Mynter, saa mange som endnu ere bleven seete, og alle hans Sigiller, have jo ikke andet Navn, end Christiernus. Det er altsaa ikke Hvitfeld, jeg deri folger, ikke Joannes Svaningius, ikke nogen Svensk eller anden fremmed Historie-Skriver; men det er Hoybemeldte Herre selv, som jeg holder for at bor kaldes, som hand selv vilde være nævnt. Alle Kæyser Carls og Kong Ferdinandi, hans tvende Svogres, saavelsom andre Kongers og Fyrsters, hans egen Dronnings, hans Frue Sosters Churfyrstindens af Brandenborg, og hver eens af Hans Majestæts Tieneres, Raads og Undersaat-

saatters Skrivelser, bruge ey heller andet Navn til hannem. Saa var og intet andet bleven brugt til hans Hoylovlige Hr. Far-Fader Kong Christiern *I.* siden hand blev Konge i disse Riger, og efter ham var jo Kong Christiern *II.* bleven opnævnt.

Mand vil nu sporge, hvoraf dette Navn er kommet, og hvorfore disse tvende Konger, Christiernus I. og Christiernus II. ikke ere bleven kaldede i deres Tiid Christian, lige saavel som Kong Chtistian III. og hans Efterfolgere? Paa dette sidste er heel læt at svare, nemlig om Kong Christian III. Hand var ikke dobt Christiern, og kaldte eller skrev sig det ey heller nogen Tiid. Mand finder virkeligen fremmede, Italiænske og andre Nationers Historie-Skrivere, der skrive ham Christiernum III. ligesom ogsaa Christiernum IV. meenende maaskee, at den ene Konges Navn i Danmark skulde ey anderledes skrives, end den andens. Men sligt er en Vildfarelse, og en Vane de ere komne i, fra vore tvende Konger Christierners Tider. Ingen har imidlertid af Fremmede distingueret disse tvende Navne tydeliger, end Famianus Strada, i sine Historiers forste Bog, *ad an. 1559.* "Obiere Christianus Rex Daniæ, "& Daniæ itidem Rex Christiernus, non plures viginti quatuor die- "bus Christiano superstes." Til det forste veed jeg ingen anden Aarsag at give, end at Christians Navn har i gamle Tider været hos os Danske gandske ubrugeligt, saavelsom og i Sverrige, til et Nomen proprium. Derimod var Christiarn, Christiern, Christern, og Christen, i Brug, og efter vores Nordiske Mund-Art, fra de forste Christendommens Tider af. Mand finder det hos Svenonem Aggonis, hos Saxonem Grammaticum, og i Witherlags-Retten. Sveno Aggonis har meget om den Christierno, der var hans egen Farfader, (*pag. 110.* og *150. seq.*) og samme Mand er det, som Saxo omtaler i sin 14. Bog, udi Kong Nicolai Historie, hvor hand kalder ham Christiernum, splendidissimo inter Jutos loco natum (*pag. 243.*) det er, "fod af en gandske "fornemme Slægt i Jylland." Hand hedde Christiern Svendson, og hans Fader var Svend Trundsson, een af de mægtigste og myndigste Adelsmænd i Danmarkes Rige, under Kong Svend Estridssons og hans Sonners Regieringer. Denne Svend Trundssons Sonner vare Adser, den forste Erke-Bispop i Lund, Svend Bispop i Viborg, Ebbe, Aage, og den benævnte Christiern, alle tre Krigs-Hovedsmænd. Altsaa

saa see vi, at Navnet Christiern haver været hos os i det ellevte hundret Aar, næsten 700. Aar fra nu at regne, og 400. Aar forend vores første Kong Christiern antog det. I det gamle Exemplar af Witherlags-Retten skrives samme Mand, Christiærn. Vel staaer der i Biskop Absalons Testamente nævnet en Christianus Cocus; men Doct. Sperlings Exemplar var en slet Copie, og ey meget gammel: og er jeg vis paa, at der har staaet Cristiarnus i Originalen. Saaledes har jeg fundet i Breve af XIII. Seculo, Cristiarnus Kupe, og strax ved samme Tider Cristiarnus Episcopus Ripensis. (Nævne vil jeg vel her, men dog intet videre befatte mig med den urimelige Fabel, som Jo. Caramuel a Lobkowitz har indført i sit Skrift, som hand udgav til Antwerpen 1639. in fol. under denne Titel: *Philippus Prudens Caroli V. Imp. fil. Lusitaniæ &c. legitimus Rex demonstratus*, nemlig om en Gravskrift, der skulde været funden i Castillien af Seculo XIII. med disse Ord: Lianora Alfonsi III. Lusit. R. filia, Jani Daciæ R. Conjux, Christerni R. mater. Thi foruden at ingen nu om Dage hverken i eller uden for Danmark er saa stor ignorant i Historier, at hand jo seer det er en grov Munke-Digt, saa haves herom en udforlig Discours af Vito Beringio, udgivet i Resenii *Notis ad Jus Aulicum ant. Danicum, pag. 719. seqq.*) Siden finder mand i alle Seculis, hos os og hos de Svenske, mange af det Navn Christiern; endskiønt jeg tilstaaer, at samme langt fra ikke har været saa gemeent i gamle Tider, som Jens, Niels, Peder og Anders: ligesom endogsaa i de gamle Seculis, eller i Medio Ævo, findes vel allestæds i Europa nogle med nomine proprio *Christiano*, men dog overmaade faae, imod andre Navne at regne. Mand haver hos os i Seculo XIV. Christiern Boosøn, Landsdommer i Viborg, Christiern Aughissøn, Christiern Wagnssøn, Hr. Christiern Nielæssøn, Christiern Holck, Hr. Christiern Wendelboe, og flere. I Seculo XV. Hr. Christiern Kaas og Christiern Friis, Riddere, Christiern Munck, Christiern Hemmingssøn, Dom-Provst i Roskilde, Christiern Krabbe, Christiern Skram, Christiern Frellevsøn, og mange andre, forend Kong Christiern I. nogentid kom til Danmark. De Svenske skrive det ogsaa Christer, foruden i og n; og saaledes har den Svenske Rigs Raad Christer Bonde, i Kong Carl Gustavs Tiid, skrevet sig. Hos de Tydske er Navnet bleven skrevet, nu Cristan, nu Kerstan, nu Karsten, eller Kersten, saa og Kristen. I Necrologio Fuldensi, ved det Aar 871. nævnes

Criſtan Comes, (See Leibnitii *Scrr. Brunſv. Tom. III. pag. 762.*) Kæyſer Maximiliani I. Marſkalk Anno 1495. var Hr. Kerſtan von Honſtein, Ritter. Iblant Meckelborgiſk Adel Anno 1505. opregnes Kriſten von Halverſtat, Kriſten von Dietten ꝛc.

Det er da vel ſaaledes ſkeet, den Tiid Kong Chriſtian I. af Høylovlig Ihukommelſe kom her ind i Danmark, og blev en vældig Konge over diſſe Nordiſke Riger, haver denne Herre, ſom lagde ſærdeles Vind paa ſine Underſaatters Yndeſt og Kiærlighed, endogſaa vildet behage dennem i dette, og kalde ſig, ikke Kerſten, eller Karſten, ſom hand havde heddet hiemme, men, ſaaledes ſom her i Norden var brugeligt, Chriſtiern, og i Latine Chriſtiernus. Tilforne finder mand ham kaldet, efter den Weſtphaliſke Mund-Art, Karſten, og paa Latine Chriſtianus. Saaledes i den Revers, ſom hand udgav ſtrax efter ſin Udvællelſe, og førend han blev hyldet, Aar 1448. **Wir Karſten von GOttes Gnaden, Greve tho Oldenborch und Delmenhorſt ꝛc.** Og ſiden i ſamme Brev: **Wi Greve Carſten erbenômt.** Og udi Hertug Adolffs Revers, af ſamme Aar, til Biſkopen af Roſkilde, førend Høyſtbemeldte Konges Udvællelſe: **Unſe leue Süſter-Sone Juncker Kerſten Greve tho Oldenborg ꝛc.** Men, ſiden hand blev Konge, ſkrev hand ſig ſtædſe **Chriſtiern**, ja udi alle Danſke og Latinſke Breve, ſom beviſes med nogle hundrede endnu i denne Dag. Derfore have og alle Italiænſke Hiſtorici, ſom tale om hans Romerſke Reyſe, Annales Bononienſes, Hiſtoria Senenſis, Auguſtinus Dathus i ſin Oration, Bartholomæus Dulcinus, Annales Cremonenſes, Odoricus Raynaldus, Spondanus, Bzovius, Ciacconius og Victorellus de Vitis Pontificum, Lucas Waddingus ex Diario Sixti PP. IV. og flere, kaldet ham ikke anderledes, end Chriſtiernum. Og udi det Fryde-Skriig, ſom ſkeede hannem til Ære i Milan, heder det, Chriſtierno de Dania. Imidlertid forekommer nu og da, iblant en Deel af de Tydſke og Holſtenſke Documenter, Hans Majeſtæts Titel med Navnet **Chriſtian**; ſom er af de Tydſke Secretariis og Cancelliſter, der ey vare vante til dette Chriſtiern; hvilket ſidſte Hans Majeſtæt dog ſelv brugte i Sigillerne under ſelvſamme Breve, og ligeledes ſaa ofte hand ſkrev ſit Navn. I Tydſkland, ſom jeg nys ſagde, vidſte mand ikke af dette Chriſtierns Navn. Og de Oldenborgiſke Græver, hvilke udi gamle

Latinske Kroniker, samt i Latinske Breve, ere kaldede Christiani, (deraf findes syv, forend vores Kong Christian I.) have hedet Karsten, eller Kersten, i deres eget Land. Saaledes bleve ogsaa Neder-Saxerne ved at kalde vores Hoybemeldte Kong Christiern I. Bothonis *Chronicon picturatum*, som Hr. Leibnitz har udgivet, siger, ved det Aar 1460. "König Karsten to Dennemarck, de Hertogh Alffens Süster-Sone was." Og ved An. 1483. "In düssem Jare starff Konigh Karsten to Denne-"marcke, und syn Sone Johanns vart wedder ein Konigh." Adskillige Holstenske og andre Neder-Saxiske Haandskrevne Kroniker og Aar-Boger, i det Kongelige Bibliothek og andensteds, have i Fleng, nu Karsten, nu Kersten, nu Christiern, til Kong Christierni I. Navn; men derimod til K. Christierni II. aldrig uden allene Christiern.

Hvad endnu mere er, vil jeg fremfore Hans Majestæts K. Christierni II. egen Frue-Dotters, den beromte Hertugindes af Lothringen, Exempel. Det er bekiændt, at hun var kaldet i Daaben Christine, efter sin Frue-Farmoder, en Chur-Saxisk Printzesse, og Kong Hanses Dronning; hvorfore hun og retteligen af de fleeste Franske Skribentere kaldes Christine de Dannemarc. Men, da hun udi sin Barndom kom med sine Forældre udenlands, og, efter sin Frue-Moders Dod, i Ertz-Hertuginde Margaretæ og Enke-Dronningens af Ungarn deres Hoff, er hun bleven kaldet Christierne, efter Hendes Hr. Faders Navn. Med dette Navn giftede Kæyser Carl hende til Hertug Francisco II. Sfortia af Milan. Egte-Pagterne staae fuldkommeligen indforte i Lünigs *Codice Diplomatico Italiæ, Tom. III. col. 838. ff.* under saadan Titel: "Contractus matrimonii inter Franciscum II. Sfortiam, Mediolani "Ducem, & Christiernam, filiam secundo-genitam Christierni, Da-"niæ Regis, atque neptem Caroli V. Romanorum Imperatoris, d. 10. "Junii 1533." I samme Document kaldes hun ofte og bestandigen Christierna, samt med den Titel, Infans Daniæ. Ligeledes i hendes andet Egteskabs-Contract, med Printzen af Lothringen, sluttet An. 1540. den 20. Martii, (hvilket Document Pere Calmet har indfort iblant sine *Preuves* til den Lothringske Historie, *Tomo III.*) der heder hun, Madame Christierne de Dennemarcque, Duchesse Veufue de Milan, niepce de Sa Majesté Imperiale. Endeligen i den Spiriske Tractat sluttet imellem Kong Christian III. og Kæyser Carl V. An. 1544. heder hun

Frau

Frau Christierne Hertzogin zu Lothringen. Efter denne Tiid har hun dog selv forandret sit Navn, til Chrestienne og Christiana; som mand seer af hendes Medailler, saa og af de Breve, som forekomme hos Calmet, dans les *Preuves au III. Tome*, udi de Aar 1545. 1546. 1549. 1550. hvor hun altid skriver sig Chrestienne; (og ikke Christine, som hun dog baade her var nævnt, saa og kaldes udi Franske Bøger, hvoraf alligevel nogle, saasom Laboureur, P. Daniel &c. skriver hende Chrestienne, ja Scipion du Pleix og Mezeray mere end eet stæds Chrestierne.) Hos alle Italiænere, der baade i Latinske og Italiænske Skrifter tale om hende, heder hun Christierna: og saaledes kalder ogsaa Thuanus, Belcarius og flere hende allevegne. Hos Pontum Heuterum in *Rebus Austriacis*, Franc. Haræum in *Annalibus Brabantiæ*, og, at jeg skal forbigaae flere, hos den Pfaltziske Raad og Historicum, Hubertum Thomam Leodium, nævnes hun immerhen Christierna. Saa at vores Pontanus, i hans *Historia Gelrica*, er maaskee den eneste Latiner, der bliver ved hendes Døbe-Navn Christina, som hand havde lærdt af vore Danske. Hubertus Thomas, hand som jeg nu nævnte, fortæller i sin XIII. Bog, at hand var selv med paa den Reyse, som hans Herre Churfyrst Friderich af Pfaltz og Churfyrstinden giorde til Lothringen, for at besøge deres Frue-Søster Anno 1551. og at Enke-Hertnginden Christierna havde tvende Døttre, hvoraf den ældste hedde Renata, den anden Christierna. "Altera *Christierna*, pedibus laborans, quod plurimum dolebat, de collo nutricis dependebat." (*pag. 275.*) Dette finnes noget sært og besynderligt. Thi de Lothringske Skribentere vidne alle samtlige, samt andre ligeledes, at der vare ikkun tre Børn udaf Hertug Francisci og vores Christinæ Egteskab, der Faderen døde: og den Tiid var Sønnen Printz Carl ikke endnu fuldt tre Aar gammel: Renata, som siden blev gift med Hertug Wilhelm af Bæyern, var 18. Maaneder: og den yngste Dotter, Dorothea, som siden fik Hertug Erik den yngre af Brunsvig, blev fød tre Maaneder efter sin Hr. Faders Død. Haver da Hubertus Thomas maaskee glemt, eller taget feil i denne sidstes og yngstes Navn? Jeg meener ney; og at mand bør tænke til hans Forsvar, at samme yngste Princesse haver havt tvende Navne, og været kaldet Christierna-Dorothea, eller Dorothea Christierna, og at mand har gandske skaffet det ene Navn af, da hun siden blev ældere. Ved samme Leylighed kand jeg ey forbigaae, at Reusnerus i *Basilic. Geneal.*

neal. f. 525. og Olivarius Vredius i *Genealogia Comitum Flandr. Tab. XX. Dd.* haver tilegnet Hertug Francisco og Christiernæ Danicæ sex Børn, nemlig foruden de trende nu omtalte, endnu to Sønner, Joannem og Antonium, og een Dotter, Elisabeth, alle tre døde i Vuggen. Jeg tænker og at det er gandske ret, og at et Par af dennem har været Tvillinger; thi ellers blev sex Børn for mange til et Egteskab af knap fire Aar. Men hvorfor har Franciscus de Rosieres, Baleicourt, Pere Calmet, og andre Lothringer, ikke eengang nævnt disse tre? Jeg svarer, at med saa smaae bortdøde Børn regnes det ikke saa nøye i Historier. Vi finde det ligeledes hos vore Danske Skribentere, hvilke alle samtlige have forglemt, eller og ikke vidst at mælde noget om tvende af Kong Hanses Børn, som døde i deres Barndom. See Spalatin. in *Vitis aliquot Electorum Saxon.* ap. Mencken. *Scriptor. Germ. Tom. 2. col. 1101.*

Jeg maae fremdeles blive ved Navnet Christiern og Christierna, og tilføye denne Observation, at ved denne vores Danske Princesse, er samme Navn, eller dets tilforne allene her i Norden brugelige Form, bleven til Udenlandske fortplantet, og er kommen i Brug, ikke allene i Lothringen, men endogsaa i Italien. Thi først blev hendes Sønne-Dotter, Princessen af Lothringen, der blev Anno 1589. giftet med Groß-Hertug Ferdinando I. af Toscana, kaldet i Italien Christierna; omendskiønt hun ved det Franske Hof, hvor hun blev opfødt hos Dronning Catherine de Medicis, hedde Christine, ligesom ogsaa i de fleeste Genealogiske Skrifter. Men Josephus Ripamontius in *Historia Mediolanensi lib. 23.* Cæsar Campana in *Historia Philippi II. R. Hisp. Tom. I. lib. 6.* Thuanus Historiar. lib. 93. og 94. ja vel flere, nævne hende Christiernam Lotharingicam. Efter hende lod siden Kong Henrich IV. i Frankerige opkalde sin anden Princesse-Dotter, som blev fød An. 1606., da hand indbød Høybemeldte Groß-Hertuginde til Fadder; som mand finder hos de Franske Historie-Skrivere. Og er hun den Christine de France, som siden blev Hertuginde i Savoyen, og maatte meget lide og giennemgaae under Kong Ludvigs XIII. og Cardinal Richelieus Regimente. Altsaa deriverer sig denne Princesses Navn ogsaa fra vores Christine de Dannemarc. Og hun kaldes i de Engelske Fuldmagter, da der blev negocieret om Giftermaal imellem den Engelske Printz Carl og hende, An. 1614. og 1616. Christiana, secunda filia Franciæ. Vid.

Rymer T. XVI. p. 769. 788. Græve Paulus af Salm, Stats-Minister og Ober-Cammerherre hos Hertug Carl III. af Lothringen, nævnte og sin Dotter, efter Enke-Hertuginden, sin Herres Frue-Moder, Chrestienne; hun som An. 1571. blev fød, og An. 1597. med det Navn Chrestienne i Egte-Pagten, blev gift med Høybemeldte Hertugs yngste Søn, Græve Francisco af Vaudemont, og var Moder til den navnkundige og urolige Hertug Carl IV. Meget længe før de Tider, maaskee over 30. Aar tilforne, havde Græv Maximilianus Stampa, vores Christiernæ Danicæ Hofmester medens hun var i Milan, kaldet sin Søn efter hende Christiernum. Fra hvilken Søn dette Navn er stædse hen forbleven udi samme Familie, som endnu florerer i det Milanesiske. Cardinal Stampa, Ertz-Biskop i Milan, som nu for faae Aar siden er død, hans Fader hedde Christiernus Stampa, Græve af Monte-Castello. Den Kæyserlige General-Feldt-Tøygmester, som maaskee er endnu i Live, og er bemeldte Cardinals Broder, har det samme Navn, Græv Christiernus de Stampa, og blev An. 1739. af Kæyser Carl VI. giort til Ridder af det Gyldene Flyß. Hvo vil tvivle paa, at det fra denne saa anseelige Familie jo er ogsaa kommen til mange andre ringere? Og saasom det er Skik i alle Lande, at store Folkes Døbe-Navne optages af de mindre, i sær hos deres Vasaller, Undersaatter og Tienere, saa kand maaskee ey være langt fra, at nu i denne Dag findes snart lige saa mange i Lombardien af dette Christiern Navn, som nu omstunder hos os: thi her har det paa mange Stæder maattet giore Plads for Christians. Endnu et Exempel af en anden Italiænsk Familie: Der forekommer udi forrige Seculo i bemeldte Lombardien tvende Herrer, med det Navn Christiernus de Gonzaga, en Farfader og en Sønne-Søn. Den første af disse var opnævnt efter vores Christierna Danica. Dertil gaves saadan Anledning: Hans Fader, Ferdinandus Gonzaga, af de gamle Mantuanske Marggrævers Afkom, og af den Branche, som besidder det Fyrstendom Castiglione, med det Herskab Solferini &c. havde været længe i Spanien, i Kong Philippi II. Tieneste, og der giftet sig med Donna Martha Tana y Santena, Dronning Isabellæ Favorite, med hvilken hand havde otte Børn, hvoraf Christiernus var det syvende. Thi da Ferdinandus var af Kæyser Rudolfo II. giort til Rigs-Fyrste, og havde begivet sig fra Spanien hiem til sit Herskab i Italien,

lien, circa An. 1579. var Enke-Hertuginden af Lothringen, Christierne de Bannemarc, kommen der i Landene at boe, paa sit Livgeding i det Milanesiske, som efter hendes første Egteskab med Francisco Sfortia var hende stædse blevet forbeholden, og hun holdte sit Hof i den Stad Tortone. Her var hun i den største Anseelse, formedelst hendes høye Byrd, Forvandt- og Svogerskab med de allerstørste Regentere i Verden, samt hendes egne vidtberømte Dyder og Fortienester; og blev opvartet af alt hvad stort var deromkring-boende. Hun blev da jævnligen besøgt af Martha Tana og Ferdinando Gonzaga: Og deraf er det da skeet, at Martha har kaldet een af sine Sønner, som endnu i Erke-Hertugindens levende Live er fød, efter hendes Navn Christiernum. Hvorlænge denne Christiernus har levet, er mig ey bevidst; Men An. 1622. var hand endnu til, og da vel maaskee 40. Aar gammel, meer eller mindre. Thi udi Lünigs *Codice Diplomatico Italiæ, Tom. II. col. 60. ff. num. XI.* staaer et Document, som heder, Ferdinandi II. Imp. Rom. Confirmatio Transactionis inter Principem Christiernum de Gonzaga, Dominum Sulferini, ex una, ac illius subditos & Communitatem Sulferini, ex altera parte, initæ d. d. 29. Januarii Anno 1622. Samme Christierni eeneste Søn Carolus haver ogsaa havt en Søn, ved Navn Christiernus, som var af hans syv Børn det fiette, og har levet endnu An. 1705. ugift. Slige smaae Observationer, udi fremmede og os her til Lands uvedkommende Genealogier kunde vel af mange holdes for heel unyttige; Og mand kunde undre sig paa, hvorfore jeg vil iblant bemøye mig dermed, og øde nogen Tiid derpaa. Men jeg kand svare, at just denne Observation om bemældte Gonzagiske Familie nytter alligevel til noget. Nemlig den nytter til at overbevise enhver, som læser disse mine Blade, hvor vanskeligt et Studium Historierne og Genealogierne ere; og den kand tiene til at rette et heelt Dosin Feyl og Mangler udi een eeneste, og endda heel kort Tabelle af Hübners, som er i hans første Tomo (*edit. an. 1737.*) den

310de.

31ode. Jeg skal, (som jeg sagde, allene til en Prøve,) holde mit Ord, med at rette et Dosin Feyl og derover: (1) Hübner veed slet ikke, hvem Ferdinandi Gonzagæ Gemahlinde har været, eller hvad Navn hun havde: Jeg har nu sagt, at det var en Spansk Dame, og nævnt hende ved Navn; Jeg kunde og sige meere om hendes Herkomst og Slegt, om fornøden giordes. (2) Veed Hübner ikke, naar samme Ferdinandus er bleven gift: og dette kand jeg sige, at være skeet just i Aaret 1566. (3) Veed hand intet, naar Ferdinandus er død, men sætter allene, at hand var i Spansk Tieneste An. 1579. Og jeg lægger dette til, at hand døde udi sit Herskab i Italien Anno 1586. (4) Giver hand hannem ikkun fire Sønner, og ingen Døttre: Og jeg kand opregne med Vished, og nævne ved Navn, om behovedes, syv Sønner, og een Dotter. (5) Kalder hand den fierde, og hos sig den yngste, af Sønnerne, Christianum; Men hand hedde, som jeg har sagt, Christiernus, og var den næst-yngste eller siette Søn, men det syvende Barn. (6) Siger hand, at Carolus Gonzaga, som var Christierni Søn, succederede i det Fyrstendom Castiglione, in Anno 1675. efterat den ældere Linie var uddøet: Men dette skeede ikke forend 1677. (7) Veed hand intet om den sidstbenævnte Caroli Egteskab, med hvem det har været: Og hende maae mand vide, at have været Isabella Græv Lælii Martinengi Dotter; Hun levede endnu Anno 1705. og var da ved 90. Aar gammel. (8) Opregner hand fem Børn af bemældte Carolo, og sætter dem derforuden i en gandske urigtig Orden: Men disse vare syv tilsammen, og deriblant var Aloysia, som blev gift med Marchese de Malaspina, og som Hübner giør til den yngste, det allerældste Barn af dem alle syv; ey at tale om de andres Urigtighed. Alt dette kunde den gode Mand ligesaavel have observeret og rettet, som jeg, naar hand ikkuns vilde have taget sig den samme Umage. Hand vidste jo, og har selv anført, at den ældste af Ferdinandi Gonzagæ Sønner, og den nu omtalte

Chri-

Christierni Broder, var B. Aloysius Gonzaga. Altsaa kunde hand have slaget efter i Actis Sanctorum, ad diem XXI. Junii, hvor bemeldte Helgens Historie staaer vidtløftigen indført, (og denne Tomus er jo trykt Anno 1707. hele tredive Aar førend den her omtalte Edition af Hübners Tabeller.) Der kunde hand have fundet alt hvad jeg nu har sagt, og som den flittige Jesuit, Conradus Janningus, havde deels selv ved sin Udreyse til Italien, deels ved Correspondence sanket tilsammen, for at kunde skrive B. Aloysii Vitam med nogen fuldkommen Accuratesse. At have følget andre, der ingen bedre Genealogie af denne Gonzagiske Branche have meddeelt, bliver ingen lovlig Undskyldning: helst det heder om dette slags Videnskab, som om andre flere: Supervacuus foret in studiis longior labor, si nihil liceret melius invenire præteritis. Men jeg maae fare fort, og opfylde mit Tal: Hübner siger (9) at B. Aloysius er død An. 1592. som ey er ret; Thi det var Aaret før, 1591. in Junio, udi hans Alders 24. Aar. (10.) Siger hand, at samme B. Aloysius blev canoniseret Anno 1621. Men den Tiid blev hand ikkun beatificeret, som er en stor Forskiæl. Med Canonisation pleye Paverne ikke altid at gaae saa hastigen til Verk: Og Jesuiterne kunde hverken ved andre Middel, ey heller med Køyserens og mange fleres Recommendationer, formaae enten Gregorium XV. Urbanum VIII. eller de efterfølgende Paver dertil. De maatte have Taalmodighed, og bie endnu over et heelt hundrede Aar, inden deres Beatus Aloysius blev ret Sanctus. Det skeede da endeligen nu for en Snees Aar siden, at Pave Benedictus XIII. canoniserede Aloysium Gonzagam, nemlig An. 1726. den 31. Decembr. hvorom den dertil horende Bulla eller Constitution findes i *Bullarii Romani Continuat. P. IV.* under bemældte Aar, *pag. 272. seqq.* og

er ellers noksom bekiændt af de offentlige Tidender. (11.) Haver Hübner ingen Born givet Rudolpho Gonzagæ, (den næst-ældste af Christierni Brodre,) af det Egteskab med Helena Alipranda, som bleve gifte tilsammen An. 1588. Og de efterlode sig dog fire Dottre, hvoraf den ene dode et Barn, men de andre trende, Cynthia, Olympia, og Gridonia, levede enhver over sine 50. Aar, som hellige Jomfruer, og ere, den Dag i Dag er, udi stor Veneration der i Landene. (12.) Francisco Gonzagæ giver hand ikkun tre Born: Dog hand havde otte. Thi Polyxena, Aloysia, og Martha, som bleve Nonner, veed hand intet af; og ey heller af Maria, og Ludovico Antonio, hvilke tvende dode i Barndommen. (13.) Den Fyrstindes Navn, som Ludovicus, sidstbemeldte Francisci Søn, havde til Egte, er ham ubekiændt: Hun hedde Laura de Bosco. (14.) Johannam, Francisci Dotter, gifter hand allene eengang, med Græv Martinitz, og mælder intet om hendes andet Egteskab, med Græv Zappata. Jeg kunde opregne mere, men er nu træt deraf.

Jeg tilstaaer gierne, at slige Italiænske Genealogier hore ikke til os Danske at bryde vore Hoveder med, og at spilde vores Tiid paa, ligesom Italiænerne agte vel endnu mindre om vores. Ingen har heller behov at paaminde mig om dette, som jeg noksom skionner paa desforuden, og veed at bebreyde mig selv. Men maae her og tillades mig at giore eet Sporsmaal: Hvem har bedet dem at befatte sig med Genealogier, Italiænske eller andre, der ikke kunde eller ville giore sig vedborlig Umage dermed, og behandle dem flittiger? Jeg lader Hübner ellers gierne beholde den Ære og Roes, som ham tilkommer, og holder hans Genealogiske Tabeller for et nyttigt og got Verk,

som og ikke kand undværes, saa længe mand intet bedre haver, og som jeg selv jævnligen maae tage i Haanden. Men Calepinus var ogsaa i gamle Dage et nyttigt og got Lexicon, for dem som intet bedre havde. Derfor bliver vel og ikke nogen saa ubillig, at regne mig til værste, det jeg viser Mangler og Ufuldkommenheder udi bemeldte Hübners Verk, ynskende at det Tiid efter anden maatte vorde r.ttet, forbedret, og sættes i en mere brugbar, tilforladelig og efterretlig Stand. Endeligen var vel aldrig kommet mig i Sinde, denne Critique og Anmærkning over samme Tabeller at sætte paa Papir, hvis ikke nu saadan Leylighed havde fremboddet sig selv, ved at tale om Kong Christierns Navn. Jeg haver da sagte kundet profitere deraf, ved sligt Exempel, end og saa langt borte og fra Italien hentet, til blot at overbevise dennem, der lægge Vind paa Historier og Genealogier, hvor moysomt et Verk saadant Studium er, (som maaskee mange ere anderledes om indbildede,) ja hvor stor Forraad af gode og kostbare Bøger, og hvor megen Tiid og kiædsommeligt Arbeide dertil maae bruges og anvendes: Udaf hvilke Ting naarsomhelst nogen, ja ikkun een af Delene fattes, føder mand som oftest blinde og ufuldkomne Fostere.

L. H.

L. H.

Dannmarks og Norges Søe-Historie.

Første Periodus.

Adskillige fremmede Skribentere have bebreidet vore Historie-Skrivere, at de tale for prægtigen om disse Rigers Ælde og Forfædrenes Bedrifter. Maaskee at mange af en patriotisk Iver derudi ere gangne for vidt: Det alleene kand man med Sikkerhed sige, at fast ingen af de nu værende Europæiske Riger have distingueret sig meer udi Seilads og Søemandskab. Dertil har givet Anledning Dannemarks Situation, efterdi Riget bestaaer af adskillige omflodte Øer, item Norges mange herlige og beqvemme Havne. Der tales om anseelige Flaader udi de allerældste Tider. Landets Deeling og Districternes Navne viise ogsaa, at Søe-Etaten har været disse Nordiske Rigers Styrke: thi Landet var deelt udi Havne-lag, Skib-reeder, Styreshavne &c. Naar jeg siger anseelige Flaader, saa er derved at forstaae Skibe efter de Tiders Maade; thi det, som man i gamle Dage kaldte et Krigs-Skib, var en Jagt med 12. Aarer: thi det var ikke uden i Tidens Længde, at man begyndte at bruge de saa kaldne lange Skibe, hvortil behovedes 120. Mand. Dog finder mand endogsaa udi de ældste Tider visse faae store Fartøy, som Kongerne lode bygge, ikke mindre til Stats og Pragt end til Krigsbrug. Jeg finder, at den første Eenevolds-Konge udi Norge, Harald Haarfager, haver havt anseelige Flaader udi Søen, og at han har bygget blant andre et saadant stort Skib kaldet Dragen, hvorpaa han satte sine Bærsærker eller stærkeste Kiemper. Det store decisive Slag, hvorudi Harald Haarfager erholdt Seyer over de mange smaa allierede Konger, holdtes til Søes udi Haversfiorden ved Jæderen (Hafuers Firdi): Saa at det er ved et Søeslag, at han erhvervede sig Herredom over heele

 Norge.

Norge. Dette gav Anledning til de mange Migrationer, som da skeede til Søes af Norge, og foraarsagede, at Jisland, Orkenøer, Hetland og Færøer bleve bebygde; item at Vester-Soen blev opfyldt med Soe-rovere, som da kaldtes Vikinger: thi de fornemste Mænd udi Norge kunde ikke beqvemme sig til at leve under Haarfagers Herredom, og derfore giorde saadanne Tog. Man seer saaledes, at fra Rigets første Begyndelse Havet har vrimlet af Norske Søe-Haner, hvilke den heele Sommer holdte Søen, og om Vinteren retirerede sig til Syderøer og Orkenøer. Det Ord Viking eller Soe-Røver var da et hæderligt Navn: thi man finder, at den bekiendte Norske Helt Gange-Rolf, som undertvang Normandien udi Frankerig, roeses deraf, at han var en mægtig Viking eller Soe-rover. Andre Nationers Historier viise ogsaa, at saadan Handel ikke har været lagt store Mænd til Last, men tvertimod, at de brystede sig af at have erhvervet Midler derved. Herudover er πολυλήιος, (a) eller en der ved Rov er kommen til Rigdom, det samme som en rig Mand hos Homerum. Historien viiser, at unge Prindser, førend de finge Skiæg paa Hagen, bleve af Kongerne udskikkede udi Viking: Erik Blodoxe, Harald Haarfagers kiæreste Søn, fik udi sit 15de Aar af sin Fader 5. Skibe, hvormed han rovede udi Øster-Søen, paa Dannemark, Sachsen og Friisland udi 4. Aar. Med et Ord: Alle de Nordiske Folkes Hu var fæstet til Søemandskab. Det var udi deres Flaader at Landets Styrke bestod, og bleve derfore alle Bygder og Gaarde deelte udi Skibreder, saa at et hvert Lehn vidste, hvor mange Skibe det skulde udrede. Den Norske Chronik gior Autor til denne Deling Hagen Adelstein, efterdi Riget i hans Tiid var trued med Erik Blodoxes Sønners Indfald. Navnet hvorunder visse Districter befattes varer endnu til denne Dag.

De Nordiske Folk have fra første Begyndelse havt talrige Flaader; thi mand seer, at den Flaade, som Harald Gormsen og Hagen Jarl førte til Norge, har bestaaet af 700. Skibe: men man kand sige, at Skibene vare derefter; thi Konsten har her saa vel som paa andre Steder havt ringe og ufuldkommen Begyndelse. Det er troeligt, at de første Mennesker først have betient sig af Planker, for at flyde paa Van-

(a) Mand kand vel holde for at πολυλήιος er det samme som πολύπυροι i.e. qui multas segetes habet: men Homeri interpr. forklarer Ordet λήια ved τὰ ἐκ πολέμου λάφυρα.

Vandet; derefter af smaa Baade; og at de af Fiske og Fugle have lært at betiene sig af Aarer, og siden af Seil, for at komme frem. De Fartøy, som paa disse Tider kaldtes Krigs-Skibe, vare vel aabne uden Dek, men distinguerede fra Kiøbmands Skibe ved Spidse Stavne, i Form af Sporrer, hvorudover de kaldtes sporrede Skibe (naves rostratæ). Hvad Skikkelse de Nordiske Skibe da ellers have havt, derover findes hos vore Skribentere ingen nøye Beskrivelse: Det er troeligt, at de have været dannede som de Skibe, der vare brugelige udi andre Lande, og hvorefter de Nordiske Søe-Helte, som da flakkede Verden vidt omkring, have taget Mynster. Man seer, at nogle Skibe udi Størrelse og herlig Bygning have været distinguerede fra andre: Jeg haver talet om det Skib kaldet Dragen, som Harald Haarfager til Stats lod bygge; Historien melder alleene om, at det var kiendeligt fra andre Skibe, men beskriver ikke dets Bygning. Det samme kand siges om Olav Tryggesens store Skib, kaldet den lange Orm eller Ormen hin lange. Historien taler alleene saaledes derom. Den næste Vinter Olav Tryggeson var kommen fra Helieland igien, lod hand bygge et stort Skib ved Lade-Hammer, Torberg Skofflaugsen var ypperste Bygmester derfor med mange andre konstige Bygmestere. Skibet var baade langt og breedt og høyt paa Borde, item stærkt af Tømmer. Kongen lod det kalde Ormen hin lange, efterdi det havde en Drages Skikkelse. Hovedet for paa Skibet og Rumpen var forgyldt. Saa vidt derom tales allene udi Sturlesons Danske Oversættelse; hvorudi adskilligt er forbigaaet. Udi Originalen findes meere, nemlig, at Bygmesteren Torberg, førend Skibet var fuldfærdiget, giorde en udenlands Reise, mueligen for at perfectionere sig udi Skibbyggerie, og at da han kom hiem, var alting i Stand. Paa Skibet blev graven en Drage eller Orm; hvilket baade udi Størrelse og Herlighed overgik det andet forhen bygde Skib, kaldet den lille Orm, (Ormin scamma). Paa den lange Orm, siger Autor, var 34. Roersbænke: og holdtes det for det største Skib, som havde været bygget udi Norge. Det var paa samme store Skib Olav Tryggeson omkom udi det fatale Søe-Slag, som hand holdt med de Danske og frafaldne Norske. Man kand sige, at, ligesom Skibet var paa de Tider det største, som man saae udi de Nordiske Farvande, saa var ogsaa denne Konge den største Søe-Helt paa de Tider. Historien taler forunderlige Ting om hans

Behændighed; blant andet, at hand kunde gaae paa Aarerne, imedens hans Folk roede.

Udi Dannemark haver Soemandskab ikke mindre udi de allerældste Tider floreret: Ja man kand sige, at dette Riges Indbyggere have fast bestaaet af lutter Soefolk. De vare derfore udi Klædedragt kiendelige fra alle deres Naboer; thi, saasom de fleeste opholdte sig paa Vandet meer end paa Landet, og storre Fliid anvendtes paa Seilads end paa Agerdyrkning, saa brugte de gemeenligen Matrosklæder: og synes det, at en Deel Konger selv maa have fort Baadsmands-Dragt. Thi den bekiendte Soe-Helt Kong Regner blev kalden Lothbrok, efterdi han bar beegede Buxer; og er det klart, at saadan Dragt maa heller tilskrives hans bestandige Seilads, end den Frygt hand havde for Slanger. Dette anforte bestyrkes af et mærkeligt Vidnesbyrd, som findes hos Arnoldum Lubecensem saaledes: Olim forman nautarum in vestitu habuerunt Dani propter navium consuetudinem, quia maritima inhabitabant. Nunc non solum scarlatico vario, grisio, sed & purpura & bysso induuntur: omnibus enim divitiis abundant propter piscationem, quæ quotannis in Scania exercetur. Det er: De Danske vare fordum klædte som Soemænd, efterdi de ideligen opholdte sig paa Søen, og boede udi Soe-Stæder; men nu bære de baade Scarlagen og Purpur, efterdi de ere blevne rige formedelst Fiskeriet ved de Skaanske Kuster.

Det er saaledes troeligt, at de gamle Danske ikke maa have lagt stor Vind paa Agerdyrkning. Historien viiser og, at saa vel Kongerne selv, som Undersaatterne nærede sig ved at rove til Soes; hvilket Handverk blev kaldet Fribytterie. Det samme holdtes ikke allene sommeligt, men endogsaa priisværdigt under de Hedenske Konger. Det havde da taget saadan Overhaand, sær udi Kong Regner Lothbroks Tiid, at det er uvist, om der vare flere Danske paa Havet end paa Landet, eller om der have været flere Land-Konger end Soe-Konger. De som ovede dette Handverk, blive udi den Norske Kronike betegnede med det Navn af Vikinger; og udi de Danske Historier blive de kaldne Fribyttere. Man seer af samme Historier, at Jomsborgerne eller Julinerne, som vare en Dansk Colonie, vare de stærkeste Fribyttere, og at de derfore

forte

førte Navn af Joms-Vikinger. Man holder for, at de Vendiske Stæder lærte allerførst Handverket af dem, som de ovede, nu under den Titel af Ascomanner og siden af Vitalianer &c. Det almindelige Navn var Vikinger eller Fribyttere; hvoraf man deriverer det endnu brugelige Ord Flibustiers, som gives de Americanske Soe-rovere. Jeg har viiset, at saadanne Gierninger holdtes priisværdige under de Hedenske Konger. De paafølgende Christne Regentere, sær St. Olav fordomte vel saadant Handverk, hvorvel det derfor ikke blev afskaffet, saasom de Nordiske Folkes Hoved-Passion var at flakke om i Soen, og der at viise Prover paa deres Tapperhed. Fattigdom og Mangel paa retskaffen Handel opmuntrede dem og dertil.

Intet tiener meere til Beviis, saa vel paa det eene som det andet, end de mange store og mærkelige Tog, som ere skeede af disse Riger, og hvorpaa udi intet Land findes saadanne Exempler. Disse Tog, naar man undtager de Cimbrers, og maaskee de Gothers, ere alle skeede til Soes. De Angler, et Folk som beboede den Syndre Part af Cimbrica Chersoneso, nu Jylland, giorde Anno 449. under deres tvende Anførere Hengisto og Horsa det mærkelige Tog til Soes mod Brittannien, hvilket Land af dem blev undertvunget, og siden indtil denne Tiid har fort Navn af Engeland eller de Anglers Land. Skibene hvorpaa de bleve transporterede, kaldtes hos de Tiders Latinske Autores Ciulæ; hvoraf man meener, at det nu brugelige Danske Ord Jolle kommer.

De Normanners store Tog under den bekiendte Norske Soe-Helt Rollo, gemeenligen kalden Gange Rolf, er ikke mindre merkværdigt. De giorde sig da en stor Deel af Frankerige Skatskyldig, og endeligen bekomme til Eyendom den vigtige Province Neustria, som siden indtil denne Tiid har fort Navn af Normandien.

Longobardernes første Tog er og skeed til Soes. Historien melder, at de samlede sig først udi Skaane, og at de seilede siden til Gulland, hvor de toge sig Navn af Longobarder. Om dette Tog og Longobardernes Bedrifter udi Tydskland, Pannonien og Italien findes et gammelt Gullandsk Vers, som jeg har indført udi min Dannemarkes Historie. Jeg haver tilforn talet om de Norske Colonier, som udi Harald

rald Haarfagers Tiid skeede, og hvorved Island, Færoe, Gulland, Syderoer, Manoer rc. bleve af de Norske bebyggede.

Dette skeede alt udi denne første Periodo under de Hedenske Konger, og tiener til Beviis paa de gamle Nordiske Folks Soemandskab, hvorudi ingen anden Europæisk Nation kand lignes med dem. Jeg holder mig alleene til det, som er beviisligt, og som af alle andre Nationer tilstaaes, og extenderer mig ikke videre med nogle andre Skribentere, hvilke finde Nordiske Colonier udi alle Verdens Parter; saa at de af Nidkiærhed for Fædernelandets Ære henfalde til en slags Charlatanerie, og grunde Historier allene paa Gisninger. Naar man vil tage sig saadan Frihed, og give Imaginationen Toylen, kand man udfinde, hvad man foretager sig at viise: Jeg vilde paatage mig, efter andres Exempel, at viise, at de Argonauter, som bemægtigede sig det gyldene-Fæ, vare Danske Fribyttere, og at udi den Græske Flode, som seilede til Troja, var en Escadre af Norske Vikinger. Lader os holde os til det, som er beviisligt, og som andre Nationer ikke kand nægte: Lader os ikke bryste os formeget af visse Forfædres Bedrifter; thi visse af dem ere saadanne, at hvis de viise Prove paa Tapperhed, saa give de derhos Immoralitet tilkiende. Gud give, at man i Steden for de gamle Nordiske Folks Fribytterie, kunde viise deres Hurtighed udi retskaffen Handel og Vandel, og giøre dem til saadanne Soemænd, som Tyrier og Phœnicier fordum vare, saa kunde man nogenledes undskylde vore Antiquarii, naar de søge at multiplicere deres Soe-Tog. Just denne bestandige Streiffen til Soes, og just disse store Soe-Tog viise, at de Nordiske Folk ingen Omsorg have havt for deres egne Lande, og at de have ladet Agre og Enge ligge udyrkede. Saadant kand meere undskyldes hos de Norske, der beboede et klipagtigt og ufrugtbart Land, end de Danske, hvis Jord Naturen har distingueret udi Frugtbarhed. Saa at derfore den Berømmelse, som legges paa vore Forfædre formedelst deres Bedrifter til Soes, hvilke gemeenligen bestoede i at plyndre alle Nationer i Fleng, er lige saa ilde grunded, som om man nu omstunder vilde legge det Tartariske Folk og Araber til Berømmelse, at de lade deres egne frugtbare Jorde ligge udyrkede, og søge at erstatte den Fattigdom, som deres egen Dovenhed bringer til Veye, ved idelige Excursioner, ved at plyndre Caravaner, og at foruroelige andres retmæssige

sige Handel. Vel er sandt, at adskillige andre Nationer paa de Tider øvede samme Handverk, som de gamle Danske og Norske, ja at ingen skiemmede sig ved, naar hand blev adspurt, hvo han var? at svare: Prædo sum. Det er: Jeg er en Fribytter. Men ingen har øvet det i saadan Grad, som de gamle Danske og Norske: thi Opmuntring til Fribytterie var den første Artikel udi de Nordiske Folks Catechismo; og Kongerne selv tilholdte deres Børn at giøre saadanne Tog, forend de havde faaet Skiæg paa Hagen, foregivende, at det var deres Pligt at efterfølge deres berømmelige Forældres Fodspor, anseende saadant ikke alleene som tilladelige, men endog som ypperlige Gierninger, helst naar de deelede Byttet med deres Guder.

Dette siger jeg ikke, for at sværte vore Forfædre; thi de beste Nationer kand ved Vane og ond Lærdom fordærves; men alleene, for at erindre vore Skribentere, at de ikke tale saa prægtigen om Bedrifter, som man heller burde tie med; item, at de ikke multiplicere saadanne Expeditioner, giøre dem større og flere, end de virkeligen have været, og tillegge de Nordiske Folk adskilligt, som af andre Nationer er bedrevet. Jeg for min Part bryster mig ikke deraf, at vore Forfædres Grumhed har været indførte udi andre Nationers Litanier. Jeg siger heller med Poëten:

Excidat ista ætas, nec postera credant Secula.

Hvis de gamle Nordiske Folk havde kunnet anføre retmæssige Aarsager til de øvede Fiendtligheder, kunde man holde Skribentere deres Berømmelser til gode, og ansee de gamle Skialdres Lovsange som Opmuntringer til Tapperhed. Men Historien viiser, at de førede Kriig alleene for at føre Kriig, og uden at give mindste Skin dertil; hvorudover de fortienede meer at lastes, end de gamle Græker, der udi 10. Aar bekrigede Troja for et Qvindmenneske af maadelig Reputation: thi der var dog noget Skin, men her intet. Vil nogen forekaste mig, at jeg herudi viger fra alle andre Skribenteres Meeninger, og at jeg ikke skriver som en Patriot; da svarer jeg dertil: At det er ikke den første gang jeg gaaer ud af den alfare Vey, og at jeg ikke holder det for en Patriots Pligt at forsvare sine Landsmænds Synder; Alt hvad jeg siger, og meener, at man bør sige herom, er dette: At vore Forfædres Bedrif-

ter bør lastes, men tillige med admireres; thi, hvis deres Stridbarhed havde været oved udi rette Tider og paa rette Steder, kunde man sige, at vor Norden har været meer frugtbar paa Heroes og store Helte, end noget Land; saasom ingensteds kand viises Folk, der have ladet see saa stor Foragt for Døden. Det er i den Henseende, og efter den brugelige Stiil jeg giver Titel af store Helte til Harald Haarfager, Gange Rolf, Olaf Tryggesen, Regner Lothbrok, Svend Tiuguskiægg. Man seer af deres forunderlige Bedrifter og Halsbrækkende Actioner, at de have været store Søe-Haner, og saadanne, som i Algier, Tunis og Tripolis endnu beæres med Titler af berømmelige Amiraler, men ikke udi vel indrettede og moraliserede Stater, hvor saadant ikke kand ansees som Heroismus, og hvor Grumhed skilles fra Tapperhed. Dette seer mand dog tillige med, at mange af dem have besiddet saadanne Egenskabe, at hvis de havde indfaldet i mindre fordervelige Tider, og havde havt anden Skolegang, de vilde ved den rette Brug af deres naturlige Qualiteter været blevne saadanne, hvilke man kunde ansee som Zirather udi et Land.

Hvad Harald Haarfager angaaer, da er hans Bedrifter mindst at dadle, saasom hans Søetog havde et viist Sigte, nemlig at foreene alle smaa stridige Stater under et Hoved. Han beskrives ellers udi den Norske Kronike at have været en viis Herre, dristig, og derhos agtsom. Udi Selskab og Omgiængelse var hand lystig og venlig, sær i Ungdommen. Hand ærede gamle Folk, og omgikkes venligen med sine jævnlige udi Alder; hvorudover hand var kiær for alle sine Undersaatter. Man elskede ham formedelst hans Gavmildhed, og ærede ham formedelst hans sædelige og prydelige Hoff, som hand dagligen holdt. Med et Ord: Hand forøgede sit Rige ikke meere med Magt, end med Veltalenhed og Venskab. Saadant Portrait gives ham udi Historien, hvoraf man seer, at hand havde bleven en dydig Regent, hvis hand havde levet udi en meere moraliseret Alder.

Den anden mærkelige Søemand, som er bekiendt ikke mindre udi udenlandske end indenlandske Historier, var Rolf, en Søn af Ragnwald Jarl udi Norge. Samme Rolf blev en mægtig Søerøver. Han var saa stor af Væxt, at ingen Hest kunde bære ham; hvorudover, saasom han af Nødvendighed stedse maatte gaae til Fods, hand blev kalden

Gange

Gange Rolf. Hand blev af Harald Haarfager dreven i Landflygtighed: og giver Historien saadan Aarsag dertil. Kongen havde befalet, at ingen maatte ove Soeroverie inden Rigs: Dette uanseet, ovede dog Rolf sit gamle Handverk, sær en Sommer udi Vigen, hvorfra hand med et stort Bytte kom tilbage. Da Kongen fik dette at vide, domte hand ham offentligen til Landflygtighed, og, endskiont hans Moder Hildis intercederede for ham, blev dog Dommen fuldbyrdet. Efterat Rolf saaledes var erklæret Fredlos, forlod hand Norge, for at forsoge Lykken udi fremmede Lande. Hans ovrige Bedrifter henhore meest til den Franske Historie, efterdi hand udi Frankerig, ved at bemægtige sig en anseelig Deel af Landet, lagde Grundvold til det store Fyrstendom af Normandien. Om hans personlige Qvaliteter findes intet synderligt antegnet udi de Nordiske Historier. De Franske Skribentere beskrive hans Person saaledes. Rollo var en Mand, som var elsket og æret ikke alleene af hans eget Folk, men endogsaa af fremmede. Hand havde en majestætisk Anseelse og en heroisk Skikkelse. Hand var af stor Forstand, Belevenhed og Oprigtighed; hvorudover, da hand fik i Sinde at forsoge Lykken udi fremmede Lande, fik hand stort Tillob fra alle Kanter udi Norden; saa at hand i en Hast tilveyebragte en anseelig Flode og en stor Krigshær, hvormed hand efter adskillige Tog omsider landede udi Frankerig. Torfæus udi hans Orcadiske Historie siger, at der endnu findes udi Sundmoer udi Norge nogle af denne Rollonis Skibs-Levninger, som hand havde brugt til det Franske Tog; og citerer han til Beviis en gammel Provstes Sigelse ved Navn Christoffer Hierman: men hvor vidt saadan Sigelse kand gielde, vil jeg lade staae ved sit Værd. Franske Skribentere vidne, at han efter visse store Heltes Exempel, der have, for at giore sig anseelige, fingeret Aabenbaringer, foregav, at han havde havt et mærkeligt Syn, som forsikrede ham om en særdeles Lykke: og siges der, at samme Syn erhvervede ham ikke mindre Tillob, end hans personlige Qualiteter. Naar man legger dette tilsammen, kand mand ansee ham som en Nordisk Scipio. At hand i Begyndelsen ikke ovede de Dyder, som man udi Ungdommen saae at fremskinne hos den Romerske Helt, maa tilskrives hans slette Optugtelse og Tidernes Fordervelse; thi hvis hand havde gaaet i Scipionis Skole, havde hand maaskee og ovet Scipionis Dyder udi Ungdommen. Til Beviis herpaa tiener dette, at, da hand kom udi et meere moraliseret Land, og blev un-

derviiset udi den Christelige Troe, distinguerede hand sig saaledes udi Dyd og et fornuftigt Regimente, at hans Ihukommelse endnu er stor og hellig, ikke alleene udi Normandien, men endogsaa udi andre Europæiske Lande. Man seer saaledes heraf, at den Grumhed og Uretfærdighed, som mange af de gamle Nordiske Søemænd ovede, maa tilskrives allene Tiderne, paa hvilke de levede, og Stederne, hvor de vare opdragne. Et ligesaadant mærkeligt Exempel viises udi den Danske Konge Canuto Magno, hvilken af en vild Fribytter blev forvandlet til en stor Lovgiver, og til en af de dydigste Regentere udi Historien.

Den tredie Nordiske Søe-Helt, som udi denne Hedenske Periodo giorde Søerne urolige, var Olaf Tryggesen. Jeg siger den Hedenske Periodum: thi, endskiont hand udi sit 46de Aar ved Daaben blev indlemmed udi den Christne Kirke, saa seer man dog, at hans Christendom fast derudi allene har bestaaed; thi hand continuerede med sit Fribytterie, som tilforn; og viiser Christendommens Indførsel udi Norge, som skeede ved hans Middel, at hand for tiligen var kommen af Skolen. Historien melder om trende Ting, som bevægede ham til at antage den Christelige Troe: 1.) De Jertegn, som hand havde seet af den Nordiske Apostel Poppo, da hand døbte Kong Harald Gormisen udi Dannemark. 2.) Den Underviisning hand havde faaet af en geistlig Mand ved Navn Tangbrand, som siden blev hans Hof-Prædikant eller Hirdpræst. 3) Af en udenlandsk Eremit, efter hvis Raad denne Olaf seilede til et Kloster, og der lod sig døbe udi sit 46de Aar. (4.) Af et Syn, hand udi Garderige havde om Natten, hvilket udi den Norske Kronike fortælles saaledes. Samme Vinter døde hans Dronning Geira; thi seilede hand af Sorg udaf Landet, og kom til Garderige: Der havde hand et Syn udi Søvne om de Christnes evige Glæde og de fortabte og fordømte Hedningers evige Pine; hvorudover hand reisede til Grækenland, og derfra førede en lærd Mand med sig tilbage ved Navn Paulum. Derefter seilede hand i Vester-Havet, og rovede paa Engeland, Skotland, Suderoer, Irland og Frankerige. Hvoraf kand sluttes, enten at dette Syn ikke maa have giort stor Impression paa ham, eller at hans Læremesters Catechisation ikke har været ret orthodox; thi hand blev forvandlet af en Hedensk til en Christen Viking, hvorved allene foraarsagedes, at Handverket blev meere lastværdigt. Det er troeligt, at Man-

gel paa grundig Underviisning har allene foraarsaget saa slet Virkning; thi man seer ellers af hans Historie, at hand har været en Herre af fortreffelige Qualiteter. Den Norske Kronike vidner, at hand var altid glad og skiemtsom, item at hand var from og ydmyg. Hand hastede med alt hvad hand foretog sig, var rund og gavmild. Hand var den dueligste og mandigste udi Striid, og stræng imod sine Fiender; hvorudover hand var ligesaa meget frygtet af sine Fiender, som hand var elsket af sine Venner: og efterdi somme vare ham lydige af Kiærlighed, andre af Frygt, havde hand stedse Fremgang i sine Sager. Man seer af dette Portrait, at, hvis Olaf Tryggesen havde havt anden Optugtelse, eller hvis hand ikke havde levet paa de Tider, da uretfærdige Krige og Soeroverie vare regnede for heroiske Gierninger, hand kunde have erhvervet lige saa stort Navn af Dyd, som af Stridbarhed, og at hand kunde fortiene al den Berømmelse, som ham tillegges udi gamle Kroniker, hvilke grunde deres Lovsange allene paa hans store og mange Søetog, item paa hans forunderlige Styrke og Behændighed. Historien vidner, at hand var den behændigste Mand, som man veed at sige af: Hand var stærkere og raskere end nogen anden. Hand kunde bestige den Klippe Smalserhorn, og der fæste sin Skiold op i Bierget; og da een af hans Mænd havde forsteeget sig udi Bierget, saa at hand kunde hverken komme frem eller tilbage, tog Kongen ham under sin Arm, og bar ham ned paa den slette Mark. Hand kunde gaae paa Aarerne uden Borde, naar hans Mænd roede. Hand kunde hugge med begge Hænder, og skyde med tvende Spyd tillige &c. og lignede ham ingen udi at svemme paa Vandet. Jeg vil ikke tale om andre forunderlige Ting, som fortælles om denne Herre udi det besynderlige Skrift, kaldet Olaf Tryggesens Historie: thi det synes, at Skribenten i mange Ting gaaer for vidt. Af det, som findes antegnet hos Snorro, en tilforladelig Skribent, sees dog, at hand har været en forunderlig Mand og den største Soe-Helt, som er at finde udi den gamle Historie. Intet tiener meere til Beviis herpaa, end det sidste fatale Søe-Slag hand holdt mod de combinerede Danske, Svenske og Norske Misfornøyede, hvilke med en talrig Flaade angrebe hans faae Skibe. Kongen blev da raadet at redde sig med Flugten; men hand svarede: Jeg har aldrig flyet i Striid, og derpaa bandt an med Fienderne, settende sit eget Skib, nemlig den lange Orm, hvorom tilforn er talt, først udi Spidsen. Efter

at Trefningen med stor Hidsighed havde været en Tiidlang, besteege de Norske Misfornøyede, som anførtes af Eric Jarl, omsider Kongens Skib; hvorudover Kongen, seende ingen Redning meer, efterdi de meeste af hans Folk vare slagne, og de øvrige udmattede, kastede sit Skiold over sig, og styrtede sig ud i Vandet, hvor det er troeligt, at hand strax druknede, hvorvel nogle lode udspreede, at hand var bleven reddet; og rygtedes siden, saavel udi Engeland, som udi Norge, at hand skulde have været seet udi et Kloster i Syrien. Men man kand holde saadant for en Digt, og regne det blant de prægtige Histcrier, som fingeres om forunderlige Mænd. Vist nok er det, at hand aldrig blev siden Slaget seet i Norge.

Dannemark haver udi denne Periodo ikke været mindre frugtbar paa store Søemænd. Saadanne vare de fleeste Regentere; hvorudover man kand sige, at Riget var heller regieret af Amiraler og Fribytter-Capitainer end af Konger. Ingen har derudi overgaaet Regner, som gemeenligen kaldes Lothbrok. Hans Historie findes beskreven udi en særdeles Bog paa Islandsk: og seer man deraf, at hand har været en af de største Avanturiers, som man veed at sige af; thi hand flakkede sin heele Tid om i Søen, uden at have noget vist Sigte dermed, og uden at bekymre sig om sit eget Rige, hvorudover ofte, naar hand kom tilbage, hand fandt, at Indbyggerne havde taget sig andre Konger. Der siges vel, at hand paa disse Tog undertvang sig Engeland, Skotland, Orkenøerne &c. men det vil ikke andet sige, end at hand udplyndrede samme Lande, og reisede med stort Bytte derfra. Derudi bestoede saa vel hans som de andre Danske Kongers Conqvêter, som de siges at have giort i Engeland: thi ingen søgte at sette sig fast udi Landet, forend Svend Haraldsen, kalden Tiuguskiæg, eller rettere forend Kong Knud den Store. Kong Regner lod sig ikke nøye med at agere Fribytter udi de Nordiske Søer, men krydsede ogsaa udi det Middellandske Hav: thi Historien viser, at han giorde Tog til Constantinopel, som de Nordiske Folk da kaldte Mykilgaard; thi alle fremmede Stæders Navne exprimerede de paa Dansk og Norsk: saaledes kaldtes Strædet Norva Sund, Italien Walland, Jerusalem Jorsala, den Flod Tanais Vanaqvisl, Rusland Ostragard &c. Til Beviis paa Kong Regners idelige Flakken til Søes, er det Navn, som ham gives, nemlig Regner Lothbrok, det er

med de lodne eller beegede Buxer; saa det er troeligt, at hand har lignet meer en Baadsmand end en Konge. At de Nordiske Soe-Helte ellers ved deres mange Expeditioner intet andet Sigte have havt, end Fribytterie, sees deraf, at de jævnligen have krydset udi det Midlandske Hav, hvor de beste og rigeste Priiser fulde. Der tales om denne Regners Tog til Constantinopel, og Olaf Tryggesen, som levede paa samme Tiid, blev kalden Olaf Græske, af hans Tog paa de Græske Stæder. Det er troeligt, at de have luret paa de Skibe, som ginge fra Alexandria, hvilken da var en Stapel-Stad for den rige Ost-Indiske Handel, efterdi den Indianske Rigdom blev ført der igiennem til Græske og andre Europæiske Stæder, indtil Portugiserne udfunde en anden Vey forbi Capo bonæ spei. Det er ubeskriveligt, hvad Rigdom dete Fribytterie haver bragt de Nordiske Folk til Veye. Det var fra den Midlandske Soe Kong Harald Sigurdsen og Sigurd Jorsalafar bragte det meget Guld og Sølv med sig til Norge.

Den anden navnkundige Danske Søemand udi denne Periodo var Svend Haraldsen, som gemeenligen kaldes Svend Tiuguskiægg. Denne Konge er særdeles bekiendt af de ulykkelige Soe-Krige hand førte med Jomsborgerne eller Julinerne, og af de lykkelige Tog, hand giorde mod Engeland, om man ellers kand kalde lykkelige Krige, de som føres allene af Begierlighed efter Rov og Bytte. Udi den Krig, som hand førte med Julinerne, blev hand 3 gange fangen. Dette fortæller saaledes: Kongen, efter at hand efter 2de Fængsel var loskommen, forsamlede hand 3die gang sin Flode imellem Moen og Falster, hvormed hand agtede at besøge sine Fiender paa nye. Julinerne grebe da til en dristig Gierning, som neppe har lige udi Historien. Thi da den Danske Flode laae for Anker, begave nogle af dem sig udi en Baad, hvormed de roede til Kongens Skib, foregivende, at de havde noget at sige ham, som var magtpaaliggende. Men, da Kongen stak sit Hoved over Bord, for at høre, hvad deres Forlangende var, grebe de ham om Halsen, og roede bort med ham: Og er dette et Beviis paa Jomsborgernes store Forvovenhed. Kong Svend, da hand kom los igien, var siden lykkeligere: thi hand erholdt ved de Svenskes og misfornøyede Norskes Hielp Seyer udi det store Soe-Slag udi Sundet, hvor Olaf Tryggesen omkom. Derefter giorde han adskillige Tog mod Engeland, udi hvilket Land hand

hu-

huserede skrekkeligen. Hidindtil vare saadanne Streiferier skeede, allene for at erhverve Bytte: men ved det tredie og sidste Tog, som Kong Svend giorde paa Engeland, sogte hand at sette sig fast i Landet. Hand havde da og saadan Fremgang, at han tvang den Engelske Konge Ethelred at flygte til Normandien, og derpaa erobrede den Stad London, hvor hand blev proclameret til Konge.

Jeg vil ikke tale om fleere af denne Periodi Soe-Bedrifter: man seer tilstrækkeligen af ovenanførte, at de Nordiske Folk da have spillet Mester til Soes. Det var at ønske, at disse Expeditioner havde sigtet til andet, end til Fribytterie. Man seer dog, at adskillige Colonier ved disse Leyligheder ere stiftede. Island, Færoe, Hethland, Suderoer ꝛc. ere da blevne bebyggede af de Norske; et nyt Herredom udi Britannien opretted af de Angler; Northumberland, et vigtigt Stykke Land udi Engeland, giort til en Dansk, ligesom Normandien udi Frankerig til en Norsk Province. En Dansk Colonie blev iligemaade stiftet udi Venden. Denne Colonie førte Titel af Jomsborgere eller Joms-Vikinger, det er Julinske Soerovere. Disse Folk overginge alle udi Dristighed, Halsbrækkende Actioner og Foragt for Doden; hvorpaa viises mærkelige Exempler udi den saa kaldede Joms-Vikinga Saga. Men med al den Grumhed, som antegnes hos dem, findes dog visse Tegn til Moralitet, ja noget, som nærmer sig til Heroismus. Saadant tilskrives deres Lovgiver Palnatoko, en Dansk Herre, som levede under Harald Gormsen. Den samme gav disse Juliner, eller den Søe-Republique nogle Love, hvilke jeg her vil opregne, saasom det er de ældste Love, som man med Omstændighed finder omtalte her udi Norden. Vel anfører Saxo nogle af Kong Frodes Forordninger, iligemaade Kong Snies; men man kand lidet bygge paa den alleræld ste Danske Historie. Samme Saxo taler ogsaa om en Anordning af Regner Lothbrok, hvorved blev befalet, at hver Huus-Fader skulde overgive til Krigs-tieneste den af sine Sønner, som var meest uduelig, og som han ingen god Forhaabning havde om; item at alle Tretter skulde paakiendes af tolv gamle fornuftige Mænd. Intet videre meldes derom; hvorudover man kand holde Palnatokos Love for de alleræld ste.

Lovene, som findes antegnet udi Torfæi store Norske Historie, ere efterfolgende:

1.) Hvo som er under 18. og over 50. Aar, maa ikke antages udi det

Joms-

Jomsborgske Societet, ey heller den, som veigrer sig ved at gaae i Kamp med en bevæbnet Mand. Hvoraf sees, at hand vilde, at Republiquen skulde bestaae alleene af unge og stridbare Mænd, og at hand havde samme Principia, som den Lacedæmoniske Lovgiver Lycurgus, hvis Stiftelser sigtede fornemmeligen til at giøre Staden stridbar.

2.) Enhver som blev antagen udi Societetet, skulde forbindes til at hævne den Uret, som vederfoer een af de andre Medborgere, og det ligesom det kunde være hans egen Fader eller Broder. Dette viiser, at Jomsborgernes Republique har været et Gilde-Laug, hvoraf de paafølgende Gilde-Love udi Norden kand være udcopierede.

3.) Ingen maatte bagtale en anden.

4.) Hvis nogen begik noget Mord, kunde hand dog ikke drives ud af Societetet strax derfor, men Sagen maatte underkastes Palnatoki Kiendelse allene.

5.) Ingen maatte under Straf af Landflygtighed udsprede nye Tidender; hvis de hørte noget nyt, maatte de bringe det for Palnatoko, som meenede ved saadan Anordning at hindre Oprør og Bevægelser udi Societetet.

6.) Ingen Qvinder maatte boe udi Staden: saasom deres Omgiængelse kunde ikke være tienlig for Stridsmænd.

7.) Ingen maatte uden Palnatoki Tilladelse være 3. Dage fraværende.

8.) Alt Bytte maatte henføres til et vist Sted, for der at sælges.

9.) Ingen maatte lade see mindste Tegn til Frygt, endskiønt hand var i yderste Fare etc.

Disse Love bleve helligen iagttagne og florerede længe der under dette Societet eller Amiralskab. Staden Jomsborg eller Julin var stor og anseelig, og havde en Havn, som kunde bierge 300. lange Skibe. Den blev ogsaa kalden Søeborg, efterdi den var anlagt ved Søen. Hvorledes dette Amiralskab ellers videre har tiltaget, og hvilke Figurer den Julinske Republique har giort i Norden, indtil den omsider af Waldemaro I. blev ødelagt, derom skal tales udi efterfølgende Periodi Historie, hvortil saadant henhører.

Man seer heraf, hvorledes Søe-Sagerne vare paa den Tiid udi Norden. Jeg haver tilforn viiset, at man i Begyndelsen betienede sig af Jagte, hvortil udfordredes 12. Roerskarle, og at man siden byggede

de saa kaldne lange Skibe, hvoraf nogle forte over 100. Mand. Jeg haver ogsaa givet en liden Beskrivelse over de tvende statelige Krigs-Skibe, nemlig Dragen og den lange Orm. Det sidste Skib, hvorpaa Kong Olaf Tryggesen omkom udi det store Slag, som blev holdet i Sundet, havde 34. Roersbænke; hvoraf kand sluttes, at det maa have været af en ansee-lig Storrelse. Udi samme Slag tales om Erik Jarls store Skib, kaldet Jærnbarden, hvilket var beslaget med Jernsprænger fra Vandgangen op ad Borde, og havde en Jern-Kam oven paa rundt omkring. Dette viiser, at man da allerede stærkt haver konstlet paa Skibbyggerie, skiont man ikke begriber, hvortil det Jern-Beslag skulde tiene, som giorde kun Skibet tungt og unageligt til at seile, helst saasom man seer af de Tiders Soe-Slag, at mand gemeenligen figtede fra Stavnene, hvilke, naar Slaget skulde gaae for sig, bleve lagde tilsammen, og søgte man gemeenligen udi Soe-Slag at bestige de fiendtlige Skibe, og efterat man havde omkommet Folket, at lade de tomme Skibe bortlobe.

Man maa forundre sig over de Nordiske Folkes store og vidtloftige Søe-Expeditioner paa de Tider, efterdi Compasser da ikke vare opfundne. Det samme kand vel og siges om andre Nationer; men ingen sværmede saa ideligen til Soes som de Danske og Norske, ey heller giorde saa vidtloftige Reyser, som fra Norge til Constantinopel og andre Steder udi den Middellandske Soe. Det er troeligt, at de stedse ey have fulgt Kusterne; hvorudover man maa holde for, at de ikke have været ukyndige udi Himmelens Lob, helst saasom man finder, at de ikke gierne have taget Feil udi Seiladsen.

Jeg har viiset, at deres Soe-Tog sigtede allene til at berige sig ved Fribytterie, og det ikke allene ved at plyndre alle fremmede Skibe udi Soen, men endogsaa ved at giore Landgang, og lade sig derved noye, uden at bekymre sig om at giore videre Conquêter: Saa at Tilstanden her udi Norden var, som den nu omstunder er udi Algier, Tunis og Tripolis, hvilke fore Krig moxen med det heele menneskelige Kion, og subsistere allene af Fribytterie. Saadan Handtering reisede sig af Mangel paa Handel og anden redelig Næring. Det er troeligt, at de ingen Vind have lagt paa Agerdyrkning, og finder man intet talt om nogen Nordisk Handelstad paa de Tider. Saadan var Tilstanden ikke allene udi den Hedenske, men endogsaa længe udi den Christelige Alder, og varede den længere udi Norge end udi Dannemark, hvor den efterhaanden ophorede, da Indbyggerne begyndte at beflitte sig meere paa Agerdyrkning, og at nære sig ved det Skaanske Fiskerie, som da var af stor Importance.

❧)o(❧

P. Horrebow

Om
Fixstiernernes ABERRATIONER,
som nu,
efterat deres rigtige Theorie og Aarsage er funden, bør kaldes Refractioner eller Anaclases.

§. 1.

Det er nu fem og firesindstive Aar, siden Mr. *Picard* Anno 1661. begyndte til Paris at observere Fixstiernernes Aberrationer, som hand vidner udi sin Voyage d'Uranibourg §. 8. men siger derhos, at hand ikke vidste noget Middel eller Maade, saadan Urigtighed udi Astronomiske Observationer at raade: Pour dire la verité, je n'ay encore rien pû m'imaginer, qui me satisfist lâdessus, d'autant plus, qu'il y a eû des années, que ces inegalitez estoient moins sensibles, qu'en d'autres.

§. 2.

Min Præceptor salig *Roemer* var med Mr. *Picard* udi de Observationer, som efter Kongens af Franckerige, Ludovici XIV., Ordre bleve giorde udi Kiøbenhavn paa det runde Taarn, og paa Hveen, der Uraniborg havde staaet, udi Aarene 1671. og 1672.; og kunde altsaa udi samme Aar ikke være ukyndig om disse Aberrationer; men hand vidste endnu ingen Theorie derover Anno 1693., da hand skrev ved Observationerne, hvoraf hand vilde demonstrere parallaxin orbis annui, saaledes: Sed de altitudinibus non perinde certus reddebar tam ob refractionum varietatem, qvam ob aliam nondum liqvido perspectam causam. Scilicet per hos duos annos, qvemadmodum alias, expertus sum, esse qvandam in declinationibus varietatem, qvæ nec re-

refractionibus, nec parallaxibus tribui potest, sine dubio ad vacillationem aliqvam poli terrestris referendam, cujus me verisimilem dare posse theoriam observationibus munitam spero; sed cum talis poli vel axis terræ vacillatio nullam, vel insensibilem in ascensiones rectas inducat hallucinationem, & qvæ circa illam vel observavi vel commentatus sum, nondum ad votum sint perfecta, nolui in re liqvida dubiis vel scrupulosis declinationum uti testimoniis.

§. 3.

Hidindtil vare disse Aberrationer saasom skiulte udi een eller anden Krog, da adskillige saasom *Picard* og *Roemer* ikkun hos sig selv havde tegnet nogle Linier derom uden nogen éclat. Men ved Aaret 1699. bleve de saa offentligen bekiendte, at de meest verserede Astronomi giorde store Øyne der ad, da den Engelske Astronomus *Joannes Flamsted* havde observeret paa Polar-Stiernen i samfælde 7. Aar, at hand med disse observerede Aberrationer vilde demonstrere Jordens aarlige Gang, udi et Brev skrevet til D. *Wallisium*, dateret den 20. Decembris ann. 1698. De Parisiske Astronomi og *Roemer* tilstoede strax, at Flamsteds Observationer komme gandske overeens med dem, de havde erholdet udi Kiobenhavn og Paris; men nægtede, at samme kunde contribuere noget til, at bevise Jordens Gang: thi Mr. *Cassini*, som endnu lever, viiste aabenbarligen *Flamsteds* Misgreb, som kand sees udi Memoires de l'Academie Roy. des sciences for Aaret 1699. og tillige salig *Roemer* her i Kiøbenhavn, hvis Anmærkninger over denne Sag, som endnu ere i mine Hænder, slutte saaledes: Error Flamstedii, qvem ex figura sua pag. Epistolæ 706. hausisse videtur, supponit polarem in coluro solstitiorum, cum sit coluro æqvinoctiorum proxima. Debuit itaqve adhibere pro parallaxibus ex declinatione obtinendis observationes Vere & Autumno factas, inquirere scilicet in convenientem arcum; nam arculus ipsius redundat in adscensionem rectam. Og strax derpaa skrev hand et Brev til *Flamsted*, hvorudi hand paa det allergelindeste androg, at hand nu for Haanden var occuperet i andre Forretninger, og kunde altsaa ikke fatte Demonstrationen; og i Forhaabning, at *Flamsted* selv skulde see sin slette Grund, bad hand, at *Flamsted*

vilde selv nøyere eftertænke Sagen og forestille den noget klarere. Dette *Roemers* Brev kand læses i den tredie Tome af mine Skrifter pag. 80.

§. 4.

Af foregaaende er noksom at see, at *Roemer*, da hand lavede paa, at demonstrere Jordens Gang af Rectascensionerne, vidste meget vel, at der var en Aberration udi Fixstiernernes Declinationer, som ingenlunde kom overeens med hans parallaxi orbis annui; dog ikke desmindre kalder hand sin parallaxin demonstreret af Rectascensionerne en klar Sag, hvorom ikke kand tvivles: thi hand saae, som varsommeligen, saa og til visse, at denne Aberration, i hvor den ellers kom fra, kunde ingenlunde tilføye hans Demonstration nogen Skade, meget mindre nogen total Undergang. Jeg lod mig ellers ogsaa af min Præceptors Authorité overtale til at troe, som sees udi bemeldte tredie Tome pag. 391. §. 197. forend jeg havde ret overveyet Tingen, at Declinationernes Variationer maatte tilskrives en aarlig Slingren af Jordens Axel, som dog ey kand være: saa at *Roemer* med all Ret kalder sine Commentationer herover ufuldkomne; men af ufeylbare Observationer havde hand saa meget sluttet, at Lyrens Declination observeret om Aftenen altid var 36. Secunder større, end naar den blev observeret i Morgenstunden, hvilket jeg endeel Aar derefter nøye eftergrandskede, og Tingen paa nøyeste nær saaledes befandt; og, ligesom *Roemer* fordum, satte mig for, Sagen engang ved Theorie at forklare. Men jeg havde da, nemlig Anno 1714., at bestille med Jordens Gang af Rectascensionerne at demonstrere, og maatte sætte denne Sag op til en beleyligere Tiid, som her ikke magtpaaliggende.

§. 5.

Imidlertid jeg da lignede Sirii og Lyræ Rectascensioner sammen, faldt mig i Sinde, tillige at forsøge, om der ikke noget af samme Fixstierners observerede Declinationer til Fordeel for Jordens aarlige Gangs Demonstration kunde udledes; men jeg fandt dem til mit Fo-

rehavende ligesaa unyttige, som Roemer fordum havde befundet dem. Dette alleneste fandt jeg, at baade Sirii, Lyræ og Capellæ Declinationer om Aftenen observerede vare bestandeligen større, end de samme observerede om Morgenen; hvoraf mig da begyndte noget Lys at fremskinne; men dette maatte ogsaa giemmes til bedre Leylighed, paa det jeg nu kunde fare fort med Hovedsagen, nemlig at forfærdige Demonstrationen paa Jordens aarlige Gang omkring Solen. Denne bedre Leylighed begav sig omsider alt for sildig, da jeg Anno 1736. havde faaet at see Wolfens Elementa Astronomiæ, som vare trykte forrige Aar Anno 1735. Author taler der pag. 602. om nogle aarlige Variationer i Fixstiernernes Declinationer, som ingenlunde kunne repræsenteres ved den aarlige parallaxin. Det var mig noksom bekiendt, saavelsom Roemer da hand levede, at de hverken kunde eller burde repræsenteres, endogsaa naar Jordens aarlige Gang demonstreret af Rectascensionerne var saa tilforladelig, som noget Geometriskt Theoreme. Jeg havde da ikke seet den berømte Engelske Astronomi *Bradleys* Skrift, hvilken Wolfius siger, at have deduceret disse Declinationernes Forandringer af Lysets successive Bevegelse og Jordens aarlige Gang, hvilken følgelig af *Bradley* sættes forud. Ikke heller havde jeg da seet *Manfredi* Skrift, som Wolfius sammested anfører. Jeg skal vidre mælde herom ved en anden Leylighed, om GUd vil, og ikkun her anføre de Spørsmaale, som jeg da giorde hos mig selv: Monne *Manfred* udi Italien har understaaet sig, at skrive sit Hiertes Meening? Monne hand har svækket min Demonstration? Monne *Wolfius* selv har nøye beseet og overveyet min Demonstration, som en accurat Logicus og Mathematicus bør, forend hand skrider til Doms? Monne hand paa nogen Maade er god for at imodstaae eller eludere min Demonstrations Kraft? Sagen selv og dens rigtige Demonstration skal jeg altid være ham god for, og det haardeste Ord, jeg vil tale til den fornemme Mand, skal være dette, at hand burde at have vidst, at Declinationerne have mange vidrige Tilfælde, som Rectascensionerne ere frie for.

§. 6.

Hvad ellers den ferme Astronomus Mr. *Bradley* vidre angaaer, da

som hand meget flittigere ex professo har observeret paa Fixstiernernes Aberrationer, og det med et meget fuldkomnere Instrument end enten *Picard, Roemer* eller *Flamsted,* saa har hand og frem for dem havt den Lykke, at spore deres Veye, og forklare dem med en Theorie, som udi saa vigtig en Sag formaaer at veylede andre Astronomos: den bestaaer, som sagt er, udi Lysets successive Bevegelse og Jordens aarlige Gang, hvilket alle Astronomi tilstaaer, at være meget vanskeligt at begribe, hvorudover adskillige gode Mathematici have taget sig fore, ved beqvemme Lignelser at illustrere denne Theorie, dog vil den endnu ikke i alles Hoveder; saa at oftbemældte *Manfredus* holder den for ufuldkommen, indtil den af principiis Opticis vorder demonstreret; hand skriver saaledes derom Commentariis Bononiensibus pag. 620. Ceterum theorematis hujus plane novi, ac Physicis hactenus inauditi veritatem, e qva universa aberrationum syderalium ratio pendet, si demonstratione aliqva ex Opticis principiis deprompta comprobasset Auctor ingeniosissimus, dubium omne sustulisset, qvod sane plerisque ejus scriptum legentibus hic suboritur. Nunc cum hanc inventi sui partem plane præcipuam non nisi leviter attigerit, factum est, ut qvorundam judicio nonnihil in egregio opere desiderandum reliqverit.

§. 7.

Ovenbemældte Aar 1736., som var 7. Aar forend jeg fik enten *Bradleys* eller *Manfreds* Skrifter at see, kom det mig fore som noget rimeligt, at Jordens aarlige Gang kunde være nogen Aarsage til disse Aberrationer; men at de til deels ogsaa skulde kunde foraarsages af Lysets successive Bevegelse, hvilken fordum af Roemer var demonstreret da han opholdte sig i Paris, kunde jeg ikke begribe ihvordant jeg end dreyede mine Tanker; saa at jeg faldt paa at troe, at der maatte kunde optænkes en anden Theorie, som kunde være bedre: hvorudover jeg fik Lyst til, at prove mine Kræfter paa dette Probleme, forend jeg fik at see, hvorledes den lærde *Bradley* havde fattet sig herudi. Men at jeg kunde i Fremgangen være saa meget tydeligere, vil jeg mælde forud, at jeg forstaaer ved Jordens *Vorticulus* en *Globus* eller *Sphæra* bestaaende

de af en meget tynd og flydende Materie, som allevegne omgiver Jorden, og strækker sig langt uden for Maanen. Og med saadan Vorticulo forstaaer jeg enhver Planete omgiven.

§. 8.

Jeg har sagt tilforne §. 5. at mig Anno 1714. begyndte noget Lys at fremskinne udi denne Sag, da jeg fandt, at baade Sirii, Lyræ og Capellæ Declinationer om Aftenen observerede vare bestandeligen større, end de samme observerede om Morgenen. Saaledes begyndte jeg at tænke Sagen efter: Den subtile og tynde Materie, som opfylder alle Rum omkring Solen og strækker sig i det mindste uden for alle Planeterne og Saturnum, denne Materie, siger jeg, beveger sig omkring Solen udi dens Vortice med en ubeskrivelig Hastighed: Udi denne omløbende Materie flyder Jordens Vorticulus, som et Skib udi Vandet, saa hastelig at den giør meere end 4. Danske Miile udi een Secunde i Tiden. Var nu Materien i den viide Solens vortex, og i Jordens Vorticulo just eet og samme Slags, saa at der var plat ingen Forskiæl paa begges Natur og Sammenhæng, saa maatte de, naar de ere satte i saadan hastig Fart, blande sig sammen ligesom Luft med Luft, Olie med Olie og Vand med Vand, saa at Jordens Vorticulus blev ikke meere til i den Form, og alting kom i Confusion. Om da Jordens Vorticulus skal kunne forsvare sig og beholde sin Sphæriske Form, maae der af Fornødenhed imellem begge Slags Materier være nogen saadan Forskiæl, at naar formoedentlig Vorticulens Materie er tykkere end den i vortice, og mindre bevegelig eller meere sammenhængende, den da tilligemed er af saadan Textur og Constitution, at den ikke letteligen eller og aldeles ikke blander sig med Materien, som egentlig hører til den store Solens vortex. Saadan Forskiæl mærke vi iblant adskillige Materier, som vi omgaaes med, som for Exempel, imellem Vand og Olie, og af begge disse blander sig ingen med Qveg-Sølv, ɔc. At jeg ikke skal tale om de flydende Materier, som Physici helde sammen udi eet Glas for at præsentere de fire Elementer.

§. 9.

I Begyndelsen synteß denne Meditation mig intet at giøre til Sagen, saa længe jeg tænkte, at Jorden selv var midt udi sin Vortikel; men naar jeg i mine Tanker satte Jorden uden for Centret, saae jeg dog ikke klart nok, paa hvad Maade der kunde genereres paa Vortikelens Bryn (superficies) saadanne Refractioner, som uden Exception komme overeens med alle Observationer. Undertiden fattede jeg Afskye for disse Tanker; men undertiden igien fattede jeg stort Haab, endnu tvivlraadig, saasom jeg da, som sagt er, ey havde Tid nok til for Alvore at igiennemgaae Sagen. Jeg satte da slige Tanker op, enten nøyere at examinere til beleyligere Tiid, eller og gandske at fordømme dem.

§. 10.

Som sagt er, Anno 1736. for 10. Aar siden tog jeg Sagen for Alvor for, og Tingen nøye eftertænkt og overlagt, saae jeg mig foraarsaget, at vige den høye Fornødenhed, eftersom jeg paa denne og ingen anden Maade kunde forklare Observationerne og hielpe dem til rette; og begyndte at statuere en Sag som tilforne var uhørt, nemlig at Lysets Straaler refringeredes og bræffedes naar de fulde ind udi Jordens Vortikel. Sagen er da giort, og om nogle mindre erfarne skulde laste mig derfor, saa ville der dog blive fleere, som have større Erfaring, der ville holde for, at mine Refractioner kunde ligesaavel tilstaaes udi Vortikelens Bryn, som vor Landsmands *Thyge Brahes* Refractioner med Glæde bleve imodtagne udi Dampkuglens Bryn, og holde de første, saavel som de sidste, nyttige og nødvendige, saasom de øyensynligen tiener til at afhielpe de Forandringer udi Fixstiernernes Declinationer, som aarligen til sine bestemte Tider igienkomme.

§. 11.

At komme nærmere til Sagen. Naar man betænker, at der ved Jævndøgnernes Tider behøves ingen Correction i Polar-Stiernen

eller andre Fixstierner, som ere ikke langt fra Jævndøgnernes Coluro: men at ved Foraars Jævndøgn Sirius observeres for lav om Aftenen, og Lyra ligeledes for lav om Morgenen; og tvertimod at ved Høstens Jævndøgn Lyra observeres at opløftes for høyt om Aftenen, og Sirius ligeledes at opløftes for høyt om Morgenen, skulde man letteligen falde paa de Tanker, at alt dette kunde forklares at foraarsages ved en aarlig Slingeren af Jordens Axel frem og tilbage: hvoraf man da letteligen begriber, at *Roemer* og andre ikke middelmaadelige Astronomi have faaet den Tanke om Jordens aarlige Slingeren eller Vacillatione, da de ikke endnu havde taget sig den Tiid, Sagen med vedbørlig Attention at overlegge. Men igien paa den anden Side naar man tillige betænker, at den lyse i Capella eller den lyse Tvillingernes Foed løftes op imod Nord paa just den samme Tiid, da Sirius trykkes ned imod Synder; og tvertimod at den klare i Capella eller den klare Tvillingernes Foed trykkes ned imod Synder just paa den samme Tiid, da Sirius løftes op imod Nord; det første observeres at skee, naar bemeldte Fixstierner observeres i Aftenstunden; det sidste, naar samme observeres udi Morgenstunden; saa er det uimodsigeligen Mathematice demonstreret, at disse Variationer eller Forandringer, som vi her omtale, ikke kunde foraarsages af Jordens Axels Slingeren eller nutatione, men at man maae søge Aarsagen andensteds fra. Men at man i denne Investigation kand have noget fast at foede paa, maae man paa nøyeste overveye Observationerne, og udi faae og tydelige Ord befatte, hvad jeg og mange andre Observatores have derom erfaret udi mange Aar. Sagen er med faae Ord denne: Enten det er ved Jævndøgns eller Solhvervs Tider, eller naarsomheldst man *observe*rer udi det gandske Aar, saa befindes om Aftenstunden alle Fixstierners, enten de ere Norden eller Synden for *Ecliptik*en, deres *Latitude*r eller Afstand fra *Ecliptik*en for store, og altsaa maae *Correctio*nerne *subtrahe*res fra de *observe*rede: og tvertimod befindes om Morgenstunden alle Fixstierners, enten de ere Norden eller Synden for *Ecliptik*en, deres *Latitude*r for smaae, og altsaa maae *Correctio*nerne eller *Refractio*nerne legges til de *observe*rede *Latitude*r, om man ellers agter at forfatte en rigtig *Catalogum* over Fixstiernerne.

§. 12.

§. 12.

Lysets successive Bevegelse og Jordens aarlige Gang have begge af min Præceptore Roemer bekommet deres Demonstration, hvorfore jeg gierne udi denne Sag vilde lade det beroe ved disse Principier allene, om jeg saaledes kunde finde nogen rigtig Udkomst. Men at Læseren af en klar og bar Theorie retteligen kand erfare, hvad Udveye jeg har fundet, vilde hand besee Figuren, udi hvilken DIFI er Jordens Vortikel, og den gandske Sphærisk. Axelen DF er en Partikel af Ecliptica eller den Vey, som Jorden aarlig omvandrer; samme Axel haver tvende Spizer D og F, hvoraf D følger i Ecliptiken, og F gaaer for an. E er Vortikelens Centre. T Jorden selv. Nu spørger jeg ikke om, hvad Aarsage der er til, at Jorden inden udi Vortikelen avancerer for Vortikelens Centre; dette overlader jeg for denne Gang til enhver at dømme om det beste hand kand og vil; men det er vist, at man kand see af Effecten, at saadan Translation, som nærmeste Aarsage, er til, i hvorvel formoedentlig meget liden.

§. 13.

Om Jorden forblev midt i Vortikelen udi E, skeede der runden omkring Vortikelens Bryn (superficies) gandske ingen Refraction; men alle Straaler fra alle lysende Puncter CE. cE. AE. aE skulde falde directe ind til Vortikelens Centre E uden nogen Refraction. Men naar Jorden transfereres fra Middel-Punctet E til Punctet T, saa genereres der Refractioner udi alle Brynens Puncter hen til samme Kant, undtagen udi de eeneste Puncter D. F, som ligge udi lige Linie med Translations-Linien E.T, hvor alle Refractioner gandske forsvinde.

§. 14.

Paa det man af Opticis kand have en Geometrisk Demonstration: Fra Centret E drag EA, som bliver perpendicular til Periferien

ferien DIF udi Punctet I. Dernæst fra et lysende Punct C drag en Straale CI, hvilken af Fornødenhed skal brydes udi Punctet I nærmende sig imod bemældte perpendicular, og gangende lige frem til Punctet T. Endelig drag denne brudne Straale TI lige ud til et Punct efter Behag B. Saa skal Stiernen efter Refractionen synes at være i Punctet B da den virkelig er i Punctet C, det er, den skal synes forflyttet til samme Kant, som Jorden er forflyttet.

§. 15.

Saa har da min Læser en demonstreret Theorie af dette Slags Refractioner, saa at alt det er tilforladeligt, som nogen ved lovlige og Geometriske Consequentzer heraf deducerer, saavel udi Henseende til Longituder, som Latituder. Saa snart Jorden er forflyttet fra Vortikelens Centre E frem ad til T, saa skulle alle Fixstierner imellem Spitzerne D. F. synes at vige længre fra D hen imod F, end de i Sandhed ere ved disse Refractioner, og som Spitzen F gaaer for an, saa bryde Refractionerne Stiernerne frem ad, ligesom Jorden er forflyttet fra E til T. At jeg maaskee kand sige Tingen noget klarere: Allevegne paa hin Side af Ecliptikens Pol blive Fixstiernernes Longituder forminskede af disse Refractioner, som drage dem tilbage mod den høyre Haand, fast fra Klokken 6. om Morgenen til Klokken 6. om Aftenen. Og tvertimod allevegne paa denne Side af Ecliptikens Pol blive Fixstiernernes Longituder forøgede af disse Refractioner, som drage dem frem mod den venstre Haand, fast fra Klokken 6. om Aftenen til Klokken 6. om Morgenen, og det med Refractionernes heele Quantitet og Størelse, naar en Stierne observeres udi det Plan som er perpendiculart til Ecliptiken, og gaaer igiennem mit Observatorium og Ecliptikens Poler.

§. 16.

For gandske Sagen at begribe, maae man endnu forestille sig et andet Plan, som er perpendiculart til forige Plan, og tillige til Ecliptiken selv: dette andet Plan bliver et Skillerum imellem de Stierner, som

ere

ere paa denne og paa hin Side af Ecliptikens Pol. Men disse tvende Planer, som ere perpendiculare til Ecliptiken og imellem sig selv indbyrdes, deele Ecliptiken selv udi fire lige Deele, eller Quadranter. (Hvo dette agter ret at overveye, kunde, for at lette Meditationen og giøre sig Sagen tydeligere, giøre sig en rund Brikke af Pap, og kalde den Ecliptiquen, og derpaa sætte tvende halve Cirkeler skaarne i hinanden igiennem midten.) Naar Stiernen nu er i det første Plan, som gaaer igiennem mit Observatorium, da er denne Refraction i Længden allerstørst; men naar man gaaer fra dette Plan frem eller tilbage til det andet Plan, forminskes Refractionernes Effect i Longitude ligesom Cosinus af Fremgangen eller Tilbagegangen beregnet i Grader og Minuter, indtil man er kommen til det andet Plan udi D eller F, hvor Refractionerne gandske forsvinde. Og dette er det rette og sikkere Principium, for at beregne disse Refractioner, eller Longitudernes Correctioner. Maaskee jeg havde beqvemmeligere sagt saaledes: Naar man gaaer fra det andet Plan frem eller tilbage til det første Plan, forøges Refractionernes Effect i Longitude ligesom Sinus af Fremgangen eller Tilbagegangen beregnet i Grader om Minuter, indtil man er kommen til det første Plan I E I, hvor Refractionerne blive de største. Thi saaledes kand man lettest forfatte en Tabelle over Longitude-Refractionerne.

§. 17.

Dette var nu Cirkelen DIFI overveyet som liggende paa Ecliptikens Plan, eller giørende en Part deraf; om man nu forestiller sig, at den dreyer sig omkring sine tvende Spitzer D og F, indtil den staaer perpendicular paa Ecliptiken, bliver den strax til det nyeligen omtalte andet Plan, som er et hvert Steds Meridian, naar Klokken er 6. om Morgenen eller Aftenen, ved hvilke Tider man observerer Fixstiernernes største Refractioner i Latituden. Og da udi Kraft af nærværende Theorie er der ingen Latitude-Refraction udi Puncterne D og F, hvor der heller ingen Latitude er; men udi en liden Latitude bliver denne Refraction nogen, og jo større en Fixstiernes Latitude er, jo større bliver dens største Refraction, indtil den største Refraction

iblant de største bliver udi Ecliptikens Pol, alting udi samme Orden som meldet er om Longitude-Refractionerne; det er, udi adskillige Latituder af adskillige Fixstierner, voxe de største Refractioner til fra Ecliptiken ligesom Latitudernes sinus, indtil den allerstørste Refraction finder sig udi selve Ecliptikens Pol, hvorfra de igien voxe af immerfort brydende sig hen imod F, indtil de omsider udi F gandske forsvinde.

§. 18.

Endnu udi Kraft af denne Theorie ere der ingen Latitude-Refractioner, naar Observatorii Meridian I E I falder ind med det første Plan I E I, saasom Vorticulus agtes at være saasom dreyet eller svarvet omkring de tvende Spitzer D og F. Men naar andre Verticaler komme i Observatorii Meridian, gaae Refractionerne ikke gandske hen i Longituden, men de som forandre Latituderne voxe ligesom sinus til Grader og Minuter fra det første Plan indtil de blive størst i det andet Plan; det er, udi tolv Time-Cirkelen er ingen Latitude-Refraction, men udi sex Time-Cirkelen er den størst.

§. 19.

Fremdeles er det af denne Theorie aabenbart, hvorfore Latituderne udi Aftenstunden observeres større end udi Morgenstunden. Thi det er demonstreret, at alle Refractioner, som skee allevegne uden Forskiæl udi Vortikelens Bryn, føre Fixstiernerne længre fra Spitzen D hen ad Spitzen F. Men nu om Aftenen ved Klokken 6. observeres Latituderne omkring Spitzen D, og eftersom Refractionerne føre Stiernerne fra denne Spitz, som allerede er demonstreret og ofte ommeldet, saa synes deres Latituder for store: Tvertimod om Morgenen ved Klokken 6. observeres Latituderne omkring Spitzen F, og efter-

som

som Refractionerne føre Stiernerne nærmere hen ad denne Spitz, saa synes deres Latituder for smaae. Og disse ere de samme Phænomena, som §. 11. ere opregnede, og have genereret os denne Theorie.

§. 20.

Endeligen flyder ogsaa af denne Theorie en ikke uartig Betænkning: nemlig udi Vortikelens Æquator I E I, som er beskreven ved Polerne D. F, rundt omkring heele Vortikelen ere Longitude-Refractionerne af alle Fixstierner lige store §. 11. og lige saa stor er Latitude-Refractionen udi selve Ecliptikens Pol, hvorfra Latitude-Refractioner mindskes ligesom Cosinus, indtil de udi Puncterne D og F, det er, udi Ecliptiken selv, gandske forsvinde. §. 17. Saaledes skal da aldrig nogen Fixstierne imellem Ecliptikens Pol og Plan synes paa sit rette Sted, men enhver Fixstierne skal aarligen synes at beskrive en Ellipsin omkring sit egentlige Sted, efterdi Longitude-Refractionen fører den eengang om Aaret ud til den eene Side, og sex Maaneder efter ud til den anden Side, og ligeledes fører Latitude-Refractionen samme Stierne eengang om Aaret op ad, og sex Maaneder derefter ned ad, saa at her kommer da ud en Ellipsis, hvis Diameter transversa eller den længste Diameter bliver parallel med Ecliptiken, og forholder sig til Diametrum ordinatam, som er perpendicular til Ecliptiken, ligesom radius forholder sig til sinus af Fixstiernens Latitude.

§. 21.

For det sidste og til Slutning følger ogsaa af denne Theorie, at denne Ellipsis udi Ecliptiken selv, hvor der er ingen Latitude-Refraction, som ofte er mældet, gaaer gandske over og bliver til en ret Linie, som udi Ecliptikens Plan strækker sig ud i Longitude, paa en

Aar-

Aarsens Tiid til den høyre Haand, og sex Maaneder derefter til den venstre Haand. Strax naar man gaaer fra Ecliptikens Plan hen imod dens Poler genereres der en Ellipsis, hvilken nærmere og nærmere gaaer til en Cirkel, jo meere man nærmer sig til Ecliptikens Poler, indtil den endeligen omsider bliver til en perfect Cirkel, som omringer Ecliptikens Pol; saa at om der var en Fixstierne tilstede udi Polen selv, skulde den dog aldrig synes at være der, men heldere synes aarligen at beskrive en Cirkel rundt om Polen, og saaledes hvert Aar at igiennemvandre de tolv Himmeltegn, som alle i Polen støde sammen.

Vidre kand Læseren underrettes om disse Refractioner, som genereres udi Brynen af Vortikelen omkring vores Jord, og sammes lette Application udi Praxi, naar min *Anaclastice*, som nu har været færdig udi 12. Aar, og er udi nærværende Aar vidtloftig provet og examineret efter Astronomiske Observationer, som jeg nyeligere haver erholdet fra Engelland og Frankerige, faaer offentlig Lys at see.

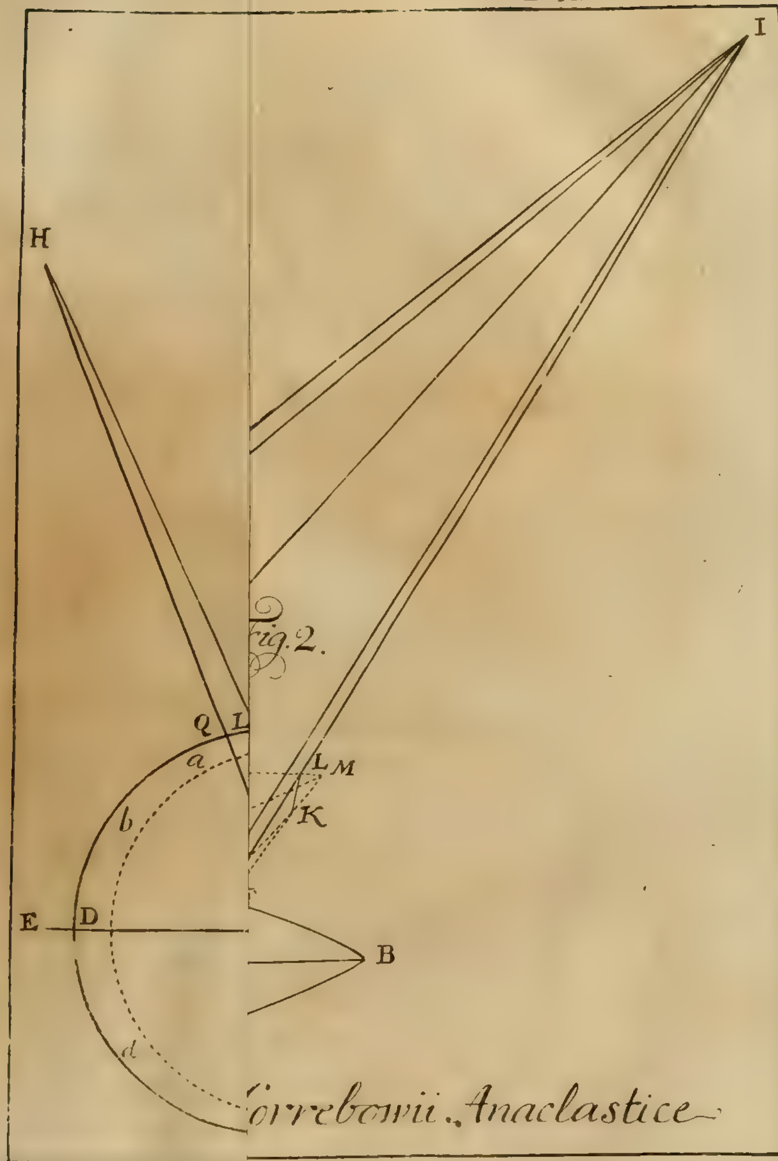
Gud allene Æren.

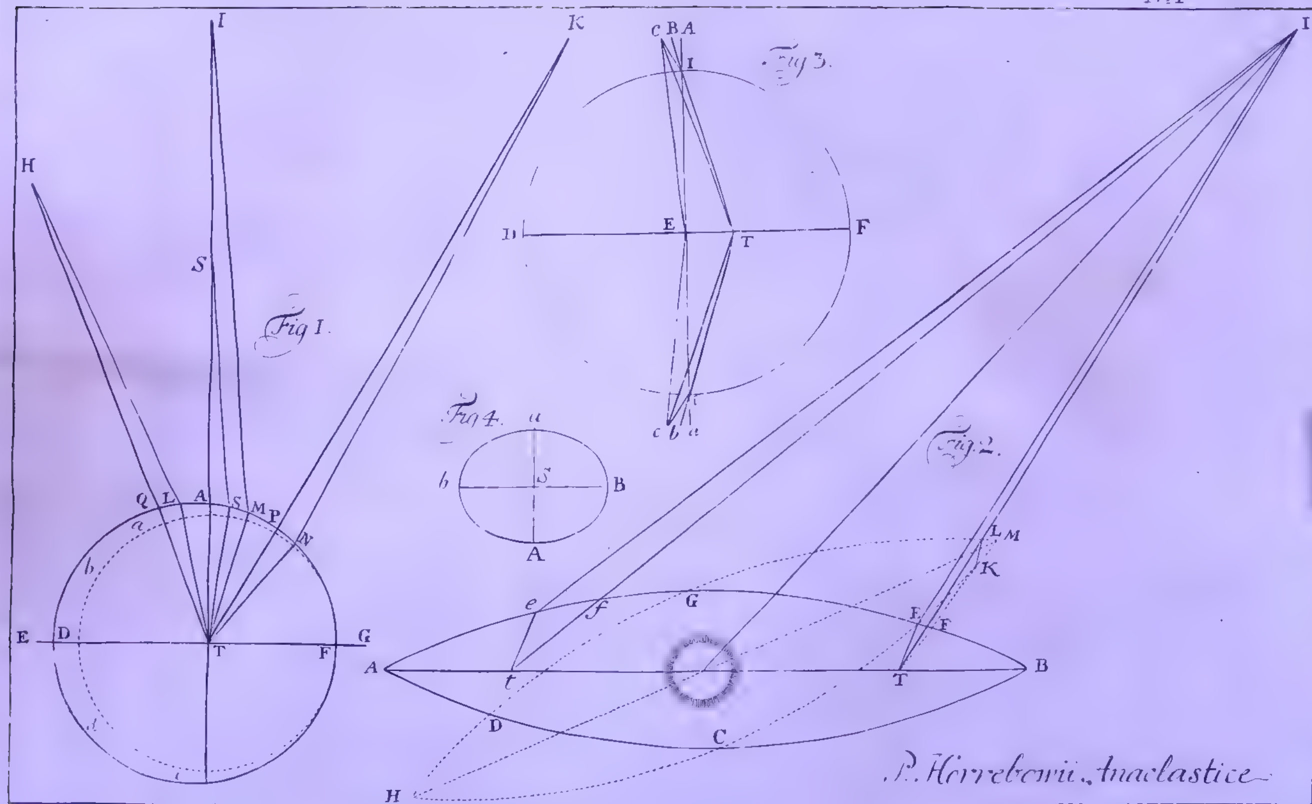
(o)

E. P.

N° 1

N° 1
Fig 1.
Fig 2.
Fig 3.
Fig 4.
P. Horrebowii Anaclastice

E. P.

Kort Efterretning om nogle Coloniers eller fremmede Folkes Ankomst og Fortplantelse her i Dannemark,

særdeles først

om

Amagerne,

og flere fra Nederlandene her ankomne.

Det er nogle Aar siden jeg, efter min liden Evne, satte et Forsøg paa at oplede en Deel af vore Landsmænds, de gamle Danskes Fodspor og Bedrifter i fremmede Lande. Dette Arbeyds Ufuldkommenheder indseer jeg selv meget vel, og haaber at skionsomme Lesere ikke heller vilde vente eller kræve noget fuldkomment i en Materie af det Slags; thi hvad er der vel i Historiske Sager, som kand siges morkere og meere underkast Tvivl, Modsigelse og Critique, end just den Materie de Migratione gentium, om hvilken Wolfgangus Lazius, Liv-Medicus ved det Kæyserlige Hoff, udi forrige Seculi Begyndelse har skrevet en stor Bog, fuld af ingenieuse Gisninger, men ligesaa Mangelfuld i Henseende til det Slags Beviisligheder, som vore Tiders Historici udkræve, naar de skulde give fuldkommen Bifald. Denne gang vil jeg stræbe at oplyse en Sag, som staaer i nogen Relation og Hensigt til den foromtalte, men har derhos den Fordeel, at være vissere, og saa got som ingen Tvivl underkast, nemlig, Sagen er, at jeg vil opsøge visse fremmede Folkes Fodspor og Skiæbne her hos os i Dannemark, forstaae ikke i de fabuleuse Tider, hvilke jeg ey har Lyst til at give mig af med, men i de 2. eller 3. sidst afvigte Seculis, da det er skeet ved adskillige Anledninger, at visse Colonier af fremmede Folk, ere hid indkomne og have nedladt sig iblant os, samt forholdt sig som gode Medborgere, Kongerne og Landet til kiendelig Tieneste. At disse

og deres Affkom i sin Tiid, saavel som andre Landets Indbyggere, maae have nogen Efterretning angaaende deres Oprindelse og Skiebne, da har jeg derom samlet hvad jeg hist og her har kundet finde troeværdigt.

Begyndelsen vil jeg giøre med de fra Nederland herhid forflyttede, og af det dem til Beboelse indrømmede Eyland Amag, saa kaldede Amagere.

En ældre Colonie af samme Nederlandske Nation, nemlig Grønninger, kunde jeg vel ogsaa her beraabe mig paa, men det jeg veed at sige om dem, er ikkun saare lidet, nemlig, at de for 2. a 300. Aar siden, da Handelen tilfulde floreerede i Ribe, der har boet i saadant Antall, at den endnu bekiendte Grønne-Gade, qvasi Grønninger-Gade, af dem bærer Navn, ligesom de ogsaa der har havt deres Stabel og Oplags-Huus paa det gamle Raad-Huus, hvor den Tiid var Børs, og i de øverste Værelser Packrum for Kiøbmænd af Grønninger Nation, denne Beretning grundes nu ikke paa det blotte Navn, i hvilket Fald man kunde supponere det samme om Kiøbenhavn, der ogsaa har en Grønne-Gade. Ney, om de Grønningers gamle Boe-pæl i Ribe vidner Matth. Wormius i nogle Vers, som hand har skreven P. Resenio til Ære for i den 1683. udgivne Bog kaldet *Nonnulla antiqua jura civitatum Daniæ*, hvor det heder blant andet:

> Sligt vidner Stabelen af Grønninger opsatt,
> Endog den siden er omvendt og slet forladt.

Saa og noget udførligere D. Peder Terpager *in Ripis Cimbricis, pag. 673.* Confluxere tamen huc ex peregrinis oris præcipue Gróningenses, qvi sedem hic fortunarum suarum & mercium elegerunt atque mercatum instituerunt. Nam qvæ non ita pridem erat Curia, ea olim eorundem, ut vocant, Bursa, ædes ad quotidianum mercatorum conventum splendidissimæ, in qvarum superiori contignatione, nihil non venale prostitit. Vicus in hunc usque diem ab ea denominatur, Grønner-Gade, qvasi Grønningers Gade, Grönninggensium vicus.

Men som sagt er, da holder jeg mig egentlig og allermeest til de fra Nederland herhid forflyttede Amagere paa den Øe Amager ved Kiø-

Kiøbenhavn. Dette Navn som klinger noget fremmet, er dog Dens eget ældgamle Navn, og har Hensigt til dens overflødige Frugter, med hvilke ey alleene dens Indbyggere, men ogsaa mange fleere forsynes, ligesom af et Magazin eller Forraads-Huus, hvilket i det vidt udstrakte Celtiske Sprog, kaldes Mag. Udi vor Danske Talemaade sammenføyes ofte Roe og Mag, det er Fred og Velstand, eller at man lever magelig, gallice, *à son aise*, fordi man har overflødig nok at leve af. J. J. Pontani Ord ere herom in *Chorograph. Dan. pag. 725.* disse: Et hoc notandum qvoqve, vocabulum hoc, qvod censetur, haud aliud qvam domum ac penuarium denotasse, Germanis olim antiqvissimis, apud qvos hodieque Drusomagum, Barbetomagum, Rigomagum, Duromagum, & Maguncìacum, (Under er det at Pontanus har glemt Noviomagum) & apud Italos Magasino, qvod rerum venalium majorumque mercium veluti promptuarium signet. Om P. J. Resenii Gisning anført in *Inscript. Havn. p. 304.* nemlig, at στόμαχος Stomachus, estomach, Mage, eller, efter vor Udtale, Mave er af samme Oprindelse, det overlader jeg til andres Efterforskelse, da det ey saa meget er Landet selv, som den der fastsatte Colonie eller Plantning af et fremmet Folk, jeg her har at giøre med, skiønt Landets Beskrivelse ey heller gandske skal forglemmes paa sit Stæd.

Det første som jeg ved dette Folkes Forflyttelse maae undersøge, er deres forrige Boelig eller Fæderneland, saa og deres Forflyttelses Tiid og Anledning. Hollændere er det almindelige Navn med hvilket vi kalde dem, sigendes Hollænderne paa Amager, item om deres Bye Hollænder-Byen, og af deres Lærlinger i at omgaaes vel med Melk, Smør og Ost, har uden Tvivl de Herregaards Forpagtere, som holde Køer og ey Stude, faaet her til Lands det Navn Hollændere, item deres Handel Hollænderie, som svarer til det tydske Ord Meyerey. Dog torde jeg paa den Grund alleene ey forsikre, at vore Amageres Fædre vare komne fra den Nederlandske Provintz Holland, efterdi alle 7. forcenede Nederlandske Provintzer, hos os i daglig Tale kaldes med det Navn, per denominationem a potiori. Nogle, som jeg mundtlig har consuleret i den Materie, meene de skulde være Friser, ja særdeles Ost-Friser, altsaa halv Tydske og halv Hollandske, hvilket man vilde slutte af den Blanding i deres Sprog, da dette nu omstunder er meere

Plattydſk end Hollandſk. Men ligeſom denne Blandings Aarſag ſiden ſkal viſes at være gandſke noget andet og tilfældigt, ſaa rimer ſig deres Herkomſt fra Oſt-Friisland ingenlunde dermed, at den Nederlandſke Regentinde Maria, efter Svaningii Beretning, blev bedet at ſende dem herhid, da hun ey havde over Oſt-Friislænder at befale. Arrild Hvitfeld ſiger in *vita Chriſt. II. pag. 43.* edit. in qvarto, at diſſe Hollændere komme fra Vaterland i Holland, og at dette er egentlig Holland, kand ey tages i Tvivl, da det Diſtrict Waterland nokſom er bekiendt; nemlig ſaa kaldes det Stykke af Nord-Holland (ſom ellers ogſaa kaldes Veſt-Friisland) der ligger lige over for Amſterdam, hiin Side Ye, og er omgiven med Kennemerland, Beemſter og Syder-See. Deri ligger de Stæder Edam, Mønnikedam og Pyrmerent.

Fra dette Nord-Hollandſke eller Veſt-Friſiſke Diſtrict Waterland, ere da diſſe Amageres Forfædre komne herhid, og det i Foraaret Anno 1516., altſaa 1. Aars Tiid efter Dronning Eliſabeths, Chriſtiani II. Dronnings Ankomſt i Dannemark. See Hvitfeld l. c. Naar dette ſtaaer faſt, da ſeer man, de fare vild, ſom foregive, at denne Colonie ſkulde have været i Følgeſkab med Høyſtbemeldte Dronning. Saa heder det ex. gr. udi Buddei algem. Hiſtor. Lexicon in voce Amack: Als König Chriſtianus II. Anno 1514. (ſkal være 1515.) ſich mit des Käyſers Caroli IV. (ſkal være V.) Schweſter Iſabella (ſaa kaldtes hun af nogle) vermählte, und ſelbige viele Niederländer mit ſich brachte, wurde ihnen dieſe Inſul zu bewohnen gegeben. Herhos citeres *Pontani Chorograph. Dan.* Men naar denne efterſees, heder det pag. 725. ikke, at Dronningen førte dem med ſig, endſkiønt hun hialp til at de kom herind. Ordene ere: eò ante ſeculum & qvod excurrit, traducta Colonia eſt, idque volente aut ſaltem adjuvante Sorore Caroli V. qvam thori ſibi ſociam aſſumpſerat Chriſtianus Secundus. At dette ſkeede efter, ja, ſom jeg før ſagde, hen ved Aar og Dag efter det Kongelige Bryllup, beviſer deels J. Svaningii deels Hvitfelds Ord, ſom her fortiene at læſes. Den førſte ſiger in *vita Chriſtiani II. cap. II. §. III. p. 98.* ſaaledes: Poſt confectas autem nuptias regias, ut Iſabella apud ſe haberet præſto utriusque ſexus homines, ex ſua gente, apud qvam nata atque educata erat, qva cum converſaretur & ejus opera miniſterioque uteretur, donec indigenarum mores

lin-

lingvamque addisceret, scriptis ad D. Mariam præsidem in Belgico litteris, excolendis hortis, serendisque diversi generis radicibus atque leguminibus culinæ servituris, homines idoneos ex Hollandia evocari Christiernus curavit, qvibus in Amagriam Insulam, Havniæ vicinam, introductis, villam in ea ad habitandum eis concessit, in qva posteritas illorum etiam hodie commoratur. Det andet paaberaabte Vidnesbyrd, nemlig Hvitfelds Ord, er endnu merkværdigere for flere Omstændigheders Skyld, blant andet denne, at ey alleene Dronningen, men ogsaa den berygtede Sigbrit, Düvekes Moder, som ogsaa var fra Holland, angives saasom disse Hollænderes Patronesse og store Befordrerske hos Kongen. Ordene ere i *Christ. II.* Levnet pag. 43. edit. 4to. "Anno 1515. lod hand (nemlig Kongen) forhandle udi Vaterlandene udi Holland, at hid skulde indkomme nogle Hollænder at boe, "hvilke hand tilsagde stor Frihed, og paa Foraaret 1516. kom her nogle "ind, hvilke hand indgav en Bye paa Amager at boe paa, kaldes Hollænder Byen, hvortil Dronningen meget hialp, fordi det Folk særdeles veed at omgaaes med Ost, Smør, Løg, Rødder, Hauver at "anrette og Vildgaase-Fang, hvilket var et evigt Gavn for Kiøbenhavns "Bye end paa denne Dag. Kongen blev siden de Hollænder saa tilneget, baade for Dronningens og Sigbrits Skyld, ja fordi det er et nærigt Folk, at hand havde været tilfreds, at alt Riget, alle Kiøbstæder "og Landsbyer med dennem havde været besatt, som de og udi de Dage "vare fast myndige, thi ikke alleeneste de, men og de Skotter og andre "fremmede bleve forlænet med Rigens Slotte og Læn paa Genant, og "mange Stæder paa Øer og Landsbyer, findes Hollænder, indplantet "paa den Tiid her i Riget, som siden stedse haver boet her. Da blev og "Sprov besætt med Hollænder, men de siden flytte til Bytte i Falster. "Helsingør vilde hand slet indgive Hollænder, men de Danske, som "havde Eyedom og Adkomst, vilde ikke romme, hvorudover hand blev "den Bye fast unaadig.

Hvormange de først hid indkommende Hollændere vare, hvad de første Huusfædre heede, hvad Vey de kom ad, hvad Gods de førte med sig, hvorledes de først bleve boesatte paa et Stæd som andre for dem havde i Eye, og hvorledes de allerførste Privilegiers Ord egentlig lyde, det er Ting som jeg vel vilde oplyse, men kand ey tilfulde, og det af den

Aarsag, at hos dem eller deres Skout, aldeles ikke findes nogen skriftlig Efterretning ældre end siden midt i forrige Seculo, da deres Bye udi den Svenske Krig, særdeles i Kiøbenhavns Beleyring Anno 1659. blev gandske afbrendt (see *Olai Borrichii Amagria vindicata in deliciis Poetarum danorum T. II. p. 481. seq.*) og saa got som intet reddet, ikke engang deres Privilegiers Original-Documenter, endskiønt Summen af deres Indhold noksom sees af de i Kong Christiani III. og alle følgende Kongers Tiid til dem udgivne Breve, Confirmationer, Resolutioner og deslige, hvilke jeg deels i Cancelliets Archiv, deels i gode Venners Giemme har opsporet, og saa vidt behoves til deres Histories Oplysning, siden summariter skal anføre. Her vil jeg først melde dette, at efter gamle Folkes Sandsagn, skal Tallet af de hid indkomne Familier, som nu ere nogle hundrede, have været 24. Disse fik af Kongen mod saare taalelig Afgift, og med Frietagelse fra Siællandske Bønders da værende Vornede-Ret, ja ogsaa fra visse andre Puncter i den Danske Lov, som dem ikke anstod, den paa Amager Lands Søndre Ende liggende Landsbye, da Maglebye (hvilket i Siælland sædvanlige Navn betyder store Bye) nu af dem kaldet Hollænder Bye, med alle dens tilliggende Marker, saavelsom med den Øe Saltholmen.

Om deres Udspredelse i mindre Colonier paa andre Danske Øer, særdeles Sprov og Bytoe ved Falster, melder foranførte Hr. Hvitfelds Ord saasom om en Ting der skulde være skeet tillige. Dog, dersom man paa Grund af foranførte Tradition, vilde holde for, at alle deres Fædre udgiorde ey fleere end 24. Familier, saa synes det at Maglebye Sogne-Marker vare dem meere end tilstrækkelige nok, helst da de dem alleene bleve indrømmede, og det heed til hine forrige Beboere uden Undtagelse

Veteres migrate Coloni.

Hollænderne beholdt ingen af dem hos sig, ligesom de indtil denne Dag ikke taale at nogen fremmet bliver en boesiddende Lods-Eyere imellem dem, eller ved Giftermaal blander sig i deres Folkefær, ey anderledes end om de havde hine Israeliters Love ved Canaans Indtagelse at efterleve. Som de da af Begyndelsen knap have kundet bestride alt det Arbeide deres frugtbare og Kiøbenhavn nærliggende Jords Dyrkelse

ud-

udkrævede; saa slutter jeg, det har vel varet en Generation eller længere, forend de gave den nye Sværm af sig til Sprov og Bytoe, ja vel 3. til 4. Generationer, forend en anden Sværm indtog den Mark i Hvidovre Sogn, paa Kiøbenhavns Vester-Side, som kaldtes Kongens Amager, eller nye Amager, og er nu Friederichsbergs Bye, hvilken blev skilt ved sine Marker mod Enden af forrige Seculo, da det Kongelige Slot Friederichsberg blev anlagt med sin vidtløftige Hauge og Alleer. Udi bemeldte Friderichsbergs Bye, boe endnu nogle Descendenter af dem, dog blandede med andre Landsens Indbyggere, som i Stæden for de dem fratagne Jorder, have faaet anden Kongelig Benaadning at nære sig af, saasom Kroer-hold og deslige. Men hvad sig angaaer den omtalte ældre Sværm af samme Colonie, vil jeg, saa vidt mueligt, søge at oplyse dens Skiebne, forend jeg taler vidre om vore Amagere selv. Hr. Hvitfelds Ord ere paa bemeldte Sted disse faae: Da blev og Sprov besatt med Hollænder, som siden flyttede til Bytoe. Den liden Øe Sprov, eller, som andre skrive Sprogoe, ligger midt i det store Belte, mitveys imellem Korsøer og Nyeborg, noksom bekiendt for alle, som reyse den Vey, og ofte om Vinteren maae tage deres Tilflugt derhen. Denne fortæres aarlig og øyensynlig af den skarpskiærende Strøm, som der falder forbie af Kattegattet ind i Østersøen, og Øen maae endelig have været meget større den Gang end nu, da ikkuns een eeneste Bondegaard der findes. Saadan Landets kiendelige Formindskelse har vel i Tide advaret Hollænderne om den Fornødenhed at flytte andensteds hen. Dog for at blive, efter deres Principium, et særdeles og adskilt Folke-sær, har de ikke flyttet til det faste Land, men atter udbedet sig et Eyland, nemlig den liden dog frugtbare Øe Byte, som Hvitfeld kalder den, egentlig Bytoe under Falsters østre Side, nær ved det navnkundige Getzøer.

Hvad Aar denne nye Migration er skeet, findes ikke, men af nogle troeværdige Documenter, som Velærværdige og Høylærde Hr. Johan Burserus, nu værende Sogne-Præst til Weggerløse Sogn i Falster, har havt den Godhed at lade mig meddeele, sees at mod Høylovlige Kong Christ. III. Regierings Ende, nemlig Aar 1552. die visitationis Mariæ, haver 13. Hollændere af de under Kong Christ. II. fra Waterland her indkomne Colonister, fæstet det meeste af Bytoe paa deres Livs Tiid. De Mænds Navne, som fandtes under Fæste-Brevet vare Hans Reep-

sla-

slager, Jacob Cornelissen, Diric Koel, Jep Reersen, Tonnes Reersen, Niels Friis, Hans Friis, Peter Reersen, Herman Oldebrandsen, Adrian Tonisen og Tonnes Hansen. Aar 1610. da ingen af disse var i Live, og Fæstet altsaa exspireret, haver deres Børn og Børne-Børn fæstet paa nye, af Hendes Kongel. Majest. Sophia, Friderici II. efterladte Enke Dronning, mod 600. Rixdal. Erleggelse, og Tilbud herefter at betale, hver Gang en Gaard blev ledig, 30. Rixdal. saa og at svare aarlig Land-Gilde og anden Afgift efter Landets Sædvane. De Hollændere, som indgik denne nye Contract i sidstbemeldte Aar, kaldtes Diric Mortensen, Cornelis Lambertsen, Hans Adriansen, Cornelis Friis, Peder Tönnesen, Daniel Tönnesen, Diric Cornelissen, Johan Lambertsen, Hübert Volgersen og Hübert Tonnesen. Disse samt deres Børn besadde Bytøe indtil Anno 1670. da Hendes Majestæt Sophia Amalia, Høylovlige Kong Friderici III. efterlevende Dronning fik Falster med dets Tilhørende, som sit Livgeding, og fandt for got, efter sin Hoff-Marschals von Bülows Raad og Tilskyndelse, at lade disse nu temmelig naturaliserede Colonister opsige deres Gaarde, og flytte efter Behag andensteds hen, hvor de kunde, da Landet ey længere skulde dyrkes, men ligge til Gresgang for tvende smaae Meyerier af 160. Køer. Dette stod saa hen, indtil Høystbemeldte Hendes Majests. Død Anno 1685., da Landet igien tilfaldt Høylovlige Kong Christiano V., og man ved Undersøgelse befandt, at den nye indførte Huusholdning duede intet, hvorfor den gamle maatte foretages og Bondergaarde af nye opbygges, efterdi de andre Bønder paa Getzøer, hvorved Bytøe henger, som en Peninsul, ellers bleve ødelagde med den megen Høebiering og Hoverie, som giordes til Meyer-Gaardene.

Den Gang søgte man de tilforn bortviiste Hollænder eller deres Børn, men fandt ikkun 4., som havde Lyst til at beboe deres Stavn, nemlig Peter Hollænder, Tygge Hollænder, Jan Albertsen med sin Søn, og Claus Adriansen. Resten af de nye Beboere vare deels Falstringer og Lolliker, deels Holsteener, med hvilke Hollændernes Børn have besvogret sig, saa at nu neppe nogen veed sin Herkomst. Det samme er skeet med de, som før er meldt, Anno 1670. fra Øen bortviiste Hollænderes Afkom, hvilken vel findes i Falster og Lolland, men uden nogen Distinction af Klæde-Dragt, Sprog, eller Levemaade, da dog

dog deres Forfædre, indtil midt i forrige Seculo, heri komme næsten overeens med deres Stallbrødre, Amagerne ved Kiøbenhavn. Den kiendeligste Levning af denne Colonie synes at være paa Hasseløe, et lidet Eyland ikke langt fra Bytøe, og bedre end den, i Henseende til Jordens Frugtbarhed; thi her have Bønderne langt meere end andensteds at giøre med Rødder, Roer, Løg og andre Kiøkken Urter, som de med god Fordeel selge til Nyekiøbing, for hvilken Bye bemeldte Hasseløe er at ansee i den Henseende, ligesom Amager for Kiøbenhavn.

Angaaende denne Colonies Nederlandske Sprog, da har den vel ikke havt anden Gudstieneste end paa Dansk, i Sogne-Kirken Veggerløse, og deres Børn snart antaget det Danske. Dog har den derhos tillige i lang Tiid brugt indbyrdes det Hollandske og omskiftet det til Plattydsk ved Anledning af daglig Søefart paa Rostock, hvor de den Gang solte meget Smør og Ost. En Hollandsk eller Plattydsk Gravskrift findes ogsaa paa Veggerløse Kirke-Gaard huggen i en Steen og lyder saaledes:

Her unter liegen begraven Dirik Jansoon Kool und sin Huusfrove Inger Elbertsdochter, storven Anno 1606. und 1605.

Aarsagen hvorfor denne Dirik Kool skal, efter velbemeldte Hr. Joh. Burseri Beretning, bygget paa gammel Sandsagn, have fortient dette Æreminde, frem for Resten af sine Landsmænd, er, at hand dem alle til Beste, har indløbet et stort Stykke Jord af Getzøers Gresgang, da det, som man fortæller, var et Vilkaar ved Fæstet, at Bytøes Indbyggere skulde bekomme saa meget, som een af dem i en vis foresatt Tiid, kunde løbe omkring. Dirik Jansoon Kool, som siges at have kundet løbe i Kap med en Hest, har altsaa havt samme Merite hos sine Naboer, som den bekiendte Hellig Anders hos Borgerne i Slagelse, da hand, si fabula vera, paa et 9. Nætter gammelt Fol, indreed dem en stor Byemark, i Kraft af sin Hellighed.

Med denne Efterretning meener jeg da, at have oplyst nogenlunde hvad tilforn er anført af Hr. A. Hvitfeld, nemlig de Ord: Mange Stæder paa Øer og Landsbyer findes Hollændere indplantede paa den Tiid her i Riget, som siden stædse haver boet her, da blev og Sprov besætt med Hollændere, men de siden flytte til Bytte i Falster.

Nu kommer jeg tilbage til Amager Land, og den der, med bedre Held henplantede nederlandske Colonie, hvis Herkomst og Ankomst tilforn er beskreven, saa vidt Efterretningerne vilde tilstrekke, og saa vidt er det og, jeg fremdeeles skal stræbe at oplyse dens Skiebne samt nærværende Tilstand. Dog maae jeg allerforst melde noget om Amager Lands naturlige Beskaffenhed, ligesom Navnet tilforn er undersogt. Den Oe Amager ligger paa Siællands ostre Side, og skilles derfra ved Kalleboe Strand, som giør den beromte Havn der har givet den Kongel. Residentz-Stad sit Navn. Stranden er her ikkuns et Bysse-Skud bred, saa at en Deel af Kiobenhavn, nemlig Christianshavn, ligger paa Amager. Dette Land er ikkuns lidet i Udstrekning, nemlig efter de fleestes Ord 6000. Skrit og udi Bredden noget meere end halv saa meget, eller som jeg finder i en anden Efterretning 1. og en halv Miil langt og lidt over en halv Miil bredt. Grunden er over alt gandske slet og jevn uden mindste Banker. Skov skal der fordum have været i Overflodighed omkring ved Soekanten paa alle Sider: Men siden Kiobenhavns sidste Beleyring (da deels de Danske selv i Begyndelsen, deels Fienden, som siden holdte ilde Huus, nedhug og til adskillig Brug anvendte alle store Træer) findes der ingen anden Skov, end nogle smaae Lunde her og der med Fliid plantede og indhegnede for Under-Viltets Skyld, nemlig Harer, som der findes i utrolig stor Mengde, hvilke Lunde af Jægerne kaldes Remiser. Mens om end Amager havde meere Skov, da taalte Indbyggerne den ikke gierne, efterdi Jordens Frugtbarhed er alt for stor og langt bedre kand anvendes til Kornavl og allehaande Hauge-Urter, eller andre Vexter, hvortil Amagerne alleene ere hengivne, og derfor holde saa lidet paa Træer, at endogsaa de frugtbare, saasom Eble-Pære-Kirsebær Træer og deslige finde lidet Sted hos dem. Deres Brændsel maae de altsaa hente af Torve-Moser og Skov-Egnene Norden for Kiobenhavn og fra Dragoe. Ja endogsaa til Gresgang holde de deres Jord alt for rar, og græsse ikkun lidet hos sig selv, men meere paa den hart hosliggende Oe Saltholm, som dem dertil alleene er indrommet og ey ployes eller beboes, undtagen af nogle Steenbrekkere, som derfra bortfore utroelig megen Kalk-Steen, at jeg ey skal tale om, det meeste som deres Koer æde er Mask og Spoel, hvilken hver Torve-Dag tages tilbage fra Kiobenhavn i de Vogne, der ellers maatte gaae ledige hiem. Kornet som voxer her af alle Slags i storste Overflodighed og staaer tykkere

kere paa Ageren end i noget andet Dansk Land, er dertil meget stort og Kiernefuldt, saa det altid selges noget dyrere end andet Siællandsk Korn. Imidlertid hvile Agrene aldrig eller ligge til felleds og Overdrift som paa andre Byemarker, men ere idelig under Ploven, da de kunde faae Giødning nok i Anledning af Kiøbenhavns Naboelav. Dog det som Amager Grund allermeest og til Bondens største Fordeel giver af sig, er de omtalte Kiøkken-Urter, særdeles allehaande Kaal, Rødder, Roer, Løg og deslige, hvormed Kiøbenhavn ret rigelig, for billigt Kiøb, forsynes, saa at om ikke disse Amager-Marker vare, maatte saa Folkerig en Bye endelig have store Forstæder paa den anden Side, hvor vel ogsaa nogle Hauger aarlig anlegges, men dog forslaaer deres Afgrøde intet imod den der kommer fra Amager-Siden, og importerer mange 1000. Rixdaler om Aaret, hvilke Penge tillige med de der løses af Smør, Ost, Kierne-Melk, Suur-Melk 2c. giøre dette Folk saare velhavende ja for en god Deel Hovedriige. Meere om Landets naturlige Egenskab kand efterseees i Arendt Berntsöns Dannemarkes og Norges frugtbare Herlighed, pag. 50. Amager Land, hvis samtlige Indbyggere regnes til 800. Familier, er nu, og har af Arrilds Tiid været deelt i 2. Kirke-Sogne, det eene kaldet Taarne-Bye, som ligger Vester paa Landet eller nærmest mod Christianshavns Port, er ulige større end det andet, og bestaaer af følgende 9. Landsbyer: Taarnbye, Kastrup, Mariebolille, Ullerop, Tammerop, Sundbye-Vester, Sundbye-Øster, Raagaard og Viberop. Dets Indbyggere ere Danske, men blandede med Hollænderne, saa og brugende samme Klædedragt, dog med den Forskiæl, at Qvindernes Lintøy er meere blaae, hvorved de distingueres. Det andet Sogn, som ligger en Miil fra Porten paa den Syd-Ost Ende og bestaaer af 2. store Byer, nemlig Hollænderbye og Dragoe, kaldtes fordum Maglebye, nu Hollænderbye, af dets Beboere; thi ikkuns dette Sogn er det, som blev disse Colonister indrømmet, om hvilke her videre skal tales. Dog vil jeg først indrykke noget af den berømmelige Viti Beringii Beskrivelse over Amager, og det saa meget meere, efterdi det er et utrykt Fragmentum af hans Obsidione Havniæ, hvoraf det med meere blev udeladt, for saadanne Aarsagers Skyld, som mig ere ubekiendte. Ordene som hid henhøre ere efterfølgende: Insulam hanc, non naturæ credas beneficio, sed humana solertia admotam urbi, maximis commodis ipsoque loci positu adeo adopportu-

 nam,

nam, ut cella Havniæ dici ac horreum mereatur, & nova prorſus Sicilia, ſi ad terræ ubertatem, ſpatii qvoque acceſſiſſet magnitudo. A Septentrione projecta eſt in Meridiem, fronte tamen nonnihil obverſa in Ortum. Tenet in longum ſena millia paſſuum, plus dimidio in latitudinem excurrens, haud magno ambitu, ſi uſum compones. Dirimitur â continente modico intervallo freti, ubi permeat mare, anguſto rapidiſſimum alveo, qvem contraxit ſublicio ponte Regum defunctorum ultimus, inque proxima area ac planitie, qva ex alto inſula ad urbem inflectitur, poſuit urbem, incinxitque vallo, qvam ex ſuo nomine Portum Chriſtiani nuncupavit, novam nuper Havniam, nunc veteris appendiculam. Reliqvis inſulæ ſpatiis nulla tellus eſt feracior, ubique culta agrorum conſpicies & ex omni gleba proventum. Arvum omne ad ſementem qvotannis proſcinditur. Reliqvum omne qvicqvid non occupant ſata & aratro qvæſitæ fruges, luxuriat herba non pecorum minus paſtu opportuna, qvam ſativa & eſculenta. Hinc legumina ubique & qvicqvid ex ſatis terra in ſiliqvis naſcitur, tum ex oleraceis, qvos ex terra non ocyus ſoli ubertas & genius, qvam habitantium labor elicit, rigente adhuc hyeme, anteqvam ver primum ſatorum ſeminibus inferat animam, fimi madore ac incubatu tepefacientium agros, & velut cum rerum natura de principatu induſtriæ & fertilitatis contendentium. Nec ſegnius ſcrutantur piſcium mare & ſtagnantia freti. Fuſcina imprimis figunt angvillas, aut ratibus educunt radici novas cupedias, & ad diſſitos procul populos mitti ſolitas, etiam (qvi his illecebris maxime delectantur) Britannos, degentes in medio mari, in ipſa piſcium ſede, unde circa omne littus proſpectant otioſe aliorum ſolertiam, & ſic tamen vario aqvatilium genere locupletant orbem, omnium aliqvando indigentes & omnium ſemper domini.

Dette ſaa frugtbare og for Kiøbenhavn ſærdeles vel ſituerede Eyland var det da, ſom Kong Chriſtian den Anden fandt for got at indrømme en Deel af, nemlig Maglebye-Sogn, til de fra Vaterland i Holland hid hentede Coloniſter. Paa hvilke Vilkaar dette Bytte egentlig er ſkeet, ſkulde nu beſt ſees af deres førſte Privilegii Ord, derſom diſſe vare at finde. Men da de, ſom før er meldt, bleve brændte tillige med heele Hollænder-Byen i den Svenſke Kriig, Anno 1659., ſaa maae man behielpe

hielpe sig med de Summariske Igientagelser der findes i de følgende Kongers Confirmationer, Rescripter og deslige Breve, udi det Kongelige Cancellie-Archiv, som temmelig oplyser dette Folkes Vilkaar Tiid efter anden.

Det allerældste Brev jeg har kundet finde, dateret Dom. Lætare 1541. handler om Amager Lands Indbyggere i Almindelighed, og har noget som bestyrker den Talemaade Hvitfeld bruger om dem paa oft anførte Sted, nemlig, at de vare fast myndige i de Dage. Brevets Extract er denne, at Indbyggerne paa Amager ikke skulde deeles, eller platzes, eller i nogen Maade trenges til at bygge, eller fæste nogen Gaard andenstæds, uden paa Amager, og ey NB. af Hollænderne trænges eller fæstes derfra. De skulde ey heller besværes med lange Egter at giøre uden Landet, men arbeyde til Kiøbenhavns Slot og paa Amager-Gaard, efter gammel Sædvane. De skulde ubehindrede bruge deres Handel og Næring paa Saltholmen. Dog skulde de ingen fremmede Folkes Fæe forlove at føre did paa Landet. Dersom Hollænderne paa Saltholmen boende (den Gang, nu ikke) ere ey tilfreds at samme Amagere endda bruge deres Handel der paa Landet, da skulde Hollænderne have frie Forlov at drage der af Landet, men de derimod være forpligtede at give til fornævnte Kiøbenhavns Slot saadan Rettighed og anden Afgift, som samme Hollændere nu give, som beløber til 3. Tønder Smør. Heraf seer man, at de ældre Amagere i det Danske Sogn Tornebye har klaget over disse deres Naboer og nye Giester.

Det andet Brev angaaer Hollænderne alleene, og er givet dem til Beste af samme Høylovlige Kong Christiano III. Aar 1547. die Margr. Virginis. Saaledes, at Hollænderne stedse skulde beboe Store Maglebye paa Amager med dens tilhørende Grunde, og give deraf aarlig til Kronen 300. Mark Danske Penge, saa og forsyne Kongens Kiøkken paa Kiøbenhavns Slot med alle de Rødder og Løg, som behøvedes til Udspiisning; derhos tilholdes de at føre et got Christeligt Levnet og Regiment iblant dem selv, ey tilstædende eller dølgende nogen som fører Vildfarelse imod den hellige og reene Evangeliske Lærdom. De skulde være Lehns-Manden paa Kiøbenhavns Slot hørige og lydige, naar hand dem tilsiger. De maae bruge det Land Saltholmen ligesom an-

dre Kongelige Undersaatter paa Amager, og deraf svare en Deel af den aarlige Udgift til Kongen.

Ao. 1569. den 6. Febr. fik de Friderici II. Brev, at ingen maae hindre Hollænderne i Maglebye at bruge det Aale-Fiskerie, som deres Forfædre havde opfundet og i Stand sat, hvoraf de give aarlig 6. Tonder saltet Aal til Kiøbenhavns Slot.

Ao. 1573. den 20. Aug. Samme Konges Brev, som indeholder en Bekræftelse paa Kong Christ. III. oven anførte Brev af 1547. med det Tillæg, at de af Slots Fogeden ey skulde tilsiges at giøre meere Egt og Arbeyd, end hidindtil sædvanligt havde været.

Ao. 1574. den 11. Junii. Samme Konges Brev, at efterdi Maglebyes Indvaanere formeeres og ey alle finde Sted eller Næring i Byen, da maatte efter Ansøgning, deres unge Folk fæste Gaarde eller nedsætte og nære sig i de andre Byer blant Danske Folk paa Amager, og der nyde samme Ret og Skiel som de.

Ao. 1575. den 11. Junii. Samme Konges Bekræftelse paa, at Maglebyes Indvaanere maae nyde og bruge det af deres Forfædre for 40. Aar siden (altsaa Anno 1535.) opfundne og indrettede Aale-Fiskerie baade under Siælland og Amager, foruden nogen Forkrænkelse. Til at søge denne Kongelige Confirmation tages Anledning af Wallöe Eyere, som ey vilde tillade dem at fiske paa sin Forstrand, men af Kongen blev anmodet derom med venlige Ord.

Ao. 1579. den 14. April. Samme Konges Brev til 10. Mænd af Maglebye, som havde fæstet Cronens Ladegaard, liggende ved Tornebye, mod 700. gamle Daleres Fæste-Penge, og 100. Daler aarlig Afgift. Naar den sidste af de 10. Mænd var død, skulde Fæstet fornyes, om de vilde beholde det.

Ao. 1584. den 18. Aug. Samme Konges Brev, at efterdi Hollænderne i Maglebye klagede, man udskrev alt formeget af deres Mandskab til at tiene paa Kongens Flode, saa skulde de ansættes til 30. Mand gode Matroser og ey flere at udgiøre.

Ao. 1596. den 4. Octobr. Kong Christiani IV. Beskiermelse-Brev for Hollænderne paa Amager og fuld Bekræftelse paa alle de Privilegier dennem tilforn vare givne.

Ao. 1615. den 10. Julii. Samme Konges Brev om at Schulteis og Schepens med samtlige Indbyggere i store Maglebye paa Amager hos Kongel. Majest. havde forestillet, hvorledes deres Forfædre havde fra Nederlandene med sig fort nogle visse Forordninger og Statuter, og de samme hidindtil efter Leylighed brugt: Men nu fremdeeles befinde de, at samme vel der udi Nederlandene, men ey længere her hos dem paa Amager ere tienlige, baade fordi de ere noget morke, og vanskelige at forstaae, saa og for andre Aarsagers Skyld. Fremdeeles, da det dog ogsaa skulde falde dem vanskeligt, at udfore deres Sager for Siællands Lands-Ting, og efter Siællandsk Lov, i hvilken de ingen Kundskab have, saa bede de, at Kongen vilde afskaffe bemeldte Statuter, men derimod anvise dem som Rettesnoer den Jydske Lov-Bog og Recessen, item tillade, at de for deres Schulteis og Schepens, maatte afgiore deres Sager uden Appellation til Lands-Tinget, hvorimod der maatte appelleres forst til Amptmanden paa Kiobenhavns Slot, og siden til Rigens Raad. Endnu begiærede de den Frihed at maatte give deres Born et Stykke Jord til Medgift. Item, at ingen Fremmed maatte komme og kiobe Jord eller Eyendomme iblant dem, men hvem som vilde selge, skulde selge alleene til dem og deres Familier. Item, at de maatte selge deres Aal og Korn hvorhen de vilde, uden at falholde det forst i Kiobenhavn. Alle disse begierede Poster bleve dem af Kongel. Naade tilstaaede og bekræftede.

Ao. 1624. den 19. April. Samme Konges Brev, at Maglebyes Indvaanere have faaet i Forpagtning paa uvisse Aar, Cronens Ladegaard hos dem beliggende, mod 200. Rixd. Specie, hver Jule-Aften at erlegge. Jorden ey at udmavre og 3. Pund Korn foruden Tienden at afgive til den tydske Prest hos dem, saa og continuere den Afgift af 3. Pund Korn, som den Danske Prest hidindtil havde faaet af samme Lade-Gaard.

Ao. 1648. den 15. Decembr. Kong Friderici III. Brev, ved hvilket alle Privilegier, som tilforn af Høylovlige Konger ere givne Hollæn-

lænderne i Maglebye paa Amager igientages og bekræftes uden Undtagelse.

Ao. 1655. den 26. Sept. Samme Konges Brev, at endskiønt Kongel. Majest. kort tilforn havde privilegeret Jonas Heinemars, Tolder i Øresund, alleene at maatte udføre her af Riget til fremmede Stæder levende Aal, saa skulde dog dette Privilegium ikke ophæve den ældre Frihed, som Amagerne havde til at benytte sig af deres Aale-Fiskerie, og at forføre Aalen hvorhen de vilde.

Ao. 1667. den 20. Aug. Samme Konges Brev af det Indhold, at, siden Regierings-Formen i disse Lande var forandret, vilde Kongel. Majest. dog have Amagernes Privilegier confirmerede, saa vidt samme ey fandtes stridige mod den Kongel. Souverainete. Dernæst tillades at herefter maae skiftes og deeles iblant dem efter deres gamle Vedtægt, som bestaaer i efterfølgende Puncter: 1.) At naar Fader eller Moder døer, da skal der skiftes og Børnene settes Formynder, men denne samme skal ey være beføyet til at kræve af den tilbage levende Fader eller Moder, den tilfaldne Arv paa Børnenes Vegne, med mindre man saae at Godset blev forødet. 2) At Broder og Syster skal gaae i lige Arv og Deel med hverandre, og Systeren ikke nøyes med det halve, saasom Dansk Ret ellers fører med sig. 3) At naar et Barn, efter en død Fader eller Moder, har faaet Arv ved Skifte, og Barnet derpaa døer, da arver den efterlevende Fader eller Moder ey all Barnets Deel, mens en Deel lige ved een af det døde Barns Sydskende. 4) At naar et Barn døer, som er uden Broder eller Syster, og dets Forældre haver allerede arvet, da arver Farbroder eller Farsyster paa den eene Side, og Morbroder eller Morsyster paa den anden Side, og Godset imellem dem skiftes i lige Deele.

Ao. 1670. den 4. Aug. Kong Christ. V. Bekræftelse paa bemeldte hans Hr. Faders Brev.

Ao. 1672. den 6. Nov. Samme Konges Brev om, at meenige Indbyggere i Maglebye, som selv paa egen Bekostning og uden andres Hielp, har bygget deres Kirke og den ved lige holdet, maae fremdeles ligesom hidindtil, beholde dens aarlige Indkomst og forrige Aaringers

Be-

Beholdning, svarende til Kirkens, Præste-Gaardens og Degne-Boeligens Vedligeholdelse, item til Præstens Undsætning i hans Skatter.

Ao. 1674. den 16. Sept. Samme Konges Brev af Indhold, at efter Stift-Amptmand Korbitzes Forestilling, blev Dragoerne afslagen den giorte Begiæring om at maatte separere sig fra Maglebye Kirke (uden Tvivl for Sprogets Skyld) og gaae til Tornebye Kirke. Item all anden Separation i Skatte-Register, Fogedens Embede, eller deslige blev afslagen, og Dragoerne tilholdte at blive i Communion med hine.

Ao. 1683. Samme Konges Brev at udtage af heele Amager-Land ey mere end 40. Matroser.

Ao. 1690. den 28. Junii. Samme Konges Brev med Tilladelse at Maglebyes Indbyggere med egne Skibe maae lade udføre til Holsteen eller andre tydske Lande, deres Heste, som ere over 10. a 12. Aar gamle. Item et andet Brev af samme Aar og Dag af Indhold, at Schulteis Jan Isbrandsen besværede sig, der fandtes i Maglebye nogle gienstridige, som ved Skifte og Deeling ikke vilde tilstæde at en Syster gik lige i Arv med en Broder, endskiønt denne Vedtægt af Kongel. Majest. var confirmeret, hvorfor denne Punct i Særdeleshed paa nye blev confirmeret og anbefalet at efterleve.

Ao. 1694. den 17. Julii. Samme Konges Brev om, at Maglebyes Indvaanere havde klaget over Dragoerne i disse 4. Puncter: 1) Ved Giftermaal og Børnenes Medgifter, vare mange Stykker Jord komne fra Maglebye til Dragoe. 2) Ligeledes skeede det ved Arv, at Dragoerne stødte Maglebyerne af deres Stole-Stader i Kirken, hvilken dog af dem er opbygt. 3) Tilegnede sig Dragoerne ved Ligbegængelser, samme Frihed som de, til Jord og Klokker. 4) Skulde Dragoerne som tiltage, være sindede at skille sig slet fra Hollænder Meenigheden. Herpaa haver Kongel. Majest. allernaadigst resolveret saa, som følger: ad artic. 1. All den Jord, som er kommen fra Maglebye til Dragoe, skal falde tilbage, naar den Eyermand, som nu har den, er død, og det for en vis fastsatt Priis. Hvem som i Fremtiden vil selge Jord, skal selge den til Byens Indvaanere og ingen anden. Ad artic. 2. Stole-Staderne falde ligeledes efter Eyermandens Død, til Kirken, og skulde

Dragøerne herefter leye sig Stole-Stader, som kunde anvises. Ad artic. 3. Jord og Klokker skulde betales. Ad artic. 4. Dragøerne maae ikke adskille sig fra Maglebye i nogen almindelig Sag, og ey undrage sig felles Vedtægter, eller fælles Opsyn af Schulteis, hvilken altid forestaaer Dragøe, men der maae holde en Under-Foged, som alting i hans Navn uden Ophold kand udrette.

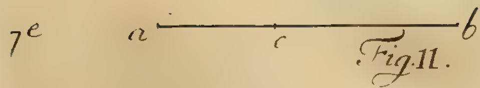
Ao. 1700. den 14. Decembr. Kong Friderici IV. Bekræftelse paa hans Hr. Faders Privilegier givne Maglebye Indbyggere.

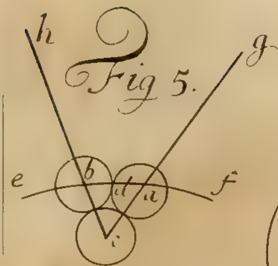
Ao. 1704. den 16. Maji. Samme Privilegiers Bekræftelse igientagen, af hvad Anledning veed jeg ikke.

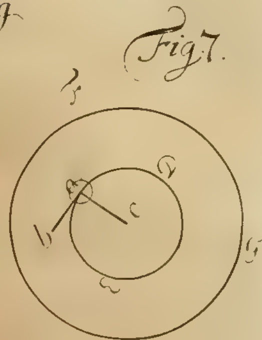
Ao. 1726. den 8. Martii fik Hollænderne i Maglebye, efter Cornelis Cornelissen Schout, Jacob Raegaar og Willum Tönnes deres Begiering, en Kongel. Confirmation paa en Vedtægt, giort Anno 1663. den 3. Decembr. imellem deres Bye og Indbyggerne paa Dragøe, og da samme Vedtægt er skreven i deres eget af Hollandsk, Plattydsk og Dansk sammenblandede Sprog, saa vil jeg, speciminis gratia, her indrykke det Instrument, fra Ord til Ord:

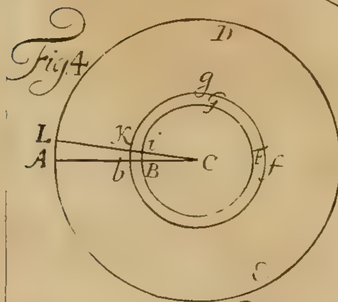
Anno 1663. Donnertages dend 3. Decembr. dat Recht geholden van Schultes Didrich Cornelesen und de gemene Schepens namentlig Jacob Clausen und Didrich Weibrandsen. De sölwen Dages heft Schultes Didrich Cornelesen alle Indvaaners op Dragöer vor et Rath stevnen laten, unde wegen de vorige Contract so ere Vorfahren mit unse Vorælders heben gemacht unde ingegangen, efte si dorbi wollen bliwen, hier na als si toforn hebben gedan, welche Contract in det vorgangne Krigs-Wæsen unde Fürs-Noth is to nichte geworden. To welcher Citation vorschrevne Dragöers Lüde alle samtlich vor it Rath sind gemötet, und hebben dar to geantwortet, dat se bi ere vorige Contract wolten bliwen, herna als se toforne gedan hetten, welcher Indhaldt also lüttet. (1) Vor het erste, wat se den Præster schöllen gewen vor sin Denst, dat he se underricht in de Kirche. (2) Dat se nemand van unse gemeende ut er Kirchestule sollen drengen. (3) Dat se vor ein olde dode schöllen gewen, der hier in et Kirchhoff begraben wird, 8. ß. und vor ein Kind 4. ß. (4) Dat se nemand van unse Gemeen-

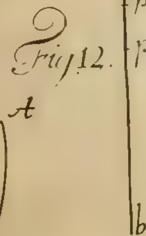
N. 3.

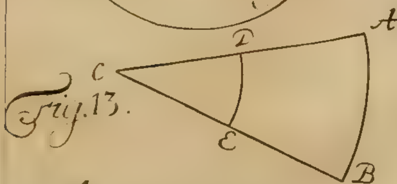

a
c
b
Fig. 11.

h
g
Fig 5.
e
b
d
a
f
i

Fig. 7.
c

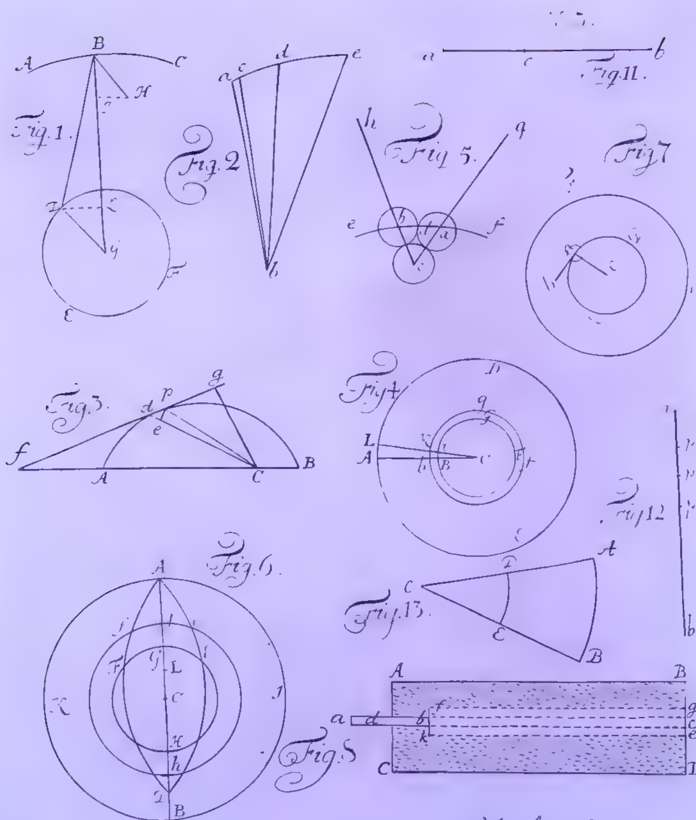

Fig. 4
D
g
L
K
i
A
b
B
C
F
f

a
p
p
p
Fig. 12.
b

A
D
C
Fig. 13.
E
B

A
B
f
d
b
g
c
k
e
C
D

Tabula I.

Tabula I.

I H Thiele fecit

meende schölen uddrengen, even dar ein Schip an de Grond komt, unde nemand van unsere schölen de Dragöer Lüde uddrengen. (5) Dat se belowet hebben, vor jeder paar Perde dat se hier op de Weide hebben, to gewen 2. Rixdal. (6) Und ein Kühe ein Slechdaler. (7) Vor ein Færken 4. ß. unde er Færkens to ringen, nach de Königs Mandat, als behörig ist. (8) Dat alle de jenige so up Dragöe wohnhaft sind, unde Perde unde Wagens hebben, schölen to Brig-Geld gewen jærlig jedermand 4. ß. und de dar Perde und Wagens hebben schölen gewen gelich mit üns hier in Dörp. (9) Dat se de Bosmand schölen lehnen wen der Udskrift falt, gelich alse ere Vorfahren gedan hebben. (10) Wen der Königs-Schatt upkomt, oder Reuter-Schatt, so nu upkomt in de Stede vor de Königs Schatt, dat se vor 4. Höfte schölen gewen, gelich als ere Vorfahren alle Tidt hebben gedan. (11) Dat se den Schout schölen anspreken um Vorlof wanneer dat se kley efte sade van unse Wide nödig hebben. Dat dit in der Wahrheit ende unwiderrôplik van uns ende unse Nachkömlinge schal geholden werden, wo bowen vermeldt, hebben wi nachgeschribenen Mons Nielsen, Christen Nielsen, Thomas Mathiesen, Piter Hendrichsen, Palm Hendrichsen, Peter Asmussen, Joen Svendsen und Söeren Paulsen up de gemene Dragöer Manne wegen, dat met unse egen Hande efte Boemerke bekræftiget unde undergeschrewen up Amack im Hollænderdorpe, geschrewen Jar und Dag wo bowen vermeldt.

Ao. 1728. den 15. Febr. begierte og finge Maglebyes Indbyggere Kongelig allernaadigst Bekræftelse paa en Vedtægt giort til almindelig Bedste, hvoraf den Summariske Indhold er: (1) De siden Pestens Tiid øde staaende Gaarde eller Pladser skulde udvises dem, som vilde bygge, og taxeres ved fire Mænd, men bruges Pladserne imidlertid til Hauger, da skal af hver fire Fag Huus-Rum, betales til Byen fire Mark Dansk. (2) At Farbrodre og Morbrodre eller deres Born arve efter den, som ingen nærmere Arving haver. NB. Denne Punct synes meget overflodig i et Privilegio. (3) At myndige Samfrender maae skifte Arv imellem sig selv, alleene at Schulteis og Schepens faaer deres Løn efter Sædvane. (4) At de Myndlinge, som have taget Skade paa deres Capital, formedelst Pengenes Reduction, ey kunde kræve det af Formynderne, naar disse har udbodet Pengene paa Kirke-Stevne,

og om de ey ere udsatte, have ladet dem forsegle med Schultes Signete. (5) Den Formynder, som forsømmer at sette Pengene ud, naar Leylighed gives, skal selv svare Rente af dem, og af hans Stervboe skal man forlods udtage Borne-Penge. (6) Kirkens, Byens, Møllens og de Fattiges Penge-Forliis ved seeneste Reduction, beregnes enhver Cassa eftersom lidet eller meget af den reducerede Mynt deri findes. (7) Den som flytter fra Hollænderbyen, taber sin Ret til Stole-Stade i Kirken, og om det ved Arv tilfalder nogen uden Byes boende, da beregnes det dog Kirken til Indtægt. (8) Haandverks Folk, som boe i Hollænderbyen har ingen Tilladelse at kiøbe Stole-Stader i den gamle Kirke, ey heller nogen af Byens Jorder, Enge, eller Hauger; men hvad dem arvelig tilfalder, maae de beholde saa længe de boe i Hollænder-Byen, og svare Skatt. (9) Ey heller har Haandverks-Folk eller Enker Forlov, at selge nogen Slags Drik der i Byen, under to Rixdalers Straf første Gang og siden dobbelt. (10) Hver Mand skal efterleve det, som Schulteis og Schepens beslutte. Men har nogen noget derimod, da kand hand klage for Amptmanden.

Ao. 1731. den 28. Decembr. Vores nu regierende allernaadigste Konges Confirmation og Gientagelse af oven anførte hans Hr. Faders Brev de dato den 16. May 1704.

Til Oplysning om det, som i en Deel af de anførte Breve meldes om Indbyggerne paa Dragøe og deres Tvistigheder med Maglebyes Indbyggere, maae her gives nogen Efterretning om bemeldte Dragøe. Denne Bye, som ligger paa Landets yderste Pyndt mod Øster-Søen og er en Dependentz af Maglebye, haver i Begyndelsen ikkun havt 2. Gaarde og nogle faae Fisker-Huuse. Men nu er den at ansee som en temmelig god Flek, eller liden Kiøbstæd, bestaaende af meere end 150. Familier og temmelig god Bygning, skiønt Huusene for Grundens Kostbarheds Skyld, ligge saa tæt paa hverandre, at om en Ildebrand paakom, knap et eeneste stood til at redde. Indbyggerne ere deels Danske, deels Hollændere, og deres Næring bestaaer i Søefart med store og smaae Skibe, af hvilke de altid har i det mindste 100. Stykker til Tieneste for Kiøbenhavns eller andre Stæders Kiøbmænd. Andre nære sig med Fiskerie og atter andre med at lotse og ledsage fremmede Nationers Skibe igiennem Sundet ind i Øster-Søen eller Kattegat. De have hos sig

en

en liden Navigations-Skole, og ove deres Ungdom i Styrmands-Konsten, forstaae ogsaa til deels baade Engelsk og Hollandsk.

Nu kommer jeg til den Punct om dette Folkes Sæder og andre Singulariteter, saasom deres Sprog, Lov, Klædedragt, Levemaade og deslige. Sproget angaaende, da har deres Forfædre talet reen Hollandsk, og deri holdet deres Gudstieneste og Rettergang, men ved Tidens Længde er det bleven en Miskmask af Hollandsk, Plattydsk og Dansk, saa at ingen Hollænder nu forstaaer dem tilfulde, hvilket sees saavel af deres Anno 1715. udgivne Psalme-Bog og Catechismo, som af den tilforn anførte Vedtægt i deres nu brugelige blandede Maal. Af den Aarsag har de ondt ved at faae en Præst, som de kunde forstaae i Begyndelsen og indtil hand lærer deres Idiotismum. Dette har bevæget Deres Kongelige Majestæt Anno 1735. at sætte dem tvende Præster for een, nemlig een Plattydsk for at vedligeholde efter Begiæring deres eget Maal, i hvilket de sætte en Slags Herlighed og ansee det som en For-Muur af deres Privilegier; men derhos en Dansk, som den største Hob baade i Hollænder Byen og paa Dragøe, der meest bestaaer af Danske, best kand forstaae og opbygges ved.

Deres Øvrighed, Lov og Rettergang angaaende, da dømtes deres Sager fordum efter Nederlandske Love og Vedtægter, indtil de, som for er meldt, selv udbade sig af Kong Christ. IV. den Jydske Lov og Recessen pro norma, hvorfore de og nu staae under vores almindelige Lands-Lov, alleeneste med den Undtagelse, at Arve-Gods deeles anderledes, nemlig saasom findes tilforn anført i Frid. III. Brev af 20. August. Anno 1667. Deres saa kaldte Schulteis, som Amtmanden sætter med sine 4. tilforordnede Schepens eller Bisiddere, dømmer alle Sager in prima instantia. Fra ham gaae de til Amtmandens, og omsider til høyeste Rettes Paakiendelse. Bemeldte Schulteis, som i Byen Dragøe holder sin Underfoged, haver temmelig Anseelse, og hans Befalninger eller Anstalter til god Orden og Skik, have vim legis, saa at Amtmanden ogsaa grunder sin Dom derpaa, og de maae i visse Tilfælde efterleves endogsaa af Tornebyes Indvaanere. Ex. gr. Schulteis har for mange Aar siden giort det til en ubrydelig Lov, at

naar de kiore til Torvs, da maae ingen, af hvad Bye hand end er, kiore den anden forbi, enten i eller uden for Kiobenhavn, men enhver skal, ligesom hand kommer, blive i Linien, undtagen Schulteis eller Schouten selv, som har den Frihed at kunde kiøre dem alle forbi. Denne Øvrigheds-Mand svarer til deres Skat og betaler den i en samlet Summa. Deres Amts-Segl, som i Stevnemaal, Domme og deslige Tilfælde bruges, er Billedet af en Amager in corpore med et Beggere i Haanden, og en Kurv med Urter paa Armen, hvilket efter Sandsagn foregives at være dem beskikket ved den Leylighed, at Sal. Ober-Kammer-Junker von Knut, som den Tids Amtmand, gav en Ordre, hvilken Schulteis tog i Tvivl, og derfor ey efterlevede, saasom hand ey kiendte Amtmandens Haand og Seigl, hvorover de fik et bestandigt Amts-Seigl, som de maatte kiendes ved.

Deres Klædedragt sees her daglig paa alle Gader, dog vil jeg beskrive den for deres Skyld, som ey have seet den. Mandfolkene studse deres Haar af, saa det ikke naaer længere end til Skiorte Kraven, som er særdeles rynket, med en smal Som, og staaer lidet ud fra Halsen. Fligene paa deres Hatte opfæstes ey, men henge flade og krummes lidet op ad. Deres Stads-Huer ere runde og temmelig store, bestaaende af blaae Ulden-flosset Garn, saa tunge at de veye vel 10. Pund, disse Huer skulde de, efter gammel Tradition, fordum have brugt som Skiolde og taget dem i den venstre Haand, naar de duellerede paa deres Viis, nemlig med lange Knive. De bruge hverken Kiortel eller Kamisol, men have gemeenlig 2. eller 3. korte Troyer paa, af hvilke den yderste ikke naaer længere end til Buxer-Linningen, og staaer ud med en stiv Kant fra Livet, gemeenlig af blaae Klæde. Deres Buxer ere vide og rynkede efter Søe-Mands Viis, og naar Amageren er i sin fulde Prydelse, har hand i det mindste 5. Par Buxer paa, som gior hans Under-Deel meget breed og anseelig. Deres daglige Stromper ere gemeenlig hvide; men naar de ere i deres rette Prydelse, have de sorteblaae Klædestromper, og rode Charlagens Undertroyer. Deres Skoe have spidse Hæle, og Over-Lederet ikke heftet videre til Under-Lederet, end saa vidt det gaaer noget over Tærne; dernæst er en smal Stremmel over Foden og Vristen, hvor den med Bagstykkerne

san-

No 2.

H W Thiele fc. Haf.

sankes og ey spendes, men bindes med Baand, i hvis Ender henge smaae Duske.

Qvindfolkes Dragt er denne: De Ugiftede gaae med blot Hoved og flette Haar udi Solennitæter, og undertiden, naar de komme til Kiøbenhavn, ellers ligesom Konerne, nemlig med en hvid rynket Hat. Paa Livet bære de korte Troyer med smalle Ermer, gemeenlig med smaae Opslag. Skiorterne, som ere enten af sort glindsende Lærret, eller blaae Klæde, heftes over Troyerne, men gaae ikke længere end til lidet under det Tykke paa Beenene. Naar de ere i fuld Prydelse, skulde de have 8. a 9. Skiørter paa, tilligemed en Pels af hvid Skind, meget konstig syet og bestukken. De bære gemeenlig sorte Strømper, og Skoe næsten ligesom Mændenes. Deres Hals-Torklæder eller Kraver have smaae Duske og Knuder i Enderne. Paa Hovedet bærer de aldrende Koner en sort Carduans Hue med Forværk om.

Udi bemeldte deres Klæder, saavelsom i Omgang med all deres Arbeyde, ere Amagerne særdeeles reenlige frem for andre Bønder-Folk, og lade deri intet falde af deres Fædernelands Brug, anseet, at de endogsaa til Overflødighed toe, skylle, og skrabe deres Kar og andet Huusgeraad, hvorved deres Melk og Smør, som tillige med Hauge-Urterne, 2. gange om Ugen offentlig fallholdes i alle Kiøbenhavns Gader, særdeles paa det efter dem kaldte Amager-Torv, vinder en særdeles Priis, og haver stor Reenligheds Credit.

Slet saa reenligt synes det ey at kunde gaae til med den Mad, de daglig selv æde, eller i det mindste synes det, at Smagen maatte være underlig for en uvant, nemlig nesten all den Mad de æde Ugen igiennem, kaage de om Søndagen tilsammen i een eeneste stor Kiedel, og opvarme daglig deraf noget efter Fornødenhed. I Kiedelen legges efterfølgende ulige Species: 1. Saltet Kiød og Flesk. 2. Grøn-Kaal i en Garn-Pose eller et Net. 3. Hvid Kaal i et andet Net. 4. Erter i en stor Krukke. 5. Grød i en Pose. 6. Gule Rødder, Roer ꝛc. Danske Folk, som tiene hos dem og antage deres Dragt, venne sig snart dertil, efterdi de give god Løn. De leve alle tarvelig, gifte ikke deres Børn uden for deres Stand, og sanke gemeenlig stor Rigdom. Leyermaal hører man hart ad aldrig at begaaes imellem dem. Paa deres Bryllupper og andre Samqvem

leve

leve de tarvelig, sætte ingen Ære i at kunde drikke, og Drukkenskab har altid været foragtelig iblant dem. Derover opnaae de gemeenlig en meget høy Alder, og paa Slagsmaal findes gandske faae Exempler, med mindre det kand være imellem deres Tieneste-Folk. I deres Ord og Adfærd lade de see en Slags Gravitæt, endogsaa naar de tale med fornemmere Folk.

Dog gaaer deres Ærbarhed ey saa vidt, at de jo have adskillige Lege og Dantze imellem sig, samt egne Spillemænd. Af Dantzene er særdeles een som skal vise en Øvelse i stor Behændighed, nemlig, da de paa en liden Dynge Sand, sætter et hvalvt Beggere, og paa Beggeret et Eeg. I det de dantze der omkring, give de et saa behændigt Stød med Foden til Beggeret, at dette flyver bort, og Egget ubeskadet bliver liggende paa Sandet. Den Dantzende bliver ved, og kommer Egget saa nær at hand meget lemfældig fatter det imellem begge Fødder, flytter det adskillige Gange, og endelig opleder under bestandig Dantzen sit Beggere, som hand atter med Fødderne i en hoppende Dantz hvælver over Egget og omsider fremviser dette ubeskadt. Deres offentlige Leege, som indtil vore Tider har vedvaret, vare først om Fastelavns Tider at indelukke en levende Katt i en Tønde, naar denne var ophængt ved et Reeb 6. a 8. Alen fra Jorden imellem tvende Støtter. Der igiennem reed een Amager efter den anden, og med lange Stager, saasom temmelige Spyd, gave hver et vældigt Stød til Tønden, indtil saa længe Bunden gik ud, og den beængstede Arrestant slap af sit Fængsel, efter lang Skrig og Klage, da dens Forløsere blev et Aars Katte-Konge, og af sine Medbrødre holdet Skatt-fri. Deres Tieneste-Folk var det ikke tilladt at ride med dem, deres voxne Sønner rede hos Faderen naar hand var bleven gammel. Samme Tiid havde de en anden Slags Leeg, som bestod i at ophænge ligeledes imellem tvende Stager, en levende Gaas ved Fødderne, og at bestryge Halsen med grøn Sebe, saa den blev gandske glat. Siden rede de igiennem, og grebe den saa længe om Halsen, at denne omsider fulgte med, og den Rytter, som beholdt Gaase-Halsen i Haanden, blev det Aars Gaase-Konge. Slige Daarligheder holdtes fordum, pro more & gustu seculi, meget solenniter, og i mange endogsaa fornemme og høye Tilskueres Nærværelse. Nu synes det de gode Amagere indsee den Synd, der er i at underkaste Creaturet den Piinagtige Forfængeligheds Tieneste, uden nogen Nytte eller Fornødenhed, saa de siden Ao. 1733. har undholdt

holdt sig derfra, da deres Sogne-Præst Mag. Matthias Hviid, ved en sær-deles Prædiken overtalede dem til at lade det fare.

Om disse deres Lege siger W. Beringius i det tilforn anførte *fragmento Obsid. Havn. anecdoto.* Nullæ huic genti perpotationes, nullum in contuberniis fritillum, nisi qvod ament qvædam ignota gentibus, ruralis otii oblectamenta, ad eqvestres ludos accedente qvam proxime imagine: decurrunt enim in stadio, sed ad feles & anseres, ne de indole dubites, aut rusticos ignores. Et vero has festivitates vix permittunt sibi, nisi in remissionibus Bacchanalium, cum lascivire universo propemodum orbi, non usu jam magis qvam legibus est receptum.

Een Ting maae jeg endnu erindre, angaaende denne Hollandske Colonie, nemlig, at naar den mod Dannemark rasende Calumniant Molesworth Cap. IV. foregiver: Amagerne havde fordum havt store Privilegier, og besadde endnu nogle, men vare blevne Resten berøvede og ventelig vilde med Tiden tabe dem alle, da er denne Spaadom om det tilkommende, ligesaa formastelig, som Berettningen om det forgangne, Grundfalsk. On leur avoit accordé autrefois de grands privileges, de qvelqves uns desqvels ils jouissent encore aujourd'huy; mais les autres leur ont été retranchez, & il est à craindre, qu'on n'en vienne peu à peu à les traiter comme les autres sujets. Denne Usandhed behøver ingen anden Igiendrivelse, end at man erindrer sig, hvad tilforn er anført til Beviisning paa det som er tvertimod, og jeg tvivler meget at vore Hollændere paa Amager, efter et Aars Forsøg, skyttede om at bytte med Hollænderne i det Land, som deres Fædre vare uddragne af, hvor Almuens Frihed er stor i Ord og Indbildning, men ellers liden nok.

Ligesom jeg tilforn kortelig meldte om en ældre Colonie af Nederlænder, fordum etableret i Ribe, saa vil jeg og endnu sige lidet om et Par andre Colonier af samme Nation paa Dansk Grund, siden Amagernes Ankomst; Den eene er de udi Fridrichstadt i Fyrstendommet Schleswig eller Synder-Jylland, for 120. Aar siden boesatte Hollændere, hvis Fædre, fordi de holdt med Jacobo Arminio, og nægtede den absolute Naade, maatte i forrige Seculi Begyndelse, udstaae megen Trængsel, endogsaa der, hvor Republiquens Hoved-Grund skulde være Religions-Frihed. Hvor mange de da ankomne Hollændere vare, vides vel ey til visse, dog sluttes, at deres Tal maae have været temmelig stort, efterdi *Caspar Danckwerth p. 136.* siger, at Byen Friderichsstadt af dem blev opbygt ziirlig og

ordentlig NB. paa een Gang. Dernæst sluttes ogsaa deres Almues Mængde nogenlunde deraf, at der iblant dem var et temmelig Tal rige, fornemme og berømmelige Mænd, saasom Adam van de Wahl, Herre til Muisbergen, Johan de Hahn, tilforn Pensionarius i Harlem, Wilhelm van der Howe, Herre til Wedde, Florentius Simon, Med. Doct. Petrus van Dam, Conradus Vorstius, Grevincovius, Johannes Arnoldi, Petrus Engelgrafe &c. Disse søgte strax, efterat deres Sag paa det Concilio til Dordrecht, Anno 1619. havde fundet saa slet Medhold, Tilflugt til Hertzog Friderich III. af Schleswig, og udbade sig af ham et lidet Stæd kaldet Seebyll, i Amtet Stopelholm, ved den Flod Treene, hvis Vand de ved kostbare Sluser og Canaler ledede deels omkring, deels igiennem deres Stad. Dens Bygning begyndtes Anno 1621., efter Hollandsk Façon, og er den allernetteste Bye her til Lands. Ao. 1625. blev den saa kaldte Arminianske eller Remonstrantiske Kirke begyndt, og Ao. 1650. er dertil kommen en Luthersk Kirke, siden mange af Landets egne søgte Borgerskab sammesteds, og blandede sig med hine. Nogle af de første Stiftere søgte Holland igien, da de efter Printz Mauritz af Oranien hans Død, fik meer Medhold i deres Fædernelandet, men derimod indfandt sig andre Hollændere af den saa kaldte Menonistiske Sect, som endnu leve der fredelig og vel med Resten.

Den anden Colonie, som siden Amagernes Tiid er ankommen fra Nederland til Dannemark, bestod af en Deel Fabriqveurs, som under Kong Frid. III. og Christ. V. Regiering indfandt sig i Kiøbenhavn, deels af Reformert Religion, hvilke søgte den, dem og andre Nationer af samme Bekiendelse indrømmede Reformerte Kirke, deels af den Augsburgiske Confession, hvilke vel ikke fik en eegen Hollandsk Kirke, da deres Tal ey var ret stort. Men derimod blev dem til Bedste beskikket en Hollandsk Tolv-Prædiken i Holmens Kirke Ao. 1687. Dog dette varede ey længe, efterdi de, saa vidt jeg har kundet spørge, ey havde fleere end tvende Hollandske Præster, nemlig Mag. Hummer, som siden kom til Amager, og Mag. Thura, siden Bisp i Ribe. Men da denne 1703. blev kaldet til Aarhuus, kom ingen Hollandsk Præst efter ham, og de faae Hollændere af Luthersk Religion, holdte sig enten til Dansk eller Tydsk Kirke.

❦)o(❦

J. F. R.

J. F. R.

Anden Part
af den Historiske og Physiske Beskrivelse over Nord-Lyset,

handler om den Kundskab, som de gamle Græker og Romere ɔc. have havt om dette Meteoron eller Luft-Skin, samt deres adskillige Meeninger derom, item hvorledes de Beretninger, som udi gamle Historier og Kroniker læses om forfærdelige Cometer og Himmeltegn, og om deres Betydninger, have deres Oprindelse fra det Hedenske Afguderie, og ere iblant de Christne fortplantede med videre; hvilket udi efterfølgende fem Capitler skal blive forklaret:

Det I. Cap. Om adskillige Lysninger i Luften, som af de gamle Græker ere beskrevne.

II. Cap. De Grækers Forklaring og Meeninger om forestrevne Lysningers naturlige Oprindelse.

III. Cap. Om forskrækkelige Himmeltegn og Cometer, som de Romerske Pontifices og Augures hos Hedningene forklarede at være Advarseler om deres Guders Hevn og Vrede.

IV. Cap. Hvorledes den Hedenske Lærdom og Overtroe om forfærdelige Himmeltegns og Cometers Betydninger iblant de Christne er fortplantet.

V. Cap. Betænkning om den Nytte og Gavn, som flyder deraf, at man paa en fornuftig Maade betragter og beskriver adskillige slags Phænomena, som i Naturen forekommer.

Den Anden Part.

Det I. Cap.

Om adskillige Lysninger i Luften, som af de gamle Grækere ere beskrevne.

§. 1.

Den vidtberømte Aristoteles af Stagira i Macedonien, som levede omtrent for 2100. Aar siden, har udi et Skrift til Kong Alexander M. (kaldet: ΠΕΡΙ ΚΟΣΜΟΥ ΠΡΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΝ) i det fierde Capitel talet om adskillige Lysninger, som lader sig see i Luften, hvilke hand kalder i det Grækiske Sprog med et almindeligt Navn Σέλα (Lat. Fulgores). Nogle af disse Lysninger, siger hand, skyde sig ud med en hastig Fart, andre blive stillestaaende paa et Sted, nogle slukkes strax ud igien, andre vare længere. De ere tilsyne paa Himmelen udi adskillige Figurer og Skikkelser: nogle, som Fakler, (a) andre som smaae Bielker, (b) nogle som runde Kar eller Tønder, (c) nogle seer ud som Huuler; (d) hvilke Navne de Græker, efter Aristotelis Beretning, have givet dem alt af saadanne Ting, som de syntes at ligne. Hand melder ydermeere om disse Lysninger, at de sees til deels i den Østlige, deels i den Vestlige Part af Himmelen, og til deels imellem begge, sielden ere de Nordlige eller Sydlige; men dog holder hand alt dette for at være uvist, fordi der er intet (siger hand) tilforn skrevet noget derom, at saadanne Lysninger have noget vist og bestandigt Sted, hvor de lode sig see, eller først fremskinnede.

§. 2.

Fornævnte store Philosophus Aristoteles haver ogsaa efterladt os et andet Skrift, som kaldes ΜΕΤΕΩΡΟΛΟΓΙΑ, hvilket, som Lexicogra-

(a) Gr. Λαμπάδες, Lat. Faces. (b) Gr. Δοκίδες, Lat. Trabeculæ.
(c) Gr. Πιθοί, Lat. Dolia. (d) Gr. Βόθυνοι, Lat. Foveæ.

N:4.

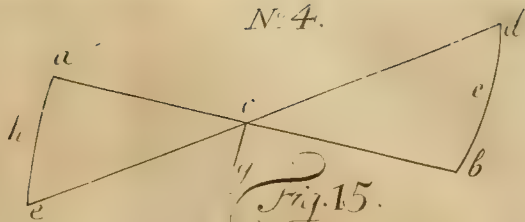

Fig. 15.

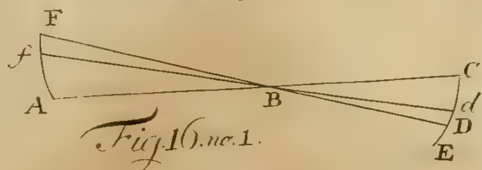
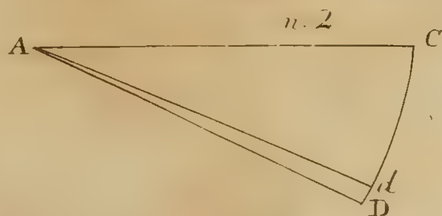

Fig. 16. no. 1.

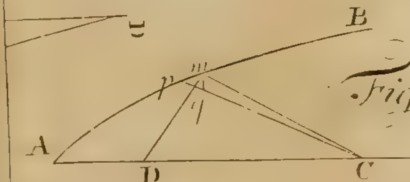

Fig. 14.

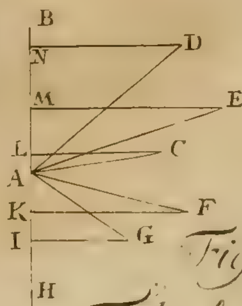

Fig. 17.

Tabula II.

Thiele sculp.

N° 4.

Fig. 9.

Fig. 15

Fig. 16 n° 1

n° 2

Fig. 10.

Fig. 14.

Fig. 13

Fig. 19.

Fig. 17.

Tabula II.

graphi forklare det, skal betyde en Discours eller Tale om de Ting i Naturen, som skeer i Luften, eller i Høyden oven over Jorden; (e) enddog Aristoteles under samme Navn synes at indbefatte fleere Ting, som besagte Skrift selv udviser.

Her vil jeg nu ikke opholde mig med at tale om adskillige andre Meeninger, hvad ved det Ord Meteoron egentlig skal forstaaes; thi jeg vil blive ved den almindelige Talemaade, som Physici nu omstunder bruger, nemlig: De forstaaer ved det Ord Meteoron adskillige Phænomena eller Syne, som i Luften fremstiller sig, saasom: Skyer, Regnbuen, Ringe om Solen og Maanen, Lyn-Ild og Torden, Orcaner, og alle andre slags Lysninger oppe i Luften, og Forandringer i Veyrliget.

§. 3.

Gemeenlig deeler man Meteora i to slags, som ere Meteora ignita eller ignea, og Meteora aqvea eller aqvosa: Til den første Classe henføres alle de Phænomena, der give et Skin, Glands eller Lysning i Luften, som nogenlunde ligner Ilds-Luer; men til den anden Classe henregner man Regn- og Snee-Skyer, Taage, og alle saadanne Ting, som virkes og genereres af vaade og fugtige Damper, der stige op af Jorden og Havet, hvilket nærmere udi det efterfølgende andet Capitel skal blive forklaret. Imidlertid vil jeg her alleene forblive ved at tale om de Meteora, som kaldes ignita, eller brændende og skinnende Meteora, og fremstille, hvad videre Aristoteles derom udi hans Meteorologie frembringer, som bestaaer fornemmelig udi følgende Puncter:

I Meteorologiens første Bogs 4de Cap. taler hand om et slags Lysning, som vidt og bredt udstrekker sig i Luften, ligesom det kunde være et Skin af en Lue, der var optændt i Straae ude paa Marken, hvilket Skin hand siger, at de Græker kaldte φλὸξ καιωμένη, det er: En brændende Lue; naar saadan Lysning strækkede sig meere hen udi Længden end udi Breden, og den imidlertid udskiød af sig Gnister eller lysende Straaler, da kaldtes den Αἴξ (Lat. Capra) det er: en Geed; men der-

(e) Scientia eorum, quæ fiunt in sublimi.

dersom ingen Straale-Skud vare derudi at see, da kaldtes den Δαλὸς, (Lat. Torris) det er: en Brand.

Videre udi næstfølgende 5te Cap. meldes om nogle Syne, (paa Grædsk kaldede φάσματα,) som undertiden i klart og stille Veyr om Natten tillige udi de foromtalte Lysninger have ladet sig see, hvoriblant var en Deel, som kaldtes χάσματα (Lat. Hiatus) det er: Sprekker og Aabninger paa Himmelen; nogle kaldtes Βόθυνοι, (Lat. Foveæ) det er: dybe Huuler; item Ματώδη χρώματα (Lat. Colores sangvinei) det er: Blod-røde Farver.

Udi det 7de Cap. handles om tvende slags Cometer, hvilke Aristoteles iligemaade henfører iblant brændende eller skinnende Meteora: Det eene slags Cometer kalder hand i Besynderlighed ἀστὴρ κομήτης (Lat. Stella Crinita, eller, som Cicero siger, Stella Cincinnata) det er: en Stierne runden om besat med lysende Straaler, ligesom med Haar. Det andet slags kalder hand ἀστὴρ πωγωνίας (Lat. Stella barbata, sive caudata) det er: en Stierne med et langt Skiæg eller Hale. Aarsagen, at hand henfører Cometerne til Meteora ignita, synes at være, fordi hand holdt dem for at virkes og antændes udi Jordens Atmosphæra af Dampe, ligesom andre Lysninger, der sees oppe i Luften, hvorom videre siden skal handles.

§. 4.

Hvad jeg nu her haver anført af Aristotelis Skrifter, er ikke saa tydeligt og omstændeligt af ham beskrevet, at man deraf kand udfinde de rette Spor og Kiendetegn til Nord-Lyset, thi hans Hensigt har meere været at giøre en Forklaring om saadanne Lysningers naturlige Oprindelse, end at efterlade os nøyagtige Observationer over deres Figur og Skikkelse, samt andre Omstændigheder, som Observatores i vore Tider særdeles have beflittet sig paa at betragte og antegne. Dog alligevel naar vi efterforsker udi andre gamle Skribenteres Bøger, saasom udi L. Annæi Senecæ Qvæstionibus naturalibus, item udi Plinii Secundi historia naturali, saa finde vi derudi en bedre Oplysning ikke alleeneste om de foromtalte Meteoris, som Aristoteles melder om, men endogsaa om adskillige andre Luft-Skin, som de gamle Græker (hvis Skrifter nu

ikke

ikke ere meere til, eller i det mindste ere os ubekiendte) have vidst at tale om. Jeg vil derfor her anføre den Underretning, som hos disse sidste bemeldte Skribentere om disse Ting forefindes, paa det vi deraf kand see, hvor vidt det stemmer overeens med de Phænomenis, som i vore Tider ere observerede.

§. 5.

Den skarpsindige Philosophus Seneca, som levede i Kæyser Neronis Tiid omtrent for 1700. Aar siden, har udi hans 7. Bøger de Qvæstionibus Naturalibus nøye undersøgt, hvad de Græker fordum have skrevet om allehaande Meteoris:

Udi den første Bogs første Cap. forundrer hand sig derover, at Aristoteles har kaldet et slags Phænomena eller Luft-Skin med det Navn αἶγες, (Lat. Capræ) det er Geedder, og derfor spørger hand, af hvad Aarsag hand har kaldet dem saaledes? men hand giver dog ingen anden Raison eller Aarsag hertil, alleeneste hand svarer sig selv herpaa med dette nye Spørsmaal: Hvorfore kalder vi det Hœdi, det er Bukke-Kid? hernæst begynder hand at forklare os, hvad ved dette Navn skal forstaaes, sigende, at det er en Ild-Klump, som farer om i Luften, og i sit Løb forsvinder. Men som denne Forklaring ikke synes at komme overeens med den korte Beskrivelse, som Aristoteles derover har giort, saa have mange giort sig Umage for at udfinde en bedre og rigtigere Forklaring derover.

Iblant de nyere physiske Skribentere haver Casparus Schottus (f) udtolket Aristotelis Ord om denne Post saaledes: Det er (siger hand) en Lysning i Luften, som strækker sig meere ud i Længden, end i Breden, hvoraf opskyder sig snart hisset, snart her adskillige lyse Straaler, som hopper og springer, og giøre saadanne Krumspring, som de unge Geedder med deres Fødder. Skal nu dette være saaledes, da kommer samme Lysninger overeens med saadanne, som i vore Tider ofte ere blevne seet, da man har observeret en Lysning i Norden at strække sig i Læng-

(f) Physica Curiosa. Part. II. Libr. XI. Cap. III. §. 3. de mirabilibus Meteororum.

Læugden meestendeels fra N. O. til N. W., og har opskudt af sig hisset og her adskillige Straaler. (g)

Monf. de Mairan (h) formeener ogsaa at have udfundet en bedre Forklaring over Aristotelis Ord αἶγες, det er Geedder, end Seneca, og vil henføre dets Betydning til det store Nord-Lys, som 1726. til Brevillepont i Frankrig blev observeret, og findes her udi den første Part Cap. 5. obf. 3. beskrevet, og betegnet med den Figur 14., hvor Nord-Lyset opstigede fra Norden indtil midt paa Himmelen, og udbredede sig runden omkring, og imidlertid, da det var i Bevægelse, synteſt det (siger hand) ikke uligt en Flok springende Geedder.

Andre Physici, saasom Muschenbroeck, (**) og fleere, giøre igien andre Forklaringer derover, som mig ikke synes er fornøden her at anføre. I Almindelighed kaldes de hos de nyere Skribentere Capræ saltantes, det er: Spring-Geedder.

§. 6.

Nu vil jeg gaae videre fort til de Phænomena, som tydeligere give tilkiende deres Overeensstemmelse med Nord-Lyset:

Herom taler Seneca videre udi hans første Bogs 14de Cap., hvor hand opregner adskillige slags Lysninger og brændende Luer, som sees i Luften. Og disse (siger hand) hænge undertiden stille paa et Sted, undertiden ere de flygtige; deriblant er et slags, som kaldes Bothynoi, (hos Aristotelem kaldes de βόθυνοι, som forhen er sagt) det er: En lys Ring, som indslutter ligesom en dyb rund Huule paa Himmelen (i). Dette slags Phænomenon ligner aldeeles det Nord-Lys, som 1710. og 1721. er bleven seet til Giessen, og udi den første Part Cap. I. §. 7. og Cap. 3. §. 15. findes beskrevet og aftegnet ved Fig. 4. og 10.

Dernæst (siger hand) er et slags, som kaldes Chasmata; naar Him-

(g) Vid. den første Part, første Figur af dette Skrift.
(h) Traité physique & historique de l'aurore boreale pag. 158. cfr. p. 162.
(**) Essai de physique. Leiden 1739. Tom. II. p. 839.
i) Cum velut corona cingente ingens cœli recessus est similis effossæ in orbem speluncæ.

Himmelen synes at aabne sig, og deraf, ligesom af et Mørke, frembryder en Lue (k). Exempel herpaa finder vi ligeledes udi den første Part Cap. 2. §. 12. hvor man seer af de mørke Skyer og Taage paa Himmelen at udbryde skinnende Straaler, ligesom af et sort og dybt Svælg. Man har ogsaa (siger hand) seet udi saadanne og mange andre Lysninger adskillige slags Farver; nogle Ild-røde, nogle blege, som blege og svage Flammer, nogle som et skinnende Lys, nogle blinkende, og nogle ere guule, og skinner jævnt og stille hen, uden at give nogen Blinken eller Straale-Skud fra sig (l). Dette kommer iligemaade overeens med de Observationer, som i vore Tider ere giorte over Nord-Lysene, og kand læses i den første Part Cap. 2. §. 41. og fleere Steder.

§. 7.

Videre mærker vi i det 15de Cap. af samme første Bog hos Senecam, at naar hand taler om Maaden, hvorledes adskillige saadanne Lysninger skeer, da siger hand derhos, at nogle have et vist blivende Sted, og de give saa stort Lys af sig, at de fordrive Nattens Mørkhed, ligesom Solens Lys i Dagningen, indtil deres Materie bliver fortæret, formindskes, og falder ned, da de først begynde at blive mørkere, og dernæst ligesom en Lue idelig aftager, indtil de gandske forsvinder (m). Og iblant disse slags store Lysninger, (siger hand) ere nogle tilsyne neden udi Skyerne, nogle oven over Skyerne, nogle vare noget længe, andre slukkes ud igien strax paa Stædet, hvor de fremskinner. Disse sidste kaldes derfore Lysninger, fordi de vare kun kort, og strax falder bort. Merkeligt er og dette, at Seneca siger derhos, at naar saadanne Lysninger ere faldne ned, har de giort Skade, og stukket Ild i Tagene, ligesom det skeer ved Lyn-Ild, hvilke skadelige Lysninger de Græker (siger hand) kalde Astropoplecta.

Seer

(k) Cum aliqvod cœli spatium discedit, & flammam dehiscens velut in abdito ostentat.

(l) Colores qvoque horum omnium plurimi sunt; qvidam ruboris acerrimi, qvidam evanidæ ac levis flammæ, qvidam candidæ lucis, qvidam micantes, qvidam æqvaliter & sine eruptionibus aut radiis fulvi.

(m) Qvidam fulgores certo loco permanent, & tantum lucis emittunt, ut fugent tenebras, & diem repræsentent, donec consumto alimento primum obscuriores, deinde flammæ modo, qvæ in se cadit, per assiduam diminutionem redigantur in nihilum.

Seer vi nu efter, hvad der staaer skrevet i den første Part §. 20., 30. og 56. om Nord-Lyset, som blev observeret at skinne saa klart, ligesom Dagen begyndte at opkomme, og at man derved kunde see at læse, da er det intet andet, end det samme, som Seneca her beretter derom, og saadanne store Luer kaldes af Aristotele φλὸξ καιωμένη, det er brændende Lue, som tilforn er omtalt. Hvad Seneca siger om saadanne Ilds-Luer, der falde ned, og stikke Huuse i Brand, er vel intet andet, end saadant ugrundet Ryate, som vi og i vore Tider om Nord-Lysene har hort, og udi Aviserne læst; I sær finder vi iblant Frobesii Spectacula antiqua & nova luminis borealis et Exempel paa saadanne ugrundede Beretninger om slig en Ildebrand, som Ao. 1719. i Flandern skulle være optændt af et Nord-Lys, som dog er befunden at være falskt (n).

§. 8.

Endelig gior Seneca Forskiæl imellem de smaae Lysninger, og de store, som varer længere, og skinner stærkere. Det første slags (siger hand) holde vore Lands-Mænd, nemlig de Romere, for at være Cometer, hvoriblant bleve henregnede Pogoniæ, det er: Stierner med en lang Hale eller Skæg; Lampades, Blus, og Cyparissæ, Cypresser, og alle andre saadanne slags, som i Enden udspreder sig i Straaler. (o). Men hand tvivler, om man iblant Cometer skal henregne de Lysninger, som kaldes Trabes og Pithiæ, (Bielker og de store runde Lysninger, som forhen ere omtalte) som sielden sees; thi, siger hand, disse ere saa store, og bestaaer af saa stor Samling af Ild, der udbreder sig i en Runding, at den undertiden strækker sig videre, end det Lys, man seer paa Himmelen om Morgenen ved Solens Opgang (p). Saadanne Lysninger have vi ogsaa seet i vore Tider i Norden, hvor Nord-Lyset har udbredet sig over Horizonten som en rund Cirkel, eller som et Stykke af en Cirkel, ligeledes som Daaningen, forend Solen opkommer; og herpaa har man Exempler tilforn i den første Part §. 10. og 35. Fig. 5. og 12. Iligemaade undtager hand fra Cometernes Tal det Syn, som man

(n) Vid. Frobes. c. l. pag. 58. ad annum 1719.

(o) Qvorum ignis in exitu sparsus est.

(p) Dubium, an inter hos (sc. Cometas) ponantur trabes vel pithiæ, qvæ raro sunt visæ. Multa enim conglobatione ignium se conjungens illorum orbis aliqvando matutini amplitudinem solis exsuperat.

man ofte i Historierne læser om, nemlig: at Himmelen synes at staae i Brand, da Luen synes somme Tiid at stige saa høyt op paa Himmelen, ligesom den rakte op til Stiernerne, og undertiden igien staaer den saa lavt ned ved Jorden, ligesom man kunde see en Ildebrand langt borte paa Marken; saaledes (siger hand) skeede det udi Kæyser Tiberii Tiid, da Kæyseren om Natten ilede med sin Guarde hen til den Bye Ostia, for at komme Indbyggerne til Hielp, ey vidende andet, end at Byen stoed i Brand.

§. 9.

Hvad Seneca her kalder Pogonias, synes egentlig at skulle være de Stierner, som Astronomi i vore Tider kalder Cometer, men dog alligevel have de gamle ikke havt den Kundskab om Cometerne, som vi nu have; thi Aristoteles og mange andre iblant de Græker, og i sær de Romere vare i den Meening, at alle Cometer vare intet andet, end Lysninger, som bleve optændte i Atmosphæra udi en Damp, der opstigede af Jorden, og derfor bleve mange saadanne skinnende Phænomena af dem holdte for og kaldede Cometer, som dog ikke vare andet end et slags Nord-Lys. Paa saadanne Pogoniæ, eller Stierner med et langt Skiæg eller Hale, findes adskillige Exempler i den første Part.

De nyere Skribenter have derfor fundet for got at giore en Distinction imellem de gamles Lærdom om Cometer, i det de distinguere dem i to slags, som ere Cometæ elementares og Cometæ cœlestes. Til Cometæ elementares henfører de saadanne Lysninger, som antændes i Luften, og med deres Straale-Skud synes at ligne Cometernes Hale; derimod Cometæ cœlestes ere de, som nu holdes for at være Planeter, og have deres bestandige Løb paa Himmelen, om hvis Gang og Løb at udfinde og udregne de have nu nok at bryde deres Hoved med, hvilket er os noksom bekiendt af de mange Observationer og Udregninger, der udi de sidste 50. eller 60. Aar, og i sær om den Comet, som 1743. udi Decembr. Maaned saavelsom udi Jan. og Febr. Anno 1744. var paa Himmelen tilsyne, ere udkomne. Hvad ved Lampades og Cyparissæ skal forstaaes, det seer vi i den første Part, hvor Fig. 8. forestiller en Lampas, og Fig. 10. og 11. Cypresser. Iligemaade hvad hand siger om

Himmelen at brænde, det finder vi ogsaa Fig. 9. Num. 2.; saa at vi seer heraf Exempler nok paa, at hvad de gamle Grækere have skrevet om Cometer og Lysninger, er intet andet, end det samme Phænomenon, som vi kalder Nord-Lys.

§. 10.

Nu vil jeg lade Seneca fare, og kun kortelig anføre noget af Plinii Historia Naturali, som kand tiene til nogen meere Oplysning om det, som allerede sagt er om Cometerne, at man deraf desbedre kand erfare, hvorledes de gamle have confunderet Cometer med Nord-Lyse, og kaldet alle saadanne Lysninger Cometer. Denne Author (q) opregner 12. slags Lysninger eller skinnende Phænomena, hvilke hand betyder med Grædske Navne, som paa Dansk lyder saaledes:

(1) Et slags Lysninger, som oven omkring ere besatte med lysende Straaler, ligesom med Blodrøde Haar.

(2) En Stierne med et langt Skiæg eller Hale efter sig.

(3) Luer, der farer hastig frem ligesom Kaste-Piile.

(4) Endnu et andet slags Luer, som ere kortere og bredere end de foromtalte, men dog spidse, og af en gandske bleeg Farve, som et blankt Sværd, men giver ingen Straaler af sig.

(5)

(q) Plinii Secundi Hist. Nat. Lib. II. Cap. 25. De Cometis & cœlestibus prodigiis, natura & situ & generibus eorum.

(1) Cometas Græci vocant, nostri crinitas, horrentes crine sangvineo, & comarum modo in vertice hispidas.

(2) Iidem Pogonias, qvibus inferiore ex parte in speciem barbæ longæ promittitur juba.

(3) Acontiæ jaculi modo vibrantur ocyssimo significatu.

(4) Easdem breviores Xiphias vocavere, qvæ sunt omnium pallidissimæ & qvodam gladii nitore, ac sine ullis radiis.

(5) Qvos Disceus suo nomine similis, colore autem electro, raros e margine emittit.

(6) Pithetes (Pitheus) doliorum cernitur figura in concavo fumidæ lucis.

(7) Ceratias cornu speciem habet.

(8) Lampadias ardentes imitatur faces.

(9) Hippeus eqvinas jubas celerrimi motus, atque in orbem circa se euntes.

(10) Fit & candidus Cometes argenteo crine ita refulgens, ut vix contueri liceat, specieqve humana Dei effigiem in se ostendens.

(11) Fiunt & hirti villorum specie, & juba aliqva circumdati.

(12) Semel adhuc jubæ effigies mutata in hastam est.

(5) En rund Plade guulagtig af Farve, og hisset og her udskyder Straaler af sin Rand.
(6) En Lue, som ligner et Kar eller en Tønde, og af Seneca er bleven beskreven, som forhen er sagt.
(7) En Lysning af Figur, som et Horn.
(8) Brændende Fakler.
(9) Lyse Straaler, der springer rundt omkring iblant hinanden med en hastig Fart.
(10) Der sees og et slags Lysninger saa blanke, som Sølv, der have saa stærkt et Lys, at man neppe kand taale at see paa dem, og som inden i forestiller GUds Billede i et Menneskes Skikkelse.
(11) Lysninger, som ligner Haarlokker eller en staaende Heste-Man.
(12) En Lysning af Lignelse som et Spyd.

Her seer vi nu disse 12. slags Lysninger, som Plinius taler om. Hans Forklaring derover er ikkun meget kort, og noget uforstaaelig, hvorfore adskillige Skribentere ikke komme overeens om disse forhen opregnede Navnes egentlige Betydning. Ricciolus (r), og andre for ham, holder for, at alle disse slags Lysninger skal af Plinio være kaldede med et almindeligt Navn: Cometer; saa at det første slags, som hand egentlig kalder Cometer, er kaldet κατ᾽ ἐξοχὴν κομέτης, naar de lade sig see store og runde i deres største Fuldkommenhed allevegne besatte med Ild-Straaler, alle de øvrige ere ikkun smaae Cometer, som have faaet hver sit særdeles Navn af deres adskillige Figur og Skikkelse.

Ricciolus fremsetter ogsaa de samme med rette Grækiske Navne, som hand siger, at hand har taget af den Bog, hvilken Cornelius Gemma har skrevet de Divinis Naturæ characteribus; og udi denne Bog (siger hand) finder man enhver af disse slags Lysninger med Figurer betegnede. Jeg havde gierne villet fornøye min Læsere med her at hosføye samme Figurer, men denne Bog er rar, og har ikke været hos os at bekomme. Imidlertid fader det være nok, at jeg her kortelig anviser, hvorledes, om ikke alle, dog de fleeste af disse Lysninger, Plinius taler om, ere intet andet, end hvad vi i vore Tiider har observeret; hvilket des-

(r) In Almagesto novo Astronomiæ Libr. 8. de Cometis & Stellis novis Sect. I. Cap. 2.

destydeligere kand kiendes deraf, naar Plinius udi ovenmeldte 25. Cap. taler om Stædet, hvor disse Himmeltegn lader sig see, nemlig: at alle disse Syne lade sig næsten see i Norden eller den Nordre Deel af Himmelen; det er at sige: de lader sig undertiden see imellem Norden og Østen, undertiden imellem Norden og Vesten, eller som Plinius siger, meestendeels i den Kant i Norden, hvor Melkeveyen henstrekker sig. (s)

Heraf følger da, at de store Cometer blive intet andet end de store Nord-Lys, som sees i Norden, og meestendeels strækker sig fra Norden til N. W. eller N. O. og udskyder Lyse-Straaler fra sig. Det samme bekræfter og Seneca Lib. 7. de Quæst. natural. Cap. 21., naar hand siger, at Cometerne lade sig oftest see omkring i Norden.

Her maa jeg heller ikke forglemme at anføre, hvad Aristoteles udi hans Meteorologies første Bogs 6te Cap. melder om en stor Comet, som loed sig see, da Eucleus Molonis Søn regierede over Athenen. Samme Comet (siger hand) loed sig see i Norden i Januarii Maaned. Tilmed beretter hand, at saa mange Cometer, som udi hans Tiid ere blevne seet paa Himmelen, ere forsvundne, og blevne borte oven over Horizonten; først har deres Lys aftaget, og er blevet svagere, og derefter lidt efter lidt formindsket, indtil de gandske ere blevne usynlige, og har ikke efterladt sig det ringeste Spor, hvor de havde ladet sig see.

Ydermeere slutter man af det, som Aristoteles melder i det efterfølgende 7de Cap., at saadanne slags Cometer, som hand taler om, have ladet sig see mange og tit paa engang; Item at de have havt nogen Connexion og Sammenhæng med Veyrliget, efterdi hand foregiver, at saadanne store Cometer, som ofte lader sig see, foraarsager tort Veyr med Storm og Blæst, hvorpaa hand fremsetter det Exempel om Achaja, som undergik af en Vandfloed formedelst de stærke Nordlige Vinde, som indfaldt kort efter de Tider, da den store Comet loed sig see.

Den gamle Grækiske Poet Aratus, som levede omtrent for 2000. Aar siden, har udi hans Skrift om Phænomenis anført noget, som synes

(s) Omnes ferme (cernuntur) sub ipso septentrione, aliqva ejus parte non certa, sed maxime in candida, qvæ lactei circuli nomen accepit.

synes at stemme overeens med hvad Aristoteles har skrevet; hvor hand siger, at efter tort Veyrligt kommer tit og ofte mange forskrækkelige Cometer. (t)

Vi finde ogsaa hos Senecam i hans 7de Bogs 5te Cap. de Qvæstionibus Natural., (u) at hand taler om den samme Vandfloed, som fulgte strax paa, efterat man havde seet paa Himmelen den store Lysning, som Aristoteles kalder en Comet; men Callisthenes, Aristotelis Syster-Søn, kalder den Gr. δόκος (Trabs) det er en Bielke, da ved samme Vandfloed de to Byer Buris og Helice i Grækerland underginge, og Aarsagen dertil var den store Storm, som fulgte strax paa fornevnte Comet.

Med et par Ord melder ogsaa Plinius udi hans 2den Bogs 25 Cap., at Cometerne efter Aristotelis Beretning lade sig see mange tillige, og derpaa følger stærke Stormvinde og høye Vandfloder.

§. II.

I Besynderlighed maae jeg dette kortelig herhos føye, at hvad de gamle have anmærket om Stormvinde af Norden og høye Vandfloder, som skulle følge efter, naar saadanne store Cometer lade sig mange og tit tilsyne; det kommer ogsaa noagenledes overeens med hvad vi i vore Tider have befundet; thi efterat Nord-Lyset Anno 1716. begyndte saa stærkt at udbrede sig, og tit og ofte at lade sig see, fulgte og strax derefter heftige Stormvinde, saa at i Aaret 1717. reyste sig den store Vandflod, som overgik Marsklænderne i Holsten, Bremen, Oldenborg, Ost-Friesland, Holland etc., og derefter continuerede høye Vandfloder Aar efter andet, ligesom Nord-Lysene vedvarede; hvorpaa ogsaa mueligt fleere

(t) Arati Ord af Grædsk paa Latin oversatte, lyder saaledes:

Sæpe dat horrendos tempestas sicca Cometas.

Og paa et andet Sted:

Lætus ut optanti contingat & aureus annus,
Nunqvam crinitum videatur in aëre sidus,
Non unus geminive micent, pluresque cometæ,
Nam parit multos tempestas sicca Cometas.

(u) Cfr. Senec. Libr 7 de Qvæstion. natural. Cap. 28., hvor hand ligeledes taler herom, og forklarer Aristotelis Meening.

fleere Exempler kunde findes, om man ville giøre sig Umage for at randsage gamle Kroniker.

§. 12.

Vi mærker videre hos Plinium i det 27de Cap., at hand taler om Blodrøde Syner, som er et skrækkeligt Spectakel, og hver Mand frygter for, efterdi de synes ligesom en Ildebrand at falde ned paa Jorden, hvilket er det samme, som Monsr. de Maupertuis Anno 1736. taler om, at hand har observeret tvende gange i Lapland, hvorom her tilforn udi den første Parts §. 45. er talet.

§. 13.

Det er og en Hoved-Post, hvorpaa Nord-Lysets Phænomena kiendes, som bestaaer derudi, at man kand see Stiernerne der igiennem, som Observatores fornemmelig have anmærket. Det samme finder vi og, at de Gamle fortæller om Cometerne, at deres Lys er saa skiært, at Stiernerne kand sees der igiennem, hvilket kand læses hos Senecam udi hans Quæst. Nat. Libr. 7. Cap. 18.

§. 14.

Naar nu alt dette foregaaende noget nøyere betragtes og sammenlignes med de Observationer, Beskrivelser og Figurer, som udi den første Part af dette Skrift indeholdes, da finder man, at det alt i adskillige Maader stemmer overeens med hinanden, saa at man noksom kand deraf giøre den Slutning, at Nord-Lysets Phænomena, som i vore Tiider ere observerede, ere intet noget nyt, men haver været de gamle Græker ligesaavel som os bekiendte, endskiønt de befindes af dennem ved adskillige Navne at være betegnede; hvilket jeg maa overlade til enhver, som har bedre Tiid og Leylighed dertil, nærmere at undersøge. Og at de Grækiske Philosophi have i denne Post viseligen opført sig, og ikke, som de fleeste blinde og dumme Hedninger, ladet sig forskrække ved saadanne Himmelens Tegn, men gandske fornuftig betragtet dem, og giort sig Umage for at udfinde Aarsagen til deres naturlige Oprindelse; det skal vi nu af næstfølgende Capitel nærmere faae at fornemme.

Det

Det II. Cap.

De Grækers Forklaring og Meeninger om foreskrevne Lysningers naturlige Oprindelse.

§. 15.

At der iblant de Græker, saavelsom iblant de Romere og andre Hedninger, fandtes megen Overtroe, Afguderie, daarlige Lærdomme og Fabler, det kand vel ingen nægte; thi man seer derpaa mange Exempler udi de ypperlige Skrifter, som Cicero har skrevet de Natura Deorum, saavelsom de Divinatione; hvorfore jeg ikke foretager mig her at undskylde de Græker meere end de andre Hedenske Nationer udi dette Tilfælde, men min Hensigt er alleene at tale noget lidet om, hvad Tanker en Deel Grækiske Philosophi (det er saadanne Mænd, som vare Elskere af Viisdom, og beflittede sig paa at lære Sandheden, og paa en fornuftig Maade efterforskede adskillige naturlige Tings Oprindelse) have havt om allehaande Luft-Skinnes Art og Beskaffenhed. Med gemeene Folks og deres blinde Læreres Phantasier og afgudiske Fabler at undersøge vil jeg mig ikke opholde; thi saadant kand læses nok om hos Joh. Gerh. Vossium i hans Skrift de origine & progressu Idololatriæ; derfor begiver jeg mig til besagde philosophiske Lærere, blant hvilke vi have nu omstunder ingen os meere bekiendt end Aristoteles.

Denne Philosophus giver os herom følgende Oplysning: Hand deeler den gandske Verdens Hoved-Bygning i tre Deele, som ere: (1) Dens yderste Omkreds, nemlig Himmelen, der indeholder alle Stierne, Planeterne, Soel og Maane; al den Materie, som dette store Himmelens Rum imellem disse himmelske Corpora er opfyldt med, kalder hand Æther, og siger, at det er en subtile Materie af samme Egenskab, som Soelen, Maanen og Stiernerne i Henseende til at alle de Ting, som ere indsluttede i dette Rum, er et evigt og uforanderligt Væsen. (2) Den nederste Part er Jorden, som vi Mennesker beboer, og findes indsluttet midt i Verdens Centrum. (3) Den tredie Deel indehol-

holder alt det Spatium, som er rundt omkring Jorden, og strækker sig indtil Maanen.

De to sidste Deele, nemlig Jordens Klode, saavelsom det Spatium imellem Jorden og Maanen, holder hand for at være af en anden Natur end den øverste Deel; thi i Steden for denne sidstbemeldte er evig og uforanderlig, som sagt er, saa er derimod alt, hvad der findes udi de tvende øvrige Deele, ubestandigt og mange Forandringer undergivet; Dog er der og imellem disse to Deele denne Forskiæl, at Jordens Klode, og hvad derpaa eller derudi findes, det være sig levende Creaturer, eller Træer og Urter, Metaller og andre saadanne Ting, som genereres og virkes hver paa sin Art og Maade, har et meere bestandigt og regulier Væsen; derimod hvad som genereres her oven over i Luften, i den Plads imellem Jorden og Maanen, er meere ufuldkommen og ubestandigt; men dog alligevel komme de igien herudi overeens med de Jordiske, at de alle bestaaer udi en Blanding og Mixtur af de 4. Elementer, som ere Ild, Luft, Vand og Jord. Af disse 4. Elementer ere alle slags levende og livløse Ting, som genereres paa eller udi Jordens Klode sammensatt, og disse siger hand at være fuldkommen blandede, fordi de udi en bestandig Orden forblive ved at propagere og fortplante sig, indtil de naaer en vis Fuldkommenheds Grad, da de igien aftager og forgaaer, og andre af deres Art komme igien i deres Sted. Herimod udi det mellemste Rum imellem Jorden og Maanen, som sagt er, ere vel de 4. Elementer ligeledes forsamlede, men den heele Materie, som opfylder dette Rum, bestaaer alleeneste udi Damp, som opstiger af Jorden og alle de Ting, som derudi findes. Disse Dampe ere to slags, saasom Jorden fornemmelig bestaaer af de to Elementer Jord og Vand. De Dampe, som opstiger udaf Havet og Vandet, kalder hand de fugtige Dampe, som ere de groveste og tungeste; de Dampe, som opstiger af den jordiske Materie, kalder hand de tørre Dampe, som ere subtilere og lettere. Begge disse slags Dampe opstige af Jordens Klode udi Luften, som omringer den, og opfylder det heele Spatium rundt omkring Jorden indtil Maanen; dog stiger de tørre Dampe, som ere lettest, øverst, og de andre blive hængende neden under. Alt dette store Spatium kaldes gemeenlig Atmosphæra, fordi alle slags Vind og Veyrligt paa adskillige Maader derudi virkes, saa at undertiden samle sig Skyer, som give

Regn,

Regn, undertiden Snee, undertiden falder Dug, Taage og Riimfrost, undertiden seer man Torden og Lyn-Ild, undertiden Regn-Buer, Ringe omkring Soel og Maane, og mange andre slags Lysninger, som i det næstforegaaende Capitel er omtalt, hvilke alle saadanne slags Syne i Luften kaldes med et almindeligt Navn Meteora, og, saa vidt man kand slutte af Aristotelis Ord, skal betyde saa meget, som en Mixtur i Luften af de 4. Elementer, som er ustadig og ufuldkommen, og mange Forandringer underkastet, og bliver kun til ustadig Vind og Veyrlig, der igien hastig adspredes.

§. 16.

Jeg har tilforn talt om, at alle Meteora deeles i fugtige, og brændende eller skinnende Meteora; begge har eens Oprindelse, som vi nu have hørt; men at jeg i Særdeleshed efter mit Forsæt skal tale om de skinnende og brændende Meteora, da har det været de gamles Meening, at de genereres paa denne Maade: De letteste og tørre Dampe, som sagt er, stige høyest op i Luften oven over de vaade Dampe, og som de ere som en subtil Spiritus, der er adskilt fra al Fugtighed, saa kand de og letteligen antændes og stikkes i Brand, naar de kommer nær ved Ilden eller Varmen (x). Nu er Ilden, det fierde Element, som Aristoteles siger, lettere end de tre første, og svæmmer allerøverst i Luften; (hand kalder dette fierde Element en Ild, fordi, som hand siger, ham fattes et andet Navn at sætte derpaa (*); men udi sig selv er det dog ikkun den subtileste Damp eller Spiritus iblant de øvrige Elementer, som dog ikke er saa subtil og reen, som Æther, der er uforanderlig, som forhen er sagt,) naar nu bemeldte ovensvæmmende Spiritus eller Ild rører ved de tørre Dampe, saa antændes disse og stikkes i Brand.

Herved er da at mærke, at alle brændende og skinnende Meteora af een og den samme Materie paa een og den samme Maade genereres og virkes oven i Luften; men hvoraf det kommer, at nogle Meteora brænde længere, andre snarere udslukkes, item, at de fremstille sig i saa

 man-

(x) Dette kand nogenlunde illustreres med de Experimenter, som giøres ved Electriciteten, da man seer, at electricerede Corpora kand antænde Spiritus vini.

(*) Aristot, Meteorol. Libr. I. Cap. IV.

mange slags Figurer, dertil giver hand denne Raison: Naar tørre Dampe, siger hand, have samlet sig i saa stor Quantitet og Mængde, at de ikke udi en Hast, ligesom i et Blus kand opbrænde, da behoves længere Tiid, forend den brændende Materie kand fortæres, saaledes som det skeer ved de store Cometer, som synes en lang Tiid at brænde; men naar ikkun en liden Straale eller en ringe Quantitet af den tørre Materie et eller andet Sted i Luften er samlet, og bliver antændt, da sees de Syne, som man kalder Straale-Skud, Fakler og deslige, som snart forgaaer. De mange slags Figurer og Skikkelser, som de gloende eller brændende Meteora ellers udbrede sig udi, foraarsages alt paa eens Maade; nemlig: Ligesom de tørre Dampe hisset og her i Luften i mange Figurer og Straaler fordeele sig, nu som Bielker eller Støtter, nu som runde Kar, nu hisset og her i mange Aarer udspire, og naar Materien er tør og beqvem nok til at fatte Ild og at brænde, og den rører ved den subtile Spiritus, som forhen er omtalt, da antændes den derved, og blusser og brænder, saa vidt denne Materie i adskillige Figurer sig udstrekker.

Dette er fornemmelig Aristotelis Forklaring og Meening om alle saadanne Lysningers naturlige Oprindelse; og eftersom der fornemmelig udkræves en Motus eller Bevægelse til at bringe disse tørre Dampe og den subtile Spiritus eller Ilden tilsammen at beblandes med hinanden, saa supponerer hand, at saadant lettelig kand skee derved, at den overste Deel af Verden, som indeholder Soelen, Maanen og Stiernerne, svinger sig daglig omkring Jorden, og at herved saadan Bevægelse og Blanding af denne Ild-Materie og de tørre Dampe kand foraarsages.

§. 17.

Efterat vi nu har hørt, hvorledes denne Philosophus af de fire Elementers Mixtur og Blanding vil lære os Oprindelsen til alle Luft-Skin, saa vil vi nu hernæst betragte, hvad hans Landsmænd (jeg meener de andre gamle Grækiske Philosophi) herom have sagt, hvis Skrifter vel ere os ubekiendte, dog finder vi derom hos Seneca den Underretning, som her siden folger. Og eftersom Seneca i hans forste Bog de Quæst. natural. paa adskillige Steder, særdeles i det 1ste, 14de og 15de Cap. taler

ler i Almindelighed om, hvorledes saadanne slags Lysninger kand virkes og foraarsages i Luften, saa vil jeg her kortelig forud tilføre dette, at hand meestendeels efterfølger Aristotelis Meening, og foregiver 5. slags Maader, paa hvilke saadant kand skee, nemlig (1) ved Luftens Kaagning og Fermentation eller Oprørelse; (2) at stærke Vinde har den Effect at frembringe saadanne Ting; (3) item den overste Himmels Heede; (4) kunde det vel ogsaa hænde sig, at Luften har i sig den Kraft, at den kunde undertiden udskyde af sig op imod Himmelen den Ild, som derudi længe har været indsluttet, og (5) kunde ogsaa Stiernerne ved deres hastige Omløb og Bevægelse tilveyebringe en Heede eller Varme, som kunde anstikke saadan Materie, som findes neden under dem. Udi alt dette i Henseende til Materien, hvoraf saadanne Luft-Skin bestaaer, holder hand for, at det ere tørre og varme Dampe, som opstige af Jorden. De adskillige Figurer, som de repræsenterer, tilskriver hand ligeledes Dampernes Adspredelse, og Fordeeling paa adskillige Maader i Luften. De adskillige Couleurer og Farver, som sees, kommer af Materiens diverse Beskaffenhed, som bliver antændt, og sees at brænde i Luften.

Hernæst gaaer hand videre, og ligeledes efterfølger den Distinction, som vi finder hos Aristotelem, i det hand inddeeler Verden i tre Hoved-Parter, nemlig: cœlestia, sublimia og terrena. Ved cœlestia forstaaer hand alle Stierner, Planeter, Soel og Maane, som Jorden synes at være omgiven med. Ved sublimia forstaaer hand de Ting, som ere over Jorden, og strekke sig indtil Maanen, og ved terrena forstaaer hand alt det, der hører til Jorden, som vi beboer.

Jeg vil her forbigaae, hvad hand vidtløftig taler om Luftens Beskaffenhed og Forandringer, som hand har holdt fornøden først at forklare, paa det man desbedre kunde fatte og forstaae, hvad hand siden ville sige om Lyn Ild og Tordens Oprindelse. Thi vi kand ikkun deraf have liden Oplysning om de Ting, som jeg egentlig har foretaget mig at skrive om; Her er ikkun at observere den Forskiæl, som hand giør imellem Lysninger (Fulgores), Lyn-Ild (Fulmina), og Blinkninger i Luften (Fulgurationes). Ved Lysninger (Fulgores) forstaaer hand alt saadant Skin, der fremskinner i Luften, og ligner de Meteora,

som vi kalder Nord-Lys. Det kalder hand Lyn-Ild, (Fulmen) som er enhver bekiendt, der følger med Torden-Veyr, og er en virkelig Ild, der kand stikke alle slags Materier i Brand, som kand brænde; men ved det Ord Fulguratio, forstaaer hand saadan en slags Blinken i Luften, som giver et hastigt og blankt Skin fra sig, dog uden at giore nogen Skade, og pleyer undertiden at følge med Nord-Lyset, som jeg tilforn i den første Part har talt om, og i Særdeleshed saadanne Lysninger, som Ao. 1716. og 1726. ved de to store Nord-Lys ere observerede, hvilke Observatores og undertiden kalde Coruscationes, og paa Dansk gemeenlig kaldes Korn-Moed eller Silde-Skiær, hvorom kand eftersees Anmærkningerne til den første Part 10de §.

§. 18.

Men for nu at komme til de differente Meeninger, som sagt er, da var Anaxagoras, som levede for Aristotelis Tider, af den Meening, at der neddryppede eller nedrandt en Spiritus eller Ild-Damp fra æthere eller den heede og subtile Materie, som er i den øverste Himmel, ned i Skyerne, hvor den samledes og længe opholdt sig, hvoraf da skulle følge, at naar denne Ild slog op, saa blev der adskillige slags Lysninger, og naar den slog ned ad, skulle Lyn-Ild fremkomme.

Anaximenes siger, at det er en Spiritus eller subtil Materie, som falder ned, og bliver indeklemt i Skyerne, og i det den bliver deraf udpresset og udspringer, foraarsager den saadanne Ilds-Luer; men hand siger ikke, hvorfra disse Spiritus kommer, eller hvoraf de bestaaer.

Anaximander deriverer iligemaade saavel Lyn-Ild, som andre Lysninger af en subtil Spiritus, som nedkommer fra Æthere, og falder ned paa Skyerne, og naar den nedfalder i stor Mængde og med en hastig Fart, bryder den igiennem, og giver et Knal med Lyn-Ild; men naar den langsom og i mindre Quantitet bemænger sig udi de jordiske Dampe, som svæmmer i Luften, da har den ikke saa stor Kraft, men foraarsager alleeneste et Luft-Skin eller Lysning i Veyret. Denne Meening synes ikke at vige langt fra den Forklaring, som nogle Philosophi i vore Tider vil giore over Nord Lyset, i det de sige, at Nord-Lyset er et umoed Torden-Veyr; andre holder for, at Solens Atmosphæra eller den subtile

Spiritus, som uddamper runden om Solen, undertiden stiger ned i Jordens Atmosphæra, og formænger sig med den, og foraarsager de adskillige skinnende Phænomena, som sees i Luften, hvorom nærmere i den tredie Part skal blive handlet.

§. 19.

Hernæst begynder nu Seneca Libr. 2. de Quæst. nat. Cap. 21. at raisonere noget videre i denne Materie, og giør imellem Lyn-Ild og andre Lysninger den Forskiæl, og siger, at Lynet er en Ild, men Fulguratio er intet andet end en Lue, som kunde blive en Lyn-Ild, dersom den kom til Fuldkommenhed, det er at sige, som forhen er sagt: Fulguratio er et umoed Torden-Veyr. Hvad ellers denne Author taler i det 32. Cap. næst efter om de Betydninger, som de Toscanier (Lat. Tusci) fordum sagde, at saadanne brændende Meteora medførte, vil jeg her forbigaae, og derom udi det efterfølgende tredie Cap. melde.

I samme Bogs 56. Cap. fremfører hand endelig Heracliti Meening om den Forskiæl, der er imellem Fulgurationes og Lyn-Ild. Denne Author (siger hand) holder for, at Fulguratio eller en Lysning i Luften er ligesom naar man her hos os paa Jorden vil tænde en Ild an, og den begynder at optændes, da seer man i Begyndelsen en Lue, som snart udslukkes, og snart igien opstiger. Dette har jeg her anmerket, fordi hvad hand her kalder Fulguratio, synes at ligne den Beskrivelse, som i den første Part paa endeel Steder findes om de Luer og Straale-Skud, der udskyder sig af Nord-Lysene, og ligeledes snart forsvinder, og snart igien optændes.

§. 20.

Omsider kommer ogsaa Seneca Libr. 7. til at tale om Cometerne, hvor hand fortæller de gamle Grækers adskillige Meeninger derom, og heraf kand man videre fornemme, at de have ligeledes, som Aristoteles, regnet Cometerne iblant de Lysninger, som skeer neden i Luften; dog nogle iblant dem have ogsaa, som forhen §. 9. sagt er, holdt fore, at der vare to slags Cometer, nemlig: at det eene slags vare Planeter med en lang Hale eller Skiæg, som stigede høyt op paa Himmelen, og det andet

andet slags genereredes her i Skyerne af adskillige Dampe, som Luften var bemænget med.

I det tredie Cap. siger hand: Democritus meente, at der vare mange Planeter eller vankende Stierner, som havde deres Gang og Omløb; og iblant disse (som Aristoteles i hans Meteorologie Lib. I. Cap. 6. siger) skal Democritus have regnet Cometerne; men hvorfra Aristoteles har dette, vides ikke; thi Seneca siger, at Democritus hverken navngiver dem, ikke heller siger, hvor mange de vare; ey heller var paa de Tider, da Democritus levede, de 5. Planeters Tal bekiendt; thi Eudoxus var den første, som bragte den Videnskab om deres Løb fra Ægypten ind i Grækerland. Men denne Græker taler dog intet om Cometerne, hvoraf da kand sluttes, at ikke engang Ægypterne, som dog havde lagt saa meget større Vind paa at observere Himmelens Løb og Beskaffenhed, vare komne til nogen ret Kundskab om Cometerne.

Conon, (siger Seneca videre i samme Cap.) som selv var en flittig Observator, sankede vel sammen endeel Observationer, som Ægypterne havde giort over Solens Formørkelser, men hand taler ikke eet eeneste Ord om Cometerne, hvilket hand dog vel ikke skulle have forbigaaet, dersom hand havde fundet noget at være Ægypterne herom bekiendt. Ydermeere befindes tvende Græker, nemlig Epigenes og Apollonius Myndius, som sige, at de begge havde studeret hos Chaldæerne. Denne sidst bemeldte (siger hand), en meget erfaren Mand i Naturens Undersøgning, beretter, at Chaldæerne regnede Cometerne iblant Planet-Stierner, og at deres Løb var dem bekiendt; men Epigenes siger tvert imod, at Chaldæerne havde ingen vis Kundskab om Cometerne, men dennem syntest, at de kunde være en Ild, som optændtes ved en heftig Hvirvel-Vind i Luften; ligesom og Epigenes (farer hand fort i det 4de Cap.) holder for, at de Lysninger, som vi kalder Bielker, (Trabes) item Fakler, (Faces) foraarsages derved, at Dampe, som opstige af Jorden, blive indsluttede udi en Luft-Hvirvel, som svæver hid og did i Luften, og hvor den farer frem, synes den at udskyde en Ild vidt og bredt omkring.

Denne Meening, som Epigenes har havt om bemeldte Lysninger (faces og trabes), bliver af Seneca i det 5te Cap. refuteret med disse Argumen-

gumen-

gumenter: (1) De Hvirveler, som opkomme i Luften, sees altid neden under Skyerne, derimod lade de omtalte Lysninger sig altid see oven over Skyerne. (2) Seer man, at Luft-Hvirvelerne (Turbines Gr. Typhones) altid fare frem, og dreye sig rundt om med en hastig Fart, og ved den store Kraft, som de have, og formedelst deres hastige og stærke Løb brister de hastig og adspredes, da derimod de andre Phænomena (sc. Trabes & Faces) blive stadigere paa deres Sted, og flyve ikke saa hastig omkring.

I samme 5te Cap. melder hand, at der har været en Dispute om Cometer og Trabes vare et og det samme. Charimander i hans Bog, skreven om Cometer, fortæller, at Anaxagoras saae et stort og usædvanligt Lys paa Himmelen, af Skikkelse som en stor tyk Bielke; ligeledes beretter Callisthenes, at et lige saadant stort og langt Lys var tilsyne paa Himmelen kort førend de to Byer Buris og Helice undergik ved en Vandfloed. Aristoteles herimod siger, at det var ikke en Bielke, som Callisthenes omtaler, men at det var en Comete, og hand giver hertil denne Raison, at i Begyndelsen kunde man ikke see, hvad Skikkelse den havde, fordi den lysede saa stærkt, men omsider, da det stærke Lys var formindsket, havde den sin Skikkelse, som en Comet.

§. 21.

Denne Dispute synes ufornoden, thi Aristoteles selv tilstaaer udi hans Meteorologies Libr. I. Cap. 7., at alle saadanne slags Lysninger paa Himmelen, hvad Navn de end haver, og hvad Skikkelse de end har havt, saa bestaaer de allesammen af een slags Materie, og har een slags Natur og Oprindelse, saa at der er ingen anden Forskiæl imellem dem, uden alleeneste, at ligesom den lysende Materie fordeeler og adspreder sig i adskillige Figurer, saa bekommer den og adskillige anseende Lignelser og Navne, nu af een, nu af en anden Ting, som de synes at ligne, som forhen §. 10. er forklaret. Hvorfore kunde da ikke ogsaa dette Lys, som Callisthenes taler om, i Begyndelsen have havt den Figur, som en Bielke, og derefter forandret sin Skikkelse, og samlet sig i en Runding, og udskudt Ild-Straaler af sig, og forestillet en Comet efter den Beskrivelse, som Aristoteles giver paa en Comet? saa at de kunde begge, baa-

de Callisthenes og Aristoteles have ret: thi vi have jo seet i vore Tider, hvorledes Nord-Lyset udi een Times Tiid har forandret sig, og nu repræsenteret een Figur, nu en anden; undertiden et Stykke af en Cirkel, undertiden strekket sig ud i Længden, som en Bielke, undertiden igien fordeelt sig i adskillige andre Figurer, undertiden udskudt Straaler fra sig, ligesom mange Haler af Cometer. Ville nu Observatores, som have seet eet eller andet af saadant Syn, begynde en Dispute derom, hvad Figur saadant Phænomenon havde, da ville det alt falde ud til en Ord-Krig; thi enhver kunde have ret efter sin Phantasie; og den gode Aristoteles synes i dette og adskilligt andet, som hand disputerer imod de gamle om Cometerne, ikke vel at kunde undskyldes fra den Feyl, som Baco de Verulamio tilskriver ham: at hand vil føre alleene Ordet, og giøre sig til en Mester over den heele Philosophia naturali, og at denne hans Hovmodighed gik saa vidt, at hand ikke engang sparede sine egne Landsmænds Skrifter, men søgte ved sin Logica eller Dialectica at sværte og ødelegge alt, hvad for hans Tiid var skrevet, ret ligesom de Ottomanniske Porter pleyer at giøre, hvilke ey troe sig faste og sikkre i deres Eenevolds Regiering, uden de faaer myrdet alle deres Brødre.

§. 22.

For nu igien at komme til fornævnte Epigenis Beretning om Cometerne, da siger denne, at der er to slags Cometer; Det eene slags skyde Ild fra sig rundt om, og blive stillestaaende paa eet Sted, ere næsten altid lavt neden ved Jorden, og disse skeer paa samme Maade, som Bielker og Fakler, (trabes facesque) nemlig: Ved det at mange baade tørre og fugtige Dampe stiger op af Jorden, formænger sig tilsammen og antændes i Luften. Det andet slags Cometer skyder ud alleene fra een Kant en flygtig og ustadig Ild, og stiger op imellem Stiernerne.

Det første slags af disse Cometer synes ikke at kunde være andet end et Nord-Lys, fordi hand siger, de ere lavt ved Jorden, og skyder runden om Ild-Straaler fra sig; thi hvad vi nu omstunder kalder Cometer, naar de synes runde og med Straaler besatte, da ere de samme længst fra Jorden og mindst tilsyne, ikke heller er det mucligt, at de kunde genereres og antændes i Atmosphæra.

§. 23.

§. 23.

Seneca gior i det følgende 11te Cap. en Anmærkning over de Grækers Forklaring om Cometerne, nemlig, at de ikke altid paa et vist Sted paa Himmelen lade sig see, ikke heller i Zodiaco eller Dyre-Kredsen, men de sees (siger hand) saa vel i Østen, som i Vesten, dog allerofteſt i den Nordre Kant paa Himmelen. Og endskiønt de Græker gior denne Forskiæl imellem Cometerne, at nogle af dem lader sig see med et langt Skiæg eller Hale paa een Side, andre runden om med Ild-Straaler, ligesom med Haar besatte, og atter andre, som har en lang bred Ild, men stiger op imod Himmelens Top-Punkt (Zenith), saa ere dog alle disse af een Art og Natur, og med rette kaldes Cometer. Dog er det vanskeligt at sige, hvad Lighed og Ligning der er imellem disse Cometer, eftersom der gaaer saa lang Tiid bort, førend man faaer dem igien at see.

Herefter vil det ikke blive saa vanskeligt for vore Efterkommere, naar saadanne Phænomena igien lade sig see, at finde de samme Figurer og Lignelser, som i vore Tider ere observerede, og det vil blive dem en let Sag, naar saadanne Syne igien forekomme, at kiende de samme igien, som vi have observeret; thi de Tegninger og Beskrivelser, som vi efterlade os derom, ere tydelige og klare nok til at oplyse vore Eftermænd om saadanne Lysningers adskillige Beskaffenhed, hvilket fattedes de Græker, som ikke have efterladt sig uden blotte Navne, hvoraf man ikke kand blive meget klog, hvad derved skal forstaaes.

§. 24.

Nogle af de gamle (siger Seneca i samme 11te Cap.) vare af den Meening, at adskillige vankende Stierner samlede sig tilsammen paa et Sted, og foraarsagede en stor Lysning, ved det at de stak Hovederne sammen, og det Rum imellem dem blev opfyldt med lysende Straaler, saa det repræsenterede et stort rundt Skin besat med Straaler, som de kaldte en Comet.

§. 25.

I det 13de Cap. siger hand, at Artemidorus meente, at foruden de 5. vankende Stierner var der utallige andre, som havde en særdeles Gang, saa at naar de kom Jorden nærmest, kunde de først sees, og naar disse vankende Stierner kom nær at staae ved en anden Stierne, løb deres Skin tilsammen udi eet, og giorde en større Lysning.

§. 26.

Videre viser Seneca i det 17de Cap., at Apollonius Myndius er af en gandske anden Meening, og siger, at en Comet ikke bestaaer udi en Samling af mange Planeter eller flygtige Stierner, men at alle Cometer ere selv Planeter, og have hver for sig deres særdeles Løb; Hand siger, at det ikke er en blot Lysning eller Skin, som repræsenteres ved to eller fleere Stierners Sammenkomst; men Cometerne ere virkelig selv et himmelsk Corpus ligesom Solen eller Maanen, og deres Skikkelse er ikke Cirkel-rund, men høy og langagtig. Deres gandske Omløb paa Himmelen er ikke alleene eller alletider tilsyne, fordi de stikker sig høyt op iblant Stiernerne, og sees ikke, forend de kommer ned til Jorden igien; og dette legger hand endnu til, at Cometerne ere mange, og af adskillige slags, og ulige baade af Størrelse, Couleur og Farve, og jo nærmere de komme Jorden, jo større og klarere sees de, men jo længere de komme fra Jorden, jo mindre synes de, ligesom andre Stierner (y).

Der fattes ikke heller paa, (siger Seneca i det følgende 18de Cap.) at Apollonius Myndius jo har havt sine Modsigere, som ville svare, at Cometerne, naar de først lade sig see, da ere de størst; skulle de nu, som Apollonius Myndius siger, komme nærmere til Jorden, saa maatte de synes større, men nu tvert imod befindes Cometerne allerstørst, naar de først lade sig see, og siden blive de mindre, indtil de tage af og forsvinde. Dernæst for det andet har man og imod Apollonium Myndium det samme at sige, som man pleyer gemeenlig at fremføre imod de andres Meeninger, nemlig, at dersom Cometen var en Planet-Stierne, maat-

(y) Dette er det samme, som vi nu omstunder sige om Cometerne.

maatte den befindes i Dyre-Kredsen, eller Zodiaco (z). For det tredie har de endnu derimod at sige, at dersom Cometen var en Stierne eller et himmelsk Corpus, da kunde man aldrig see en Stierne derigiennem, men igiennem Cometerne lader sig Stiernerne tilsyne, ligesom igiennem en tynd Skye, og heraf vil de da slutte, at Cometer ikke ere Stierner, (sidera) men ikkun en subtil og flygtig Lysning.

Naar man nu betragter, hvad Apollonius Myndius her har skrevet, og hvad der er bleven fremført imod ham, saa er det klart nok, at den heele Dispute bestaaer ikkun i en Ord-Krig eller Æquivocation. Den første har ved Cometer forstaaet de Cometer, som vi nu omstunder kalde Corpora cœlestia; de andre derimod have forstaaet derved saadanne Phænomena, som vi kalde et Nord-Lys, hvilket er ikke andet end en tynd og flygtig Damp, hvorigiennem Stiernerne sees, som i den første Part af dette Skrift er vidtløftig bleven omtalt.

§. 27.

Zenon, som var Senecæ Landsmand, er af Artemidori Tanker, at de store Luft-Skin og Cometer foraarsages, ved det at mange Stierner sammenløbe og blande deres Straaler tilsammen med hinanden.

§. 28.

Af alt dette, som vi tilforn har talt om, seer vi, at de Græker have havt tre slags Meeninger om Cometer; og at nogle have holdet fore, at Cometerne alleeneste bestaaer i et Lys, som Stiernerne foraarsager, naar de komme sammen; andre igien sige, at Cometerne ere virkelige Stierner, der have sit bestandige Løb, og efter mange Aars Forløb lade sig see, alt efter deres Løbs adskillige Beskaffenhed. For det tredie meener nogle, at Cometerne ere vel virkelige skinnende Corpora, men ikke af den Beskaffenhed, at man kand kalde dem Stierner, eller evigvarende Himmeltegn, fordi de ere ubestandige og i en kort Tiid forsvinder. (Seneca Libr. 7. de Quæstion. nat. Cap. 19.)

I denne sidste Meening (siger hand Cap. 20. 21.) vare og de fleeste

(z) Hvilket var Aristotelis Argument, som tilforn er sagt, nemlig: at alle Planeter have deres Løb inden for Zodiacum.

Romerske Philosophi, efterdi der loed sig see paa Himmelen adskillige slags Ild eller Lysninger at antændes, saa at undertiden syntes Himmelen at staae i Brand; undertiden saaes Flammer og Luer at udskyde lange og hvide Straaler fra sig, og atter igien blev seet store Ild-Fakler at flyve. Og disse Philosophi holdte Cometerne for at være af den samme Materie, som Bielker, Fakler (trabes, faces) og alle saadanne skinnende Phænomena, og at genereres og virkes paa een og den samme Maade udi den tykke og dampefulde Luft (Atmosphæra); og at de loed sig see meestendeels i Norden, det kom af den Aarsag, fordi Luften der er meest tung og tyk. Dette var Posidonii og andre Romerske Philosophi deres Meening om Cometer; thi de kaldte alle slags Lysninger paa Himmelen med det almindelige Navn Cometer. Men Seneca i denne Post, hvad Cometerne angaaer, var af en anden Meening; thi hand holdt ikke Cometerne for en Ild, som antændtes og igien udsluktes, men at de havde stedse været til i Naturen lige saa længe som de andre Stierner.

Dette beviser hand (Cap. 22. og 23.) af tvende Cometer, som i hans Tiid ere observerede, hvilke hand siger havde en Gang eller Omlob, ligesom Stiernerne pleye at have, og det kunde ikke være nogen saadan Ild, som de andre kalde Cometer, hvilken snart antændes og snart forsvinder, og her neden i Luften er tilsyne, og, ligesom Luften, er ustadig i mange Maader og foranderlig; thi snart er den fuld af Skyer, snart klarer det op igien, undertiden er den stille, undertiden i stærk Drift og Bevægelse, saa kunde det ikke være mueligt, at de to omtalte Cometer, der havde deres stadige Omlob, og vare i lang Tiid tilsyne, have været en Ild, der var antændt i Dampe udi Luften, der er et saa ustadigt Element og Væsen, at de i en Hast forgaaer, efterat den nu hisset, nu her blinker og flyver om udi en kort Tiid. Ydermere dersom disse Cometer havde været en Lysning eller Luft-Skin, da maatte de blive snart større, snart mindre tilsyne, ligesom andre Lysninger, som i Luften have sit Sted og Oprindelse, saaledes seer vi, at Fakler, Bielker, Lynet, Stierne-Skud ere foranderlige baade i deres Figur og Størrelse, snart fremskinne, og strax udslukkes de igien. Cometerne derimod ere ikke saa foranderlige, ikke heller udslukkes de, men gaaer os efter Haanden af Sigte.

§. 29.

§. 29.

Hvad Aristoteles har sagt, som synes at være imod Senecæ Meening, nemlig: at en Comet ikke kunde være nogen Planet eller vankende Stierne, fordi der er kun 5. Planeter, som have deres Gang inden for Zodiacum; til dette svarer Seneca (Cap. 23. 24. 25. 26.) paa denne Maade, og sporger: Hvem kand sætte et vist Maal og Grændse, hvor vidt eller hvorledes Stiernernes Løb skal være, og hvo vil indslutte GUds Gierninger i saa trangt et Rum? Nemlig de 5. Planeter have deres diverse Løb fra hinanden, hvorfore kunde der da ikke være andre Stierner, som kunde have et andet særdeles Løb? Skulle man vel troe, at i denne store Verdens Bygning, hvor man seer utallige mange Stierner at pryde Himmelen, fandtes ikkun 5. Planeter beskikkede til at løbe omkring, og alle de andre derimod at staae stille og ubevægelige? Vil nogen sporge: Hvorfore man ikke har seet andre Stierners Løb, saavelsom de 5. Planeters? da vil jeg hertil svare: Der ere mange Ting, som vi tilstaaer at være til, men hvordan de ere, vide vi ikke. Hvad Under er det derfore, at Cometerne, som ere Stierner, der saa sielden kommer til Syne, deres Gang er os endnu ubekiendt, at vi ikke vide, hvor de begynder eller ender deres Løb, efterdi de have saa lang og vidtløftig Vey at løbe, forend de komme tilbage igien? Det vil engang i fremtiden skee, at de Ting, som nu ere ubekiendte, skal udi lang Tiid herefter ved Efterkommernes Fliid og Arbeyde blive opdagede. Et Menneskes Alder er ikke tilstrækkelig nok til at undersøge og udforske saadanne store Ting, omendskiønt hand kigede Stierner sin gandske Livs Tiid. Der skal engang komme den, som skal demonstrere, paa hvad Sted paa Himmelen Cometerne have deres Løb, og hvorfore de gaae saa langt fra de andre Stierner, item hvor store og hvordan de ere. Vi faaer imidlertid at være fornøyet med de Ting, som hidindtil ere opfundne; Efterkommerne faaer ogsaa at hielpe noget til Sandheds Oplysning.

En anden Objection, som kunde giores, nemlig, at man kand see Stiernerne, som ere langt borte, igiennem Cometerne, men igiennem Stiernerne kand man ikke see en anden Stierne, som staaer høyere, altsaa skulle en Comet ey være en Stierne. Herimod svares, at Cometens

tens Hoved er en Stierne, hvorigiennem man ikke kand see, men at Halen er en tynd Lysning, hvorigiennem Stiernerne sees.

§. 30.

Hernæst ville vi see, hvad Plinius herom i hans Historia Naturali taler. Denne Author (Libr. II. Cap. 25.) beretter, at Cometerne efter nogles Meening ere stedsevarende Stierner, og har deres Omløb paa Himmelen, og ikke kand sees, forend de ere komne langt fra Solen; men at andre derimod meene, at de have deres Oprindelse af Dampe, der opstige af Jorden, som antændes, og igien ved Ildens Kraft fortæres.

De adskillige Couleurer og Figurer, (siger hand i det følgende 61. Cap.) som sees i Cometerne, forandres ligesom Ilden, der i dennem optændes, er stærkere eller svagere.

§. 31.

Saa vidt gaaer nu de gamles Meeninger om de brændende Meteora, som sees i Luften eller paa Himmelen, i Henseende til deres naturlige Oprindelse, hvoraf vi mærker, at dem har feylet paa Observationer, og at de i den Sted har betient sig meestendeels af Gisninger og Hypotheses til at forklare disse Tings naturlige Beskaffenhed. For det andet mærker vi og, at de af samme Aarsag har confunderet Comet-Stierner med alle andre Luft-Skin, som genereres udi Atmosphæra eller Veyrdampen. Dog ere nogle iblant dem, som have vidst ligesaavel som vi nu omstunder, at Cometerne vare himmelske Corpora eller Stierner, der havde deres reguliere Omløb iblant Stiernerne; men det synes, som de forvilder sig udi det Navn Comet, hvilket de fleeste have taget i den Meening, at det var en Lysning, som udbredde sig i mange Straaler udi Enderne eller i de yderste Kanter, og derfor, naar man vil forstaae dem ret, da maa distingueres imellem de Elementariske og himmelske Cometer, og bliver da det første slags Cometer intet andet end saadanne ustadige Lysninger og Luft-Skin, som genereres i Luften af den adskillige Damp, der opstiger af Jorden. Det sidste slags derimod, som Apollonius Myndius og nogle fleere af de gamle Græker kalder Cometer,

meter, er det samme, som nu omstunder under det Navn af Comet er bekiendt.

Overalt kand heraf sluttes, at hvad de Grækiske Philosophi angiver at være Oprindelsen og Aarsagen til alle skinnende og brændende Phænomena, hvoriblant ogsaa forstaaes de, som vi kalde Nord-Lysene, falder derpaa ud, at adskillige subtile Dampe og Exhalationes opstiger af Jorden op i Luften, hvor de fordeele sig undertiden i større, undertiden i mindre Quantitet, og mange slags Figurer, nu paa et, nu paa et andet Sted antændes, da præsentere de adskillige slags Phænomena, som ere forunderlige udi deres Skikkelse og Skabning.

Dette maa da være nok sagt om de gamle Grækers Meeninger, som de have havt om saadanne Tings naturlige Aarsager; og alt dette kand tiene til et Beviis paa, at i gamle Tider ere og fundne nogle, som have vidst paa en fornuftig Maade at beskue og raisonere over GUds Gierninger i Naturen, hvilke bleve forfulgte og bespottede af den gemeene Mand, og deres Afgudiske Lærere, som forvendte saadanne Phænomena og Luft-Skin til daarlige Spaadoms Tegn, og dreve Afguderie dermed, som nu herefter skal vises.

Det III. Cap.

Om forskrækkelige Himmeltegn, som de Romerske Pontifices og Augures hos Hedningene forklarede at være Advarseler om deres Guders Hevn og Vrede.

§. 32.

Her vil vi nu begynde fra de gamle Romeres Tider, eftersom deres Historier ere os best bekiendte, og vi have fra dennem faaet adskillige Lærdomme, som deres Afgudiske Pontifices eller ypperste Præster og Spaamænd have paafundet. Den bekiendte Romerske Skribent Livius, som fortæller om det Romerske Riges første Stiftelse og Hovedstadens Roms første Grundvold, giver os derom følgende Underretning:

Da Rom var funderet, og af den første Konge Romulo havde faaet sit Navn, og efterat den, imedens fornævnte Konge Romulus levede, var paa en sær Maade ved adskillige ugudelige og vilde Mennisker peupleret, som ikke vare vandte til andet end Roven og Plyndren, blev hans Efterkommer i Riget, Numa Pompilius, den anden Konge i Rom, betænkt paa at bringe Indbyggerne og hans Undersaattere til bedre Skik, og Lydighed, hvortil hand meente det bedste Middel at være, naar hand bragte dem derhen, at de havde Guder at frygte for, hvis Hevn og Vrede de maatte forskrekkes over, om de foretoge noget imod de Bud og Befalninger, som hand paalagde dem at efterleve. Hand stillede sig derfor an, som hand om Nætterne havde Samtale og Omgiængelse med en Gudinde, der kaldtes Ægeria, og at hand af hende blev underrettet om, hvorledes Guderne ville dyrkes og æres, samt at hand efter denne Gudindes Raadføring skulle beskikke de Præster og andre Betientere saa vel af Mands- som Qvindes-Personer, hvilke hun sagde ham, at Guderne bedst behagede. Den gemeene Mand, som forhen var forblindet, og opdragen i det Hedenske Afguderie og Overtroe, var ham en let Sag ved saadanne Foregivende at indtage, heldst siden de vare vilde og vankundige Mennisker, der ikke vare vante til andet end Kriig, Mord og Plyndren, og de troede blindt hen efter deres Spaamænds Formaning og Digt, at deres Afguder raadde for all deres Velfærd og Lykke; og for desmeere at bestyrke dem i denne deres Overtroe og Blindhed, betiente de sig af adskillige usædvanlige Hændelser, som i Naturen forekommer, hvilke de udlagde til at være Jertegn og forskrækkelige Prodigia, som Guderne lode skee for at vise dem den overhængende Straf og Ulykke, de havde besluttet at paaføre dem, naar de ikke fandtes villige til at følge deres Konges Love, og Lærernes Erindringer og Paamindelser (a). Dette var nu Fundamentet til deres Religions Forbedring og Indretning, som Numa Pompilius havde foretaget sig at giøre; hand beskikkede derpaa fleere Augures, (Spaamænd) og Pontifices med fleere, som skulle forestaae Gudernes Tieneste; hvad disse har været for slags Mænd kand man let slutte af deres Forklaringer og Udtolkninger, som

(a) Mueligt, at den Latinske Poët Petronius Arbiter har havt Hensigt til denne Afgudiske Religions første Stiftelse i Rom, naar hand in fragment. siger:

> Primus in orbe Deos fecit timor: ardua cœlo
> Fulmina cum caderent, discussaque mœnia flammis,
> Atque ictus flagraret Athos.

som de giorde, naar en eller anden Lysning paa Himmelen loed sig see, item, naar et Monstrum eller vanskabt Creatur, eller andre usædvanlige Ting blev seet eller hort, hvilket de altsammen giorde til betydelige Tegn og Advarseler, som kom fra Guderne, for derved at sætte det gemeene Folk i Angst og Banghed, og saaledes fik de da Anledning til at digte en Forklaring, hvad Gudernes Meening og Villie var, og at paalegge Skat og Contribution til at bekoste de Gaver og Foræringer, hvormed Guderne skulle blive forsonede og tilfredsstillede, og de afgudiske Præster selv kunde have noget at leve af.

§. 33.

Her vil jeg nu forbigaae alle andre slags Mirakler og Prodigia, som disse afgudiske Præster havde at bestille med, og alleene blive ved mit Forsæt at tale om de forskrækkelige Himmeltegn, som de giorde af adskillige slags skinnende Meteoris, som saaes i Luften, og vare dog ikkun naturlige.

Cicero forklarer os Oprindelsen til saadanne Prodigia og Spaadoms Tegn, og siger derhos af hvad Aarsag de udi Italien vare meere og oftere end paa andre Steder tilsyne, nemlig fordi Luften var der tykkere, saa loed sig der mange usædvanlige Ting tilsyne saa vel paa Himmelen som paa Jorden, hvilke havde sine visse Betydninger, og derfore bleve de kaldede Spaadoms Tegn (b).

Vi finder hos den Historiske Skribent Livius i hans 21de Bog meldet om, at om Vinteren i Italien, da Hannibal havde holdt Feltslag med den Romerske Consul Sempronius, blev i Rom seet mangfoldige

 Tegn

(b) Cic. de Divinatione Libr. I. cap. 42. Ægyptii & Babylonii in camporum patentium æqvoribus habitantes, cum ex terra nihil emineret, qvod contemplationi Cœli officere posset, omnem curam in siderum cognitione posuerunt. Etrusci autem qvod religione imbuti studiosius & crebrius hostias immolabant, extorum cognitioni se maxime dediderunt, qvodque propter aëris crassitudinem de cœlo apud eos multa fiebant, & qvod ob eandem causam multa inusitata partim e cœlo, alia ex terra oriebantur, qvædam etiam ex hominum pecudumque conceptu & satu, ostentorum exercitatissimi interpretes exstiterunt, qvorum qvidam vim, ut tu soles dicere, verba ipsa prudenter a majoribus posita declarant, qvia enim ostendunt, portendunt, monstrant, prædicunt, ostenta, portenta, monstra, prodigia dicuntur.

Tegn paa Himmelen, hvoriblant og saaes et Skin, som lignede et Skib. En anden Tiid, da Hannibal overfoer Italien med Krig, horte man atter Tidender fra mange Stæder tillige om Spaadoms Tegn, som vare seet, og iblant andre dette, at paa et Sted saae man en Ild ved Hävbredden, paa et andet Sted saae man hisset og her store Aabninger paa Himmelen, og store Luer deraf at fremskinne, paa det tredie Sted syntes Himmelen ligesom at staae i Brand. Disse og mangfoldige andre Himmeltegn, som da blev seet, bleve holdne for saa vigtige og betydelige, at der blev anordnet af Øvrigheden, at man skulle ofre adskillige kostbare Gaver til Guderne, og derhos paabudet tre Bededage, paa hvilke skulle giøres Bøn ved alle Gudernes Altere efter den Hedenske Skik; samme Tiid blev og besluttet, at til deres ypperste Afgud Jupiter skulle ofres en Gave af 50. Pund Gulds Værdie, Minerva og Juno skulle have et Kunstverk af Sølv, og at der til Gudinderne paa de andre Stæder iligemaade store Skienk og Gaver skulle gives. Desligeste skulle ogsaa alle Fruentimmer, hver efter sin Formue, give Penge til at forsone deres Guder med. Og imedens nu den Romerske Consul var occuperet, og havde at bestille med Gudernes Forsoning, rykkede Hannibal ud af sin Vinter-Leyr.

§. 34.

Dette foregaaende Exempel har jeg af Livio alleene fremsat, for det første til at vise, hvorledes den Romerske Øvrighed og de afgudiske Præster fordum betiente sig af saadanne Prodigia eller Himmeltegn til at samle Penge til deres Afguds-Templer og Altere, og vi seer heraf videre, at disse Himmeltegn, der beskrives, som Aabninger i Luften med udskydende Flammer, og flere Luft-Skin, som Livius her har meldet om, have intet andet været, end saadanne naturlige Phænomena, som gemeenlig om Vinteren i vore Tider har ladet sig see i Italien, og findes i den første Part Cap. 4. beskrevne. Men nu vil vi her faae videre at høre, hvorledes de Romere fra ældre Tider af, saa vidt vi af Historierne kand finde, have beskrevet saadanne Lysninger, som ere i deres Tider seet, og hvorledes de have udtolket deres Betydninger; hvorved vi merker dette, at naar noget saadant skinnende Syn er seet i Luften, have de strax antaget det for et Prodigium, der forestillede enten Spyd, Sværd,

Brand,

Brand, eller andre saadanne forskrækkelige Ting, og hvad ulykkelig Hændelse samme Tiid har tildraget sig, særdeles udi Krigs-Tider, eller i andre Maader, som holdes for store Lande-Plager, ere gemeenligen af de gamle Skribentere antegnede og hosføyede, ligesom saadanne Himmeltegn forud skulle have betegnet, at nogen ulykkelig Hændelse skulle paafølge, og var af deres Guder først saaledes betegnet og besluttet.

§. 35.

Julius Obsequens en Romersk Skribent, som man holder for at have levet i det fierde Seculum efter Christi Fødsel, har skrevet en Bog de prodigiis, hvilken Lycosthenes siden har forbedret og continueret, og deraf giort en stor Kronike, som kaldes Prodigiorum & Ostentorum Chronicon, om hvilken udi Fortalen til den første Part er giort videre Forklaring. Af denne Kronike, som er sammendraget af mange gamle Latinske og Grækiske Skribenteres Bøger, vil jeg her fornemmelig benytte mig i besagde mit Forehavende, og deraf fremsette saa vidt, mig synes fornødent at være, som følger:

I det Aar 251. fra Roms Fundation at regne blev seet langt ud paa Natten gloende Spyd, som man pleyer at bruge i Strid, hvorpaa skeede et fiendtlig Indfald i de Romeres Lande, og da tabte den Romerske Consul Posthumius et stort Feltslag, hvilket skulle være Betydningen af besagde Prodigium eller Himmeltegn. 502. for Christi Fødsel.

Aar 288. blev Himmelen seet at brænde, og da var i dette Aar en stærk Pest iblant Mennisker og Qvæg. 465. for Christi Fødsel.

Aar 290. saae man en forskrækkelig Ild paa Himmelen, og mangfoldige andre forunderlige Tegn vare tilsyne, som meenige Mand i Rom skrækkedes ved, og havde da den Romerske Borgemester Furius liden Lykke i Krigen, dog var den anden Borgemester Posthumius udi sit Felttog lykkeligere; og for at afvende den Skræk, som var kommen den gemeene Mand paa, blev anordnet tre 463. for Christi Fødsel.

tre hellige Dage, udi hvilken Tiid alle Afgudernes Templer bleve opfyldte med Mænd og Qvinder, som bade til deres Guder om Fred; Aaret derefter var en grum Pest udi den Bye Rom.

461. for Christi Fødsel. Aar 292. blev Himmelen igien seet at staae i Brand, og en Koe befandtes at tale, da kom Fienden, og ville overrumple Rom, men bleve med stor Forliis afslagne; de Volsci bleve samme Aar nesten gandske udryddede.

223. for Christi Fødsel. Aar 530. saae man Himmelen atter at brænde i Toscanien, (Tuscia) og om Natten blev seet et meget klart Skin at frembryde paa Himmelen. I det samme Aar bleve de Gallier overvundne af de Romere, hvilket ogsaa skeede det næst efterfølgende Aar.

217. for Christi Fødsel. Aar 536. saae man udi Rom Lysninger ligesom Skibe paa Himmelen; et andet Sted udi Italien faldt skinnende Lamper ned af Himmelen; endnu et andet Sted syntes Himmelen at staae i Brand. Samme Aar overfaldt Hannibal Etrurien, (Florentz) og de Romere bleve udi et blodigt Slag overvundne.

Vi finder ydermere paa adskillige Tider paa Himmelen at være seet mange slags lysende Meteora, hvilke Julius Obsequens og efter ham Lycosthenes opregner, saasom Fakler, Spyd, Vaaben og mange slags Gevær, og i sær i det Aar 103. for Christi Fødsel skal i Italien være seet paa Himmelen tvende Armeer, som kom fra Østen og Vesten imod hinanden at stride, og de, som kom fra Vesten, bleve slagne. Herom taler Plinius saaledes: Der fortælles, at der er bleven hort et Vaaben-Brag og Trompeters Lyd af Himmelen i den Cimbriske Krig, hvilket ogsaa tit baade for og siden den Tiid skal være hort. Men da Marius tredie gang var Consul i Rom, blev paa nogle Stæder udi Italien seet tvende Armeer, som stødte sammen fra Østen og Vesten, og at de, som kom fra Vesten, tabte Slaget (c).

§. 36.

(c) Plin. hist. Natur. Libr. 2. Cap. 57. Armorum crepitus & tubæ sonitus auditos e cœlo Cimbricis bellis accepimus, crebrosque & prius & postea. Tertio vero Consulatu Marii spectata arma cœlestia ab ortu occasuque inter se concurrentia, pulsis, qvæ ab occasu erant.

§. 36.

Jeg vil nu ikke her vidtløftigen anføre, hvad man ellers af Historierne kunde samle om adskillige saadanne smaae Luft-Skin, som Tiid efter anden have ladet sig see og i Kronikerne findes antegnede; thi det kand enhver, som har Lyst til at læse det, finde hos Frobesium i hans Bog om Nord-Lyset, som jeg tit tilforn har citeret, Exempler nok paa. Men derimod vil jeg her ikkun anføre, hvad som jeg finder at være af de gamle Skribentere beskrevet, som noget merkeligt og betydeligt Prodigium, paa det vi deraf kunde see, hvad Overtroe de gamle Romerske Hedninger i Almindelighed have havt om saadanne Himmeltegns Betydninger.

Jeg har tilforn talt om Cometerne udi det andet Cap., at Seneca siger, at de Romere, efter endeel Grækers Maade, holdte alle Lysninger for Cometer, og at de gave dem adskillige Navne efter deres differente Figur og Skikkelse; men i sær blev den kaldet Comete, som var stor og rund, og skiød Straaler fra sig runden omkring, hvilken Plinius holder for at være et græsseligt Himmeltegn, og taler derom saaledes: En Comet er de fleeste Tider et forskrækkeligt Syn, og som har kostet os dyrt at sone, saasom det skeede, da Octavius var Consul, og igien, da Pompejus og Cæsar førte indbyrdes Krig imod hinanden (d). Merkeligt er det, at Plinius dog derhos beretter, at en Comet bliver tilbedet og æret paa eet eeneste Sted i Verden, som er i Templen til Rom, hvilken Comet Kæyser Augustus holdt for at have betegnet ham en stor Lykke (e).

Endnu taler Plinius om et slags Blodrøde Skin paa Himmelen, hvilke hand afmaler som det forskrækkeligste Syn for Menniskens Øyne, og at det til anseende er ligesom en Ild, der nedfalder paa Jorden, saadant blev seet, da Kong Philippus overfaldt Grækerland med Krig Aar 347. før Christi Fødsel (f).

§. 37.

(d) Plin. hist. Natur. Libr. 2. cap. 25. Cometes terrificum magna ex parte sidus, ac non leviter piatum, ut civili motu Octavio Consule, iterumque Pompeji & Cæsaris bello.

(e) Plin c. l. Cometes in uno totius orbis loco colitur, in templo Romæ, admodum faustus Divo Augusto judicatus ab ipso.

(f) Plin. hist. Natur. Libr. 2. cap. 27. Fit & sangvinea species, & (qvo nihil terribilius morta-

lium

§. 37.

I hvorvel Plinius her hosføyer de ulykkelige Hændelser, som tildroge sig, da de bemeldte Phænomena lode sig see, saa giver hand dog strax dervaa sin Meening derom tilkiende, som gaaer derhen, at saadanne Ting skeer naturligen paa visse Tider, og at de ikke ere Forvarseler for nogen paakommende eller paafølgende Ulykke, hvilket dog de fleeste holdte for at have sine visse Betydninger og Aarsager, men hand derimod siger, at saadant er kun en Digt, som spitsfindige Gemytter paafandt, og siger ydermeere, at saadanne ulykkelige Hændelser have tildraget sig, ikke fordi der har ladet sig see et eller andet usædvanligt Syn paa Himmelen, men saadant Syn er indfalden paa de Tider omtrent, da een eller anden Ulykke haver hændet sig (g). Hvoraf man slutter, at Plinius ikke selv har havt den Overtroe om Spaadoms Tegn, men hand fortæller det ikkun, som en Historicus, hvad i Almindelighed blev troet iblant Folk. Det samme finder man hos Seneca, og andre gamle Romerske Skribentere, som iligemaade have havt langt andre Tanker, saa det var ikkun den gemeene Mand og deres Lærere, som vare nedsiunkne i denne blinde Superstition og Overtroe.

§. 38.

De gamle Latinske Poeter har ey heller forglemt at røre ved denne Materie i deres Vers, i sær Virgilius (h), Lucanus (i), Silius Ita-

lium timori est) incendium ad terras cadens inde, sicut Olympiadis centesimæ septimæ anno qvarto, cum Rex Philippus Græciam quateret.

(g) Plin. c. l. Hæc ego statis temporibus naturæ, ut cetera, arbitror existere, non ut plerique variis de causis, qvas ingeniorum acumen excogitat, qvippe ingentium malorum fuere prænuntia. Sed ea accidisse, non qvia hæc facta sunt, arbitror; verum hæc ideo facta, qvia incasura erant illa.

(h) Virgil. Georg. Libr. I.

Non alias cœlo ceciderunt plura sereno
Fulgura, nec diri toties arsere Cometæ:
Ergo inter sese paribus concurrere signis
Romanas acies iterum videre Philippi,
Nec fuit indignum superis, bis sangvine nostro
Æmathiam & Latos Hemi pingvescere campos.

Virgil. Libr. 8. Æneid.

Arma inter nubes cœli in regione serena
Per sudum rutilare vident,

(i) Lucanus Libr. I.

Ignota

Italicus (k) og Claudianus (l), hvilke beskriver slige Luft-Skin som grumme Cometer med lange Blodrøde Ild-Straaler, som betyder Rigers og Byers Ødeleggelse, store Krige og Blods Udgydelse, stærke Stormvinde og ulykkelig Skibbrud.

§. 39.

Efterat vi nu have seet af disse foregaaende Exempler, hvad Tanker de Hedenske Romere havde om Himmeltegn, som de meente at være komne fra deres Afguder, saa vil vi hernæst kortelig bemerke, hvor ivrige de have været til at handthæve denne deres gamle Overtroe og Afguds-Dyrkelse.

Man skulle vel tænke, at efterhaanden, da det Romerske Rige voxte til, og udbredede sine Grændser saa vidt over Verden, og da der fandtes mange lærde og vel studerede Mænd iblant dem, der vare bedre oplyste i Naturens Kundskab, og de havde faaet Videnskaberne fra de gamle Græker, saa skulle ogsaa dette afgudiske og dumme hedenske Væsen blevet afskaffet, og igien en fornuftigere Guds-Dyrkelse iblant dem blevet

Ignota obscuræ viderunt sidera noctes,
Ardentemque polum flammis, cœloque volantes
Obliqvas per inane faces, crinemque timendi
Sideris, & terris mutantem regna Cometen.

(k) Silius Italicus Lib. I. Punicorum:
Crine ut flammifero terret fera regna Cometes
Sangvineum spargens ignem, vomit atra rubentes
Fax cœlo radios, & sæva luce coruscum
Scintillat sidus, terrisque extrema minatur.
Libr. 8.
Non unus crine corusco
Regnorum eversor rubuit lethale Cometes.

(l) Claudianus Libr. I. de raptu Proserpinæ:
Augurium qvalis laturus iniqvum
Præpes sangvineo dilabitur igne Cometes
Prodigiale rubens; non illum navita tuto,
Non impune vident populi, sed crine minaci
Nunciat aut ratibus ventos, aut urbibus hostes.
Paa et andet Sted:
Et nunqvam terris spectatum impune Cometen.

bleven indført; men det forblev dog ved den gamle Skik alt indtil Apostelens Pauli Tider, som hand udi hans Epistel til de Romere bebreyder dem deres store Blindhed og afgudiske Væsen, ja endogsaa efter Pauli Tider, da den Christelige Religion udi Italien var indført, og Theodosius Magnus regierede, hængte de endnu saa hart ved deres Afguderie, at da Magistraten efter Kæyserens Befaling ville afskaffe deres Spaamænd og Hedenske Afguds-Dyrkelse, satte den gemeene Mand sig derimod, og ville rebellere imod Øvrigheden, foregivende, at efterdi de havde befundet sig vel derved, og været lykkelige i 1200. Aar, fordi de havde dyrket deres Guder efter gammel Skik, saa ville de og derved forblive; men som Kæyser Theodosius siden loed fratage deres Præster og Templer alle deres Indkomster, blev da deres offentlige Afguds-Dyrkelse til intet giort, og efterhaanden gandske bortfaldt, og blev da ikkun nogle Levninger tilbage, som ved Traditiones bleve fortplantede hos Efterkommerne, hvorom vi nærmere i næstfølgende fierde Capitel skal handle.

Det IV. Cap.

Hvorledes den Hedenske Lærdom og Overtroe om forfærdelige Himmeltegns og Cometers Betydninger iblant de Christne er fortplantet.

§. 40.

At de gamle Romere fra Numa Pompilio, den anden Romerske Konge, af, og alt indtil Christendommens Begyndelse have holdet ved den Superstition og Overtroe om Himmeltegn og deres Betydninger, det har jeg udi det næstforegaaende Capitel viist adskillige Exempler paa; men hvorfra de Romere have faaet deres Lærdom, og hvoraf samme har sin første Oprindelse, det har jeg forbigaaet, saasom det er uvist, og intet tilforladeligt derom at berette. Der ere vel de, som meene, at saadant ved Traditioner fra Noæ Tider af er udspredt iblant hans Efterkommere; men denne Materie passer sig ikke paa dette Sted at afhandle, og findes vidtløftigen udført og forklaret af den berømte Gerhard.

Joh.

Joh. Vossius i hans Bog de origine & progressu Theologiæ gentilis. Af denne Author vil jeg her alleene dette korteligen berøre, nemlig, at hand formeener, den Hedenske Afguds-Dyrkelse, saavidt Aander (Spiritus, eller Dæmones) angaaer, er ved Tradition fra bemeldte Noæ Tiid fortplantet paa fire Maader: (1) Ved Superstition om Spøgelser. (2) Ved Orakler. (3) Ved Hexerie eller den sorte Kunst. (4) Ved Himmeltegn (ostenta seu prodigia).

Og endskiønt bemeldte Vossius er af den Meening, at der er meget iblant saadanne Ting, som har været lutter underfundige Menniskers, særdeles deres Afgudiske Præsters, Bedragerie, saa holder hand dog for, at der er noget deriblant passeret, saavel ved Spøgelser, som Mirakler, og iligemaade ved den sorte Kunst, som ikke af noget Menniske kunde practiceres eller i Verk sættes, men udfordrer en dybere Indsigt i Naturen til saadant at udrette, end noget Menniske er begavet med; og derfore nødes man til at statuere, at der ere Dæmones eller Engler til.

Den spidsfindige Italiæner Machiavellus har ogsaa iblant andet taget sig for at gruble paa denne Post, og i sær om Prodigiis og Himmeltegn, om de skulle have nogen naturlig Aarsag; Hand taler derom Libr. I. Disputationum cap. 34. omtrent saaledes: Man pleyer forud at kunde forkynde store Forandringer og Oprør, som skeer i store Kongeriger, og saadanne Spaadomme giøres af Prodigiis eller Himmeltegn, og eftersom deslige Spaadomme og Gisninger ere tit indtrofne, saa veed hand ikke, hvad hand skal sige derom, hvorfra saadanne Tegn komme, og hvoraf de have deres Oprindelse, med mindre man maaskee ville statuere, som nogle Philosophi sige, at Luften er fuld udaf Aander og Engler, som seer forud, hvad Ulykke Menniskene foreståaer og overhænger, og at de derfor af Medlidenhed og Medynk ved saadanne Tegn advarer Menniskene derom i Tide.

Men den gode Vossius og de Philosophi, som Machiavellus taler om, siger her intet andet om Englene, end hvad de Hedenske Pontifices og Augures sagde om deres Afguder og deres Prodigiis; thi disse sagde ligeledes, at saadanne Himmeltegn vare Gudernes Advarsel om deres paafølgende Straf og Vrede, som udi det foregaaende Cap. er viist.

§. 41.

Men at alt dette er en Superstition og Overtroe, som vi have faaet af Hedningene, eller rettere at sige, som Hedningene have fort ind med sig i Christendommen, og er bleven fortplantet indtil vore Tider, det synes gandske rimeligt og beviisligt nok; alleene med den Forandring, at i Steden for de Hedenske Afguder, som fordum troedes at udsende saadanne Tegn, er denne Forretning med at giore Spøgerier og Spectacler i Luften siden tilskrevet Englene og Dievlene, at skrekke Menniskene ved Prodigia og Himmeltegn; og altsaa vil jeg herfra begynde igiennem alle Secula med Exempler at vise, hvorledes de gamle Patres og Skribentere have afmalet saadanne Lysninger, som ere seet paa Himmelen, ligesom forskrekkelige Prodigia, der betyde adskillige Forandringer udi Riger og Regieringer, saavelsom store Lande-Plager, saasom Krig og Pestilentse, og andre ulykkelige Tilfælde.

§. 42.

Iblant de gamle Lære-Fædre, som levede ikke langt efter Christi Fødsel, taler Tertullianus om saadanne Himmeltegn, og siger, at de ere Advarsler om GUds overhængende Vrede. Augustinus, som levede sidst i det 4de og i Begyndelsen af det 5te Seculo efter Christi Fodsel, taler om en Ild-Skye, som blev seet over Constantinopel, hvilket Tegn hand ogsaa forklarer at være af GUd saaledes beskikket at skulle lade sig see til en Advarsel om GUds Vrede, i Fald Stadens Indbyggere ikke afstode fra deres Hedenske Afguderie, og antoge den Christelige Religion. Johannes Damascenus, som levede udi det 8de Seculo, udi hans Libr. 2. orthodoxæ fidei cap.7. siger om Cometer og slige Himmeltegn, at de ikke ere naturlige, eller skabte af Begyndelsen, men efter GUds Anordning paa visse Tider fremkomme, og genereres, og igien forgaaer og forsvinder, og saadanne Tegn, siger hand, skeer for at betyde store Herrers og Regenteres Dod og Undergang. Saaledes seer vi da, at Patres, hvoriblant Tertullianus og Augustinus, som begge havde været Hedninger, og vare omvendte til den Christelige Religion, have indført iblant de Christne den Lærdom, at Cometer og Himmeltegn skulle være Advarsler om GUds Vrede.

Socra-

Socrates, som levede først i det 5te Seculo, og var af en Hedning bleven en Christen Libr. 6. hist. Eccles. cap. 6. taler om en meget stor Comet, som var tilsyne Anno Christi 400. over Constantinopel, og strekkede sig alt ned til Jorden, hvis lige en tilforn var seet. Og denne Comet, siger hand, var beskikket til at betyde den store Ulykke, som Staden overhængde ved det Forræderie, som Gainas, en Gother, der var i Kæyser Arcadii Tieneste, stiftede, da hand havde i Sinde at overrumple Staden, og drage Riget til sig. Om denne samme Comet eller Himmeltegn taler ogsaa Zozomenus i hans Hist. Libr. 8. cap. 4.

§. 43.

At vi nu skal komme til disse Tegns Beskrivelser, hvorledes de ere blevne afmalede paa gammel Hedensk Viis, som forskrekkelige Krigs=Rustninger og Vaaben, da vil jeg her opregne nogle af den Samling, som findes udi Lycosthenis Kronike:

Aar 454. blev seet mange Himmeltegn: Udi Norden blev om Aftenen Himmelen rød, ligesom en Ild, og udi dette røde Skin saaes lange klare Straaler af Skikkelse som Spyde.

541. blev i Frankrig seet mange Himmeltegn, og en Comet loed sig see Paaske Hellig Dag, og Himmelen syntes at staae i Brand; samme Aar indfaldt Cosroës de Persers Konge fierde gang i de Romeres Lande, og blev igien af Belisario dreven tilbage.

556. den Tiid Medardus Biskop til Dornik, som af Paven er bleven indført iblant Helgenes Tal, og findes i Almanakkerne indført den 8de Junii, ved Døden afgik, da skeede en Aabning i Himmelen, hvoraf fremskinnede tvende Lys, som varede udi to Timers Tiid.

557. saaes nogle forunderlige Stierner og Fakler paa Himmelen, og samme Tiid indfaldt store Jordskælv og høye Vandfloder.

567. saaes gloende Spyd paa Himmelen, som betegnede de Longobarders Indfald i Italien.

570. saae man udi Italien gloende Krigshære paa Himmelen, og Blods=Udgydelse, og man hørte Trompeters Lyd af Himmelen. Paa denne Tiid faldt de Longobarder ind i Italien uden nogen Modstand.

 589.

589. Efterat en Comet havde ladet sig see en heel Maaned, døde mange Fyrstelige Personer.

597. saae man mange og forfærdelige Himmeltegn, som betydede de store Ulykker, som skulle komme fra Mahomed, der blev fød i dette Aar i Arabien; thi endogsaa i dette selvsamme Aar blev til Byzantium (Constantinopel) seet en forfærdelig Comet.

603. lød sig igien saadanne store Prodigia see, som aldrig tilforn havde været seet, som gave de tilstundende store Plager tilkiende; thi baade blev seet en meget klarskinnende Comet i September og November Maaned; der lød sig og see et Blod-rødt Himmeltegn af Skikkelse som et blodigt Spyd, og et klart Lys skinnede den heele Nat.

673. saaes en Regnbue og Ild paa Himmelen, der var saa forskrekkelig at see til, saa at alle Folk raabte og skreeg, at den yderste Dag var nu forhaanden.

735. blev seet en Ild paa Himmelen, og da er Rom af de Longobarders Konge bleven beleyret.

745. var en Comet tilsyne i Syrien, og derpaa fulgte en stor Pest.

763. blev Stierner seet at falde ned af Himmelen, af hvilket Syn og Mirakel Folk bleve saa forskrekkede, at de tænkte Verdens Ende at være nær; samme Aar var der saadan stærk Frost, at det Pontiske Hav frøs 30. Alen dybt, og der oven paa faldt 20. Alen høyt Snee (m).

778., 803., 808. blev seet store Krigshære paa Himmelen.

871. saae man Skyer paa Himmelen ligesom Krigshære at stride med gloende Spyd imod hinanden.

876. den 10. Augusti saaes en Comet, som havde et meer end sædvanligt brand-rødt Skin, og da ere mange Stæder blevet oversvæmmede af en hastig opkommende stor Vandflod.

905. i May-Maaned blev en Comet seet; strax derpaa giorde de Ungerer mange Indfald i Tydskland, og ødelagde mange Stæder.

930.

(m) Det synes urimeligt, at Søen kunde fryse saa dybt; thi af Erfarenhed veed man, at 1709. var fersk Vand ey frosset dybere end 2. Alen efter vor Danske Maal; og endnu meere urimeligt synes dette, da der er falden saa megen Snee oven paa Isen; thi Sneen forhindrer Frosten, undtagen, at der skulle være store Iis-Stykker sammendrevne og sammenfrosne til Iisbierge, ligesom i den Grønlandske Søe-længst mod Norden pleyer at skee.

930. den 25. Febr. blev i Frankrig seet blodige Krigshære i Luften, hvilket Syn varede fra Midnat, indtil Dagen begyndte at fremkomme.

941. blev udi Costnitz, som ligger øverst i Tydskland, i 14. Nætter efter hinanden seet Cometer paa Himmelen.

956. blev i Italien seet en forunderlig stoer Comet, som betegnede den Hunger og dyre Tiid, som paafulgte.

979. bleve gloende Krigshære en heel Nat igiennem seet paa Himmelen.

983. blev seet en Comet, paa hvilken fulgte Hunger, Pest og Jordskælv.

999. den 14de December hen ved Klokken 9. om Aftenen blev Himmelen aabnet, og der saaes ligesom et Fakkel med et langt Skin, som lysede ligesom Lynet, saa at man derved ey alleene kunde see de Ting, som laae paa Marken, men ogsaa de Ting, som vare i Huusene, og da denne Aabning forsvandt, blev Lysningen at see til som en Drage med et stort Hoved og Himmelblaae Fødder.

1058. blev nogle Dage seet en Comet i Pohlen, og strax derefter døde Kong Casimir.

1093. den første Augusti Klokken 1. om Natten blev seet et gloende Spyd at flyve fra Syden til Norden; samme Aar faldt Kong Vratislaus af sin Hest og døde.

1098. den 27. Septembr. blev Himmelen paa mange Stæder seet at staae i Brand om Natten.

1099. den 1ste Octobr. blev seet en Comet i 15. Dage, som kastede den største Ildstraale mod Østen, og den mindste imod Syd=Ost, og der loed sig og see andre Stierner, som skiøde Ildstraaler imod hinanden.

1101. var en forunderlig stor Comet tilsyne, hvorpaa fulgte mange Ulykker; Kong Erich af Danmark med sin Dronning Bothildis døde paa den Øe Cypern, da de vare paa deres Reyse til Jerusalem.

1104. skeede mange underlige Himmeltegn i Norden paa Himmelen;

len; man saae Himmelen tit at staae i Brand, mange Stierner faldt ned paa Jorden; der blev og seet flyvende Ildsluer, gloende Spyd, og brændende Fakler paa Himmelen.

1115. Paaske Høytiid skeede en stor Aabning paa Himmelen, hvoraf udbrød et klart Skin, hvilket varede en heel Time, og midt derudi saae man et Kors skinne som Guld.

1116. blev om Natten paa Himmelen seet Krigshære, som bredde sig ud fra Norden til Østen; dette Syn varede langt ud paa Natten, og var et forskrækkeligt Spektakel.

1157. blev seet mange store Himmeltegn i Norden paa Himmelen, at see til ligesom Blod-røde Ildsluer, da Kong Knud, Kong Valdemar den stores Søn, stridede med sine Frender Sven og Valdemar om Kongeriget.

1211. blev i May-Maaned seet en stor Comet i Pohlen, som varede udi 18. Dage, og havde sin Betydning om tilkommende Ting.

1223. blev seet en grum Comet udi gandske Frankenland (Francia).

1255. blev i Engelland seet en stor Comet.

1307. loed sig atter see et stort Feltslag i Luften sidst i Februarii Maaned.

1352. loed sig i December Maaned en Comet tilsyne i Norden, og da den var forsvunden, fulgte derpaa stærke Stormvinde, og der blev seet en brændende Bielke at fare frem paa Himmelen.

1353. og 1354. blev der atter seet forskrækkelige Ildsluer paa Himmelen udi Syd-West efter Soelens Nedgang.

1446. den 27. Januarii blev udi Zopfingen, Lenzborg, Sursee, Araune om Natten seet en klar Lysning saa klar som Dagens Lys, hvilken varede en Times Tid, da det imidlertid var en heftig Storm, og loed sig høre en stærk Torden med Blinken, som Lynet; strax derpaa igien blev det mørkt.

1453. blev udi en Bye i Frankrig, da Dagen gik under, seet en stor Mængde af Hunde fare frem i Luften, efter hvilke fulgte adskillig Tros og Bagage, dernæst kom Fodfolk, som vare let bevæbnede, og siden Strids-

Stridsmænd med Spyd og Skiolde, og Ryttere, ligesom Esquadron-Viis efter hinanden, og vare opstillede i en stor Slagt-Ordning; og dette Syn varede hen ved tre Timers Tiid. Saadant skeede, forend Tyrken indtog Constantinopel.

1478. blev paa mange Stæder udi Svisserland seet Krigshærer i Luften, som holdte Feltslag imod hinanden.

1491. loed sig en Comet see, hvorpaa fulgte Pest iblant Qvæget.

1500. omtrent midt i December Maaned blev i Pohlen udi 18. Dage seet en skrækkelig stor Comet i Norden paa Himmelen, og i dette samme Aar ødelagde Tartarerne Rusland og Pohlen.

1520. blev til Erfurt seet en forfærdelig brændende Bielke eller Ildstytte, som skiød sig ned til Jorden, og opbrændte mange Ting, siden trekkede den sig op i Luften igien, og satte sig i en synderlig Figur og Skikkelse.

1527. den 11te Octobr. Klokken 4. om Natten blev ved Rhinstrommen seet en forskrækkelig Comet, som varede 1. og en fierdedeel Time, den opsteg fra Østen omkring til Vesten, dog var den klarest i Norden. Den var umaadelig lang, og af Blod-røde og brand-gule Farver; den øverste Spids af Cometen bukkede sig krum, som en Arm, med et meget stort Sværd i Haanden, ligesom den var færdig at hugge til. Paa Spidsen og begge Siderne af Sværdet vare tre Stierner af usædvanlig Størrelse. Fra disse Stierner udstraalede lange sorte Strimer, ligesom Haler udaf Haar. Paa Siderne udskiode sig smaa og lange Ild-straaler ligesom Spyd, som vare saa røde som det bare Blod, og imellem disse Ildstraaler og gloende Spyd vare Mennisker til syne med fæle Haar og Skæg, og sortagtige, som en mørk Skye, og over dette Syn blev der saa stor Skræk iblant Folk, at mange, som saae dette, havde nær død af Skræk.

1538. saae man paa adskillige Stæder i Tydskland bevæbnede Stridsmænd, døde Legemer og Gevær paa Himmelen; men imod Østen blev seet en meget stor Stierne, som udskiød Blod-røde Straaler af sig; nær ved Stiernen var og et Blod-rødt Kors, og en Standart saaes at flyve omkring i Luften.

1540. blev en Comet seet, som foraarsagede en mægtig tør og heed Sommer.

1540. den 3die Januarii blev udi Hamborg om Aftenen seet et forunderligt Syn paa Himmelen, og derpaa fulgte en nye Sygdom, hvoraf mange Folk døde (n).

1547. blev i Svisserland seet to Krigshære, og ligeledes to Løver, som bidedes stærk tilsammen, indtil den eene rev Hovedet af den anden; samme Tiid blev og seet et langt hvidt Kors udi Luften.

1548. den 10de Februarii blev der i Saxen seet Ild at falde ned paa nogle Landsbyer. Item saaes i Qvedlingburg to Krigshære at holde et hidsigt Feltslag med hinanden, og derforuden blev og seet adskillige andre slags Prodigia i Luften.

1551. den 28. Januarii saaes skrekkelige Ildsluer paa Himmelen.

1554. blev den 24de Julii i Ober-Pfaltz Klokken 10. om Aftenen seet tvende Mænd udi Harnisk, som sloges med hinanden, hvoraf den eene blev overvunden, og den anden satte sig ned paa en Stoel og broutede af sin Manddoms Gierning, indtil de begge forsvandt i Luften.

1554. den 5te Augusti Klokken 9. om Aftenen ved den Bye Stolpe blev i den Sydre Kant paa Himmelen seet Stridshære tre gange at holde Feltslag med hinanden med stort Skrig, og hver gang Slaget var til Ende, udbrod store Luer, som skiulte Krigshærerne.

1556. blev udi Februarii Maaned paa Himmelen seet to Krigshærer, som sloges med hinanden.

1556. blev til Custrin udi Mark Brandenborg utallige mange Ildsluer seet paa Himmelen, og midt paa Himmelen saae man brændende Bielker.

§. 44.

Disse foregaaende Beretninger om Cometer og Himmeltegn har jeg udsamlet af Lycosthenis Chronicis prodigiorum. Jeg veed vel, at adskil-

(n) Dette eene Exempel er udtagen af Vesphalii Monum. Cimbrorum & Megapolensium Tom. 2. p. 1403., da alle de andre ere udskrevne af Lycosthenis Chron. prodigiorum.

adskillige ikke ere tilfreds med denne Authors Chronologie, saavidt de anførte Aarstal angaaer, men det giver her hverken til eller fra, om hand ikke saa just kommer overeens med andre Kronike-Skrivere udi Registeret over Tiden; og lad være, at hand har taget feil paa endeel Steder udi Aarstallene, saa er det ikke Spørsmaal just i hvad Aar og paa hvilken Dag et eller andet Prodigium er bleven seet, men det er mig nok ikkun her at viise, hvorledes saadanne Lysninger, der have ladet sig see paa Himmelen, ere blevne stedse fra de Hedenske Tider af beskrevne som forskrækkelige og forfærdelige Tegn, der have nogle visse Betydninger, hvoraf man her for det første kand see, at den Hedenske Superstition i denne Post iblant de Christne er bleven fortplantet indtil Lycosthenis Tider, som levede midt udi det 16de Seculo efter Christi Fødsel.

§. 45.

Udi dette 16de Seculo og videre indtil vore Tider har og denne samme Beretning og Overtroe om forskrekkelige Cometer og Himmeltegn og deres Betydninger holdet ved, som nu videre ved nogle Exempler skal blive beviist.

Vor berømte Danske Historiske Skribent Arild Hvitfeld udi hans Danske Kongers Kronike fortæller, at udi Christiani 3tii Tiid Aar 1556. blev om Vinteren seet en stor Comet med et forfærdeligt Riis og Straaler. Og denne Comet, siger hand, betydde uden Tvivl den store Plage over Lifland af Muskoviterne.

1560. har man seet forfærdelige Phænomena i Luften udi Ditmarsken; det syntes, ligesom Himmelen aabnede sig, og to Krigshære sloges imod hinanden. I Begyndelsen blev Folk meget forskrækket ved denne Syn, faldt paa deres Knæe, og bade til Gud, thi de holdte for at den yderste Domme-Dag var forhaanden. Men da man i de efterfølgende Aar blev vant til at see fleere saadanne Phænomena, og merkede, at det var naturlige Lysninger, som Skipperne pleyede at kalde Nord-Lys, gave de sig tilfreds, og forundrede sig ikke meere derover, men lode sig nøye med den Erfarenhed, at det var intet andet, end Tegn til Forandring i Veyrliget (o).

(o) Anton. Viethens Beschreibung und Geschichte des Landes Dithmarschen pag. 426.

Den oft-omtalte Author Frobesius, som har skrevet den Bog om Nord-Lyset, som kaldes Nova & antiqua Luminis borealis spectacula, beretter iblant andet, som følger:

1588. da de Spanier udrustede en stor Skibsflode imod Holland, blev der seet i Luften over Amsterdam et Søeslag, som varede i to Timer.

1563. blev til Calais i Frankrig seet to bevæbnede Stridsmænd i Luften, den eene førte et Kors, den anden en Løve i sit Skiold; strax efter dem kom et Fruentimmer i lange hvide Klæder, som mueligt betegnede den Fred, som imellem Frankrig og Engelland strax fulgte paa.

1586. den 3die Febr. saae man om Natten udi det Churfyrstendom Brandenborg, saa og i det Biskopsdom Hildesheim Telte og Stridshære, som stridede med lige Lykke paa begge Sider, derpaa kom en sort Skye, som skiulede dette Syn, og giorde Ende paa denne Luft-Krig.

1621. den 2den Septembr. Klokken 10. om Aftenen, og siden den heele Nat igiennem, syntes Himmelen at staae i Brand, og loed sig samme Tiid see Felt-Leyre, og en stor Mængde af Stridsmænd, som vare bevæbnede med lange Spyd.

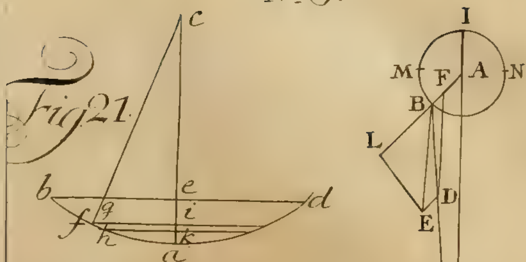
1624. den 2den May blev udi Fyrstendommet Anhalt seet nogle Tropper af Ryttere og Fodfolk i Ungersk Klædedragt med en lang Rad af Krigs-Rustning, som holdte Feltslag.

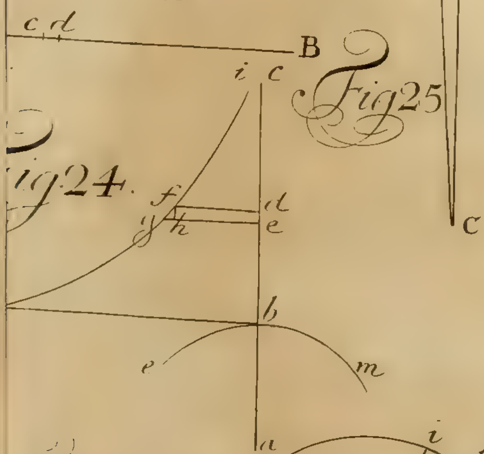
1629. da Kong Gustavus Adolphus af Sverrig rustede sig til Krig imod Pohlen, har Indbyggerne udi Dantzig og andre, som seylede i Øster-Soen, seet et Søeslag i Luften.

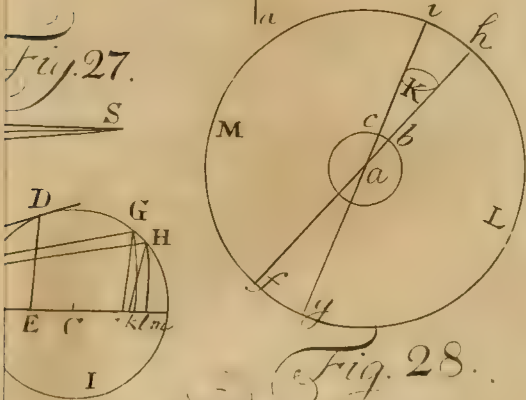
Udi Martii Maaned samme Aar saaes til Meissen neden i Luften to Krigshærer at holde Feltslag med hinanden, og de vare saa kiendelige i Skyerne, at man kunde see deres Ansigter og Munde; den største Armee blev slagen og den mindste fik Seyer.

1644. udi May Maaned, da Rochlitz var beleyret, blev ved Anneberg seet en stor Mængde Ildstraaler udkomme af en sort Skye, og forestillede Armeer, som skiode imod hinanden.

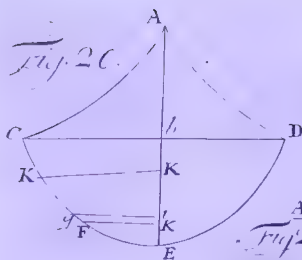
N°5.

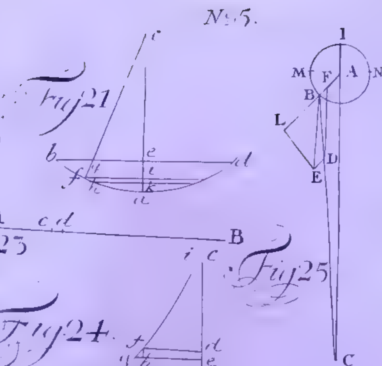

Fig.21.
c
b
e
d
g
i
f
h
k
a
I
M
F
A
N
B
L
D
E

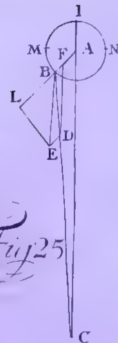

c
d
B
i
c
Fig.25
Fig.24.
f
d
g
h
e
C
b
e
m
a

Fig.27.
S
D
G
H
E
C
k
l
m
I
i
h
K
M
c
b
a
L
f
g
Fig. 28.

Tab:III.

Fig. 20.
A
C
D
K
F
E

Fig. 21
b
d
a

I
M
F
A
N
B
L
D
E
C

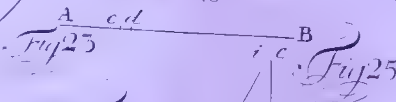
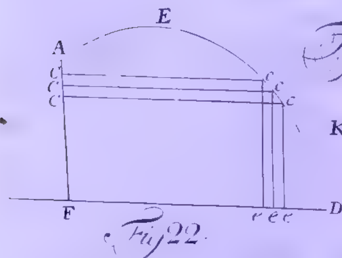
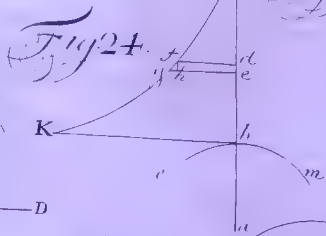
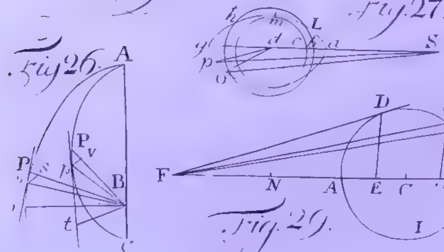
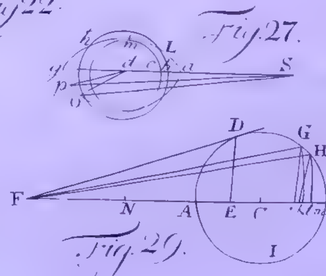

A
B
Fig. 23

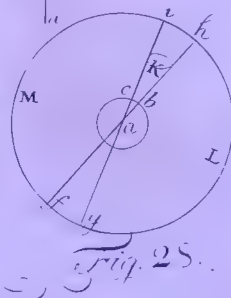
Fig. 25

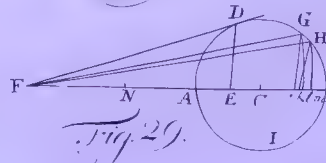

E
A
F
D
Fig. 22.

Fig. 24.
K
m

Fig. 26.
A
P
B

Fig. 27.
L
S

M
L
Fig. 28.

D
G
H
F
N
A
E
C
I
Fig. 29.

Tab: III.

1680. den 20de Septembr. efter Solens Nedgang blev til Chemnitz seet en stor Kiempe udi Harnisk og Krigshærer ligesom at udkomme af en sort Skye saa vel i Norden, som i Østen, hvilke af og til holdte skarpe Skermydsler med hinanden, og imellemstunder bleve de usynlige formedelst en heftig Skyden af Canoner, siden kom de tilsyne igien. Dette Syn siger Lehman i hans Meisniske Kronike at være bekræftet med eedsorne Vidner.

1707. den 5te og 6te Augusti om Natten blev til Breslau adskillige Strids Vaaben og betydelige Himmeltegn seet paa Himmelen.

1718. den 6te Septembr. blev i Slesien seet et Lys i Norden paa Himmelen udkomme af en sort Skye. Lyset var fordeelt udi adskillige Straaler, som havde en gesvind og hastig Fart. Den gemeene Mand meente, at det var Ryttere, som foer igiennem Luften med brændende Fakler, og giorde deraf Krigshære, som holdte Feltslag med hinanden.

1721. blev seet et Nord-Lys i Lausnitz, Preussen og Pohlen om Natten, hvilke nogle holdte for en Comet, andre giorde andre Prodigia deraf.

1729. den 17de Decembr. var et stort Nord-Lys paa adskillige Stæder udi Tydskland, saavelsom paa mange andre Stæder at see, som den gemeene Mand meget forskrækkedes over; een Deel af Ukyndighed, een Deel ogsaa af den gamle phantastiske Superstition holdt det for at være Cometer, Kors og brændende Fakler, andre gave for, at de saae Ildstytter, og andre saadanne Ting paa Himmelen.

§. 46.

Disse anførte Exempler kand være nok til at vise, hvorledes den Snak og Overtroe om saadanne Billeder, der lignede Dyr, Mennisker, og adskillige skrækkelige Krigs-Rustninger og Gevær, som fordum skal være seet, og endnu lade sig see paa Himmelen, er dog intet andet end det samme, som først af det Hedenske Afguderie og Lærdom har sin Oprindelse, og af Ukyndige for Sandhed er antaget, og indtil vore Tider

fortplantet. Men det, som meest er at undre over, bestaaer derudi, at der findes lærde Mænd i Pavedømmet, som ogsaa ere kyndige og erfarne udi Philosophia naturali, hvilke have foretaget sig at stadfæste denne Lærdom, og bestyrke den gemeene Mand udi saadan Overtroe, foregivende, at de ere Tegn, som af Gud beskikkes paa visse Tider til at give sin Hevn og Vrede tilkiende, ligeledes som de Hedenske Pontifices og Spaamænd fordum tilskrev deres Afguder den samme Magt og Gierning.

Jeg vil her ikkun kortelig fortælle, hvad den Jesuit Casparus Schottus (p) derom skriver: Denne Author vil giøre en Forskiæl imellem de naturlige Meteora, som sees i Luften, og de overnaturlige Meteora, som haver en vis Betydning, og derfor kalder hand disse sidste Portenta, Ostenta og Prodigia; dermed vil hand sige saa meget, at de ere Himmeltegn, som ikke have deres Oprindelse af nogen naturlig Aarsag; ligeledes giorde ogsaa Hedningene, og brugte de samme Navne at kalde deres Afguders Tegn med.

§. 47.

Tre Ting fornemmelig forefalder ved disse Himmeltegn, som denne Jesuit, saavelsom hans Medbrødre har taget sig for at bevise. Det første er, at saadanne Tegn og Billeder, som ligner Mennisker, Krigshære og andre saadanne Ting, som vi af foregaaende Exempler udi det næst forrige og dette Cap. har seet noksom Prøver paa, virkelig have været til paa Himmelen. For det andet, hvorfra de kommer, og haver deres Oprindelse; og for det tredie, at de ere anordnede til at betyde noget, som skal paafølge.

Det første, nemlig: at saadanne forskrækkelige Cometer og unaturlige Himmeltegn virkelig i fordum Dage have været, og endnu ere til, og bestaaer ikke i Phantasie, vil hand bevise med Exempler af Bibelen, saavelsom af de hellige Lærefædres Skrifter; sigende: Hvad de Græker og Romere, som vare Hedninger, have skrevet om saadanne Ting, derom kand man vel tvivle, og holde saadant for at være Fabel og

(p) I hans Physica curiosa trykt til Würtzburg 1662. Libr. 6. de mirabilibus portentorum, pag. 747. ff.

og ugrundet Snak; men efterdi det findes udi anden Maccabæernes Bogs 5te Cap. v. 2. 3. saaledes: "Men det hendte sig over den gandske "Stad (nemlig: Jerusalem) i 40. Dage, at der saaes i Luften Reys-"nere, som readte, og havde gyldene Kiorteler paa, og væbnede med "Glavinde, som udi en Slagt-Ordning, og der uddroges Sværd, og "at Hestene lobe i Orden, og de dræbte sammen, og lobe om paa begge "Sider, og Skiolde, som rørtes, og der vare mange Spidser og Spy-"de, som de sloge løs med, og uddroge Sværd, og at gyldene Smykker "blinkede og adskillige Harniske." Dette Jertegn skeede nyelig, førend Antiochus overfaldt Jerusalem, og øvede megen Grumhed imod Stadens Indbyggere.

Videre siger den Historiske Skribent Josephus udi hans 7de Bogs 12te Cap. om den Jødiske Krig, at førend Titus med de Romere beleyrede og indtog Jerusalem, blev der seet Vogne allevegne i Luften at fremfare, og bevæbnede Krigshære kom ud igiennem Skyerne og omringede Staden.

Ydermere den hellige Pave Gregorius udi hans Homilia I. in Evang. vidner, at udi sin Tiid, da de Longobarder ville indfalde udi Italien, er ligeledes saadant Syn udi Rom seet paa Himmelen; herom taler hand saaledes: "Førend Italien kom under Hedningenes Vold og "Magt, have vi seet gloende Krigshære paa Himmelen, som øyensyn-"lig betegnede det selvsamme Mord og Blods Udgydelse, der paafølgede."

§. 48.

Dette er nu de fornemste Beviiser, hvorpaa Schottus grunder den første Proposition, som meldt er, nemlig: at saadanne Billeder, som ligne Krigshære, adskillige slags Vaaben og Værge med videre, livagtigen har været til syne paa Himmelen.

Det samme beviser hand end ydermere med adskillige andre Exempler af Historiske Skrifter, saasom af Julii Obseqventis Bog de prodigiis, Eutropii 6te Historiske Bog, af Plinii historia naturali, og af mange fleere saavel Hedenske, som Christne Skribenteres Bøger, hvilke jeg her

her forbigaaer, eftersom tilforn allerede saadanne Exempler iblant andre findes fremsatte. Endskiønt disse Beviiser synes langt fra ikke kraftige nok til at stadfæste den Hedenske og Papistiske Lærdoms Rigtighed, som Schottus selv tilstaaer, sigende: at der ere mange Ting deriblant, som kunde tvivles om at være sandt, saa paastaaer hand dog, at det bør derfor ikke alt forkastes, med mindre GUd derover maatte fortornes; for det andet, efterat hand nu saaledes, som sagt er, formeener at have fuldkommelig beviist de foromtalte Syne eller Himmeltegn i Sandhed saa at forholde sig, som de berettes at være seet, og at de ikke ere noget phantastisk Væsen, som blinder Øynene, saa foretager hand sig hernæst at ville forklare os, hvorfore de kommer, og hvorfra de har deres Oprindelse.

De bestaaer (siger hand) udi Dampe, som ere saaledes samlede og dannede, at de kand forestille Menniskers og adskillige andre Creaturers Billeder og Efterlignelser, item alle slags Ting i Naturen; Krigs-Rustninger, saasom Spyd, Gevær, Bomber, Kanoner og Ildsluer, samt Felt- og Søe-Slage med videre, som opnævnes kand; men saasom denne Materie, der er intet andet end en Damp, som er adspred og forstrød i Luften, er i sig selv kun et dødt og magtesløst Væsen, og derfor ikke kand sætte og danne sig i saadanne livagtige Tings Figurer og Skikkelser, ikke heller staaer i noget Menniskes Magt, Viisdom eller Forstand saadant Syn i Luften at repræsentere og tilveyebringe; saa vil hand derfor slutte, at det er den almægtige GUds Gierning alleene, som saadant ved Englerne lader i Verk sætte, saavel ved de gode Engle, som ved Dievlene, hvorom hand dog intet vist kand sige, hvilken af Deelene saadan Forretning af Gud er anbefalet, og hermed formeener hand da for det andet at have beviist, af hvad Materie saadanne Syne bestaaer, og hvorfra samme Spektakler kommer.

For det tredie, naar hand nu er kommen saa vidt med sin Forklaring, at hand formeener noksom at have beviist, at saadanne Syne ere af GUd anordnede og beskikkede, og af Englene saaledes paa visse Tider sat i sin fuldkomne Stand og Skik, saa holder hand for, at der er ingen Tvivl tilovers, at de jo maa have sin visse Betydning, efterdi GUd gior intet forgieves. Og gior hand da derom denne Slutning, at saa-

danne Tegn ere af GUd beskikkede til at advare Menniskene om de forestaaende Ulykker, som hand udi sin Vrede har besluttet at paaføre dem. Dette vil hand igien bekræfte med de to forrige Exempler af Maccabæernes anden Bog, St. Gregorii og andre saadanne Tegn, som skeede førend de Longobarder og andre Hedenske Nationer faldt ind i Italien, og endelig formeener hand disse Beviiser at være saa kraftige og klare, at ingen kand sige noget derimod, uden de ere Athei, det er saadanne Mennisker, som ingen Kundskab har om GUd. Til sidst berømmer hand de Hedenske Skribentere, som herudi have været af den samme Troe, som de Christne.

§. 49.

Jeg agter ikke at gaae saa vidt ud i denne Materie, saasom enhver, der har nogen Skionsomhed, let kand see, at det bestaaer udi Sophisterie; thi hvo vil vel tilstaae, at alt hvad der staaer i Maccabæernes Bog, eller den Historiske Skribent Josephus, eller den hellige Pav Gregorius har skrevet, item hvad de gamle Hedenske Skribentere fortæller om Prodigiis og forskrækkelige Himmeltegn har virkeligen saa forholdt sig, som de beretter? Monne de ikke kunde have skrevet meget efter gemeen Mands Relationer, eller ogsaa selv imagineret sig adskillige saadanne Figurer og Billeder i Luften, som tilforn er talt om; thi saaledes skeer det endnu i vore Tider, at naar man seer et eller andet Phænomenon paa Himmelen, da giore Tilskuerne sig ulige Idéer deraf; nogle giore deraf Cometer, andre giore Stridsmænd og Vaaben, andre giore sig adskillige andre Skabninger deraf, somme hører en Lyd og Vaabenbrag, Canon-Skud og deslige, somme foregive, de kand fornemme en Svovel-Lugt tillige; derimod de, som nøye betragter slige Phænomena uden nogen Præjudice og forudfattede Meeninger, kunde ikke see noget af alt saadant, ikke heller høre nogen Lyd, eller fornemme nogen Lugt. Saaledes har det tit hendet sig i vore Tider, hvorpaa man finder Exempler i de Skrifter, som handle om Nord-Lysene, der i dette Seculo ere observerede. Jeg vil allene anføre to Exempler, som i forrige Seculo har tildraget sig; det eene Exempel finder vi hos Monsr. Mairan i hans Traité physique & historique de l'Aurore boreale Sect. 4., Cap. 4. p. 188., som beretter, at Aar 1615. den 26. Octobr. Klokken 8. om Aftenen

nen blev udi Paris seet et Phænomenon paa Himmelen, hvilket den eene Tilskuere Baptiste le Grain har udi sit Skrift, kaldet: Decade de Louis le juste, beskrevet omtrent saaledes: At der loed sig see gloende Mennisker i Luften, som sloges med Spyd, og som ved dette forskrækkelige Syn gav tilkiende den grumme Krig, som paafulgte; herimod befindes en anden Author ved Navn la Motte le Vayer, som udi sit Skrift de la credulité la 78me Lettre skriver om det samme Phænomenon, og siger om sig selv, at hand var udi Paris selv samme Tiid, og saae det samme Phænomenon, men hand gior os derom denne Forklaring, at, ihvorvel hand det nøye betragtede og beskuede indtil Klokken 11. om Natten, saa kunde hand dog ikke i ringeste Maade mærke noget saadant, som Baptiste le Grain derom har skrevet; men jeg kand vidne, siger hand, at det var ikke andet end en Lysning, som gemeenlig pleyer at lade sig see paa Himmelen, og hand føyer derhos, at der lever endnu mange tusinde Mennisker, som kunde det samme med hannem bekræfte. Det andet Exempel hendte sig ligeledes i Frankrig 1621. udi Septembr. Maaned, da et stort Nord-Lys blev seet, hvoraf man i Almindelighed giorde Krigshære, Feltslage og andre saadanne Spaadoms Tegn. Men Petrus Gassendus derimod, som disse Phænomena fornuftig betragtede og observerede, giver os derom den Forsikring, at det var intet andet, end et ordinair naturligt Himmeltegn, og at alle de andre Lignelser og Figurer vare intet andet end Phantasier, som videre kand sees af dette Skrifts første Part §. 31.

§. 50.

Heraf seer vi nu, hvad Phantasier og Imagination kand giøre hos dem, som ingen Kundskab have om Naturens Virkninger, naar dennem noget usædvanligt Syn paa Himmelen forekommer; ligeledes kunde det og være hendet med de Exempler, som Schottus haver anført, nemlig, at det kunde have bestaaet udi lutter Phantasier, hvad Maccabæernes Bog, saavelsom Josephus melder om. Og endskiønt jeg bør have stor Respect for Pavelige Helligheds Vidnesbyrd, saa understaaer jeg mig dog ikke at frietage ham fra den Skrøbelighed, at hand jo ligesaa vel, som andre Mennisker kunde blive bedaaret af Phantasie, heldst naar hand var ukyndig i Naturens Bog, som saadanne Mænd gemeenlig paa

de Tider vare; og om dette sig nu saaledes forholder, saa er det kun en svag Grund, som den gode Schottus har bygt det øvrige paa, saa at man her kand see en Prove paa, hvad Udfaldet bliver, naar man vil foretage sig at giøre menniskelige Phantasier og Vildfarelser til GUds Sandheder, og hertil betiene sig af Theologien og Philosophien, saa bliver heraf en Mixtur og Blanding, som man med Billighed kand kalde Theologia hæretica og Philosophia phantastica, som den lærde Baco de Verulamio siger.

§. 51.

Det giøres vel ikke fornøden, at jeg her indlader mig udi at giøre nogen Sammenligning videre imellem de Exempler, som i det 3die Cap. af de Hedenske Skribentere ere fremsatte, og de Beretninger, som de Christne Skribentere siden have efterladt os om saadanne Himmeltegn, thi jeg formeener, enhver noksom selv kand see, naar hand ligner de tvende sidste Capitler sammen, at hvad de Hedenske Skribentere og de Christne berette, løber ud paa een og den samme Lærdom, som fra de Hedenske Tider og indtil denne Dag er bleven fortplantet og at derved den gamle Overtroe om saadanne Ting endnu hos os er i Minde. Ikke heller behøves nogen vidtløftig Forklaring at giøre derom, hvad saadanne Phænomena have været, enten de have været naturlige eller unaturlige; thi nu i dette Seculo, som vi lever, have vi saa mange slags Figurer og Phænomena beskrevne og aftegnede over Nord-Lysets forunderlige Skikkelse og mange slags Figurer, at man deraf kand giøre efter sin Imagination og Phantasie alle de slags forskrekkelige Syne og Skabninger, som de gamle Historier og Krøniker indeholder. Jeg vil derfor her afbryde, og til Slutning tale noget lidet om, hvor nyttigt det maatte være, at de Lærde beflittede sig noget meere paa at studere i Naturens Bog, og at betragte GUds Gierninger i Naturen paa en fornuftigere Maade, end vore Forfædre have giort, hvilket da bliver Indholden af det efterfølgende 5te Capitel.

Det V. Cap.

Betænkning om den Nytte og Gavn, som flyder deraf, at man paa en fornuftig Maade betragter og beskriver adskillige slags Phænomena, som i Naturen forekommer.

§. 52.

Af det, som tilforn i det 3die og 4de Cap. saa vel af gamle, som nye Skribentere om forskrækkelige Spogelser i Luften er anfort, kand noksom erfares, hvad Ukyndighed og Blindhed i physiske Videnskaber kand udrette. Det er ikke saa meget at undre over, at gemeene og eenfoldige Folk kand falde paa saadanne urimelige Phantasier, men at Lærde, som burte fornuftig overveye, hvad de skrive og lære, udspreder og forsvarer saadanne Fabler, der strider imod Sandhed, da de dog af Naturens Lys ved en fornuftig Betragtning kunde komme i en bedre Oplysning og Erfaring derom, er noget, som ikke meget kand berommes. Vi har her tilforn seet Exempler udi de Græker, at iblant dennem fandtes nogle, som ikke loede sig bedaare af saadanne slags Imaginationer. Vi have ogsaa nu i vore Tider seet en stor Forskiæl og Forandring imellem de Beskrivelser, de Lærde have giort om Nord-Lysene, og de gamle Skribenteres Fabler derom; thi hvad nu omstunder i dette Seculo om deslige Luft-Skin er skrevet, grunder sig ikke paa Traditioner eller los Snak, eller saadanne Phantasier, som Skrek og Indbildninger kand tilveyebringe, men paa noyagtige Observationer og paa GUds Gierningers flittige Betragtning, som i Naturen ere til syne. Hvad Frugt og Nytte man har deraf, at de Lærde have i vore Tider giort sig saa megen Umage for at give os noyagtige Beskrivelser over Nord-Lysenes Phænomena, som mange ellers maatte tænke skulle være et unyttigt Arbeyde, er værd noyere at betænke.

§. 53.

Det er ikke saa rart at finde, ja endog iblant de Lærde, saadanne, der bilde sig ind, at physiske Videnskaber ere af ingen Nytte, uden saa vidt, det kand være fornoden til Medicinen, Chymien og saadanne Sager. Der findes vel ogsaa de, som siger, at den Tiid er ilde anvendt, som bruges til Experimenter, og andre physiske Observationer; deres Hoved-Raison er denne: fordi, sige de, saadanne Ting overgaaer et Menniskes Begreb, og man kand af Fornuften ikke fatte det allerringeste af Naturens Beskaffenhed. Andre igien, som ville være klogere end alle, tale med Foragt om Studio physico, holdende dem, som derpaa beflitter sig, for at være Atheister og ugudelige Folk. Saadanne adskillige Domme fæl-

fældes der om dem, som beflitter sig paa Philosophiam naturalem, eller at faae nogen sand Kundskab i adskillige Ting om Naturens Virkning og Beskaffenhed.

Her maa jeg bede om Forladelse, at jeg disse gode Mænd, hvor høylærde og vise de end maatte være i andre Maader, ikke kand give mit Bifald derudi, at physiske Videnskaber, i sær Experimenter og Observationer bør foragtes, forsømmes eller forkastes, men meget meere frem for mange andre Studia øves, handthæves og høytagtes. Thi naar vi vil see hen til Grunden, hvorpaa dette Studium er rodfæstet, saavelsom til Maalet, hvorhen det fornemmelig sigter, da kommer vi paa bedre Tanker.

Hvad den første Grund angaaer udi det physiske Studio, da er den almægtige GUd og Skabere selv den første Begyndere og Author dertil; den heele store Verdens Bygning; den prægtige Himmel, som med saa mange tusinde Stierner og himmelske Lys er udstafferet, de mange slags Meteora, og deylige Illuminationer i Luften; mon alle disse Ting ikke være værd at beskue og betragte, som vidner om Skaberens Majestæt, Almagt, Herlighed og uendelige Viisdom? Kaster vi Øynene ned paa Jorden, som vi beboe, da finder vi, hvorledes baade vi selv, saavelsom allehaande andre levende Creature ikke alleene paa Jorden, men ogsaa udi Havet, underholdes, næres og vederqvæges hver efter sin Art paa utallige Maader. Videre seer vi adskillige frugtbare Træer og Urter, som til allehaande Brug baade for Mennisker og andre Creature tiener til Føde, Skiul og Beskiermelse. Jeg vil ikke tale om Insecter og andre smaae Orme og krybende Dyr, hvoriblant mange ere saa subtile, at de for Øynene ere usynlige, hvorledes de paa utallige Maader avles, og genereres, og finder ligeledes deres Ophold og Næring hver efter sin Art og Natur. Ikke heller vil jeg tale om adskillige slags Edelsteene, Mineralia og Metaller, som tiener til Menniskens store Nytte i Handel og Vandel med videre. Monne ikke alle disse Ting være værd at beskue og betragte? Kand vi ikke heraf lære at kiende den almægtige Skabers uendelige Godhed og alvise Forsyn for sine Creaturer? Naar vi alt dette retteligen overveyer, da er vel intet fornuftigt Menniske saa sandseslos og dum, der jo kand begribe, at dette heele Naturens Verk er som en Bog forfærdiget med den almægtige GUds egen Haand og Finger. Staaer nu dette fast, at GUd selv er Author for alt dette Verk, saa maa den jo skamme sig, der

er saa doven og hovmodig, at hand ikke gider givet sig Umage at studere derudi, paa det hand kunde lære at kiende sin egen Naturs Svaghed og Skrøbelighed, at hand er ikke andet end en ringe Skabning og Creatur, og at hand har den store og almægtige Gud og Skabere at takke for alle sine store Velgierninger.

Der ere endnu utallige mange Ting at lære af denne Naturens Bog, hvilket og de viise Hedninger ved deres fornuftige Eftertanke have meget vel erfaret. Ja dette var Grunden til deres heele Theologie: at de betragtede Verdens Skabning, og de Ting, som ere derudi til syne, og af Skabningen lærte de at kiende, at der var en almægtig og uendelig GUd til, item, at hand var alvidende, og at hans Godhed og Forsyn strækkede sig til alle Creaturer og den gandske Verdens Vedligeholdelse. Og deri bestoed deres Philosophia naturalis; at de gave deres Sind og Hu til Speculationer, og randsagede i Naturen for at finde det høyeste Væsen, hvorfra alting havde sin Begyndelse. Hedningene giorde vel og meget af philosophia morali, som man kand læse hos Ciceronem. Men den store og skarpsindige Philosophus Seneca, som ogsaa var en berømt Moralist, naar hand ligner philosophiam naturalem og moralem imod hinanden, da agter hand den første langt høyere end denne sidste; thi hand siger: saa stor Forskiel, som der er imellem GUd og Mennisket, saa stor Forskiæl er der ogsaa imellem philosophiam naturalem og moralem; thi den eene betragter GUds Gierning, og den anden overveyer og igiennemhegler Menniskenes Feyl og Vildfarelser.

§. 54.

Med faae Ord at sige: Vi finder ogsaa i vore Tider adskillige ypperlige Skrifter, som ere fulde af skiønne Lærdomme grundede paa Naturens Betragtning. Den berømte Physicus Robert Boyle i Engeland har efterladt sig et herligt Skrift under denne Titel: The Usefulness of Experimental Philosophy. Lond. 1663. og oplagt igien til Oxfort 1671., hvorudi hand har viist, hvad Nytte physiske Experimenter og Observationer haver udi adskillige Videnskaber, og i særdeleshed i Theologien til at overbevise Atheister deres Vildfarelse, og at veylede dem til den sande GUds Kundskab. Denne samme Skribent haver ogsaa giort en Stiftelse, at udi London i Engeland skulle holdes aarlige Prædikener, om hvorledes man skal lære at kiende den almægtige og alvise GUd og Skabere

bere af alle Tings Beskuelse, som forekomme i Naturen. Denne Stiftelse har heller ikke været frugtesløs, thi derved ere smukke Tractater udkomne om denne Materie, hvoriblant i sær ere at berømme de 16. Prædikener, som William Derham Doct. Theol. og Canonicus i Windsor har holdet Aar 1711. og 1712. udi London i en Kirke kaldet Mary-le-Bow, hvilke siden udi Trykken Aar 1714. i 8vo ere udkomne, og derefter adskillige gange oplagte under Titel: Physico-Theologie or a Demonstration of the Being and Attributes of God from his Works of Creation. Being the substance of sixteen sermons preach'd at St. Mary le Bow Church at the Honble Mr. Boyles Lectures in the Years 1711. and 1712. with large notes and many curious observations by William Derham. Lond. 1714. Iligemaade har en Medicus og Mathematicus, der tillige var Borgemester i Purmerent i Holland, navnlig Bernhard Nieuwentyt, skrevet en Bog, som første gang er udkommen 1716. i det Hollandske Sprog med følgende Titel: Het recht Gebruik der Wereldbeschouwingen ter ovetuiginge van Ongodisten en Ongelovingen, aangetoont door Bernhard Nieuwentyt. Udi disse lærde Skrifter viiser fornævnte Authores, hvorledes man af Verdens fornuftige Betragtning, endogsaa af enhver Ting i Naturen grundig kand lære at kiende GUds Viisdom, Almagt og Godhed; de gaaer herudi ikke saa løselig til Verks, som mange Physici i forrige Tider have giort, der har betient sig af løse Relationer og Beretninger, ikke heller tager de hypotheses eller Gisninger til Grund, men de gaaer alting igiennem ved Experimenter og Erfarenhed, ved øyensynlige Prøver og Observationer, som ere uimodsigelige, og herpaa bygger de saadanne herlige Lærdomme og dennem saa krafteligen beviser, at ikke alleeneste Philosophi, men og Theologi derudi have fundet stor Behag og Fornøyelse, og der er vel ingen saa dumdristig og uforskammet, som læser og forstaaer saadanne Skrifter, at hand skulle nægte, at jo studium physicum har sin usigelige Gavn og Nytte endogsaa i Theologien, saavelsom udi Philosophien, og andre verdslige Handteringer og Videnskaber.

§. 55.

Vel er det saa, at det er Menniskerne umueligt at randsage og udforske alle Naturens Arcana og Klenodier, saa at det meeste af de Ting, vi vide eller begribe, er det allermindste af de Ting, som for os endnu ere skiulte og ubegribelige; dog kunde vi ved Fliid og

Arbeyde, ved Observationer og Experimenter opdage meget til det almindelige Gavn og Bedste, som ellers ville blive stedse ubekiendt. Vi have herpaa Exempler nok, at mange Ting og nyttige Videnskaber ere ved Experimenter og Observationer udi næst forrige og dette Seculo bragte for Lyset, som de Gamle ikke have vidst noget af at sige, særdeles siden man har begyndt at bruge Mathematiquen til Hielp at randsage Naturens Virkninger i adskillige Maader og Tilfælde; thi som der ere mange Ting i Naturen saa smaae og subtile, at vi med vore Øyne ey kand see dem, eller blive dem vaer, andre Ting igien ere i saa lang Distance fra os, at vi ikke kand see eller skielle noget deraf; saa har man dog alligevel ved kunstige Instrumenter, saasom Microscopia og Kikkerter opdaget meget, som tilforn var ubekiendt, hvilket her ville blive for vidtløftigt at specificere, men saadant kand man læse udi de Bøger, som det Franske Academie i Paris, saavelsom det Kongelige Societet i London har udgivet, hvoraf man noksom kand lære, at den Tiid og de Bekostninger ikke har været spildt, som ere anvendte paa disse og alle slags andre physiske og mathematiske Experimenter og Observationer.

§. 56.

Hvad de Folk angaaer, som bilde sig ind at være saa kloge, og vide at snakke om alle Ting, og tale med Foragt om Philosophia naturali, da var det fast ikke Umagen værd at ansee eller agte paa deres Ord; thi det gaaer gemeenlig med dem, som det gamle Ordsprog lyder: Imperfectissimus qvisque maximus criminator: det er: Den største Spottere er gierne den største Uvitting. Herpaa maa jeg ogsaa fremsette eet Exempel: Lactantius, som levede i det 4de Seculo efter Christi Fødsel, var en stor Orator, der rosede sig af, at hand kunde Ciceronis Skrifter uden ad; men, at jeg skal tage mig den Frihed at sige mine ringe Tanker, da havde hand ikke Ciceronis Forstand og Skiønsomhed, da hand talede saa spotteligen om de Philosophis, som lærte, at Jorden var Kugel-rund; thi Cicero udi hans anden Bogs 45. Cap. de Natura Deorum giør saadan herlig og ypperlig Forklaring over Jordens Figur, og fornuftig beviser dens Rundhed, og hvorledes man allestæds, hvor man farer omkring paa Jorden eller Havet, har Himmelen til syne oven over sig, og Jordens Centrum eller Middel-Punkt er det nederste Sted, hvorhen alle andre Ting, som ere runden oven paa Jorden, ved sin Vegt og Tynge Lodret

eller

eller udi en perpendiculair Linie henviser, saa at der er ingen Forskiæl paa op eller ned, men hvor man er paa Jordens Klode, synes man altid at vende op ad. Af disse Ciceronis Ord kunde Lactantius noksom lære, at der kand være Antipodes til, det er: Dyr og Mennisker paa den eene Side af Jorden, som vender deres Fødder tvert imod dem, som ere paa den anden Side. Men saadant har den gode Lactantius ikke kundet begribe, hvorfore hand har beleet og bespottet den philosophiske Lærdom om Jordens Rundhed, og holdt det for falskt og urigtigt, at Jorden var rund, som en Klode, og at der boede Mennisker, som vendte deres Fødder lige imod vore, thi hand kunde ikke begribe, hvorledes saadant kunde tilgaae eller være muligt; hand beleer derfor saadan Philosophie med mange urimelige Indvendinger, sigende: at saa maatte deres Fødder staae oven over deres Hoved, Træer og Urter maatte hænge i Luften med meget meere saadan Snak, som hand forebringer (q), og afmaler det alt med Rhetoriske Sværte-Koeste, ligesom det havde været den urimeligste og ufornuftigste Tanke, noget Menniske kunde falde paa; og efterat hand i denne Post i hans Bog, som hand har skrevet (de falsa sapientia) om falsk Viisdom, saaledes har igiennemheglet Philosophien paa det spotteligste og argeste, som hand kunde, skryder hand til sidst deraf, at hand paa mange Maader kunde bevise, hvor falsk og urigtig denne philosophiske Lærdom var. Men det var Skade, at denne store Orator ikke loed sin Viisdom høre, men afbrød med den Undskyldning at hand nu skulle slutte hans Bog, og derfor kunde det ikke skee (r), saa at man herudover ikke har faaet at vide, hvorudi hans øvrige Beviiser har bestaaet.

Et

(q) Lactantius de falsa Sapientia Libr. 3. Cap. 24. Qvid illi? qvi esse contrarios vestigiis nostris Antipodas putant: num aliqvid loqvuntur? aut est qvisqvam tam ineptus, qvi credat esse homines, qvorum vestigia sunt superiora qvam capita? aut ibi, qvæ apud nos jacent, inversa pendere? fruges & arbores deorsum versus crescere? pluvias & nives & grandinem sursum versus cadere in terram? & miratur aliqvis hortos pensiles inter septem mira narrari; cum Philosophi & agros & maria & urbes & montes pensiles faciant.

(r) Lactantius c. l. Qvæ illos ad Antipodas ratio perduxit? videbant siderum cursus in occasum meantium, solem atque lunam in eandem partem semper occidere, & oriri semper ab eadem. - - Hanc igitur cœli rotunditatem id seqvebatur, ut terra in medio sinu ejus esset inclusa. Qvod si ita esset, etiam ipsam terram globo similem; si autem rotunda etiam terra esset, necesse esse, ut in omnes cœli partes eandem faciem gerat, id est: montes erigat, campos tendat, maria consternat. Qvod si esset, etiam seqvebatur illud extremum: ut nulla sit pars terræ, qvæ non ab hominibus cæterisque animalibus incolatur. Sic pen-

 dulos

Et andet Exempel har vi ogsaa i samme Tilfælde udi den store Prælat Bonifacius Erke-Biskop af Maynts; denne vakkre lærde Mand, som levede i det 8de Seculo, anklagede Biskop Virgilium af Saltzburg for Pav Zacharias, og beskyldte ham for Kietterisk Lærdom, fordi hand havde sagt, at der vare Antipodes til, eller at Jorden var Kugel-rund.

Hvo skulle nu vel tænke, at Mathematici ved et lidet physisk Experiment haver siden giort saadanne høylærde Mænds høye Indfald og hovmodige og spottelige Snak til intet? thi for 300. a 400. Aar siden, da man observerede Magnetens Egenskab, at den altid vendte sig imod Norden og Syden, var dette en Anledning til at man indrettede Compasset, og betiente sig deraf i Seyladsen, som en Veyvisere over det store Hav, og er saa siden efter Compassets Veyviisning Jordens Klode nogle gange gandske runden om beseilet, mange Lande og Øer opdagede, som tilforn vare ubekiendte. Er det ikke en Prøve nok paa, hvor store og nyttige Ting et lidet physisk Experiment kand udrette, naar man fornuftig betragter de Phænomena, som i Naturen forekommer? Enhver Styrmand og befaren Matros er udi denne Post om Jordens runde Figur nu langt klogere, end den berømte Lactantius eller Pav Zacharias med sine andre Prælater vare i deres Tanker, og hvad vilde de gode Mænd sige, om de nu kom til Live igien? monne de nu vel skulle finde nogen Behag udi den stolte Tale og Spotterie, hvormed de lastede dem, som lagde sig efter philosophiam naturalem.

§. 57.

Saa seer vi da heraf, at det er bedre for dem, som ville være store Oratores, ikke at befatte sig med de Ting, som de ikke forstaaer, og at de giorde langt klogere, om de taugde stille, end at de skulle tale ilde derom, at det ikke maatte hede om dem, som Ordsproget lyder: Satis eloqventiæ, sapientiæ parum.

§. 58.

dulos istos Antipodas cœli rotunditas adinvenit. . . . . At ego multis argumentis possem, nullo modo fieri posse, ut cœlum terra sit inferius, nisi & liber jam concludendus esset.

§. 58.

At jeg nu igien skal komme til at tale noget lidet om, hvor skadeligt det er at lade sig blinde af Superstition og Overtroe, da vil jeg her ikkun anføre eet Exempel af den Grækiske Skribent Plutarcho, som fortæller (in Nicia) om de Athieniensers Krigs-Overste Nicias, at da hand var færdig at seyle bort fra Syracusa med de Atheniensers Flode, og letteligen kunde undkommet, eftersom Fienden ikke kunde paa den Tiid formode, eller blive vaer, at hand toeg bort; saa loed hand sig dog af en Formørkelse, som indfaldt i Maanen, forskrekke formedelst den Superstition og Overtroe, at dette var et Himmeltegn, som betydde ham nogen Ulykke, i Fald hand da bortseylede; og var just denne hans Overtroe Aarsagen til, at den Atheniensiske Flode blev ødelagt, fordi hand forsømte derudover den Tiid og Leylighed, hand kunde have havt til at undflye.

En anden Krigs-Overste hos de Athenienser ved Navn Pericles forstoed (efter Plutarchi Beretning) den Sag bedre, eftersom hand var underviist af en Grækisk Philosophus Anaxagoras om saadanne Ting, at de vare naturlige, og derfore, da hand ogsaa engang var færdig at giore et Krigs-Tog til Vands, og en Formørkelse i Solen indfaldt, hvorudover Skipperen og hans Folgeskab bleve forfærdede, og forestillede ham, at deres forehavende Reise ville gaae ulykkelig af, satte Pericles Moed i dem, og overbeviiste dem om, at dette var et naturligt Phænomenon, som intet havde at betyde.

§. 59.

Det gik til paa de Tider i Grækerland saaledes, som i andre Hedenske Lande, hvor Afguderie og Superstition har Overhaand, at de, som lagde sig efter physiske og mathematiske Videnskaber, og fornuftigen ville betragte og forklare den almægtige GUds Gierninger i Naturen; i sær saadanne Phænomena, som saaes paa Himmelen eller oven udi Luften, de bleve forfulgte, og anklagede for at bespotte deres Hedenske Guder, og derfor maatte endeel, som loed sig mærke med, at de forstoede noget af saadanne Ting, flygte af Landet, andre bleve kastede i Fængsel, og nogle

bleve ombragte, og de mathematiske Videnskaber bleve udi all Grækerland forbudne.

§. 60.

Paa denne Maade har Philosophi, i særdeleshed de, som lagde sig efter at observere Himmelens Løb og adskillige Meteora i Luften, og efterforskede deres naturlige Aarsager og Oprindelse, været efterstræbede og forhadede, og maatte hemmeligen studere paa saadanne Ting. Hvorledes det gik til iblant de Romere, har jeg allerede i det foregaaende fierde Capitel talet om, hvor man seer Exempler nok paa deres Overtroe og Vankundighed, som indtil vore Tider har efterladt sig Spor og Levninger iblant de eenfoldige, saa at mange urimelige og for fornuftige og lærde Folk uanstændige Fabler ere blevne handthævede, som ikke saa lettelig kand udryddes, uden man ved Observationer og Experimenter oplyser og beviser Sandheden og Sagens rette Sammenhæng, og dette er fornemmelig et Verk, som henhorer til Philosophiam naturalem; thi hvorledes ville vi ellers befries fra de mange Diævler og Spøgerier, som de Papistiske Lærere ved deres forfængelige Philosophie har opfyldt Luften med, naar vi blindt hen skal troe, at der ere livagtige Skabninger og Billeder, som ligner Mennisker, Creature, adskillige slags Krigs-Rustninger og deslige Ting til i Luften, som deres Traditioner og Skrifter handler om? Bør man ikke bruge sine Sandser og Forstand til at betragte og observere, om noget saadant i Naturen lader sig see? Dette have nu de Lærde i vore Tider fornemmelig beflittet sig paa at iagttage, og bliver Efterkommerne dem derfore megen Tak skyldige, at de af deres Observationer kand blive oplyste derom, at de mange Beretninger om forskrekkelige Himmeltegn, der skulle betyde store Lande-Plager, ere intet andet end Fabler og Drømme, som fra de gamle mørke Hedenske Tider have deres Herkomst og Oprindelse.

Ende paa den anden Part.

Betænk-

Betænkninger
over
Neutons og Cartesii Systemata, tilligemed nye Anmærkninger over Lyset,
ved
Jens Kraft.

§. 1.

Jeg har den Lykke at overlevere det høye Selskab mine Tanker over de to store Systemata, Neutons og Des-Cartes. Jeg holder det for en særdeles Ære, at jeg kand i en saa tvivlraadig Sag udføre min Meening for et Antal Personer, som den lærde Verden saa særdeles høyt agter.

§. 2.

Det er bekiendt, at for des Cartes, var Philosophien i alle Henseende paa meget slette Fødder; man havde ey andet end et fordervet Verk under Navn af den Scholastiske eller Aristoteliske Philosophie, hvori ey fandtes et eeneste fornuftigt Spørsmaal; med Videnskaber om Naturen stod det endnu meget slettere, derom havde man ikkun nogle usle Gisninger. Astronomien syntes eene at have naaed nogen Fuldkommenhed, man kunde dog regne et og andet himmelsk Legemes Bevægelse ud, men naar man ret besaae denne sidste, var den lige saa slet deran, som de to første, thi om man ey vil gaae efter Apparencer, har det Ptolemaiske Systema alleene dette, at de Kræfter, som dertil udfordres ey ere umuelige: thi om en krum Linie A B C er given, hvad for een man vil, hvori et Punkt B bevæges omkring et Kraft Center D som og tillige bevæges i en anden Linie D E F altid ligedan med B omkring et

andet

andet Kraft-Center G, da om man trækker BH parallel med DG, og kaster de Perpendicler HI og DL paa BG, ydermeere, om man kalder den Vinkel IBH, x, den Vinkel DBL, y, og c er det Tal i den hyperbolske Logarithmica hvis Logarithmus = I, og i de givne Linier Kræfterne imod G og D, V og v; da findes Kraften fra D efter BG

Tab. I. Fig. I.

$$= \tfrac{1}{2} v . \left(c^{y\sqrt{-1}} + c^{-y\sqrt{-1}} \right)$$

Kraften fra G efter BG $= \tfrac{1}{2} V . \left(c^{x\sqrt{-1}} + c^{-x\sqrt{-1}} \right)$

og altsaa den heele Kraft efter BG

$$= \frac{v.}{2} \left(c^{y\sqrt{-1}} + c^{-y\sqrt{-1}} \right) + \frac{V.}{2} \left(c^{x\sqrt{-1}} + c^{-x\sqrt{-1}} \right)$$

Kraften efter IH $= V. \left(c^{x\sqrt{-1}} + c^{-x\sqrt{-1}} \right) : 2\sqrt{-1}$

Kraften efter DL $= v. \left(c^{y\sqrt{-1}} + c^{-x\sqrt{-1}} \right) : 2\sqrt{-1}$

og er da den heele Kraft, som er perpendiculair paa Fore-Linien BG

$$= \frac{V. \left(c^{x\sqrt{-1}} + c^{-x\sqrt{-1}} \right) \pm v. \left(c^{y\sqrt{-1}} + c^{-y\sqrt{-1}} \right)}{2\sqrt{-1}}$$

hvilket er den almindelige Kræfternes Størrelse, ved hvis Hielp den sogte Linie findes af de givne.

§. 3.

Saaledes, da Kræfterne, som udfordres i det Ptolemaiske Systemate til de Epicycliske Bevægelser ere muelige, staaer dette Systema nogenlunde til at hielpe i Henseende til den Elliptiske Bevægelse, man maae for at faae samme ud, antage, at den Linie DEF er en Cirkel, og ABC en Elliptisk Linie, hvis staaende Størrelser haver en vis Hensigt til hinanden. Vi har en Memoire af Mr. Godin i de Pariser Samlinger for Aar 1733., hvori hand viser en Deel Apparencer, som alle synes at hielpe noget paa det Ptolemaiske Systema, saa det bliver af all de Gamles Philosophie det eeneste, som man endnu kunde holde udi noget af sin gamle Anseelse; men iblant utallige Ting, hvori dette Systema feiler, er endelig Falskheden af dette og alle andre deslige Systemata fuldkommen bleven beviist af Retrogradationerne og Veneris Phases,

saa

saa man kand ey meere tænke paa at anføre nogen Ting til dette Systematis Forsvar.

§. 4.

Det som synes meest underligt udi dette Systema, er, at man derefter holdt Himmelen for et gandske fast og digt Legeme, for at have en Aarsag, hvorover Planeterne ey gik bort efter Røre-Linien. Des-Cartes merkede, at denne Sag neppe kunde have sin Rigtighed, havde da Ptolomæus giort Verden for haard, giorde hand den derimod saa flydende, at den stod Fare for gandske at flyde bort og for at blive adsplit aldeeles. Hand saae, at alle Planeterne bevægedes omkring Solen, efter den samme Direction, som Solen bevægedes om sin Axel, og faldt derover paa, at alle Planeterne førtes om den af en Strøm, som bevægede sig fra Vesten til Østen, denne Strøm meente hand, blev sat i Bevægning af Solens Rulling omkring sin Axel.

§. 5.

Dette synes meget begribeligt og tillige ret Philosophisk, saa det ey er at undre, at Des-Cartes, der havde sat sig i Anseelse ved sin Geometrie, fik i samme sin Meening Bifald hos alle Lærde, uagtet at i samme findes de største og uovervindeligste Vanskeligheder. Jeg vil ey tale om den store Urimelighed i Des-Cartes Meening, at hand holder for, at alle Planeterne meenes at have drevet deres egne Hvirveler, men hvad heller deres Lys er blevet skiult ved Pletter, saa de ey meer kunde drive dem, eller og de havde for liden Kraft til at imodstaae de Hvirveler, som rørte dem, og som vare mægtigere end de, er det skeet, at de ere blevne bortrevne af den store Solens Hvirvel, som nu siden driver dem. Dette synes mig et unyttigt Arbeid i Naturens Bygning, at Hvirveler skulde anlægges for at ødelægges. Hvorfore ikke ligesaa got give Tingene allerførst den Orden, som de burde have. En ligesaa underlig Meening har Des-Cartes om Cometerne, saa det efter hans Meening ey synes utilladeligt, at Hoved-Parter af Naturen gaaer til Grunde, hvilket man da vel ikke lettelig kand tilstaae, naar man deraf ikke seer en særdeles Nytte.

§. 6.

For da fuldkommen at sige min Meening om det Carteſianſke Syſtema, vil jeg gandſke kortelig viſe, at ihvorvel dette Syſtema er udraabt for ſaa meget Philoſophiſk, at der dog ikke er noget mindre end Philoſophiſk derudi: Førſt holder jeg for, at det er en ſlet Forhold, at til at omdrive ſaa ſmaae Kugler maae en ſaa forfærdelig ſtor Hvirvel, dette kommer mig for, ſom om man til at trække en Cubic-Fod Vand op til 3. Fodders Høyde, vilde bygge et Løfte-Verk ſaa ſtort, ſom vores heele Jord. Ingen har nogen Tiid giort Naturen meere ødſel end Des-Cartes, hvor er da den ſtore Philoſophie, ſom ligger udi dette Verk? men det ſom er endnu mindre Philoſophiſk, er, at Carteſianerne maae flye til GUds umiddelbare Virkninger. Aarſagen er denne: Carteſianerne nægter alt tomt, de vil derimod, at alle Ting ere gandſke opfyldte, dette giør ikke den abſolute Bevægelſe, men ſynes meere at giøre den relative umuelig, for nu at viſe, hvorledes Carteſianerne raiſonnerer, vil jeg anføre Mr. de Gamaches Meening, hand er een af de nyeſte Carteſianer, ſom med ſtor Forſtand har ſtræbt at forſvare denne Philoſophie, hand ſiger Aſtronomie Phyſique pag. 20. Repreſentons nous deux corps l'un eloigné de l'autre, & puis ſuppoſons, que l'eſpace par lequel ils ſeroient ſeparés fut tout d'un coup aneanti, on voit bien, qu'alors les deux corps venant à ſe toucher changeroient d'etat relatif - - - on voit auſſi, qu'il en ſera de même ſi après leur union un nouvel eſpace créé venoit tout à coup à les ſeparer, or je dis, que cela repreſenteroit parfaitement l'etat, où ſont les choſes - - mais qu'on voulut avoir la cauſe des differentes relations ſucceſſives, que les corps ont entre eux, je dis, qu'il faudroit la chercher dans l'action de Dieu, qui ſelon nos Principes tombe à chaque inſtant ſur toutes les parties de la matiere à la fois.

§. 7.

Altſaa har i denne Philoſophie Verden alle Øyeblik GUds ſærdeles Hielp nødig, det er ey alleene, at GUd maae ſom igienſkabe den Gierning, ſom hand eengang har giort, og ved ſin Forſyn regiere og under-

derholde alt, hvilket vi i alle Henseende tilstaaer, men herforuden maae den allermindste relative Forandring skee ved et Miracel, altsaa kand jeg ey andet see end at Cartesianernes Meening bliver af alle den, som er mindst Philosophisk, thi skal GUd umiddelbar giøre alt, da har vi ingen Philosophie meer nødig; men det er endnu det allerunderligste, at det bliver GUd selv umueligt at forandre noget udi Verden, thi eftersom Cartesianerne vil, at den relative Bevægelse forandres ved Rommets Skabelse og til intet Giørelse, da maae Rommet ey være nødvendigt, hvilket det dog bliver efter Cartesianernes Meening, og altsaa, naar det er nødvendigt, kand det ey skabes eller af GUd forandres. For at bevise, at Materien og Rummet efter Cartesianernes Sætning bliver nødvendige, vil jeg igien indføre af Mr. de Gamaches Astronomie Physique pag. 7. La matiere que devient-elle, ne feignons point de le dire, elle devient precisement ce que le commun des Philosophes designe par le mot de vuide. Men det Tomme, for saa vidt jeg veed, ansees ey for andet end et Stykke af Rommet, hvilket er saa nødvendigt som de Geometriske Figurer i sig betragtede, altsaa naar Materien holdes saa nødvendig, kand den ey blive nødvendigere, endskiønt man maae tilstaae, at ingen Cartesianer har vildet denne følge.

§. 8.

Det tomme er i sær det Cartesianerne ilde fordrager, men paa den anden Side nødes de til at falde i en anden Urimelighed, nemlig at tilstaae, at der ere meere end fulde Ting i Verden, saafremt de vil tage Beviiser af Metaphysiquen, hvilket slags de bruger til at forkaste det Tomme. Det flyder vel af deres Hypothese om det Opfyldte, at alle Ting skal være lige tykke, fordi de ere alle lige opfyldte, thi at Ting kunde være gandske opfyldte, uden at være lige tykke, er noget som jeg holder baade for urimeligt og umueligt; men betragter man tillige Naturen, da beholder Cartesianerne ey uden en eeneste Tilfælde, i hvilken de kand sige, at der ikke bliver meer end gandske opfyldte Ting i Verden, endskiønt samme bliver efter de metaphysiske Begreebe umuelig. Thi fordi Tyngden er som Massen, hvilket Mr. Neuton fuldkommen har beviist, da om man slutter fra Tyngden til Tykkelsen, maae man sige, at fordi der ere ulige tunge Ting til, at der og ere ulige tykke Ting til, og ef-

terdi da de Ting der endog ere mindst tunge, maae udi Cartesianernes Hypothese være fuldkommen opfyldte, da maae de meere tunge Ting være meer end gandske opfyldte. Nu er, som jeg har sagt, en eeneste Tilfælde, som man kand undtage, nemlig om man vil, hvilket gierne kand tilstaaes, at der ere ingen fuldkommen opfyldte Ting til som tillige ere sammenhængende, og at da de adskillige slags Tyngder kommer deraf, at de allermindste Partikler, som ere lige tykke, bindes saaledes sammen, at den flydende Materie, som opfylder alt, kand opholde sig imellem de sammenhængende Partikler. Men det er umueligt, at man kand tilstaae denne lige Tykkelse i de concentrerteste Partikler, at jeg saa skal kalde dem, thi fordi de mindste Masser, naar de betragtes udi sig selv eller for saa vidt de haver ikkun en Inertie, differerer alleene i deres Figurer, de større Masser maae derforuden sammensættes af de smaa, om da samme betragtes under samme Figur og Omsvøb, da haves ingen Aarsag, hvorfore en given liden Massa hellere skulde sættes i det Corper A end i det Corper B, hvilket naar man antog maatte Grundlæren om de uadskillelige Ting gaae til Grunde.

§. 9.

Saaledes har den fortreflige Geometre Mr. Euler smukt beviist i sine smaae Skrifter fra forrige Aar, at naar man tilligemed Cartesii hypothese betragtede Naturen, at deraf fuldte, at de mindste tunge Masser ere af den samme Tykkelse; men det er noget langt andet, at man undersøger, om samme og kand bestaae med de almindelige Sandheder? Som jeg da har beviist, at det ikke lader sig giøre, maae man sige, at der findes i Verden Ting, som ere meer end opfyldte; og er jeg derved kommen til det, som jeg just vilde, nemlig at den Cartesianske Hypothese ey har af Philosophie uden det blotte Navn. Fremdeeles, naar man antager, at Ting af eens Omsvøb og ulige Tyngde har deres mindste Deele af ulige Tykkelse, da om Tyngden kommer ved en flydende Materies Bevægelse, maa under samme Omsvøb de tykkere Ting blive de letteste, og de mindre tykke de tungeste, efterdi den flydende Materies Trykning altid er i Forhold med Omsvøbet, derover, naar Bevægelsen skal skee i en flydende Materie, som staaer imod, maatte det letteste stærkest og længst bevæges, naar alt for Resten var eensdan.

§. 10.

§. 10.

I den particuliere Sætning af Des-Cartes er og denne store Feil, at hans bevægende Principium til sidst maa miste all sin Kraft. Thi, efterdi Hvirvelen er uendelig stor, og et Corper, som ved Trykning bevæger et andet, mister af sin Bevægelse, maae et saadant Central-Corper saa længe miste af sin Bevægning, indtil Hvirvelen er kommen til en jevn og ligedan Bevægelse med det: Men efterdi en saadan Hvirvel antages tillige, at være idelig trykt af de omstaaende, og dens Lav haver derforuden en Rifning paa hinanden, maatte den ved denne Forvirrelse idelig miste en Deel af sin Bevægelse, hvorover Central-Corporet maae igien anvende nye Kræfter, og endelig tilsidst komme til at hvile med den heele Hvirvel.

§. 11.

Det er derover langt bedre at sætte, at Hvirvelen bevæger Central-Corporet, end at Central-Corporet bevæger Hvirvelen. Adskillige Cartesianer have søgt at finde Udveye, for at kunde give Central-Corporet en bestandig Bevægning. Mr. Villemot i sin nouvelle explication du mouvement des Planetes meener, at det kommer af en heftig indvortes Kaagning udi Solen. Mr. le Marquis de St. Aubin sur Loire i hans traité de l'opinion, tome cinquieme pag. 67. meener, at det kommer af den indvortes Tumling af de tre Elementer, og af den Fortyndelse, som Solens Straaler forvolder i den flydende Materie imod Planetens nederste Hemisphærium; saaledes naar man gietter lykkelig, er det ey vanskeligt at udfinde en heel Hob Aarsager, og Mængden er til ingen Bekostning. Imidlertid synes mig den Frihed at være temmelig stor, da enhver Cartesianer kand ey alleene sætte Verden i hvad for en Figur hand selv vil, men endog give heele Tylter af ubekiendte og forunderlige Aarsager, saa det bliver et Sclave-Arbeide endogsaa ret at forklare hvad Navnene vil sige. Disse berømmelige Mænd har den Skiebne, som treffer enhver, der tænker confus om Naturen, at de meener, at det gaaer lige saa confus til i Naturen, som i deres Tanker; saaledes naar Monsieur le Marquis faaer opregnet en stor Deel Aarsa-

ger, kalder hand og de Magnetiske Kræfter til Hielp, og altsaa seer jeg ikke, paa hvad Fundament hand er ilde fornøyet med Mr. Neuton; Cartesianerne siger vel almindelig Viis, at de Neutonianske Kræfter ere skiulte Egenskaber, men for saa vidt jeg seer, ere de Cartesianske ikke klarere eller meer bekiendte, thi Kaagninger, Magnetiske Kræfter, tre Elementers Tumling og andre fleere, ere Navne som intet betyder, og i hvad muelig Meening, som man end vil give dem, saa faaer dog aldrig Cartesianerne det derved ud, som de vil have.

§. 12.

Men alt dette indeholder ikkun de mindste Vanskeligheder, der ere de, som ere langt større, ja plat uovervindelige, og som aldeeles maae kuldkaste det Cartesianske Systema. For ret at forstaae Fundamentet til disse Vanskeligheder maae man agte, at da den fortreflige Tyge Brahe hos os havde begyndt med sine paa den Tiid ulignelig skiønne Instrumenter at ret observere paa Himmelen, blev hand derudi efterfuldt af Kepler, som virkelig er et af de største og lykkeligste Hoveder Naturen har frembragt; Kepler observerede først af sine og Brahes Observationer, at de himmelske Corporer maatte bevæge sig i Ellipser, i hvis Brende-Punkt Solen er, at deres Omløbe-Tider vare som Quadrat-Rødderne af Cubis, af Middel-Distancerne, og at de Elliptiske Sectores vare som Tiderne. Dette har gandske bragt det Cartesianske Systema udi Uorden, som sees af følgende.

§. 13.

Man veed af Mecaniquen, at naar et Corper bevæges i den Løbe-
Tab. Linie a c d e, og Sectores fra det Punkt b, a b c, a b d og a b e ere
I. som Tiderne, da drives Corporet af den bevægende Kraft imod samme
Fig. Punkt, altsaa efterdi efter Keplers Observationer alle Planeterne be-
2. skriver omkring Solen Sectores, som ere proportionerede Tiderne, da er det klart, at alle Planeterne i Himmelen driver imod Solen. For da at finde Kræfterne, med hvilke de søger imod den, maae de bestemmes ved et Experiment, som er den anden Keplers Observation om den Elliptiske Bevægelse. Er da A d B en saadan Omløbe-Linie, g d f dens

dens Røre-Linie, Punktet, hvorhen Corporet søger C, Cd og Cp to Føre-Linier, som ere hinanden uendelig nær, gC er en Perpendikel fra C paa Røre-Linien, pe Elementet af Cirklen $=dx$, $pc=y$, $de=dy$, $Cg=p$ $dp=ds$ og Elementet af Tiden $=dt$ er Tab. I. Fig. 3.

$dt=y\,dx=p\,ds=\frac{ds}{\sqrt{v}}$, V er den Høyde, som svarer til den ubestemte Hastighed, og fordi Sectores ere som Tiderne er

$$p=\frac{1}{\sqrt{v}}\ \frac{dp}{p}=-\frac{dv}{2v} \text{ og } 2Lp=L\frac{1}{v}+C.$$

Denne staaende Størrelse bestemmes, om Perpendiklen i $A=\pi$ og Hastighedens Høyde der $=A$, og $V=\frac{A\pi^2}{pp}$, $dt=\frac{p\,ds}{\pi\sqrt{A}}$, $\frac{ds}{dx}=\frac{y}{p}$, men $\frac{ds}{dx}$ er efter de Mechaniske Regler, som Kraften i Røre-Cirkelens Diameter med 2. gange Hastighedens Høyde forkeert, altsaa om Kraften, som driver imod C kaldes P,

Røre-Cirkelens Diameter kaldes R er $PR\,dx=\frac{2A\pi^2}{p^3}\cdot\frac{y}{p}$

og $R=-\frac{2y\,dy}{p^3dv}=\frac{y\,dy}{dp}$ og $P=-\frac{2A\pi^2dp}{p^3dy}$.

§. 14.

Efterdi nu Planeterne bevæges i Elliptiske Linier, i hvis Brende-Punkt er Solen, og man veed af Geometrien, at Ligheden til en Ellipsis Brende-Punkt er, naar den store Axel kaldes m, Parametern p, Føre-Linien y, Perpendiklen paa Røre-Linien p er $4pp=\frac{mpy}{m-y}$, og altsaa $P=\frac{1}{yy}$, hvoraf man seer, at Kraften, som driver imod Solen, er som Distancens Quadrat forkeert.

§. 15.

Dette er geometrice nødvendigt, og altsaa maae Hvirvelerne nødvendig have den Egenskab, at deres Central-Flugt er som Distancens fra Centro Quadrat forkeert, men man veed af det Hugenius har demonstreret, at Central-Flugten er som Hastighedens Quadrat divideret ved den halve Diameter, altsaa om Hastigheden $= v$ er $vv = \frac{1}{y}$ og $v = \sqrt{\frac{1}{y}}$, og er da nødvendig Hastigheden i Hvirvelerne som Quadrat-Roden af Distancen forkeert; men fordi Tiderne ere som Sectores,. maa Bevægelsen i en Cirkel være jevn og ligedan, og om Omløbe-Tiden kaldes t er Central-Kraften som $\frac{y}{tt} = \frac{y}{y4} = \frac{1}{y3} = vv$ derover er $\frac{1}{y} = v$, altsaa for denne Aarsag, ere Hastighederne, som Distancerne forkeert, men fordi Omløbe-Tiderne ere og som Quadrat-Rodderne af Middel-Distancernes Cubis, da er $\frac{vv}{y} = \frac{y}{y^3}$ og $v = \frac{1}{v_y}$, altsaa udfordres, at Hvirvelernes Laug skal bevæges

1) Med en Hastighed, som Quadrat-Roden af Distancen forkeert.
2) Med en Hastighed, der er som Distancen forkeert.
3) Med en ligedan Bevægelse.

§. 16.

Tab. I. Fig. 4. Nu er det umueligt, at de to førstе kand være sammen paa en Tiid, og det 3die strider med Observationerne, thi Planeterne gaaer nu hastigere, nu langsommere, iligemaade fuldte heraf en circulair og ingen Elliptisk Bevægelse, men det som endnu er det allerværste, er, at begge fornævnte Hvirveler bliver umuelige, og kand ey bestaae, thi er D A C en Hvirvel, da maae Central-Flugten idelig blive større fra C imod A, om ey de tyngere Parter, eller som har meer Central-Flugt skal brække ind paa de lettere, og følgelig ødelegge den heele Hvirvel. Og er det ligesaa urimeligt, at vilde sige, at Central-Flugten imod C kunde være størst,

størst, som om man vilde sige, at de lettere flydende Materier kunde bære de tyngere. Er nu Hastigheden, som $\frac{1}{y}$ eller $\frac{1}{\sqrt{y}}$ bliver Central-Flugterne som $\frac{1}{y^3}$ og $\frac{1}{yy}$, følgelig tager de af fra C imod A, og altsaa ere de umuelige.

§. 17.

Denne Proposition er saa ruineuse for det Cartesianske Systema, at ingen Redning meere kand være tilbage for det, thi dertil udfordres en Hvirvel, udi hvilken Kræfterne tager af imod Peripherien, og samme er umuelig. Mr. de Gamache har, saa vidt jeg begriber, vildet redde dette slags Hvirvelers Muelighed, ved at agte, at efterdi Central-Flugten er som $\frac{1}{yy}$ og (superficies) Omsvøbet af Kuglen som myy, altsaa blev den heele Kraft som m som en staaende Størrelse, men jeg er herudi ikke af samme Meening, thi Massen af den Sphæriske Ring gbfGBF er proportioneret $yydy$, $bB = dy$, thi gbf og GBF ere to Sphæriske Omsvobe, som ere hinanden uendelig nær, er da Hastigheden som $\frac{1}{y}$ bliver den heele Pression af Cbgf paa gbf som Log. y, er Hastigheden som $\frac{1}{\sqrt{y}}$ er den heele Trykning af Cbgf proportioneret med y, altsaa er det æquilibrium ikke muligt, som Mr. de Gamache meener. Der er endnu en Ting man kunde tage i agt hos Monsieur de Gamache, nemlig hand meener, at endskiønt over Bi Central-Flugten er større end over bk, saa kand dog Bi ey brekke bk, fordi en Kugle i Bi støder paa to i bk, men at jeg ey skal tale om, at den Frihed er temmelig stor, at sætte alleting i en saa overmaade konstig Orden, saa at om det mindste kommer af lave, maae alt falde, vil jeg alleene agte, at naar en Kugle c kommer til at støde to andre, hvis Centrer ere b og a, og de samme ere lige med den Kugle, hvis Centre er c, og rører hinanden, da naar man trekker cbh og cag igiennem Centrerne, bliver samme deres Directioner, og altsaa bliver de ved idelige saadanne Stød tvungne til at gaae fra hinanden, og saa stærk at vige Tab. I. Fig. 5.

af

af fra Cirkel-Linien e b d a f, at man ey tydelig kand see, hvorledes de kunde blive udi samme, endskiønt Kraften efter Røre-Linien var ulige, og maatte derover Hvirvelen føres udi Uorden.

§. 18.

Denne Umuelighed, som er nævnet §. 16., har ey været vel i agt taget af de der har erklæret sig Forsvarere af Cartesii Hvirveler. Mr. Leibnitz har alleene tænkt paa, hvorledes de to Vanskeligheder, som ere anførte §. 15. kunde komme til at stemme overeens, og endelig at den Elliptiske Bevægning kunde komme ud, men for at fuldføre det, er hand til deels gandske viget af fra Cartesio, eller rettere at sige, hand har giort en Blanding af Des-Cartes og Neuton deres Systemata, hand har derover givet en Memoire i de Leipziger Samlinger Aar 1689. i Februario, hvori hand antager, at Planeten beskriver Sectores udi Forhold med Tiderne derved, at den stille svømmer uden nogen sin egen Kraft i en Hvirvel, hvis Hastigheder ere som Distancerne forkeert, og denne Bevægning kalder hand den harmoniske, imidlertid meener hand, at Planeten gaaer til og fra Solen med en Bevægning, som hand kalder den Paracentriske, og som kommer af Solens Attraction eller Impulsion og Central-Flugten i Hvirvelen, samme meener hand er foraarsaget af en Kraft, hvilken er som Distancens Quadrat forkeert. Mr. Leibnitz lover tilsidst i sin Tractat at ville vise, hvorledes af den ætheriske Materies Bevægelse disse Ting kand komme, men det er siden blevet derved uden videre Forklaring, saa at Vanskeligheden staaer endnu urørt, hvilket er Skade, thi jeg veed vist, at Monsieur Leibnitz baade har villet og kundet i denne Sag sagt noget af Vigtighed. Man seer ellers let, at Mr. Leibnitzes Hvirvel har alle de Feil, som giøre en Hvirvel umuelig §. 16. Videre kand man læse David Gregori i hans fortreflige Astronomie prop. 78. og har altsaa end ikke dette store og færdige Hoved kundet løse de Vanskeligheder, som dette Systema bringer med sig.

§. 19.

Den Lykke har Des-Cartes Philosophie havt, at de allerstørste og meest-skikkede Mænd har paataget sig at hielpe og forsvare den. Vi har

to

to Piecer af den store Mathematico Monsieur Johannes Bernoulli, som begge har vundet Priisen ved Academiet i Paris for Aarene 1730. og 1731. og hvori Monsieur Bernoulli har stræbt at hielpe Cartesii Tanker saaledes, at deraf skulde udkomme et ret tydeligt og sandt Systema. For jeg taler meer om begge disse Piecer, vil jeg kortelig melde et og andet, som er nødvendigt udi en Hvirvel at den kand bestaae. Vi har seet §. 16. at Central-Flugten maae voxe fra C til A, derover naar man vil vide, hvad for een af alle Hvirveler, der best kand bevares uden Fare at forgaae, da maae tages i agt, om Laugene BF bf, har en Rivning paa hinanden, da er den Hvirvel, som best kand bevares den, hvis Hastighed er som Distancen, og følgelig Omløbe-Tiderne lige. Har de ingen Rivning paa hinanden, da ere alle muelige, hvis Central-Flugt voxer fra C til A. Hvad de flydende Materiers Rivning paa hinanden angaaer, da i hvor subtil den etheriske Materie sættes, maae dog udi et fuldt Rom Rivningen blive merkelig stor, thi naar Lavenes Omløbe-Tider ey ere lige, da synes, at i et fuldt Rom Partiklerne nødvendig maae brekke hinanden, thi perfect Geometriske Partikler ere umuelige. De nyere Cartesianer har fundet, at disse Partikler ere elastiske, men da maatte de holdes udi en idelig Tension, hvilket ey er meere fordeelagtig end det første, thi Rivningen derover bliver altid særdeles stor, hvorledes man endog sætter at Parterne bevæges over hinanden. Tab. I. Fig. 4.

§. 20.

Det er i Consideration af dette, at den store Neuton har givet 2. Propositioner, som ere den 51. og 52. i sin anden Bog, ved hvilke hand har vildet bestemme Omløbe-Tiderne i en Hvirvel, naar den blev drevet af et Central-Corper DGC, som enten var en Cylinder eller en Kugle; efterdi disse Propositioner ey ere meget favorable for det Cartesianske Systema, har man almindelig angrebet dem som falske, og Mr. Johan Bernoulli i den Piece for Aaret 1730. har deri i sær rettet, at Mr. Neuton ey har multipliceret med Distancen CK eller CB, men mig synes, at det er meget tvivlraadigt, enten at man deri skal give Monsieur Bernoulli Bifald eller ikke, og det af denne Aarsag: Endskiønt Trykningen kommer af den heele Masse C bg F, saa dog er alleene at agte i Henseende til Rivningen, hvad Virkning de to Laug FBG og fbg have paa

hinden; thi de flydende Ting, ved det de meddeeler hinanden fra Laug til andet deres Trykning, kand og bør ansees, som om alleene det Laug FBG virkede paa det andet fbg, som er det uendeligt nært, og om ingen Cohæsion eller Tenacitet var imellem Partiklerne udi det samme Laug, hvorved det hængte sammen, da var det det samme, som om hver Partikel for sig virkede paa den anden, og i den Tilfælde er det klart, at ingen Løftestang (vectis) bør tages udi agt, efterdi der ingen relativ Distance kand antages mellem Trykningen og Igien-Trykningen, som volder all Rivning, med alt dette har Mr. Johan Bernoulli ey kundet udbringe Keplers Regel for Omløbe-Tiderne; hvad Mr. Bernoulli ey har kundet sætte udi Verk, har Mr. de Gamache fuldført pag. 186. Astronomie Physique; hand har seet, at en saadan Hielp til, som den af Mr. Bernoulli, kunde giøre Sagen god, hand beholder da ey alleene med Mr. Bernoulli, at man maae multiplicere med Løfte-Stangen CE, men hand antager endnu efter Mr. Amontons Obfervationer, at Trykningen er som Tyngden eller Central-Flugten, og ydermeere, at de smaae Corporer a, b, tager i hinanden, hvilket hand kalder Engraînement, og faaer hand da rigtig ud, at Omløbe-Tiderne ere som Quadrat-Roden af Middel-Distancernes Cubis, og Hastigheden derimod som Quadrat-Roden af Distancen forkeert. Var Mr. de Gamaches Regning saa rigtig, som den er artig opfunden, da kunde den være til nogen slags Hielp i dette Stykke for den Cartesianske Philosophie, men i samme er dette som kand desidereres ey alleene, at hand med Mr. Bernoulli antager en Løfte-Stang og følger Mr. Amontons Regel for Rivningen, hvis Urigtighed Mr. Muschenbroek forlængst har beviist ved sine Erfaringer, men det som er endnu det anseeligste er, at Mr. de Gamache synes at multiplicere entia, og af en Friction giøre to, hvilket umuelig ikke kand gaae an, thi den Trykning, der er som Tyngden efter Mr. Amontons, giorde aldeeles ingen Rivning eller Friction, saafremt at ingen Engrainement var, men begge tillige udgiøre Frictionen, allermindst gaaer det an i Mr. de Gamaches Sætning, hvorved hand holder for, at Laugene æquilibrere imod hinanden, man kunde paa denne Maade endnu legge adskillige andre Aarsager til om man vilde, f. Ex. 1) Laugenes naturlige Cohæsion, 2) de skiøre Partiklers Brækning, 3) de elastiske Partiklers Tension, &c.

§. 21.

§. 21.

Men dette uagtet, tør jeg dog ikke sige, at Mr. Neutons begge Propositioner ere rigtige i Henseende til den Folge, hand deraf trekker, at Hvirvelerne derved bliver muelige, thi Central Flugten bliver i den første, som Distancen forkeert, og i den anden, som Cubus af Distancen forkeert, og altsaa er ingen af dem muelig, saa at dette er en Mangel, som den store Geometre Mr. Daniel Bernoulli med Ret desidererer i sin hydrodynamique, men jeg meener, at da Mr. Neuton har seet, at Omlobe-Tiderne ey stemmede overeens med Keplers Regel, har hand holdt det for nok, og har ey villet anføre fleere Aarsager imod.

§. 22.

I den Piece, som vandt Prisen Aar 1730. har Mr. Johan Bernoulli paa en meget artig Maade udbragt Keplers Regel, nemlig, da hand saae, at hand ey naaede sin Hensigt ved at rette Neutons Proposition, falder hand paa at betragte Tykkelsen, og antager baade Tykkelsen og Hastigheden, som Quadrat-Roden af Distancen forkeert. Herved bliver Keplers Regel efter Mr. Bernoulli Methode rigtig udbragt, men hans Hvirvel bliver nødvendig umuelig, og det i 2. Henseender, baade til Massen og Hastigheden §. 16. Videre for at udbringe den Ellipriske Bevægelse, meener Mr. Bernoulli, at det gaaer til med en Planete som med et Penduulm, der falder og stiger altid til samme Høyde, nemlig, efterdi Laugene FGH og fgh ere af ulige Tykkelse, da om Planeten har just en Tykkelse som Materien i det Laug FGH, meener hand, at Planeten har først været sat fra G i en vis Distance GA, hvor Materien var tyndere end Planeten, folgelig meener Mr. Bernoulli, at om man ey gav agt paa den circulaire Bevægelse, maatte Planeten, om det halve Sving varede fra A til D, det andet fra D til A idelig skiære Cirkel-Laugene i f, F, e, E, &c. og altsaa beskrive en krum Linie, som i det ringeste lignede en Elliptisk. Tab. I. Fig. 6.

§. 23.

Saaledes seer man, endog af de Stæder, hvor Mr. Johan Bernoulli

har været ulykkelig, det store Genie, som denne fortreflige Mand har havt: thi saa meget seer man strax, at det ikke vil blive let at bevise, at den Linie, som ved denne Bevægelse faaes, bliver Elliptisk, thi Faldet igiennem AG har en langt anden Beskaffenhed end igiennem GL, allermeest, da det neppe kand tilstaaes, at Hvirvelens Lauge har overalt en ligedan og perfect Geometrisk Tykkelse. Og kunde man da med Foye tvivle paa, om alle Liniens Quadranter bliver perfect eensdan. Antager man at den flydende Materie tynger imod C, da kand hypothesis ansees for muelig, men ingenlunde om samme ingen Tyngde haver. I den forste Tilfælde maae man antage nye Hvirveler i den Cartesianske hypothese, men her bliver det en temmelig vigtig Quæstion,
Tab. I. Fig. 7. om ikke, naar disse Hvirveler kommer til, det Corper da, som maae tillige falde igiennem dem, ved deres Bevægelse bliver gandske fort af Lave. Den fortreflige Geometre Mr. Daniel Bernoulli har beviist i den anden Tome af de Petersburger Samlinger, at det absolute Maal af Kræfterne den eene efter Nore-Linien ab og Central-Kraften efter ac er i en staaende Forhold af Partiklernes, som den flydende Materie ey kand gaae igiennem, deres Diametre til Distancen fra Hvirvelens Centre ca, saa at om Diameteren kaldes A, Distancen D er Forholdet af Kræfterne som 3D: 8a, og er det derover hoyst-nodvendigt, at Corporets Bevægelse maae lide af disse Hvirveler, at jeg ey skal tale om, at det er ubegribeligt, hvorledes to Hvirveler kand rommes udi hinanden, som begge ere gandske opfyldte.

§. 24.

Noget som ey kand andet end komme os meget selsom for, udi Cartesii Hvirveler, er, at et Corper, som drives stadig i en Hvirvel, maae have den samme Hastighed med Hvirvelens Materie og den samme Tykkelse; har den samme Hastighed, hvilket man altid kand antage, thi Kraften efter Nore-Linien holder ey op at virke for, men storre Tykkelse, gaaer den ud fra Centro i en Spiral-Linie, men har den mindre Tykkelse, gaaer den imod Centrum i en Spiral-Linie, allermeest i saadan en Hvirvel, som Mr. Bernoullis. Naar dette er ret forstaaet, bliver den Stigen og Falden, som Mr. Bernoulli giver sin Planete, ey lettelig muelig; thi af den blotte Tykkelse folger hverken at den skal stige eller falde, uden ved at an-

antage en Hvirvel udi den anden, efterdi Corporet har ingen Kraft uden den som det faaer af Hvirvelen; skal Corporet i A have Langets Hastighed, burde det gaae udi en Spiral-Linie fra C; man maa da sette, at det har ey den Hastighed for at kunde komme til D, og siden hvor dets Hastighed er = o, og seer jeg da umuelig ikke, naar Planeten er kommen i L, hvorledes den da igien kand stige til A, efterdi Tykkelsen af Hvirvelen er større end Tykkelsen af Planeten, den maatte tvertimod efter mit ovenanførte beskrive en Spiral, der idelig gik til Solen, og saaledes falder denne Sætning, som er den allerartigste man nogen Tiid har optænkt, til at forsvare den Cartesianske Philosophie. Tab. I. Fig. 6.

§. 25.

Det lader som at Mr. Bernoulli siden selv havde forkastet denne sin Sætning, i det hand i den Piece, som vandt Prisen Aar 1734., falder paa at sige, at Planeternes Bevægning om Solen hverken kommer af Cartesii Hvirveler ey heller af Neutons attraction. art. 8. discours preliminaire: Dette er ikkun lidet gunstigt for Des-Cartes, men som Mr. Bernoulli ey har kundet overtale sig til at ansee Himmelen som tom, har hand sammensat et nyt Systema: Hand antager Des-Cartes Hvirveler, men de har hos Mr. Bernoulli liden anden Brug, end at give Planeternes Løbe-Linier en Inclination imod Eclipticam; det er sikkert, at det lader noget underligt, at GUd skulde have skabt saa uendelig megen Materie, for deraf at trække en saa ringe Virkning og Nytte. Mr. Bernoullis heele Piece er ellers underkasted en heel Deel Vanskeligheder; for at forstaae samme, maae jeg kortelig anføre, hvorudi hans Meening bestaaer. Hand meener, at Materien kand komme dertil, at den ey er meere deelelig, af disse fine Partikler bestaaer da Hvirvelerne, og kalder hand denne Materie det første Element, hand meener at i samme Materie kand en Planete bevæges uden Imodstand, dog er der i dette første Element blandet en god Deel af det andet Element, som kommer ved Partiklernes Sammensættelse i det første, naar disse Partikler, hvilke hand anseer som bløde og ingenlunde som elastiske, begynder nu at faae den circulaire Bevægning, bliver imod Centrum et Hul, som fyldes med den allerfineste Materie, blant hvilken en Deel grove Partikler ere blevne tilbage, som ey har kundet for een eller anden Aarsags skyld kom-

me fra Centro, denne Masse gior Solen ud, i Solens Partikler antager hand en stærk indvortes Kaagning, som driver dens Partikler ud igiennem Hvirvelerne, nu meener hand, at naar to saadanne Partikler støder paa hinanden, da hviler de, indtil at de igien af den 3die bliver satte udi Bevægning, saa de, hvis Partiklers Tal er ulige, skulde for største Deel igien falde tilbage i Solen; men naar samme ere lige, hviler de. Efterdi de da søge imod Solen, driver de og Planeten imod den, og ved det deres Antall bliver uendelig stort, formeere de som en Flod omkring Solen, hvilken driver Planeten. Saaledes kaster disse smaae Corporer sig idelig paa Solen, og derved faaer Solen igien den megen Materie, som den idelig kaster fra sig. Mr. Bernoulli vil, at den Kraft, hvormed de driver imod Solen, er som Distancens Quadrat forkeert, derimod kommer Bevægelsen efter Rore-Linien ey af Hvirvelens Bevægelse, men deraf at Planeten er først kastet ud med en Hastighed, som ey kand forandres af Hvirvelens Materie, fordi denne er saa meget fiin og flydende.

§. 26.

Beseer man ret denne Mr. Bernoulli Discours, er den meer Neutoniansk end Cartesiansk, saa hand alleene er derudi af en anden Meening end Neuton, at hand i Steden for Attractionen meener, at Tyngden imod Solen kommer af denne Central-Flod. Men det samme gior just, at hans Meening bliver underkastet utallige Vanskeligheder. 1) Meener Mr. Bernoulli, at den etheriske Materie for sin store Fiinheds skyld, og fordi at den er saa meget flydende, ey gior nogen Modstand. Mr. de Gamache har stærkt drevet paa det samme, men jeg kand aldeeles ikke give denne Meening Bifald af følgende Aarsag: Er ABCD en
Tab. Cylinder, fuld af en flydende Materie, og det Parallelipedum ab bevæ-
I. ger sig imod samme, da for at udregne Modstanden, hvilken er som
Fig. Quadraten af Hastigheden, har man ey at agte uden den blotte inertie,
8. thi naar Fluidum er af en uendelig Omfang, er Trykningen som af en Cylinder, hvilken har den samme Grund-Linie som Corporet, og den Høyde som tilkommer Hastigheden, hvorover Trykningerne ere, naar alt for Resten er lige, som Hastighedernes Høyder. Man maatte derover antage, at det absolute Maal, som man erfarede af Modstanden var intet, hvilket er aldeeles ikke vist. Tvertimod naar Bevægelsen,

bli-

bliver noget heftig, da findes den Modstand ikke kiendelig, som kand an-sees for eensdan i de sammenhængende Partikler, og derover kand fin-des efter de Love, som en altid ligedan virkende Kraft følger. Denne kommer af en mindre Flydenhed og er adskillig, eftersom Tenaciteten er adskillig til, hvorover den og kunde sættes i Forhold med en Kraft som virkede ulige, endskiønt denne sidste Betragtning har ingen Sted udi en flydende Materie, som er overalt eens. Naar man derover sæt-ter all Betragtning om Tenaciteten til Side, og ey agter andet end inertien, da maae efter de bekiendte Geometriske Hypotheser, naar alt er for Resten lige, denne Trykning være i det ringeste den halve af den, som en Aare der springer horizontal ud af et Kar over paa et Vertical-Plan strax uden for Udlobe-Hullet i et uendeligt Kar. Saa længe da Summen af alle Elementair-Trykninger er i samme Tiid den samme, kand det give lige meget, hvad heller de sammenhængende Masser ere lidet større eller lidet mindre, naar kun i en og den samme Tiid een og den samme Quantitet Materie flyder til, hvilket man altid kand antage, naar man forst sætter, at alle Ting ere opfyldte. Altsaa bliver i all Henseende Imodstanden den samme i alle flydende Materier, saa længe Partikler-ne kand uforhindret flyde af til Siderne, thi den eeneste Forskiæl, som da kunde merkes i et noget tykkere Fluido, var denne, at i det eene blev et per-fect Geometrisk Parallelipedium abc drevet fort, men i det andet bleve endnu foruden bc to smaae Lateral-Figurer fg og ke bevægede, som man kand sætte at være af en uendelig liden Tykkelse, thi Tykkelsen bør sættes lige med Partiklernes Diametrers Difference i begge Fluidis, og bliver da Differencen af Modstanden i ingen anden Tilfælde kiende-lig, end som naar Høyden af Parallelipipedo FG har til Høyden af Parallelipipedo ab en endelig Forhold. I øvrigt indeholder denne Hypothese en heel Deel Ting, som man skal have ont ved at kunde an-tage udi Naturen, saasom man ey kand andet end standse ved, at der an-tages Partikler som ere udeelelige og dog materielle: om samme skal være virkelige simple og enkelte Væsener, hvorledes skal de da kunde giore en physisk Effect? Jeg overlader dette til de Skarpsindigeres Af-handling, og tilstaaer, at jeg indseer ikke de Aarsager, som have voldt at een og den samme Materie kand antages ved Bevægelsen at søge imod et Centrum, og dog tillige at kunde have den Egenskab idelig at vige fra samme Center. Ligeledes seer jeg ey hvorledes det kand komme, at Par-

tiklerne kand falde imod Centret igien. Og, naar man nu tilstaaer, at de kunde falde tilbage imod Centrum, var det endnu ikke afgiort, at deraf skulle komme en Central-Flod, hvortil dette er Aarsagen: Saasnart
Tab. en saadan Partikel er udkastet af Solen og gaaer ind i Hvirvelen, da driver
I. Hvirvelen den, derover om Hastigheden, som den gaaer med igien-
Fig. nem AB, sættes uendelig, da kand Side-Kræfterne (som nødvendig
9. virker paa Partikler af samme slags) ansees som at virke efter de perpendiculaire Directioner DEF, nemlig ved at antage Hvirvelens Bevægning for uendelig liden imod Hastigheden efter AB, og altsaa maatte en krum Linie beskrives som meget nærmer sig til en ret Linie, og kand bestemmes naar Hastigheden i Hvirvelen er givet i Henseende til Distancen, imidlertid maae den sidste Tangent IA vige af fra radii Forhold, saa at om end Corporet kunde gaae tilbage i en ret Linie, kom det dog ikke til Centrum, allermeest da det endnu maa vige stærkere af i en krum Linie IM, som vender sin Convexitet imod den første, og altsaa seer jeg ikke, hvorledes en Central-Flod kand formeres.

§. 27.

Vi har af Mr. Moliere to Memoires i de Pariser Samlinger for Aarene 1728. og 1733., i hvilke hand har stræbt paa en anden Maade at hæve de Vanskeligheder som forekommer i den Cartesianske Hypothese, men eftersom hans Meening er underkastet samme Vanskelighed, som de før omtalte, vil jeg derom intet andet anføre, end at man ikke vel kand tilstaae, at den Elliptiske Figur kommer af Hvirvelens ulige Presning; thi i alle saadanne Hypotheser er det ubeviseligt, hvorledes det kand skee at to Hvirveler, som rører hinanden, kand ved deres fælles Virkning paa hinanden faae en ordentlig Krümning; thi de flydende Materier lader sig ey krumme som et elastisk Bret, og om det end skeede, maatte dog et saadant Fluidum, som paa to Sider blev trykt, nødvendig antage en Krumning, som skiær en ret Linie over i meere end to Punkter: saa det vil staae hart at bevise, at ved en saadan Trykning den Elliptiske Figur kand udkomme, og naar det end var, saa fuldte dog ikke, at i differente Distancer fra Hvirvelens Centro just de Ellipses tillige skulde haves, i hvilke Planeterne bevæges. Endelig, naar man vilde tilstaae alt, var det endnu ikke let at begribe, hvor det kommer sig, at Omløbe-Linierne, som er

det

det sphæriske Central-Corper nærmest, kand have en større Eccentricitet end de, der ere længere borte. Vil man antage at Hvirvelerne rører hinanden i rette Linier, som ere af nogen anseenlig Størrelse, da skal man have ont ved at forstaae, hvorledes Hvirvelerne kand bevæge sig over hinanden uden at confunderes, og overalt bliver den Elliptiske Curvatur ey derved tydeligere.

§. 28.

Men man bør overalt agte, at ingen anden Slags Hvirveler er Cartesianerne til Nytte, end de der har en sphærisk Figur, hvilket Mr. d'Alembert har beviist i sit artige Verk traité de fluides pag. 392-403., og er alt det værd at læse, som denne habile Geometre videre har anført. Vil man ey meere søge Aarsagen i den Trykning, som Hvirvelen lider uden fra, men i Solens Omveltning, da er foruden den Vanskelighed, som jeg har anført §. 10. endnu denne: Solen velter sig om sin Axel fast i 25. og en halv Dage, og altsaa maa det Lav af Hvirvelen, som er nest Solen og have samme Bevægelse, antages da Lavenes Hastigheder som Quadrat-Rodderne af Distancerne §. 15. da blive Omløbs-Tiderne Saturns af 6744. Aar. Jovis af 2715. Martis af 428. Jordens af 230., Veneris af 140., Mercurii af 54. efter Mr. Bernoulli Udregning, nouvelle Physique celeste art. 48., men intet kunde meere stride med Erfaringen. Mr. le Marquis de St. Aubin traité de l'opinion pag. 646. edit. 3tia, meener at Solens Athmosphæra strækker sig ind til Mercurium, og at den er saa tung som Qvægsølv, hvorover den hindrer de underste Lav i at circulere, fordi at den idelig udkaster Partikler af det 3die Element, hvilke forhindrer den fine ætheriske Materie, hand meener ellers at Solens Athmosphæra bevæges hastigere end den selv, og at først over Mercurium den ætheriske Materie frit kand bevæges. Endelig falder hand paa at troe, at en magnetisk Kraft, som udgaaer af de tykkere Corpora, gior og meget dertil. Historien er baade vidtløftig og artig, og viser tydelig, at baade Solen og Verden kand i den Cartesianske Hypothese indrettes som man selv vil, saa man neppe skulde tænke, at saa mange adskillige Systemata kunde komme af een og den samme Hypothese.

§. 29.

Jeg vil ey holde mig oppe ved fleere af de uoploselige Vanskeligheder, som Keplers Regel har bragt ind i det Cartesianske Systema, saavidt jeg seer, har vi intet Haab meer at kunde foreene to saa stridige Ting. Men for at lade dette fare, vil vi antage at den Cartesianske Hypothese kom overeens med Observationerne, saa fuldte endnu ikke, at de Uordentligheder, som tages vaer i Drabanternes Bevægelse, skulde have same Aarsag, ey heller fuldte det at de ovrige Forandringer skulde skee efter een og den samme Lov; thi Bevægelsen burde blive adskillig, eftersom Hastigheden i Hvirvelerne eller Positionen eller Materien forandredes til, saa at man i dette Systema er paa ingen Ting forud vis, men det er altid nodigt forst at kiende Virkningen, siden at sammenflikke en slags Aarsag, hvilken om den ey er denne, da bliver den en anden. Hvormeget Mr. Neuton differerer fra alt dette, vil jeg nu vise.

§. 30.

Det første Neuton sætter, er, at Materierne idelig søger at trekke
Tab. hinanden til sig, saa at om 2. Partikler a og b ere end saa meget som
I. muelig separerede, saa dog driver de hinanden lige stærk til sig, og der-
Fig. over maa de til sidst efter de mechaniske Regler komme sammen udi c,
II. hvor Massernes tilfælles Center er. Dette er den Sætning, som Cartesianerne holder for saa urimelig, at de har en Afskye for den, som for en gammel Aristotelisk Qualitet, som overnaturlig viis igien er blevet bragt ind i Verden, og holder de for, at intet er stærkere til at kuldkaste denne Hypothese, end som den selv; men man har Foye til at søge at bringe dem herudi paa mildere Tanker. Vel er det vist, at Mr. Neuton selv har vaklet, og har været uvis paa, hvad heller hand vilde tilskrive denne Sag Aandernes Virkninger, eller ikke, saa at denne store Mand ikke selv har seet, hvad ypperligt som der laae udi hans Meening. Ellers ere vel de fleeste Tvivl imod denne Meening uden Tvivl komne deraf, at de, som ere derimod, ey ret har indseet, hvad den vilde sige. Jeg vil da stræbe saaledes at betage dem, hvad de holder for urimeligt, at det skal blive

blive dem, som heraf ere Kiendere, klart, at det Neutonianske Systema er langt tydeligere end det Cartesianske.

§. 31.

For da at giore det, vil jeg spende Buen paa det stærkeste, og antage den Meening, som af alle holdes for mindst taalelig, som er denne, at Attractionen, for saa vidt vi kand slutte os til af Erfaringen, er Materien væsentlig, ja saa nodvendig, at Materien ey kand tænkes den foruden; thi det er klart, at i at nævne Materien, taler man om et sammensat Væsen, i hvilken Partiklerne, som sammensætter den, maae være og blive hos hinanden, dette kand ikke skee uden nogen slags Kraft, thi Partiklerne maae ikke kunde skilles fra hinanden uden ved Kræfter af en kiendelig Storrelse. Det har aldeeles ikke Sted, at man hertil vilde optænke Hvirveler, thi saafremt de samme skal bestaae af simple og enkelte Væsener, da hverken kand de bevæges eller virke paa det materielle. Holder nogen for, at det contraire kand være, da ynskes, at de vil vise Maaden, paa hvilken det bliver muelig. Hvirvelerne maae altsaa bestaae af sammensatte Partikler, og da har man paa nye det selvsamme Sporsmaal, nemlig, hvad det er som gior at disse Partikler til sidst har en Kraft at hænge sammen med. Man maae da enten dertil soge en Kraft uden Verden, eller og tilstaae at Materien har den indvortes Egenskab at hænge sammen; thi det kand ey være, at det kommer deraf, at disse smaae Partikler soger imod hinanden ved en Elementair Bevægelse, thi herved kand ingen Aarsag gives, hvorfore de allerforste Partikler, som umiddelbar stammer fra Elementerne, kand hænge sammen, thi det var en Feil at vilde tillegge dem nogen Bevægelse. Og altsaa er nodvendig denne sammenhængende Krafts Aarsag i Materien selv eller rettere i dens allersidste Partikler, uagtet all Betragtning af Bevægelse, saa at naar vi nævner Materien handler vi om Væsener, som ere foreenede med hinanden ved deres naturlige Kræfter. Dette Argument er for saa vidt jeg seer, klart, og bliver endnu tydeligere ved dette andet, som tages af alle Tings Hensigt, ligesom det forste af en Materiens indvortes Egenskab. Det er klart, at ligesom alle Ting, for saa vidt de ere muelige, haver en nodvendig Hensigt til hinanden, hvorover en hver Ting er egentlig det eller dette, fordi det ey kand være noget andet, saa

har og nødvendig de Ting, som existerer med hinanden, en indbyrdes Connexion, saa at, om man kunde tænke, to Corporer a og b, hvert i sin Ende af Verden, maatte de dog nødvendig staae udi Connexion med hinanden. Men den eene Materie er udi ingen Connexion med den anden, uden for saa vidt den virker paa den, og bør da den Partikel a nødvendig virke paa b, nu spørges alleene om Maaden; sætter man da, at Virkningen skeer ved en heel Rekke Corporer som ere lagte imellem, bliver Sagen dog herved ey tydeligere end Attractionen, thi hvorledes kand en Egenskab gaae af et Væsen udi det andet, eller og Væsenerne virke uden for sig? Saa snart Cartesianerne kand giore dette beviisligt, vil jeg tilstaae, at deres Hypothese er ligesaa tydelig som Neutons. Imidlertid vil jeg bevise, at Attractionen er langt tydeligere end den Meening, at alle Ting skeer ved et Stød, at jeg ey skal tale om at Connexionen er langt stærkere og langt naturligere, naar b virker umiddelbar paa a, end som naar dens Virkning fortplantes ved de mellemsatte Corporer p.

Tab. I. Fig. 12.

§. 32.

For da at forstaae Attractionen, maae man agte, at ved den intet andet siges, end som at alle materielle Ting ere naturlig viis i en saadan Harmonie, som er indsat af GUd i Begyndelsen, ved hvilken de alle søger imod hinanden, saa at om de alle vare strødde i et tomt Rom, saa skulde de dog alle falde sammen og udgiore en Masse, ja om ingen Bevægelse kom imellem, maatte alt det som er udi Verden falde sammen til en Klump. Af denne Harmonie kommer det Phænomenon af Attractionen, saa at man kand sige uden all Frygt af Urimelighed, at Materierne trækker hinanden til sig, thi de ere to adskillige Betragtninger, som i Henseende til Virkningen ere et og det samme. En saadan Harmonie nægter ey letteligt nogen som veed Connexionen af Tingene i Verden og deres Orden, saa at man kand sige, at saafremt der er nogen Materie, som ikke søger hen imod de andre som tillige existerer, da maae den høre til en anden Verden, og ingenlunde til denne nærværende.

§. 33.

Disse ere de Aarsager, som giore at jeg holder det Systema om Attractio-

tractionen for langt forstaaeligere end det Cartesianske, imidlertid er det langt fra at Neutonianerne vil forkaste all den Kraft, som kommer af Stødet, samme maae vedligeholdes, fordi den første Bevægelse efter Rore-Linien kommer nødvendig deraf. Det eeneste jeg herved vil sige, er, at Stødet er ikke saa forstaaelig som Attractionen, thi det synes mig let at begribe, hvorledes Tingene kand ved en harmonisk Drift søge imod hinanden, da det er derimod vanskeligt at forstaae, hvorledes et Væsens Egenskaber kand meddeeles det andet, og om end nogen vil forklare Stødets Natur ved en Harmonie, da skal man finde at Harmonien er langt vanskeligere i denne Tilfælde end i den anden; men det bør nøye overveyes at Attractionen er et Phænomenon, thi a har en virkelig Direction imod b, og b imod a, og derover lader det, som om a trak b og b a, derover er det Navn af den universelle Tyngde beqvemmere, thi det giver den indvortes Tingenes Direction imod hinanden tilkiende, endskiønt at det kand give lige meget, om man beholder det Navn af Attractionen, naar man vil udregne Virkningen.

§. 34.

Men det som tiener til den største Zirat for dette Systema er, at alt hvad deri findes af disse Raisonnements, stemmer fuldkommen overeens med Erfaringen; thi saa vidt vi kand erfare, da tiener den heele Natur til Beviis paa denne hypotheses Rigtighed. Min Meening er, at de Hypotheses burde gandske forkastes som ey stemmer overeens med Erfaringen, og de derimod alleene vedligeholdes, som man vidtløftig kand vise, bekræftes udi Naturen.

§. 35.

Saafremt da det foregaaende tilstaaes, antager man billig med Neuton,

1) At Materien trækker til sig.
2) At Kraften af Attractionen strækker sig uendelig vidt.
3) At den meest naturlige Attraction er som Quadraten af Distancen forkeert, thi forestiller man sig to Kugler, som genererede af to halve Circlers Omvæltning, hvis Buer ere DE og AB, da ere deres Tab. I. Fig. 13.

deres Omsvøbe som CD^2 CA^2, og altsaa naar over begge den samme Kraft øves bliver den som $\frac{1}{CD^2} : \frac{1}{CA^2}$

4) Men Erfarenhed lærer, at der i Materien foruden den Kraft, hvilken er som Quadraten af Distancen forkeert, nødvendig findes en anden i samme Forhold af en høyere Kraft, hvilket Erfaringerne over Cohæsionen og Haar-Rørerne i sær beviser, om disse sidste har Mr. Clairault givet en artig Theorie i hans deylige Arbeide over Jordens Figur.

5) At Virkningen altiid er lige saa stor som Igienvirkningen, saa om Jorden trækker et Støv, da trækker Støvet igien Jorden til sig med samme Kraft, men det er klart, at Hastigheden i begge bliver som Massen forkeert. Cartesianerne har vel fundet en Deel at sætte ud paa denne Meening, men mig synes den dog absolute nødvendig, thi hvad Aarsag skulde ellers kunde gives for, at just saa megen Bevægelse blev communiceret, og hverken meere eller mindre, og hvad skulde forhindre den allermindste virkende Aarsag i at erlange den allerstørste Virkning.

6) Fordi Masserne trækker til sig, da er den absolute Størrelse af Attractionen som den Masse, hvorfra den kommer, thi der er ingen Raison muelig, hvorfore to lige Materier skulde trække ulige til sig, saa længe som den determinerende Aarsag er den samme, er det determinerte ogsaa et og det samme.

§. 36.

Tab. I. Fig. 14. Heraf flyder naturlig alt hvad Kepler har taget vaer i de himmelske Corporers Bevægelse, thi om et Corper m, hvad for et man vil bevæges imod det Punct C, og Distancen $Cm = y$ og ved en Cirkel tages $pq = dy$, da er Attractionen af det Punct C som $\frac{1}{yy}$, og om den absolute Kraft kaldes f, er Attractionen som $\frac{f}{yy}$, samme f kand haves ved et Experiment over Tyngden hos os som vi vil sætte $= 1$, og den Distance

stance som dertil svarer γ, da er $\frac{dy}{yy} = \frac{2A\pi^2}{\gamma\gamma}$, og altsaa $pp = \frac{A\pi^2}{\gamma\gamma} \cdot \frac{y}{1-Cy}$, C er en staaende Størrelse, som saaledes bestemmes. Vi vil sætte at Corporet er kastet lodret ud udi A, da er

$C = \frac{1}{\pi} - \frac{A}{\gamma\gamma}$, og $pp = \frac{A\pi^2}{\gamma\gamma} \cdot \frac{y}{1-Cy}$ bliver $pp = \frac{\pi^3 Cy}{\pi\gamma\gamma - (\pi A + \gamma\gamma)y}$, naar man confererer denne Liighed med Liigheden til en Ellipsis Brende-Punct som er $4pp = \frac{mpy}{m-y}$ da haves

1) Distancen af Kraftens Centre fra Spidsen $= \pi$.

2) Den store Axel $= m = \frac{\pi\gamma\gamma}{\gamma\gamma - \pi A}$ $P =$ Parametern $= \frac{4\pi\pi A}{\gamma\gamma}$.

3) Den lille Axel $= \sqrt{\frac{2\pi\overline{\pi A}}{\gamma\gamma - \pi A}}$ og altsaa er Liigheden fra Centro af for Ordinaterne $(\gamma\gamma - \pi A)\gamma^4)\, yy = 4\pi A.\, (\pi^2\gamma^4 - 4(\gamma\gamma - \pi A^2)X^2$.

4) Eccentriciteten $= \frac{2\pi^2 A - \pi\gamma\gamma}{2\gamma\gamma - 2\pi A}$, og derover kand Kraft-Centeret være i begge Brænde-Puncterne, eftersom $2\gamma\gamma$ er større eller mindre end $2\pi A$.

5) Hastigheden $= \frac{A\pi^2}{pp} = \frac{\gamma\gamma - \pi A(\gamma\gamma.(\pi - y).\pi Ay)}{\pi.(\gamma\gamma - \pi A.)y}$; men $\frac{\gamma\gamma.(\pi - y).\pi Ay}{\gamma\gamma - \pi A} = Cm$ naar C er Brænde-Puncten og derover om D er den anden Brænde-Punct, er Hastigheden som $\frac{\sqrt{Cm}}{\sqrt{CD}}$.

6) $Sdt = \frac{Spds}{\pi\sqrt{A}} = \frac{2ACm}{\pi\sqrt{A}}$ og for den heele $= \frac{\text{et dobbelt Elliptisk Rom}}{\pi\sqrt{A}}$, om den store Elliptiske Axel kaldes α den mindre β, da er Cirklen hvis

hvis halve Diameter $= \sqrt{\alpha\beta}$ = det Elliptiske Rom, som man veed af Geometrien, derover om Peripheriens Forhold til Diametern sættes p:r, er Tiden i Ellipser som $\frac{p}{r\gamma} \alpha \sqrt{\alpha} \text{ ɔ: } \beta\sqrt{\beta}$, og altsaa som Quadrat-Rodderne af Axernes Cubis.

§. 37.

Saaledes har vi da med en ringe Møye udviklet Keplers Regel, vel er det vist, at vi i C ey har betragtet uden et ubevægeligt Punct, men om man der legger et sphærisk Corper i Steden, findes endnu det samme. Fordi den Tiid, hvori Solen omvelter sig, er meget stor, fast af 25½ Dag, da er dens Central-Flugt ikkun liden, saa den derover kand holdes for en Kugle. Antager man da et ubevægeligt Central-Corper ABC udi c, hvis Diameter cA antages at være udtrokken til D, at FD er Røre-Linien, at EAB og nda ere to Cirkler som ere Parallele med den største Cirkel udi Kuglen og hinanden uendelig nær, hvis Diameter cg og nf ere perpendiculaire paa FD, at deres Centrer ere g og f, og at nf er et Elementair-Deel af Meridianen; at Cd = m, CA = n, DF = x, nf eller Fg = y er $Fn = \frac{ndx}{y}$ og $mm - 2mx + xx + yy = nn$ er Fb = ds, og den absolute Størrelse af Attractionen = f er den liden Masses Attraction udi $D = \frac{fds}{2mx - mm + nn}$, hvilken

Tab. II. Fig. 10.

naar den inddeeles, bliver Kraften efter $DC = \frac{fxds}{\sqrt{2mx - mm + nn})^3}$ og Peripheriens heele Kraft efter DC paa det Punct $D = f. \frac{xy}{\sqrt{2mx - mm + nn})^3}$, Kraften af Ringen ABHCndeanCbA $= f. \frac{xy}{\sqrt{2mx - mm + nn}} \cdot \frac{ndx}{y}$ er nu $nn - mm = cc$, og $2mx + cc = z$ er $fn. \frac{xdx}{\sqrt{2mx - mm + nn})^3} = \left(dz.z^{-1:2} + \frac{ccdz}{\sqrt{z^3}}\right) \frac{Fn}{4} \frac{1}{mm}$ Og

Sum-

Summen ſom $\frac{fn\sqrt{z}}{2mm} - \frac{fncc}{2mm\sqrt{z}} + C$, naar $x = n + m = \frac{fnn}{mm}$ og altſaa er Attractionen af det ſphæriſke Omſvøb $= \frac{1}{mm}$, om m tages foranderlig.

§. 38.

Saaledes har det Argument intet Sted, i den Tilfælde da Corporerne ere ſphæriſke, ſom den berømmelige Geometre Johan Bernoulli har anført imod Neuton i ſin nouvelle phyſique celeſte art. 42. hvorved hand ſøger at beviſe, at Planeterne tynger imod Solen med Kræfter ſom Cubi af Diſtancen.

§. 39.

Ellers tillades ikke, at man betragter det Corper i c ſom hvilende, ſaafremt man vil have en Afhandling, ſom kommer overeens med Naturen; thi fordi at Virkningen er altid ſaa ſtærk ſom Igienvirkningen i begge Corporer, maae begge nødvendig bevæges, ſaa at ey alleene Planeten ſøger imod Solen, men endog Solen imod Planeten, men det er let med Neuton at beviſe, at begge Tilfælde giver et og det ſamme; thi ſaafremt at i c er Maſſens Center, da er det bekiendt af Mechaniquen, at ved de Corporers a og b Attraction Tilſtanden af Tyngdernes Center ey forandres, og derover, naar Side-Bevægelſen antages ſaa ſamme Center endnu hviler, bliver Vinkel-Bevægningerne lige, og de Figurer aceh og debc ligner hinanden, legges nu en anden Haſtighed til, over hvilken Tyngdernes Center gaaer eensdan fort i den Direction Cg, da forandres derved ikke den relative Situation af Corporerne; og altſaa maae i all Tilfælde, naar to Corporer bevæges omkring et tilfælles Maſſernes Center, og de ſamme trækker hinanden, Figurer beſkrives om det ſamme Center, ſom ligner hinanden; Ere da FAB og CBD diſſe Figurer, AC parallel og lige med AC, FD og fd parallele og lige, AD og Ad hinanden uendelig nær, da er det tydeligt, at ACD er den Figur ſom D beſkriver om A, naar ſamme hviler, og at Snittet AdD ligner BdD og

Tab. II. Fig. 15.

Tab. II. Fig. 16.

No. 12. og FBf, og altsaa naar Massernes Centre ey har nogen Vinkel-Bevægning, beskriver to Corporer som svinger om samme Center og trækker hinanden, Figurer, hvilke ligner de, som de skal beskrive om hinanden i den Tilfælde, da een af dem hvilede.

§. 40.

Eftersom §. 13. $P = \frac{2V}{R} \cdot \frac{y}{p}$ er $P = \frac{2V}{y}$ i ligedanne krumme Linier og $\sqrt{2V} = \sqrt{Py}$ og altsaa er i ligedanne krumme Linier 1) Central-Kraften som Quadraten af Hastigheden i Distancerne forkeert. 2) Ere Hastighederne som Quadrat-Rodderne af Central-Kræfterne i Distancen, 3) Og derover om Central-Kræfterne ere lige store i ligedanne krumme Linier, da ere Hastighederne som Quadrat-Rodderne af Distancerne og alle andre Linier, som paa den samme Maade ere determinerte.

§. 41.

Altsaa, fordi $dt = \frac{ds}{\sqrt{v}} = \frac{dy}{\sqrt{y}}$ er $t = S\frac{dy}{\sqrt{y}} = \sqrt{y}$, derover, naar Central-Kraften er den samme udi ligedanne krumme Linier, ere Tiderne for de Snit som ligner hinanden, og Hastighederne i de Puncter som svarer til hinanden, som Quadrat-Rodderne af Distancerne, og af alle Linier, som eensdan ere determinerte.

Forkeert er $\sqrt{2V} = \sqrt{yP}$, da er $P = \frac{2V}{y} = \frac{2y}{y} = C$ og altsaa i de 4re §. 39. omtalte Linier, som ligner hinanden, kand Corporerne bevæges med den selvsamme Central-Kraft, men baade Hastighederne udi de Puncter, som svarer til hinanden, saa og Omløbe-Tiderne bliver som Quadrat-Rodderne af de eensdan determinerte Linier; altsaa har vi til største Deel beviist, hvad vi vilde nemlig i den Tilfælde for to Corporer.

§. 42.

Derover ere Snittene fBF, FBA, som Tiderne, saa og CBD og CBA, og altsaa har disse Corporer som bevæges omkring Massernes Center Central-Kræfter, som driver imod samme Center. Det var derover et og det samme, om de aldrig trak hinanden, men i den Sted bleve trokne af Massernes tilfælles Center, hvilket er Ellipsernes Brænde-Punct i den Hypothese som Quadraten af Distancen forkeert.

§. 43.

Vi har endnu tilbage at søge Axlernes Forhold i Ellipserne, som igiennemløbes i samme Tiid, kaldes da Masserne C og c, er §. 42. Tiderne $= \sqrt{C} : \sqrt{C + c}$ eller som $\sqrt{c} : \sqrt{C + c}$ er $\overline{AC} = A$, den søgte Axel $= X$ ere Tiderne som $\sqrt{A^3} : \sqrt{X^3}$, og $A \sqrt[3]{\frac{c}{C + c}} = x$

§. 44.

Om fleere smaae Corporer bevæges om et stort, og de trækker hinanden alle, hvilket er egentlig den Tilfælde, som vi forefinder i Naturen, da maae man tilstaae, at Elliptiske Linier ey beskrives uden i den Tilfælde, da Attractionen er som Distancen; thi om i denne Tilfælde A drives imod D, E, F, G, hvis tilfælles Tyngdes Center er C, og den Linie BH trækkes igiennem A, saa at Kræfterne efter DN, EM, FK, KI og NA, MA, KA og IA og Kraften af Tyngdens Center som CA deeles i de Side-Kræfter CL og CA, da veed man af Mechaniquen, at D. DN + E. EN + F. FK + G. GI = C. CL og C. LA = Forskiællen af Kræfterne efter MA, KA og IA, man kand igientage dette for et hvert Corper, saa at det i denne Tilfælde var det samme, som om Corporerne bevægedes om Massernes tilfælles Center, og man ey agtede den Attraction Corporerne over paa hinanden. Tab. II. Fig. 17.

§. 45.

I denne Tilfælde er $\frac{\int 2A\pi^2 dp}{p^3} = \frac{\int ydy}{f}$ og $\frac{A\pi^2}{pp} - \frac{yy}{2f} + C$. og $2fA\pi^2 = ppyy + 2fCpp$, men det er bekiendt af Geometrien at Æquationen er til en Ellipsis Brænde-Punct, naar Axelerne ere a og b Perpendiklen p, Distancen fra Centret y, $aabb = \overline{aa + bb}.\ pp + yypp$, altsaa blive i denne Tilfælde Ellipser beskrevne, som ere Concentriske, og i samme Center er Kraft-Centeret.

§. 46.

Og forkeert, om et Corper bevæges i en Elliptisk Linie, imod hvis Center det drives af Central-Kraften, da er $dp = \frac{abydy}{(aa + \overline{bb - yy})^{\frac{3}{2}}}$, og $P = y$.

§. 47.

Jo stærkere man viger af fra denne Lov om Attractionen, jo meere gaaer Omløbe-Linien fra en Elliptisk, og maae man derover sætte, at Central-Corporet har i Henseende til de andre saa stor Masse, og at Distancerne ere saadanne, saa at den indbyrdes Virkning af de smaa Corporer paa hinanden forsvinder, og at det største Corper ligger fast inde paa Massernes Center, hvilket nødvendig maae hvile, thi ellers var Ordenen udi Verden ikke alt for got indrettet. Saaledes kand den liden Linie, som beskrives af Central Corporet, ansees for intet imod Distancerne af de Corporer som bliver trokne. Hvilket, naar saa er beskaffen, staaer alt det ved Magt, som vi for har sagt om de himmelske Corporer.

§. 48.

For nu at vide, om dette kand passe sig paa det Planetariske Systema, da maae man især see til, om Solen kand ansees som hvilende eller ey, til den Ende maae man overveye, hvad Masse der er i en hver Planete,

nete, hvilket kand skee i alle de, hvis Kræfter kand vides ved Erfaringen, da nu Mars, Venus og Mercurius for saavidt vi veed ingen Drabantere have, er Størrelsen af Massen i dem ubekiendt, men at Kræfterne kand bestemmes af de andre paa en Masse som er i lige Distance borte fra dem, da efterdi §. 37. de sphæriske Corporers Trækninger ere som Distancerne fra Centret deres Quadrat forkeert, og man veed derforuden af Observationerne, at deres Elliptiske Baner ey meget skiller fra en Cirkel. Lad da Solen være i S, I en Planete for Exempel Jupiter, AIO en Circulair-Linie som Planeten beskriver, SCD Drabanterens circulaire Bane om Jupiter. Lad Is være = a Is = b Omlobe-Tiden om S = T om I = t, da er Kraften imod I som $\frac{b}{t^2}$ imod S = $\frac{a}{TT}$, Kraften imod I i den Distance a = $\frac{b^3}{a^3 t^2}$ og Kraften i I til Kraften i S = $\frac{b^3}{aatt} : \frac{a}{T^2} = \frac{b^3}{a^3} : \frac{t^2}{T^2}$, og derover naar af Observationerne Planeternes Distancer fra S og deres Omlobe-Tider ere givne, da veed man Forholden af Kræfterne, som enhver Planete over paa en Masse i den samme Distance. Nemlig sættes Solens Kraft = 1 er Jupiter = $\frac{1}{1067}$, Saturns = $\frac{1}{3021}$, Jordens = $\frac{1}{169282}$, og derover naar den absolute Størrelse af Attractionen er som Massen, da haves Massernes Forhold, hvoraf man seer at Solens Masse er ulignelig større end Planeternes, saa vidt man kand slutte sig til; thi endskiønt man intet vist veed om de mindre Planeter, saa dog naar man confererer deres Geometriske Indhold, kand man med nogen Sikkerhed slutte, at deres Masser ere meget smaae at regne imod Solens, thi efterdi deres Diameter ere som 1000. 6. 12. 4., ere Indholdene som 1000. 000. 000. 216. 1728. 64.

Tab. II. Fig. 18.

§. 49.

Tyngden er den elementaire Central-Kraft i Massen, fordi da Planeternes Tyngde kommer af een og den samme Aarsag, nemlig af den samme Soel, da har man ingen Aarsag til at tvivle paa, at jo Tyngden er den samme udi Hoved-Planeterne; For Resten, naar man nu veed

Masserne, og af Observationerne Planeternes Diametrer, da ere deres Tykkelser bekiendte, om de holdes overalt for eensdanne, Solens 100. Jupiters 94½, Saturns 67, Jordens 400.

§. 50.

Saaledes bekræftes denne Hypothese af Observationerne, saa at, endskiønt Solen ey gandske hviler, bliver dog den Distance, i hvilken den gaaer af fra Massernes tilfælles Center, overmaade liden. Thi, saafremt man af de givne Distancer og Masser søger efter de mechaniske Regler Solens og Planeternes tilfælles Massis Center, da skal man finde, at det falder enten i Solen eller i en meget ringe Distance fra den, og er da den Forvirring, som kunde foraarsages i Planeternes Baner af Solens Omvæltning saa liden, at den ey kand tages ved de Observationer, som derpaa giøres i lange Distancer derfra: ligesom og Jordens Bevægelse maae forandres af Maanens Nærværelse, hvilken om man sætter $= a^\circ = 8^\circ$ udi Maanen, da kand den ungefehr holdes for at være paa Jorden $= \frac{a^\circ}{275.50} = 2''$, hvilket neppe kand observeres.

§. 51.

Ligesom Planeternes Baner ey kand lide nogen Forandring af den Distance Solen viger af fra det tilfælles Center, saa forandres de ey heller af hinanden, thi sættes Jordens Distance fra Solen = 100000. er

♄	♃	♂	♁	♀	☿
951000.	519650.	152350.	100000.	72400.	38806.

Sammenlignes nu Solens Kræfter paa Planeterne, med de absolute Kræfter, som kommer af den indbyrdes Trækning, hvilke Kræfter maae dømmes af Massen i Distancens Quadrat forkeert, da er det tydeligt, at undtagen Saturn, naar den er i sin mindste Distance fra Jupiter, hvis Naboeskab er om saa meget farligere, som dens Virkning kommer fra det største Planetiske Corper og er i den længste Distance fra Solen, kand alle Planeternes indbyrdes Virkninger paa hinanden ansees som intet imod Solens Virkning paa dem.

§. 52.

§. 52.

At jeg da kand giore Ende paa at bevise den fuldkomne Overeensstemmelse med Keplers Regel, siger jeg, at det er tydeligt, naar mindre Corporer bevæges om et meget stort Central-Corper, og om dem endnu andre meget mindre, for Exempel, Jupiter med sine Drabantere omkring Solen, at det da kand skee, at de ikke skal forlade hinanden, saafremt at deres tilfælles Massis Center, naar man abstraherer fra de indbyrdes Trækninger, kand gaae fort med en ligedan Bevægelse, herover maae de staae saa langt af fra Solen, at de Kræfter som fra den falder paa dem kand holdes for parallele, hvilket man kand tilstaae baade om Jupiter og Saturn, fordi dens Afstand er som 957000. og 519650. af 100000. for Jordens Distance, derforuden bør og Drabanterne være deres Hoved-Planet meget nær, hvilket og gaaer an udi foromtalte Tilfælde, thi Jupiters Drabanteres Distance er i sammes Halve-Diametrer 1. 5. 2. 8. 3. 13. 4. 23. og Saturns Drabanteres Distance udi Ringens Diametrer 1, $1\frac{19}{20}$, 2. 2. 3. 3. 4. 8. 5. 24. og altsaa kand Solens parallele Kræfter ikke forandre deres relative Bevægelse, og fordi Drabanterne antages meget smaae i Henseende til Planeten, kand de hverken forstyrre dens eller deres indvortes Bevægelse, et andet er det med Maanen, i sær fordi Solens Kræfter virke efter skiæve Directioner paa den.

§. 53.

Saaledes har man en fuldkommen Aarsag, hvorfore just saa meget Materie skal være udi Verden, hverken meere eller mindre, og naar den Neutonianske Hypothese staaer, bliver der ikke et unyttigt Støv af Massen i Verden; den Uleylighed som Hvirvelernes forfærdelige Machiner førte med sig holder op, og maae man tilstaae, at saafremt Naturen har handlet efter den Neutonianske Hypothese, da har den giort alt med de mindste muelige Kræfter og den mindste Masse paa hvilke begge Cartesianerne ere overmaade ødsle. Det synes endnu tvivlraadigt, om alle Masser trækker eensdan, om Hoved-Planeterne er det afgiort, kand man da bevise at Attractionerne udi Drabanterne retter sig efter de samme Love, bør denne Lov af Attractionen antages som almindelig, fordi

fordi den findes udi all den Masse, som man kand tage Experiment paa. Man kand beqvemmelig tage derpaa Forsøg ved Maanen, dens Distance fra Jorden $def = 60$. $ge = 19600000$. Pariser Fodder. 60. er $bk = x$, $ki = dx$ da skal efter det Hugenius har demonstreret Central-Flugten være som Tyngden, naar den eensdanne Hastighed udi Cirklen er den, som faaes ved at falde igiennem fierde Parten af Diametern $= \frac{1}{2} bg$, thi

Tab. II. jeg anseer her Maanens Linie som fast circulair, altsaa om Tyngden hos

Fig. 19. os sættes $= g$, $ge = f$ er Tyngden udi $b = \frac{g}{3600}$ og $\frac{g}{3600}\, dx = vdv$ og

$v = \frac{\sqrt{gf}}{\sqrt{60}}$, men efter Observationerne er $g = \frac{181}{12}$ Par. Fodder udi 1″,

og altsaa $\frac{\sqrt{gx}}{\sqrt{60}}$ fast $= 3000$. P. F. Maanens Hastighed er derover saa stor, at den kand med een eensdan Bevægelse udi et Second igiennemløbe fast 3134. P. F. men Maanens Bane indeholder 7364000000. P. F. hvilket om divideres ved 3134., da haves Maanens Omløbe-Tiid af 27. Dage 7. Timer noget næsten, hvilket uden nogen anseelig Forskiæl stemmer overeens med Observationerne.

§. 54.

Drabanternes Bevægelse bør altsaa holdes for at komme af samme Slags Kraft som Hoved-Planeternes, thi ingen kand lettelig tvivle om de andre Drabantere, da alle Ting har overalt den samme Aarsag. Og altsaa begriber jeg ikke Aarsagen til de vidtløftige Imodsigelser af Mr. le Marquis de St. Aubin, thi man finder et og det samme paa de allerdifferenteste Maader, man maae sige, at det har saa været Mr. Neutons Skiæbne.

§. 55.

Altsaa da Tyngden retter sig overalt efter en og den samme Lov, saavel i Henseende til sin absolute Størrelse, (naar alt for Resten er lige) som i Henseende til Distancen, er det Umagen værd, at man har et Maal

Maal paa dens absolute Sterrelse, hvoraf at man kand slutte sig til Resten. Jeg har sat $g = \frac{181}{12}$ Fod, hvilket er det store Maal paa alle disse Kræfter. De berømmelige Mænd Ricciolus og Dechales, men i sær Haukbees og Desaguliers har med Fliid arbeidet paa at determinere det, men endskiønt at det er overmaade vanskeligt at udfinde det absolute Maal ved de Erfaringer som tages derved at Corporer falder, enten samme tages i Luften eller i et tomt Rom, saa dog er det uden Aarsag at dette absolute Maal antastes af Mr. le Marquis, ligesom man ved ingen anden Ting kunde vide det end ved de Experimenter, som ere blevne tagne i St. Pauls Kirke udi London; thi Geometræ har viist en sikker Maade at udfinde det paa, nemlig, er C E D en Cycloidal-Linie, hvoraf evolveris C A D, E, Cycloidens Spidse, A E, den dobbelte Axel, Tangenten udi E, horizontal, E F $=$ s, B E $= 2a$, g er den naturlige Tyngde hos os, fordi i Cycloide $4adx = sds$, og om g i og F k ere hinanden uendelig nær, da er den forhastende Kraft $= \frac{gh}{gf}$ og $dv - \frac{s}{4a}$ Tab. 3. Fig. 20.

$g\,dt$, eller $v\,dv = -\frac{g}{4a}\,s\,ds$ og $\frac{1}{2}vv = -\frac{g}{8a}ss + C$ om for den heele

Bue K E $= b$, er $v = \frac{\sqrt{8agb - gss}}{\sqrt{4a}}$, $dt = \frac{-ds.\sqrt{4a}}{\sqrt{8agb - gss}}$ $t =$

$\int \frac{-\sqrt{8ab}.\,ds}{\sqrt{8ab - ss}} \cdot \frac{1}{\sqrt{2gb}}$, hvilket integrale er til en Cirkel og for det heele Sving, som den heele Cirkel, derover bliver det i en staaende Forhold til Tiden igiennem A E som Peripherien til Diametern, naar da Længden er given af et simpel Pendul, som svinger udi et Secund udi en Cycloide, og man agter at Tiderne ere som Quadrat-Rodderne af Rommene, da findes lettelig det Rom, som igiennemløbes af et tung Corper udi et Second.

§. 56.

Fordi Cycloidal-Linier ere noget umagelige, da kand man tage i Steden for dem smaae circulaire, alleene at man er agtsom med Experimentet, thi om sinus versus a c til den Cirkel-Bue b a d $= b$, og Pen-

dulens Længde eller den halve Diametre = 4a, aI = x, fi og hk ere hinanden uendelig nær, da er Hastigheden udi I = $\sqrt{b-x}$, og dt =
Tab. 3. Fig. 21. $\frac{-4adx}{\sqrt{8ax-xx,(2gb-2gx)}}$; og t = $\frac{\int -4adx}{\sqrt{8ax-xx.(2gb-2gx)}}$, naar x er en liden Størrelse = $\frac{4a}{\sqrt{16ag}} \cdot \int\frac{-dx}{\sqrt{bx-xx}} + \frac{1}{16}a\int\frac{-xdx}{\sqrt{bx-xx}}$, altsaa da Forskiællen i Tiden i en Cycloid og en Cirkel = $\frac{b}{32a}$ R om R er Tiden igiennem den Cycloidiske Bue, da er $\frac{b}{32a} = 0$ om $\frac{b}{d}$ er en meget liden Størrelse.

§. 57.

Dette gik ey endnu an, saafremt det var gandske rigtigt hvad Mr. le Marquis paastaaer p. 679. hand siger: c'est la contradiction la plus remarquable, que Neuton fonde tous ses principes Mathematiques & son systeme du monde sur la regle de Galilee de l'acceleration des vitesses. Jeg tilstaaer, at jeg ey gandske indseer denne berømmelige Mands Meening, det veed jeg vist, at den Acceleration, som hand vil have sat i Steden, kand ikke være den naturlige, thi hand meener at de igiennemløbne Rom ere i en arithmetisk Progression, uden Tvivl maae det komme af nogen Uagtsomhed, thi man veed af Mechaniquen, at ingen Bevægelse er muelig, med mindre at den første Røre-Linie udi Hastighedernes Scala er perpendiculair paa Axelen som betegner Rommene, og nøyere, om Hastigheden er som x^n, er t = $\frac{x^{1-n}}{1-n}$, i vores Hypothese = $\frac{x^0}{0}$ = Lx, og altsaa kunde Bevægelsen ey gaae for sig end ikke udi en uendelig Tiid.

§. 58.

Ligesom denne Hypothese ey kand bestaae med Naturens Virkninger, saa tvertimod kommer Galilæi Meeninger nøye overeens med Neu-

Neutons, og hver for sig med Naturen; Jeg vil i Forveyen agte at det følger af §. 37. at Trækningen inden Jorden er i Forhold af Distancen, thi fordi at en Kugles Trækning er som dens Masse divideret med Quadraten af Distancen fra Centret, da om Diametern kaldes d er Attractionen i det overste af en overalt lige tyk Kugle $= \frac{d^3}{d^2} = d$, tager man nu det Punct d inden udi Kuglen, var det det samme, som om det blev taget i det overste af en Concentrisk Kugle, som var indskreven i den anden, efterdi de lige Deele af den anden huule Kugle trækker lige, og altsaa bliver bestandig Attractionen inden i Kuglen som Distancen.

§. 59.

I denne sidste Hypothese er det klart af sig selv, at Tyngden er bestandig naar for uendelige Distancer Forskiællen ey er uden liden, og altsaa $vv = 2gx$, just som at Galilæus har fundet; men om vi igientager den Hypothese om Tyngden som Distancens Quadrat forkeert, da følger endnu det samme, thi om den naturlige Tyngde hos os sættes $= 1$, Jordens halve Diameter hvor Faldet antages for at begyndes $= g$ er $-vdv = \frac{gg}{yy} dy$ og $v = \frac{\sqrt{2gg - 2gy}}{y}$ og $t = \sqrt{gy - yy} - S \tfrac{1}{2} g dy : \sqrt{gy - yy}$, er z en uendelig liden Størrelse og $y = z$ er $\sqrt{g - y)y} = \sqrt{gz}$, og $t = 2\sqrt{gz}$, hvoraf igien udkommer Galilæi Regel. Er nu et inclinert Plans Høyde $= a$, Længden $= l$ er den forhastende Kraft $= \frac{a}{l} g$ og $v = \frac{a}{l} gt$, hvoraf det alt følger som Mechanici har beviist i Galilæi Hypothese. Det samme gielder om de Tings Bevægelse, som udkastes, thi er Kraft- Tab.
Centret en ret Linie CD, Lobe-Linien CEB, Cc hinanden uendelig 3.
nær og $= y$, Corporet antages for at være udkastet i A med en Hastig- Fig.
hed som svarer til den Høyde A; men AF er Lod-ret paa FD paral- 4.
lel med Cc, Forholdet af sinus totus, sinus og Cosinus som n : m : l. Den forhastende Kraft ansees for staaende og $= g$, $ci = ds$, dt en staaende Størrelse, $AC = x$ er $ddy = o$, og $dy = \frac{m}{n} ds$, $dt = \frac{ds}{\sqrt{x + A}}$,

dy =

$dy = \frac{gds}{\sqrt{x + A}}$ og $nnAdy^2 + nnxdy^2 - mmAdx^2 = mmAdx$ og $dy = mdx\sqrt{A} : \sqrt{A + nnx}$ og $y = (2m : nn\sqrt{A.})\sqrt{A + nnx} - 2mA : nn$, hvilket er til en Parabol, og stemmer overeens med Mechanici deres Observationer, eller rettere at sige Hypotheser for et tomt Rom. Ligeledes følger heraf, hvad man har om Faldet s krumme Linier, naar den forhastende Kraft, som ansees som uforhindret sættes $= \frac{dx}{ds}g$ og Problematis Conditioner ret determineres.

§. 60.

Saa fuldkommen kommer den Neutonianske Hypothese overeens med Naturen, og viser at dens Egenskaber ere overmaade ziirlige, hvilket ikke er den ringeste Merite i denne Hypothese, thi jeg tvivler ikke paa at jo Philosophi med ret holder for, at man maae finde udi den rette Hypothese om Naturen baade den korteste og den meest harmoniske Maade at handle paa. Men at jeg herved kand bekræfte den Neutonianske Meening, slutter jeg af det, som vi har beviist §. 58., at Bevægelserne inden i Planeterne imod deres Centrer skeer paa den samme Maade, som at et tungt Corper falder udi Cycloidal-Buer, thi der er altid $\frac{dx}{ds}g = s$, og altsaa ere Tiderne lige stor i hvilke Faldet skeer imod hver af Planeternes Centrer.

§. 61.

Men endskiønt denne Hypothese viser sig ey mindre overeensstemmende med Naturen, end denne i sine Virkninger overmaade ziirlig, saa dog er den ey gandske frie for en og anden liden Vanskelighed. Man forkaster den i Følge af §. 39., at Drabanterne bør have en contrair Bevægelse imod deres Hoved-Planeter, i sær Maanen imod Jorden. Det er vel vist, at det bør være saa, om denne Bevægelse har Sted, men om Drabanterens Kraft er saa liden, at den enten i sig selv kand holdes for intet, eller og i Henseende til Solens Kræfter ansees som intet, hvad

da?

da? mon ikke da Planeten bør ansees som hvilende i Henseende til denne Bevægelse, hvilket naar saa er, er ingen Aarsag meere, hvorfore ey Drabanteren kand bevæges med Planeten imod samme Kant, uden man maaskee ey var agtsom nok i at skille Planetens Linie om sin Drabantere fra dens Linie omkring Solen. Ellers har dette Tvivl denne Oprindelse. Den Cartesianske Meening holdes for at have deraf sin fornemmeste Styrke, at Planeterne bevæges alle imod den samme Kant omkring Solen, ligesom denne deres Bevægelse foraarsagedes af en Strøm; altsaa maae Cartesianerne endnu forklare, hvor det kommer sig, at Venus bevæges fast fra Synden til Norden. Jeg har vel dertil læst en og anden Aarsag, men de ere alle af den Beskaffenhed, at om nogle af Planeterne bevægedes fra Østen imod Vesten, skulde man ey have vanskeligt ved at finde Aarsagen til en saa contrair Ting, thi Naturen holdes for tractable, hvad kand det da give, enten den sættes i gang paa denne Maade eller en anden. Saafremt at ellers den fuldkomneste Orden over alt agtes udi Naturen, kand man neppe tillade en Sammenblandelse af alle Slags Love, thi til Orden hører at Maaden man handler og sætter Tingene i Lave paa er overalt eensdan, men jeg er bange for, at jo nøyere vi kommer til at indsee Naturen, jo fleere Exceptioner kommer vi til at giøre udi den Cartesianske Hypothese, da tvertimod den Neutonianske er sig selv over alt liig, ligesom Naturen og handler altid paa det korteste.

§. 62.

Vi har seet udi det foregaaende, at det er nodvendigt af den krumlinede Bevægelses Natur, at Planeten i et Punct maa være kastet ud med en staaende Hastighed. Dette er just, hvad Cartesianerne kalder arbitrair udi den Neutonianske Hypothese, men jeg veed ikke med hvad Ret! thi saa mange Draaber, som der ere udi deres Hvirveler, saa mange findes der og af saadanne arbitraire Ting, og altsaa har de intet Fortrin for Neutonianerne, uden det maaskee skal være ypperligere at have et større Antal af arbitraire Ting. Den første Orden maatte i Verdens første Indrettelse til visse beroe paa Indstifterens blotte Villie, men det er en Fuldkommenhed, at af faae arbitraire Ting Resten bestemmes; thi aldrig har nogen Fornuftig givet Verden ud for et nod-

vendigt Væsen; og kand man ey støde sig over, at en hver Hypothese om Naturen overlader Skaberens Viisdom noget.

§. 63.

Ligesom det da er nødvendigt, at denne Hastighed maae imprimeres, saa beroer det paa Verdens Hensigt og Tingenes Brug, hvad heller Stødet skal gaae igiennem Centret eller ikke, gaaer det uden for Centret, da kand ved det selvsamme skee at Planeten ruller omkring sin Axel, og altsaa bør det ey confunderes med arbitraire Determinationer, som beroer paa Tingenes Brug. Paa denne Maade kand Væltningerne om Axlerne have en vis Forhold til den aarlige Bevægelse, som den berømmelige Johannes Bernoulli har agtet, endskiønt det smukke Problema om det Eccentriske Stød er først opfundet af Mr. Daniel Bernoulli, som foruden sine mange andre Meriter i Geometrien har og havt denne, endskiønt da Cartesianerne holder for, at disse Bevægelser ingen ret Aarsag finder udi det Neutonianske Systemate, vil det dog ey sige meget, thi om de beseer deres egen Hypothese, skal de neppe kunde fyldestgiøre dette Phænomeno, uden ved at antage nye og meere arbitraire Aarsager, thi det følger ingenlunde af Hvirvelens simple Bevægelse, og kand ey heller forklares af Halv-Kuglernes ulige Masser og Drift, som Mr. Meiran har meent, men meget mindre lader det sig forklare ved saadanne Aarsager, som de vi har seet en Prøve af §. 11.

§. 64.

Endelig forekaster man, at saa længe den Neutonianske Hypothese staaer, maae man billig frygte, at Verden engang skal falde sammen. Men det har uden Tvivl ingen Fare, thi hvad et Systema af adskillige Central-Corporer angaaer, som staaer uendelig fra hinanden, da kand deres indbyrdes Attractioner ansees som intet, thi er Distancen uendelig, kand deres Virkning ansees som en staaende Kraft, $= \frac{P}{aa}$ og $\frac{P}{aa} dt = dv$, og $\frac{P}{aa} t = v$. Altsaa kand saadanne adskilte Systemata end ikke udi en uendelig Tiid faae nogen Hastighed imod hinanden, hvad sig an-

angaaer diverse Corpora udi et og det samme Systemate, da skal jeg derom handle udi det følgende. Meget mindre er den Frygt grundet, at fordi den mindste Distance fra Solen er mindre end den største, Planeten derover endelig maatte falde ind udi Solen, thi som vi har seet er dette nødvendigt af Løbe-Liniens Natur. Jeg vil ey opholde mig med meere.

§. 65.

Saaledes ere det Neutonianske og Cartesianske Systema hinanden gandske imod, thi ligesom det Cartesianske Systema betragter de himmelske Rom, som gandske opfyldte, fordi den holder Materien og Rommet for eet, saa tvertimod betager det Neutonianske dem vel ey all Materie, men efterlader dem saa lidet, at Planeternes Bevægelse ey deraf kand lide nogen anseelig Modstand. Dette er nødvendigt udi det Neutonianske, thi er Hastighedens Høyde $= V$, Tykkelsernes Forhold i Planeten og den flydende Materie $= \frac{M}{\mu}$, Kuglens Diameter $= d$, da findes Størrelsen af Modstanden $= \frac{3}{4} \frac{V}{d} \frac{M}{\mu} dt$ for en uendelig liden Tiid, og altsaa for Bevægelsen i en ret Linie er, $Ac = x$, $cd = dx$, Tab. 3.
$- v\,dv = \frac{3}{4} \cdot \frac{M}{\mu} \cdot \frac{V}{d}\, dx$ og fordi at $V = \frac{vv}{2}$ om v er Hastigheden, da er Fig. 23.
$- \frac{dv}{v} = \frac{3}{8} \cdot \frac{M}{\mu} \cdot \frac{1}{d} \cdot dx$, og $L \frac{c}{v} = \frac{3}{8} \cdot \frac{M}{\mu} \cdot \frac{1}{d}\, x$, den staaende Størrelse c giver Hastigheden tilkiende udi A, saaledes kand vel den heele Bevægelse ey tabes uden i en uendelig Tiid, men den halve maatte tabes, dersom $M = \mu$, mens et Corper igiennemløb $\frac{8d}{3} L2 = \frac{56}{30} d$ Resten. Altsaa i den Hypothese at alle Ting ere opfyldte, skulde et Corper ey komme langt, thi enten blev Planeternes Bevægelse overmaade langsom, eller og det de gik frem ad, i en meget lang Tiid blev ukiendelig, eller og deres Hastighed maatte meget tage af. Ligeledes er for Tiden $dt = \frac{C^{\frac{3}{8} d \frac{M}{\mu} x}}{C}\, dx$ og $t = 8d\mu \left(C^{\frac{3}{8} d \frac{M}{\mu} x} - 1 \right)$ altsaa naar x er ∞ er

t ∞,

t ∞, gives c i visse Fodder og Secunder, og Størrelserne d og x ogsaa i visse Fødder haves t i Secunder; Er $M = \mu$ er for de første Minuter $t = \frac{x}{c}$, thi man finder $8 d\mu . (c^{\frac{3}{8} d \frac{M}{\mu} x} - 1) = \frac{8d\mu . 3Mx}{3Mc . 8d}$. I Almindelighed saa længe som x er enten mindre end d, eller og lige med samme, har Tiden ikkun et lidet Forhold til det igiennemløbne Rum, saasnart x faaer en anseenlig Størrelse i Henseende til Planetens Diameter, da ere de Tider overmaade ulige, som svarer til de lige Rum, som et Corper gaaer igiennem, og de nærmer sig til den Geometriske Progreſſion af C^x, endelig naar − 1 kand forkastes ere Rummene som Logarithmi af Tiderne. Altsaa fordi C er et Tal som er større end 2, da bliver efter at Bevægelsen nogen Tiid har været Tidernes Forhold til de lige Rom forfærdelig stor. Dersom M er i Henseende til μ en meget liden Størrelse, er $t = \frac{8d\mu . 3Mx}{3Mc . 8d} = x$, og altsaa maae Materien hvori en Planete skal bevæges uden at tabe kiendelig af sin Hastighed være af ulignelig mindre Tykkelse end som Planeten. Da nu Tingenes relative Orden udfordrer et tomt Rum, er det ey urimeligt, at samme er til.

§. 66.

Ellers maae man vel agte, at det imaginaire ey confunderes med det virkelige. Et tomt Rum er ey noget virkeligt, men ikkun en vis imaginair Hensigt af Kræfterne. Sætter man at a og b ere alleene til, følger deraf ikke at de skal røre hinanden, hvilket dog nødvendig følger udi den Hypothese, at alle Ting ere opfyldte, derover antages i samme, at naar a og b existerer sammen, de da skal være hinanden saa nær som mueligt, det er, at de skal øve paa hinanden de allerstørste Kræfter som dem ere muelige. Betænker man ret hvad det vil sige at være nærværende, skal man ey utydelig see, at dette har sin Rigtighed, saa at nægte et tomt Rum er det samme, som at nægte mange muelige Hensigter af Kræfterne, og ey at tillade uden en eeneste nemlig den allerstørste Kræfternes Virkning. Den Tanke, som vi giøre os om Rummet er ey alt for accurat, og har Journalisterne af Trevoux artig agtet imod den berømmelige Experimentator Mr. Muſchenbroek, at Rummet hver=

hverken kunde være Aand eller Materie, og maatte dog være en Substance, ellers seer jeg ikke, hvorledes Substancer kand være til uden at have nogen Kraft, ikke heller hvorledes at det Principium om de uadskillelige Ting kand bestaae efter det almindelige Begreb som man gior sig om Rummet.

§. 67.

Det er utroeligt, hvormeget Materien kand fortyndes, og var det derover at ynske, at man havde en concentrert Materie, hvorfra man kunde slutte til Resten, thi den mindste Deel Materie kunde da opfylde de allerstørste Rum, naar ikkun de allermindste tomme Rum bleve tilstaaede. Antager vi, at vores Luft ved en idelig Fortyndelse continueredes i de himmelske Rum, og at den ætheriske Materies Fortyndelse dermed kunde lignes; da faaes tre Ligheder, fordi vi antager som bekiendt ved Erfaring at Luftens Tykkelse er udi Forhold med den Tyngde som trykker den, altsaa om $ab = f =$ Jordens halve Diameter, Tyngden i $b = g$: $ad = x$, $de = dx$, ifk er Tykkelsernes Scala, df eller $ge = \delta$, $gh = d\delta$. Da er Liigheden for den Luft som er nær Jorden $-g\,dx = \frac{d\delta}{d}$. For den Luft som er længere borte fra Jordens overste, men som hører endnu til dens Kugle er $\frac{gx}{f}dx = -\frac{d\delta}{\delta}$ og endelig for den Luft som er uden Jordens Kugle er $-\frac{ff}{xx}\,g\,dx = \frac{d\delta}{\delta}$, og naar Integralerne tages 1) $g.(f-x) = L\frac{\delta}{b}$ 2) $g.\left(\frac{ff - xx}{2x}\right) = L\frac{\delta}{b}$ 3) $fg.\left(\frac{x - f}{x}\right) = L\frac{\delta}{b}$, altsaa i den første Tilfælde, naar x er i en arithmetisk Progression er δ i en Geometrisk, og den Linie ifk er en Logarithmisk Linie; i den anden Tilfælde naar xx er i en arithmetisk, da er δ i en geometrisk; i den 3die, naar x er udi en musicalsk Progression, da er δ i en geometrisk, hvilket kommer fuldkommen overeens med den 22de Proposition i den anden Bog hos Neuton og hosføyede Forklaring, og kand derover et andet Tal findes end det Mr. Neuton har 10. Propos. 3die Bog, eftersom enten den eene eller den anden Formul beholdes, thi det største som kand sættes for x i den første Formul er de høyeste Bierges Høyde; Messr. Puis de Dombe og Caswel har observeret at Luften

Tab. 3. Fig. 24.

 var

var paa de Bierge, som vare 7. Miile over Jorden fire gange tyndere end hos os. I den 2den Formula er x størst i en Distance af 50. Miile over Jorden, thi det er ey at tvivle paa, at jo Athmosphæra strækker sig saa vidt, efterdi det er bekiendt af Observationerne over Tusmorket og Jordens Skygge udi Maanens Formorkelse, at Lyset endnu reflecteres udi den Distance. Den berømmelige Mr. Cote i hans Lectioner over Experimental-Physiquen har givet følgende Tabelle udi den Neutonianske Hypothese:

Hoyder.		Fortyndelser.	Hoyder.		Fortyndelser.
7. Miile.		4.	35.	•	1024.
14.	=	16.	70.	=	1.000000.
21.	=	64.	140.	=	1.000.000.000.
28.	•	356.	210.	=	1.000.000.000.000.

Hvoraf at man kand slutte sig til Resten, ellers at denne Fortyndelse ey er saa utroelig mindre umuelig, er tydeligt af den Theorie om Luftens Fortyndelse i det tomme Rom under Luft-Pompen.

§. 68.

Ved den Anledning kand jeg ikke gaae det Argument forbi som den store Mr. Euler har givet imod Neuton udi sit smukke Verk om Lyset. Thi naar de mindste tomme Rom tilstaaes, da bliver det tydeligt, at den allermindste Materie kand opfylde det største Rum, og altsaa følger det endnu ikke, at fordi Solen idelig udkaster Partikler af Lyset, at derfor alle Ting ere opfyldte; thi omendskiønt at i Henseende til alt maaleligt Lysets Partiklers Distance er uendelig liden, saa dog kand de have en overmaade Størrelse i Henseende til enhver Lysets Partikels Diameter; Synet taber derved ikke noget, thi antager vi at en Tilskuere blev sat i noget Punct, hvor ingen Lysets Partikel var, saa maatte dog i en ukiendelig Tiid Lyset komme derhen, for den overmaade Hastighed, som Lyset gaaer med. Imidlertid synes det ikke vel at kunde nægtes hvad denne berømmelige Mand har agtet om Planeternes Relaxation, efterdi en saadan Fortyndelse kunde maaskee i et heelt Seculo vel giøre nogen Forandring; det er altid vist, at naar æther hviler, maae Modstanden være saa stor som den er anført §. 65., thi Rum som ere gandske opfyldte,

te, kand ey være af ulige Tykkelse. Derfore, om og en stor Deel af den himmelske Luft kunde gaae igiennem Planetens Poros, da om man vender sin Betragtning fra Planeten, og sætter i dens Sted de allermindste Partikler, som den ætheriske Materie ey kand gaae igiennem, da gaaer vores Betragtning for sig i dem, og hvad her validerer om de allermindste Masser hver for sig, det validerer og om deres Sum.

§. 69.

Jeg har heri været noget vidtloftig, jeg skal være saa meget desto kortere i det efterfølgende. Jeg har allerede sagt, at det fuldte ikke udi den Cartesianske Hypothese, at de samme Regler, som man kunde bruge for de regulaire himmelske Bevægelser, at de og vare nok til de irregulaire at forklare, men det maae nodvendig være udi den Neutonianske. Saafremt da, at de irregulaire Bevægelser, for saavidt at vi kiender dem af Erfaringen, stemmer overeens med de regulaire, hvor stor Styrke er det ikke for det Neutonianske Systema? da Erfarenheden beviser den bestandige Forhold af Bevægelsens Love, som det antager. Jeg vil heraf anføre en Deel i Almindelighed. Haves 3. Corporer A, B, C, af hvilke B bevæges om A og A om C, eller C om A, hvilket kand være det samme, da om de Kræfter, hvormed de trækker hinanden ere Tab.
som Quadraten af Distancen forkeert, og $AC = x$, $BC = x + \alpha$, 3.
$BA = y$ Centrets C Kraft paa $A = a$ er sammes Kraft paa $B =$ Fig.
$\frac{axx}{(x+\alpha)^2}$, og naar den deeles udi de Side-Kræfter BE parallel med AC, 25.
og ED parallel med BA, da er Kraften efter $BF = \frac{axxy}{(x+\alpha)^3}$, og den heele Kraft efter BF om Centrets A Kraft udi $B = b = \frac{b.\overline{x+a}^3 + axxy.}{(x+\alpha)^3}$ a og b tager af naar x og y voxer. Ligeledes findes Kraften efter $BE = (ax^3) : \overline{x+\alpha}^3$ og over den Kraft som kommer af den Central-Kraft som er tilfælles for Corporerne er den heele Kraft $= a. \left(\frac{x^3 - \overline{x+\alpha}^3}{(x+\alpha)^3}\right)$ hvilken om igien deeles udi de to LB og BE, og sinus

af Vinkelen BAC = s, Cosinus = c er den forsinkende Kraft som kommer fra BE = $ca.\ (x^3 - \overline{(x+\alpha)}^3) : \overline{x+\alpha}^3$ og den anden som er perpendiculair paa samme = $sa.\ (x^3 - \overline{x+\alpha}^3)) : \overline{x+\alpha}^3$, derfore om IBN er en Linie som skiller meget lidet fra en circulair, og x har et stort Forhold til y og α, er, om $Z = x+\alpha$, $Z = x + \frac{dx^2}{2x}$ udi Quadraturerne N og M, imellem hvilke og Samlings-Puncterne I og G, $Z = x+\alpha$, derover da α kand lignes med dx er $\frac{dx^2}{2x}$ imod $\alpha = 0$ og i Quadraturerne $Z = x$ og derover udi samme ere begge Kræfterne efter LB og LE = 0, og Corporet beskriver Rum omkring A, som ere i Forhold med Tiderne. Fra M til G, fordi α er negativ, formeeres Hastigheden indtil udi G, hvor S = 0, derfra tager Hastigheden af til i N, fordi α tager stedse af, fra N til I tager Hastigheden til opad, fordi Kraften er negativ, og er den der størst hvorpaa den tager igien af til M.

§. 70.

Fordi den Linie INGM holdes fast for circulair, og i en Qvart-Cirkel er den samme Forandring af Sinus og Cosinus, saa er dog den Forandring, som den Kraft $ca\ (x^3 - \overline{x+\alpha}^3) : \overline{x+\alpha}^3$ gior udi Hastigheden ulignelig mindre, end den som samme foraarsager naar den driver et Corper udi en ret Linie, og derfore ved den idelige Formeering fra M til G og N til I ere de største Hastigheder i Samlings-Puncterne, de mindste udi Quadraturerne, og fordi den Kraft $a\ (x^3\ \overline{x+\alpha}^3) : \overline{x+\alpha}^3$ er størst udi syzygiis, og i Quadraturerne $z = x$, og fast dobbelt saa stor som den Kraft der kommer af $axxy : \overline{x+\alpha^3}$, gaaer Corporet længere fra A i syzygiis end udi Quadraturerne, da udi de øvrige Puncter Snittenes Forhold med Tiderne gandske forhvirres.

§. 71.

Om man udelader de Størrelser hvori α findes, da er

b. $(x+\alpha)^3 + axxy) : \overline{x+\alpha}^3 = b + \frac{ay}{x}$, derover om x antages at være en staaende Størrelse, da har man ey alleene den Kraft, som udfordres til den Elliptiske Bevægelse men endnu en anden, hvilken er som Distancen, og derover kand Løbe-Linien sammenlignes med en Krum-Linie, som genereres, naar en Ellipsis ruller over sit Kraft-Center med en Vinkel-Bevægning. Det er tydeligt, at i saadanne Linier Central-Kraften og retter sig efter en bestandig Lov; thi om to Føre-Linier BP, Bp og Bπ, Bp ere hinanden i de to krumme Linier uendelig nær, og Forholden af Vinklerne som i samme Tiid beskrives af Corporerne i begge krumme Linier er $= 1 : n$, og de smaae Elementair-Snit ere BPp og BPπ, da skal de i begge Linier have en staaende Forhold med hinanden, og altsaa tillige være udi Forhold med Tiden. Derover kand et og det samme Corper bevæges i enhver af dem omkring Kraft-Centret β. Er nu $BP = y$ Perpendiklen paa Røre-Linien $Br = p$, πs og pr ere elementair Cirkel-Buer, $Ps = dy$, Perpendiklen $Bt = P$ Hastighedernes Forhold i p og $\pi = a : b$, da er $pP = ydy : \sqrt{yy - PP}$, $pv = Pdy : \sqrt{yy - PP}$ og $\Pi s = nPdy : \sqrt{yy - PP}$, $P\pi = (ydy : \sqrt{yy - PP}) . \frac{a}{b}$, $Br = nP . \frac{b}{a}$ og om Perpendiklen i $A = \pi$, Hastighedens Høyde $= A$ er Central-Kraften $= 2A^2 dnpy : \sqrt{yy - (1 - nn) PP} = 2A\pi^2 dP : nnP^3 dy + 2A\pi_2 . (nn - 1) : nny^3$, og er altsaa Forskiællen af Kræfterne udi begge Liniere $= \frac{C}{y^3}$, om da Expressionen af Kræfterne for en Linie som er fast circulair henføres til samme, saa man har $\frac{\alpha}{y^3}$ og $\alpha = \gamma y$, nemlig naar de høyere Dimensioner udelades fordi de ere saa smaae, da findes absidum Bevægelse, naar man sammenligner denne Qvantitet med $C = 180° \frac{\sqrt{1+\gamma}^2}{1 + 4\gamma}$, og altsaa gaaer absidum Linie tilbage i Henseende til denne Kraft, betragter vi nu de Kræfter, som vi hidindtil har forsømt ca. $(x^3 - \overline{x+\alpha}^3) : \overline{x+\alpha}^3$ og sa. $(x^3 - \overline{x+\alpha}^3) : \overline{x+\alpha}^3$, da efterdi de samme ey kand udelades uden i Qvadraturerne, da gaaer Absidum-Linie stær-

 ker

ker tilbage udi Qvadraturerne, men fordi at naar α er en meget liden Størrelse, disse Kræfter ere som α taget negativ, da gaaer Absidum-Linie ved disse Kræfter frem ad, og det den gaaer frem, er som 180° $\frac{\sqrt{1-\gamma}}{\sqrt{1-4\gamma}}$, og fordi denne Kraft er størst udi Samlings-Puncterne, gaaer den stærkest frem ad udi Samlings-Puncterne, naar begge Kræfterne ere imellem Samlings-Puncterne og Quadraturerne, gaaer den snart frem ad, snart tilbage, eftersom enten den eene eller den anden Kraft driver stærkere til, men fordi denne sidste er i Samlings-Puncterne fast to gange større end den første i Qvadraturerne, da bør Absidum-Linie gaae frem ad med det der er meere udi Kræfterne udi den eene end udi den anden Tilfælde, kommer Samlings Puncterne sammen med Absidum-Linie, da gaaer den allerhastigst frem ad, og ligeledes gaaer den allerstærkest tilbage, naar den samles med Qvadraturerne. Eccentriciteten maae og nodvendig Viis stedse forandres, ved det at Kræfterne idelig forandres, og derover og Stykkerne af Absidum-Linie, men denne Forandring maae være den største naar Absidum-Linie samles med syzygiis, den mindste naar den samles med Quadraturerne.

§. 72.

Dette har jeg saa loseligen vildet anføre, at man deraf kunde see, at det Neutonianiske Systema er eens overalt, og at de selv samme Love svarer bestandig til de himmelske Phænomena. Men da det er det allervanskeligste og meest forviklede Problema at finde Banen, naar Kræfterne af trende Centrer virker paa hinanden indbyrdes, saae maae man ey undre, at Neutons Formul for absidum Bevægelse ikke er nøyere, hvori hans Hypothese ey har skyld men Regningen; thi Geometræ har nu viist ved nøyere Approximationer, at man meget nær kand finde den rette Størrelse af denne Bevægelse, og at det ikke er en Feyl af Hypothesen, seer man tydelig heraf, at naar man sammenligner det, som man udelader i Kræfternes Expression med den Mangel, som der er i Virkningen, saa findes de alle Tider at være i Forhold til hinanden.

§. 73.

Det vilde blive alt for vidtloftigt, at give sig ud i alle de Limitationer, hvorefter Cartesianerne retter deres Hypotheser, at de kand komme efter noget, som kand have en slags Ligning hermed; og derfore meener jeg at indsee Aarsagerne, hvorfore deres Meening i alle Henseender har saa mange og store Vanskeligheder; thi en Verden, som man efter eget Tykke sammensætter, bør komme overeens med vores rette og naturlige Verden; men hvem kand ikke lettelig forsee sig i at treffe den rette Maade i at sætte et saa stort og vidtløftigt Verk sammen paa, dog er det imidlertid sandt, at den Cartesianske Meening nytter os meget lidet, naar vi vil give Aarsag for Naturens Virkninger. Efterdi vi da først kand komme efter hvad Art af Limitationer der ere nødig, naar Virkningen af Naturen os er bekiendt, og virkeligen efterdi Kræfterne er os givne i det Neutonianske Systema, benytter Cartesianerne sig saa skiønt deraf, at de meener, at der er intet meere for dem tilbage at giøre, end at opdigte nogen slags Orden, hvorved de kand beholde Neutons Expressioner for Kræfterne: Men jeg saae gierne, at Cartesianerne vilde bevise paa hvad muelig Maade at Hvirvlerne, som til den Ende antages af dem, enten de ere langagtige eller forkortede, og i Almindelighed ikke haver en circulair Figur kand bestaae, saa at der ikke skal skee i dem en inderlig Bevægelse, hvoraf den største Uorden kunde komme. Saa og efterdi en Hvirvel er inden i den anden, at den Forandring da, der er som Summen af Central-Flugten, og kommer af den Trykken som skeer paa Siden, ikke skal blive kiendelig, maae Hvirvelen altid være uendelig; men jeg seer ikke hvorledes uendelige Hvirveler kand tillige være i hverandre, det er ikke nok at man betragter den flydende Materie, som er rundt omkring; thi fordi den mindre Hvirvel foruden dens egen Bevægelse, hvorved den gaaer om Planeten, maae have en Bevævægelse tilfælles med den Hvirvel, som den svømmer udi, saa maae Hvirvelen, som den flyder udi, i Henseende til den Bevægelse, som den gaaer om Planeten med, betragtes som en flydende Materie der staaer stille, og derfor maatte Summen af Central-Flugten, som kommer der af at den gaaer omkring Planeten, bryde ud, og Hvirvelerne maatte splitte sig ad i den staaende flydende Materie eller den, som haver en tilfælles Bevægelse. Jeg vil nu ikke handle om de absolute Størrelser af

de

de irregulaire Bevægelser, thi det er meere vidtløftig og vanskeligt end jeg for nærværende Tiid har sat mig for og maae jeg tilstaae, at man ikke gandske fuldkommen og nøye kand finde dem hverken paa Cartesii ey heller paa Neutons Maade; Geometræ har længe arbeidet og arbeider endnu derpaa at faae dem gandske nøye udfunden, vi kand have Haab til noget fuldstændigt herudi ved den berømmelige Mr. Eulers Fliid, som for nyelig har givet Prøver paa dette slags Udregninger. Men da den Indretning og Maade, som Hvirvelerne ere satte i Orden paa, synes gandske umuelig, og den Neutonianske Harmonie og Overeensstemmelse (som jeg først og fornemmelig har søgt at vise) ikke er umuelig, saa er denne meere skikket og passer sig meere end den anden paa de Phænomena som der kommer os fore i Verden; thi efterdi de nordentlige Bevægelser kand komme af de samme Love, som de ordentlige skeer efter, saa veed jeg ikke, om det kand bestaae med den Simplicitet og Fuldkommenhed, som Naturen virker med, at saa mange Indskrenkninger og nye Ordener skulde giøres nødige, thi dersom Naturen virker ved saa mange slags adskilte Love, da veed man ikke Aarsagen og Grunden, hvorfore den virker saaledes. Der kunde vel være Hensigter, som vi ey vide, dog er det bedre ikke at opdigte alt for mange, ey heller at sammenblende i hinanden Ting efter eget Tykke.

§. 74.

Om de øvrige Irregulariteter ved de himmelske Corpora og deres Bevægelser vil jeg gandske kortelig melde: Man veed af Observationerne at Planeternes Baner ere inclinerte paa Eclipticam, at de overskiærer den og formerer nodos; formedelst denne Inclination maae den Kraft, der er som a. $(x^3 - \overline{x + \alpha}^3) : \overline{(x + \alpha)}^3$, opløses i tre, hvoraf den eene er perpendiculair paa Banen, de andre tvende ere udi Planen af Banen og ere Lodrette paa hinanden, af disse har den eene den Direction som radius. Den første er perpendiculair paa Planet, dersom Cosinus af den Vinkel, som formeres af Directionen, hvori den Kraft a. $(x^3 - \overline{x + a}^3) : \overline{x + a}^3$ virker, og af den Direction som er normal paa Planet $= z$, saa maae den Kraft, som kunde foraarsage Afvigningen udi Breden $= z a. (x^3 - \overline{x + \alpha}^3) ; \overline{x + \alpha}^3$, formedelst denne Kraft trek-

kes Corporet bestandig tilbage fra Banens Plan, og naar Banen betragtes som bevægelig, saa gaaer nodi alletider imod Corporet. Dersom nu nodi ere i Syzygiis, saa skeer af denne Kraft aldeeles ingen Forvirring udi Breden, naar $z=0$; tvert imod imellem Syzygias og Qvadraturerne har z bestandig en vis Størrelse, og derfore naar nodi ere udi Syzygiis er Inclinationen størst, og ligeledes Resten; imellem Syzygierne og Qvadraturerne faaer Inclinationen stedse nogen Forandring, som bliver størst i Qvadraturerne i Henseende til den Størrelse Z, naar man ikke udelader Differential-Størrelserne af det andet slags, som tilforn ere angivne ved $\frac{dx^2}{2x}$. Naar nodi nu gaaer imod Corporet, og man betragter de adskillige Linier, hvori Corporet Tiid efter anden hænger, ligesom paa Superficies af den samme Sphæra, saa følger deraf, at Inclinationen formindskes i det Corporet gaaer fra Qvadraturerne til Samlings-Puncterne, og derfore, da den Kraft, som forvirrer, er ulignelig større i Syzygiis end i Qvadraturerne, efter det forregaaende, naar da Corporet er i Syzygiis, og nodi i Qvadraturerne, er Inclinationen allerstørst, og naar man saaledes supponerer en Bane, som er mesten Cirkel-rund, saa skulde alle Ting igien restitueres, naar den halve Revolution var giort. Paa gandske samme Maade som i Qvadraturerne følger af det, at Banen er bevægelig, og naar nodi ere imellem Qvadraturerne og Syzygierne, at fra den Knude som er Oppositionen nærmest indtil Qvadraturen maae Inclinationen forøges, men fra denne Qvadratur indtil den halvfemsindstyvende Grad imod Conjunctionen formindskes Inclinationen; derfra forøges den indtil den anden Knude; fra denne nodus til den anden Quadratur imod Oppositionen forøges endnu Inclinationen, men i complemento til den 90. Grad fra nodo formindskes den, derfra tager den igien til indtil den nodus, som Corporet gik ud fra, og derfore forøges Inclinationen meget meere end den formindskes; Paa samme Maade i Octanterne, naar nodi ere bag Qvadraturerne, formindskes Inclinationen meere end den forøges, naar nodi kommer Corporet i Møde, da gaaer de frem ad, naar Corporet er imellem Qvadraturerne og den næste Knude, ellers gaaer de tilbage, og altsaa gaaer de meere tilbage, end frem ad, uden de vare i Samlings-Puncterne.

§. 75.

Man veed af Observationerne, at Jordens Axel foruden den parallele Bevægelse, som kommer af den aarlige Gang om Solen, gaaer en liden Vinkel aarlig tilbage i den Cirkel som den ved denne sin Bevægelse beskrev, og derfore synes Jevndøgnene at bevæges tillige med den heele Himmel, Grunden til dette Phænomenon seer man lettelig; Dersom Jorden var gandske Kugelrund, er det klart, at paa hvad Maade den vendte sig imod Solen, saa var der altid een og den samme Aarsag til dens Situation, saa naar begge Hemisphæria bleve eensdan attraherede, kunde Kuglens Diametre ingen Bevægelse faae paa Siden, men dersom en Kugle hike ved at rulle om sin Axel, faaer den Elliptoidiske Figur gekaehg, og emen er den største Kugle, som kand indskrives i den Elliptoidiske Figur, saa kand enhver liden Deel, som ikke hører til den største Globus, hvilken er indskreven, betragtes som et meget lidet Corper, som i den Tiid bevæges omkring Kuglen, i hvilken Kuglen velter omkring sin Axel; heraf følger paa selv samme Maade, som nyelig i det foregaaende, at der bliver en tilfælles Inclination af Axen, saa og en oscillatorisk Bevægelse, hvilken restitueres, naar Revolutionen er til Ende, saa følger og at Knuderne maae gaae tilbage. Dette har sig saaledes, naar man abstraherer fra den Forvirring, som kommer af Maanen, Mr. Neuton har udregnet hver i sær, og har fundet ligesom Observationerne ere at Jevndøgnenes aarlige Fremgang var 50″. Angaaende Jordens elliptiske Figur, da er man ved de Franske Astronomi deres berømmelige Fliid tydelig overbeviist derom, man kand derover læse Mr. Maupertuis Verk, Figure de la terre determinée.

§. 76.

Alt dette følger af en og den selvsamme Lov i Naturen; men den udødelige Mr. Neuton lod det ey blive derved; Man har i gamle Dage meent, at Cometerne vare virkelige Corporer, som hørte til det himmelske Systema, men Ptolomæi Efterkommere satte dem under Maanen af Frygt at de faste Himle som de havde optænkt, maatte ellers ved dem komme af Lave. Den store Tygge Brahe forskaffede igien Cometerne

deres

deres forrige Sted, i at observere at de ey havde den daglige Parallaxin (thi samme fandt hand ey udi den skiønne Comete, som saaes Aar 1577.) siden er man kommet efter ved at observere Cometernes aarlige Parallaxis og deres Retrogradationer, at de undertiden ere neere iblant Planeterne. Mr. Neuton har beviist af sine Observationer over Cometen Aar 1680., at de ere ligesaavel faste Corporer, som Planeterne, og at deres haler Dunster er ud fra deres Hoveder, thi samme Comete var ey uden om $\frac{6}{1000}$ Deele af den aarlige Kreds fra Solen, og var da nødvendig Cometen blevet split ad, om den ey havde været andet, end det nogle meener, nemlig en Samling af adskillige slags Dunster som allevegne fra havde samlet sig. Observationerne beviser, at der er en stor Mængde af disse Cometer, hvilket ødelegger baade det Ptolemaiske og Cartesianske Systema, thi ligesom tilforn de faste Himle triumpherede over Cometerne, saa triumpherer de nu igien over dem. Det Cartesianske Systema har ey mindre været ubillig imod Cometerne i at ansee dem som vankende igiennem Himmelen uden at følge visse Love, og har det i den Henseende at forsvare sig. Thi om Cartesii Meening skal staae ved Magt, da kand ingen Aarsag findes til Cometernes Bortgang, naar de først engang ere bortrykkede af Solens Hvirvel, maae de siden følge den, hvor den vil drive dem hen, og kand de paa ingen Maade igien meere gaae tilbage. Philosophi har stræbt paa adskillige Maader at hielpe Cartesii Meening om Cometerne, af hvilken de har beholdt det almindeligste, saaledes har det været noget med af det første som Mr. Jacob Bernoulli har bemøyet sig med, hvorledes hand kunde finde nye Hvirveler til Cometerne, men da de alle ere over Saturn, svarer de ey til Observationerne. Saafremt at Cometerne ey haver deres egne Hvirveler, men drives alleene igiennem Solens, da maa den Modstand de finder være saa stor, at deres Hastighed langt fra at voxe, maatte tage af, og naar alle Ting antages, som opfyldte, maatte efter §. 67. deres Hastighed strax blive intet uden at de kunde gaae igiennem nogen kiendeligt Rom. Tilstaaer man dem en Hvirvel som skiær Solens Plan, da maae den være meget stor, om den ey skal ødelegges af sin egen Central-Flugt, ja den maae være uendelig, altsaa maatte Planeternes Gang lide meget af disse Cometernes Hvirveler, thi lad os antage det som dog er umueligt, at Cometernes Baners Tykkelse ey har uden en endelig Forhold til

Planeternes Distance fra Solen, og at disse Cometernes Hvirveler kunde blive ved Magt udi Planeternes Hvirveler, da maatte Planeternes Hvirveler hvor de stødte sammen med Cometernes, bøyes, hvorved de fik en uordentlig Bevægelse, og Planeterne ved at passere Cometernes Hvirveler maatte faae en langt hastigere Gang, som man veed af de almindelige Regler om de flydende Materiers Bevægelse, men dette strider aldeeles med Observationerne. Man har en heel Deel fleere Ting, som heri ere Cartesianerne imod, hvilke jeg vil dog gaae alle forbi, i at agte, at Cometernes Halers Bevægelse bliver gandske umuelig, om man tilstaaer den Bevægelse af Hvirvelerne, som Cartesianerne har antaget. Mr. Jacob Bernoulli har vel givet en artig Tanke om Halernes Apparence, men den samme kand hverken bestaae med Situationen ey heller med det bekiendte Optiske Axioma at Synet er bestandig muelig under en ret Vinkel. Derover slutter Mr. Euler og ret af Halernes Bevægelse, at den fiine himmelske Materie maae hvile, følgelig, at den Bevægelse, som Cartesianerne giver deres Hvirveler er umuelig, med mindre at Cartesianerne vil paastaae det Mr. Bernoulli har anført udi sin Hydrodynamique, at mueligt fleere Hvirveler kand overskiære hinanden, uden at hindre hinanden, og at da den eenes Virkning bliver giort til intet af den andens.

§. 77.

Mr. Neuton har taget det paa en langt høyere Tone; hand observerte først at Reglerne for Attractionen kunde ligesaa got give Cometernes som Planeternes Bevægelse, saa at Cometerne maatte bevæges i meget Eccentriske Baner, hvilke her neere mod os kunde holdes for Paraboliske, thi i den før anførte Formul er nødvendig $A\pi < \gamma\gamma$ om Banen er Elliptisk, $A\pi = \gamma\gamma$, om Banen er en Parabol, thi da ere begge Axlerne uendelige, $A\pi > \gamma\gamma$ om Banen er en Hyperbol, eller at den store Axel bliver negativ, den anden imaginair, saa Centrum falder imellem Spitserne, $2A\pi = \gamma\gamma$, naar den Elliptiske Bane bliver circulair, og altsaa beroer det alleene paa den første Hastighed i hvad Conisk Section at Planeterne skal bevæges om Solen. Neuton gav først en negligeant Determination paa Cometernes Baner, men samme var god nok til at bevise, at Cometerne rettede sig efter den Paraboliske Theorie,

som

som blev bekræftet af de Observationer, som man havde giort i Engeland, Frankerige og til Padua over den Comete, som saaes Aar 1680. Den Observation, som man havde taget til Rom, gik vel noget meget af fra den Parabolske Theorie, men Kirchs Observation til Coburg kom derimod saa just overeens med den, at man maatte falde paa de Tanker, at der var nogen slags Feil begaaet med den Romerske. Mr. Hallej har i den Neutonianske Position af Banen nøyere udregnet Cometens Sted, og har fundet dens Omløbe Tiid ved at agte paa en særdeeles artig Maade, at Cometen for havde været her meere imod os. Denne store Geometre har med megen Møye bestemt 24. Cometers Stæder udi Himmelen, og deres Baners Position, hvilket maae være Efterkommerne et behageligt Verk, at de deraf kand see, hvad heller en Comete har tilforn været seet eller ikke. Dog er det at beklage, at man ey saa gandske vist kand regne paa Cometernes Omløbe-Tider, fordi de bevæges langsom i deres Apheliis og kand derover forrykkes af den indbyrdes Trækning som de øver paa hinanden, maaskee og det kand være som Mr. Euler meener, at de lider nogen Forandring af den himmelske Materies Imodstand. Derforuden kand den differente Position i Himmelen, eftersom Jorden er paa adskillige Steder til, give en Deel Vanskelighed i at sige, enten det er den samme Comete, eller en anden, allermeest, da Fix-Stiernernes Stæder ey overalt ere paa det nøyeste bestemte. Hvad Forvirring Jordens Situation kand giore er deraf klart, at Mr. Cassini holdt den Comete som saaes i December, for en anden end den, man havde seet udi Novembre, det kand og skee, at endeel Cometer kommer imod Solen, som vi ey seer hos os. Mr. Euler en Mand, som synes at være fød til at forbedre Geometrien, har og udregnet denne Cometes Paraboliske Bevægelse, saa man ey meere bær derpaa Tvivl.

§. 78.

Geometræ havde let kundet sluttet sig til af den idelige Hastighedens Formeerelse udi Cometerne, at de ey bevægedes udi en ret Linie, som Kepler meente, ey heller udi en Cirkel, men for Neuton agtede man det ey uden lidet. Siden har den store Geometre Mr. Bradley i Engeland bekræftet denne Theorie med sine Observationer over de Cometer, som saaes Aarene 1723. og 1737. Mr. Euler har ligeledes fundet,

at den Comete, som blev seet i Aaret 1744. kom overeens med den Neutonske Theorie. Det var at ynske, at de Gisninger, som man gior sig om Cometernes Tilbagekomst, maatte blive lykkelige. Saaledes ventes en Comete Aar 1758., hvis Omløbe-Tiid er paa 75½ Aar, og en anden Aar 1789. hvis Omløbe-Tiid er af 129. Aar. Hallej fandt at den Comete Aar 1680. løb sin Bane igiennem i 575. Aar, Mr. Machin meente, at den Comete som saaes i Januario Aar 1737. var den samme som blev seet Aar 1556., saa dens Omløbe-Tiid blev paa 180. Aar, Mr. Euler har tillagt den Comete i Aaret 1744. en Omløbe-Tiid af 180. Aar.

§. 79.

Vi har uden Tvivl Cometernes Attractioner at tilskrive en og anden Forandring, som er skeet udi Himmelen, hvoraf i sær Eclipticæ Forandring meriterer at overlegges, da Astronomi ey vist veed enten Ecliptica bevæges eller ikke. Mr. de Louville i at conferere de Gamles Observationer med sine har meent, at Ecliptica havde en ordentlig Bevægelse, men da de Gamles Observationer maae rettes, kand man derved ey saa let overtales til at bifalde denne Meening. Ellers kand vi ey saa lettelig troe, at Ecliptica har en ordentlig Bevægelse, da det fast ey er mueligt, at Maanen kand giore nogen Forandring paa den og meget mindre de andre Planeters Attraction, da deres Kræfter ere at ansee som intet imod Solens. Man kand med større Foye sige, at om Ecliptica bevæges uordentlig, det da kommer af Cometernes Nærværelse, allermeest naar de har en lodret Drift imod Eclipticam. Ingen har tillagt Cometerne stærkere Virkninger vaa Jorden end Whiston, hand talte 7. gange 575. Aar tilbage paa Halleji Maade, og fandt at den store Comete havde været Jorden meget nær udi Syndfloden, altsaa meente hand, at det kunde skee ved den stærke Trækning af disse mægtige Planeter paa hinanden at Jorden kunde brekkes, gandske vist, at Vandene kunde stige meget hoyt, da ved Maanens og Solens Attraction alleene, endskiønt de ere langt borte, Ebbe og Flod er saa anseelig, imidlertid overlader jeg til de Skarpsindigeres Dom, hvad heller denne Mr. Whistons Discours er af nogen Vigtighed eller ey. Det veed jeg vist, at om disse Revolutioner ey ere komne af en Comete, da kunde de dog komme deraf.

§. 80.

§. 80.

Mr. Maupertuis har givet en sinderiig Forklaring ved Cometerne over de Stierner som til visse Tider sees, og til andre forsvinder. Saa fremt de store Pletter, som sees i Himmelen ere Planetiske Corporer, og at de har en Kraft at trekke til sig i Forhold af deres Størrelse, da maae deres Virkning paa de Planeter, som de driver omkring, være forfærdelig, og strække sig ud i de længste Distancer, derover kand de og magelig drive deres Planeter om i de meest Eccentriske Baner. Denne berømmelige Author holder endnu for at Saturns Ring er kommet af de Cometers Haler, som har gaaet forbi Saturn, og som ere blevne trokne stærkere af Saturn end af deres egen Planete, maaskee det kand være saa! Neuton meente, at naar Cometernes Haler bleve trokne ind paa Solen, at de da underholdte dens Lys, saa Solen derved fik igien hvad den mister af sin Materie i at udkaste Lysets Straaler, dette holder jeg dog ikke for nødvendigt, som jeg skal vise siden. Jeg er meere af den Meening, at Solens Massa formeeres af Cometernes Haler, og derover formindsker vores Aar. Ellers er der intet urimeligt i Neutons Meening, thi det lader som at baade de ildsprudende Bierge og Ild-Phænomena udi Luften havde deres Aarsag udi Fugtigheden, og Chymici paastaaer, at man nødvendig maae have Vand til at underholde Ilden. Men Cometernes Virkninger kand og være høyst-skadelige, thi om de stødte paa Planeterne, da maatte de reede dem elendig til. Iøvrigt, da de Corporer hviler udi Himmelen, som har en meget stor Forhold til de andre Corporer i deres Systema, da kand det skee at ey alleene de mørke Corporer bevæges omkring de lyse, men endog de lyse omkring de mørke, og saaledes kunde Stiernernes Stæder udi Himmelen forandres, som Hallej har agtet No. 385. af Transactionerne, deres Lys maatte herved uden Tvivl splittes ad, saa man paa denne Maade neppe kunde vente et bestandigt Antal Stierner.

§. 81.

Saaledes er alt, hvad vi forefinder udi Himmelen, et Beviis paa at Corporerne trækker hinanden indbyrdes, med Kræfter, hvilke ere

som

som Massen og Qvadraten af Distancen forkeert. Vi vil fremdeeles see, om dette ellers og bekræftes for de store Distancer for saavidt man kand overalt tage Erfaringer. Og maae vi da forst betragte de tunge Tings Direction, om samme bestaaer med den Meening om Attractionen, og seer man da meget let §. 37. endog naar man gandske løselig overlegger det, at i den Hypothese om Attractionen de tunge Tings Direction maae være imod Kuglens Center, naar samme hviler, og de sphæriske Lav ere af lige Tykkelse. Erfaringen tiener heri til Beviis, og lider den Cartesianske Philosophie herved i sær meget, thi kommer Tyngden af en Hvirvels Bevægning, da maae alle Ting søge imod Axeln og ey imod Centret, som den store Geometre Hugenius vel har agtet, denne store Mand har selv optænkt til at redde dette Systema Hvirveler, som skar hinanden over, men det er umueligt at de kand bestaae. Mr. Saurin har ingen Behag fundet udi Hugenii Objection, og har derover angrebet den paa en dobbelt Maade saavel i Journal des Sçavants Aar 1703. som udi de Paris Memoires Aar 1709. men jeg begriber ikke hvorledes saa berømmelige Mænd kand sætte sig imod en saa afgiort Sandhed; om et Corper bevæges eensdan udi en Cirkel, da maae det beskrive om Centret Snit, der ere i Forhold med Tiderne, og da bor det søge til samme Center, som man veed af Mechaniquen; naar dette er, maae Corporet nodvendig-viis søge til et Center udi Axeln, om det ellers bevæges i en enkelt Hvirvel; Lad os nu antage, at det ikke søger til et Center i Axeln, men til Kuglens Center, da efterdi een og den samme Cirkel kand sættes udi en hver Kugle udi den Distance $\sqrt{xx - dd}$, om x er Kuglens halve Diametre, d den halve Diameter af Cirklen, og følger da at Søgningen maatte være lige udetermineret imod et hvert Punct i Kuglens Axe. Man maae derover antage en anden Trykning end den som gior den sphæriske Figur. Men ved den samme maatte Hvirvelen forandres fra at være sphærisk, efterdi en dobbelt Kraft nu virkede, een ved hvilken Hvirvelen blev sphærisk, og som driver imod Axeln, en anden som virkede, saa den heele blev imod Centret. Warignon har optænkt en Trykning af den subtile flydende Materie alle Kanter fra, imod Jordens Center, men Spørsmaalet kommer igien, nemlig hvoraf den ætheriske Materie faaer sin Direction imod Jordens Center; derforuden maae hand antage, at den ætheriske Materie virker paa de allermindste Par-

tikler,

tikler, som ere muelige, ellers blev Tyngden ogsaa udi hans Hypothese som Omsvøbet. Den skarpsindige Philosophe Mr. Bilfinger har stræbt at afgiøre denne Sag ved Experimenter, hvilket vel er vanskeligt, dog har hand tilstaaet, at Directionen blev fundet imod Axeln. Hand har vel i den Piece, som Aar 1728. vandt Prisen til Paris, betragtet en dobbelt Bevægelse udi Kuglen, og har paa den Maade vildet hielpe dette Systema, men det er umueligt, at æther herved kand bringes til at beskrive de største Cirkler paa en Kugle.

§. 82.

Jeg vil nu ey tale om Planeternes Figur, thi det er vidtløftigere end at jeg her kand afhandle det, jeg vil være fornøyet med at have sagt, at man finder ved Observationerne just de samme Figurer til Planeterne, som den Hypothese om Attractionen udfordrer. Mr. Clairault har herom handlet fuldstændig i sit smukke Verk over Jordens Figur. Vil vi nu tilstaae Cartesianerne alt, nemlig at i deres Hypothese de tunge Ting bør søge Centret, da er i det heele Systema ingen Aarsag at finde, hvorover i en Kugle som omdrives af den ætheriske Materie de tunge Ting skulde kunde søge til noget andet Punct end Centret, og derover faaer Axerne i den Cartesianske Hypothese nødvendig den Forhold af 176.177. men fordi i den Hypothese om Attractionen de tunge Ting ey bør søge gandske til Centret, uden i det Tilfælde, da Kuglen hviler, thi derved at Kuglen veltes om, gaaer Tyngdens Direction fra Centret, saa kand derover haves det rette Forhold af Axerne som 177.178., hvilken er med megen Møye fundet ved Observationerne under Polar-Cirkeln, og synes Mr. Bouger og de andre Astronomi deres Observationer ey at være derimod, endskiønt de Barbariske Folkes Mistanke har betaget os dem. Ellers beroer dette Problema om Figuren meget paa Kuglens indvortes Egenskab, saa det er ey nødvændig, at den skal være forkortet, den kunde og være langagtig, og dog kunde i Almindelighed, Erfaringerne om Pendulen staae ved Magt. I den naturlige Hypothese af et dobbelt Kraft-Center har Mr. Mac-Laurin beviist at Kuglens Figur maatte blive Elliptisk.

§. 83.

Vi vil nu sætte at Jorden er til deels flydende og omringet af en Athmosphæra, og at den først hviler, men siden vælter om sin Axe, da er det klart, at formedelst Inertien, maatte Vandene stige, og de allerhæftigste Vinde blæse, hvilke dog strax maatte sætte sig, saa at den Ebbe og Flod, som vi nu har, maae komme af en langt anden Aarsag. Erfaringen lærer, at Ebbe og Flod holder det ordentlig med Maanen, Neuton har dertil brugt den Theorie om Attractionen, og har beviist, at Maanens Kræfter vare tilstrækkelige nok til at bevæge Havet kiendelig. De store Mænd Mr. Daniel Bernoulli, Euler og Mac-Laurin har i de Piecer derover, som vant Prisen Aar 1740. til Paris, fuldkomnere givet det absolute Maal paa Floden end som Mr. Neuton, der ikkun løselig havde bestemt den, men jeg vil ey længere opholde mig herved, da det baade er vidtløftigt, og jeg dermed ey intenderer andet, end at vise, at det Neutonske Systema er ulignelig fuldkomnere end det Cartesianske. Cartesianerne havde vel tænkt, at i deres Hypothese intet var lettere at forklare end just Ebbe og Flod, thi antager man, at Jordens Hvirvel bliver sammentrykt af Maanens som løber ind i den, da synes det at følge deraf, at Vandene under Maanen skulde gaae tilbage, følgelig maatte de stige, hvor Trykningen er mindre; men just dette at Vandene burde falde under Maanen, gior denne Hypothese til intet, thi det er meer end bekiendt af Erfaringen, at Vandene stiger under Maanen. Man
Tab. har derover søgt andre Udveye; og har antaget, at Jorden blev saale-
3. des trykt af de omkringstaaende Hvirvelens Columner, at den nødven-
Fig. dig maatte vige lidet af fra Centret, saasom om ML for Exempel var
28. Jordens Hvirvel, K derimod Maanens, og dennes Diameter havde en endelig Forhold til Jordens, da antages det som afgiort, at naar Jorden blev trykt af de Pyramidal-Sectores fag og rah, om da et andet Corper K faldt ind i Hvirvelen, maatte Trykningen af den Columne fag blive stærkere end af rah, og maatte da Vandet og Jorden vige bort under K; Lad os nu antage alt hvad her udfordres uden at bære nogen Tvivl om, hvad heller alle disse Ting tilsammen kand være mulige eller ikke, saa sees dog let, at den Ebbe og Flod, som heraf skulle komme, ey længe kunde blive ved; thi saa snart Maanens Hvirvel fik

eensdan Bevægelse med Jordens, da blev ingen Forskiæl meere paa begges Trykning, eftersom de flydende Ting og tynger med og igiennem de sammenhængende, Maanen selv maatte tynge imod Jorden i Forhold af sit Omsvøb, og kunde altsaa Floden ingenlunde tilstaaes uden for de første Tider. Ellers maae Cartesianerne selv see til, hvorledes de kand giore at en Hvirvel kand staae ved Magt udi den anden, naar de begge har eensdan Bevægelse.

§. 84.

Saaledes har jeg vel kortelig men dog fuldstændig nok i Henseende til mit nærværende Forsæt afhandlet Kræfternes Egenskab, som trækker udi store Distancer; saa jeg haaber, at man heraf seer, hvor vanskeligt det vil blive at forsvare Hvirvelerne og forkaste Attractionerne. Kunde man saa let afgiøre Attractionerne for de smaae Distancer som disse andre, da kunde vi haabe at have Nøgelen til heele Naturen, og Videnskaben om Naturen blev ey saa opfyldt som den er af unyttige Gisninger, saa meget seer vi, at efterdi i de store Distancer den Attraction alleene virker, hvilken er som Quadraten af Distancen forkeert, da maae de Attractioner forsvinde i Henseende til den, som virker i smaae Distancer; hvorvidt dette Systema om Attractionen kand give herudi noget Lys, vil jeg da forsøge at vise, og til den Ende giør jeg i Forveyen følgende Anmærkninger: Er ADBI en Kugle, FCB dens Axel, C Centret, DIB en af dens største Cirkler, hvis Diameter og Axel er trokket ud, og i samme ligger det Corper F; vil man da indbilde sig at fra det Center F, Cirklen er deelt i en utallig Mængde Snit GI, Hm, som ere hinanden uendelig nær, og at ved deres Omvæltning en Kugle beskrives, at $FG = r$, $im = x$, da er $GI = \sqrt{2rx - xx}$, tager man nu det Tab. 3. Fig. 29.

Element nn, da fordi den halve Diameter $= r$, er $nn = \frac{rdx}{\sqrt{2rx - xx}}$

og Attractionen efter $FC = \frac{rdx \sqrt{2rx - xx} \,.\, r - x}{r \,.\, \sqrt{2rx - xx}} = rdx - xdx = rx = -\frac{1}{2}xx$ uden at legge nogen staaende Størrelse til; er nu r foranderlig $= Z$ og $2rp - xx = yy$, den attraherende Kraft som V, FC

$=a$, da er Elementet af Kuglens Trækning $= \frac{yy.a.V}{.z.} dx$. for nu at integrere, maae ey haves uden en ubekiendt Størrelse, paa det da at Neutons Formul tillige kand haves, tages $NC = x$, TD er Cirklens Rore-Linie $NE = \frac{1}{2}FE$, $FA = b$, $NA = c$, $NC = d$, $FB = e$, $NB = f$, da er $ZZ = 2ax$, og $x = \frac{zz}{2}$ og $dx = \frac{zdz}{c}$, $yy = -xx + 2mx - cf$. Altsaa er Elementet af Kuglens Trækning $= -\frac{axxdxV}{.z} + \frac{amxdxV}{.z} - \frac{acfdxV}{.z}$, (om V er $= \frac{1}{z^n}$) $= \frac{ddz}{az^{n-2}} - \frac{dz}{4aaz^{n-4}} - \frac{cfdz}{z^n}$, hvilken Størrelse altid kand integreres, og ved Logarithmos, naar $n = 1 = 3 = 5$.

§. 85.

At man da kand vide, hvorledes de Kræfter ere beskafne som virker stærk inde ved Kuglen og fast i Rore-Puncten, men som fast forsvinder, naar Distancerne fra Kuglen bliver kiendelige; da vil vi betragte den Tilfælde naar $n = 1$, i hvilken haves $\int \frac{ddz}{az^{n-2}} - \frac{dz}{4aaz^{n-4}} - \frac{cfdz}{z^n} = \frac{d}{2a}(ZZ - \beta\beta) - \frac{1}{16aa}(\beta^4 - Z^4) + cf\, L\frac{\beta}{z}$, nemlig for det huule Stykke af Kuglen, hvortil β svarer er $\beta = b$, $z = e$, er for den heele Kugle $\frac{d}{2a}(ee - bb) = \frac{1}{16aa}(b^4 - e^4) + cf\, L\frac{b}{e}$, er $b = o$ haves for Rore-Puncten $\frac{d}{2a}ee - \frac{1}{16aa}b^4$ og er da Kraften i Rore-Puncten endelig, thi endskiønt at $L\frac{b}{e} = \infty$ er dog $cf\, L\frac{b}{e} = o.\ \infty\ o$.

Er $n = 2$, da har vi før seet, at Trækningen i Rore-Puncten var Endelig. Er $n = 3$, da haves for den huule Kugle udi Almindelighed $\int \frac{ddz}{az^{n-2}} - \frac{dz}{4aaz^{n-4}} - \frac{cfdx}{z^n} = \frac{d}{a} + \frac{1}{8aa}.(\beta\beta - zz) + \frac{c}{2}f.(zz - \beta\beta)$ og for den

heele

heele Kugle $= \frac{d}{a} L\frac{c}{b} + \frac{1}{8}$ aa. (bb-ee) $+ \frac{c}{2}$ f. (ee-bb) er for Røre-Punc-
cten $= \infty - C$, hvilket og skeer, om $\beta = a$, og er da ogsaa Trækningen i Røre-Punctet af den huule Kugle uendelig.

§. 86.

Heraf kand man slutte sig til en overmaade artig Lov udi Naturen, som er denne, at de Kræfter som virker strax inde om Kuglen eller i meget smaae Distancer fra den og der ere uendelige, at de samme forsvinder udi de store Distancer, og derimod at de Kræfter, som virker kiendelig udi de allerlængste Distancer fra en Kugle, ere ikkuns endelige inde ved Kuglen. Man seer tillige, at de Kræfter som i Røre-Punctet og inden i Kuglen ere uendelige, at de maae være udi et større Forhold end som Quadraten af Distancen forkeert, og i jo større Forhold de ere, i destomindre Distance er deres Virkning kiendelig. Antager man da, at der foruden den Trækning, som observeres for de store Distancer, ere andre, som Cubus eller biquadraten af Distancen forkeert, da maae, naar Corporerne kommer sammen, de allerhæftigste Forandringer skee, eftersom samme Kræfter ere uendelige udi Røre-Punctet, men i denne Henseende har man ey uden de mindste Corporers Figurer at see paa, efterdi samme Kræfter ey virker uden udi meget smaae Distancer, og kand man af det foregaaende ved Erfaringen bestemme Attractionerne.

§. 87.

Det Cartesianske Systema er ikke udi Stand til at fremføre noget, hvorved det kand udføre noget saadant, thi man kand her hverken benytte sig af Hvirveler eller flydende Materiers Trykning, saa længe som sammes sidste og mindste Partikler maae endnu være sammensatte. At man vil med P. Malebranche og fast alle Cartesianer efter ham optænke saa mange Hvirveler, som der ere til sidst smaae Væsener til udi Naturen, er at sammensætte et Arbeide, som ey kand vedligeholdes uden ved en særdeeles og miraculeux GUds Hielp, deels for den indvortes Rivning, som disse Hvirveler maatte have paa hinanden, deels fordi en Hvirvel blev den anden i Veyen og fordi de bevægedes efter imodsatte

Directioner, hvilket falder enhver udi Øynene, som endog løselig overveyer den Sag. Derover haver og Cartesianerne aldrig kundet give nogen Aarsag for Tingenes Fasthed, i det ringeste ikke nogen som duer; Tilforn har de confunderet Rommet med Materien, og meente saaledes at have udfundet en Aarsag til Fastheden, denne Meening er nu ey meer i Verden udi Mode, og Mr. de Jariges har nyelig udi de Berliner Acta vist, at den ey gaaer an, thi man veed at Rommet er af et andet slags Væsen end Materien, og altsaa har denne Meening ey meere nogen Anseelse. Det er derimod ikke vanskeligt at finde Aarsagen til Fastheden udi det Neutonianske Systema, eftersom Kræfterne udi Røre-Punctet kand blive uendelige, og sees ey med mindre Tydelighed, hvorfore Fastheden ey kand overvindes uden med en determinert og anseelig Kraft, endskiønt samme virker udi en anden Direction end Attractionen, thi naar Kræfterne ere ret inddeelte, da beroer det heele Spørsmaal paa at sige, hvor det kand komme, at man saaledes kand sammenføye to perpendiculaire Kræfter som begge virker paa et Corper, at deraf ingen Forandring kand komme, men det lader sig altid giøre, naar den eene er udi en overmaade liden Forhold til den anden, i hvad Aarsag det end har, thi da bliver den heele Forandring paa en Vinkel, som er $=0$, og saasnart Stødet holder op, bliver den forrige Tilstand igien restitueret ved de omkringstaaende Partiklers Trækning. Man maae derover tage Erfaringen til Hielp for at see, om de Kræfter, som virker udi Røre-Punctet kand lignes med Tyngden og i dens Henseende holdes for uendelig store, man maae heri meest see paa de Kræfter, med hvilke Tingene hænger sammen, hvilke ere befundne af Mr. Muschenbroek at være som følger udi to Corporer der vare $\frac{1}{12}$ Tommer breede, og som bleve smurte med Tallig og siden varmede i sydende Vand.

Glas -	130. Pund.	Bismouth -	100. Pund.
Messing	150.	Guld-Marcasith	150.
Kaabber	200.	Blye -	275.
Sølv -	125.	Hviid Marmor	225.
Haard Staal	225.	Sort -	230.
Jern -	300.	Elfenbeen	108.
Tin. -	100.		

Og i en stærkere Grad af Heede

Glas	300. Pund.	Jern	950. Pund.
Messing	800.	Kaabber	850.
Hvid Marmor	600.	Sølv	250.

Men vilde man have den allerstørste Forhold at vide af disse Kræfters Størrelse, da maatte man søge at erfare ved hvad Tyngde Partiklerne af de allerfasteste Corporer skiltes ad, og ey dertil bruge de med Konst sammensatte, men de naturlige. I ovenanførte er der særdeeles at agte, at man ey maae confundere den Tyngde som udfordres til at brække Liimingen udi Luften, med den man dertil maatte bruge udi et tomt Rom. Saaledes om man vilde vide Styrken af Cohæsionen udi Guld, maatte man erfare, hvad Tyngde der udfordredes i Centret af en lille Guld-Cylinder til at brekke Guldet i Støv, thi det lader som Guldets Partikler hænger over alt sammen med een og den samme Kraft, og tvivler jeg ikke paa, at jo hertil udfordredes en uendelig Tyngde, saa man sikkert kand antage, at den Kraft, hvormed Partiklerne hænger sammen, er uendelig stor i Henseende til samme Partiklers Tyngde.

§. 88.

Altsaa beroer det absolute Maal paa Kræfterne hvormed Tingene hænger sammen i Henseende til Massen paa det Antal Puncter, som rører; men man maae ey her tænke paa nogen anden Materie end den, som virker i meget smaae Distancer. Mr. Muskenbroek har anført et Beviis for at Attractionen strækker sig uden Røre-Punctet i en Silke-Traads Breede, og har samme Argument virkelig noget at sige, endskiønt man har vildet bevæge nogle Vanskeligheder imod det, thi jeg troer neppe at Ujevnhederne i polerte Corporer skulde have meere end en dobbelt Silke-Traads Høyde; det er derimod af større Vigtighed, at man tvivler paa, om ogsaa Attractionerne, som virker udi de smaae Distancer, virker overalt udi samme Forhold af Distancen, thi jo større at den Forhold er i Henseende til Distancen forkeert, i desto kortere Distance virker de kiendelig, og er det rimeligt at de smaae Corporers Virkning er i meget adskillig Forhold, thi uden at antage dette kunde man ey vel give Aarsagen for de mangfoldige slags Sammenblandelser, som findes. Man

seer

seer og, at man ey accurat kand udregne disse slags Ting, uden man tilforn viste de Corporers Figur, som rører hinanden, efterdi at Attractionerne kand saa meget skille fra hinanden i de mindste Distancer, og derover maaskee at engang ved Attractionerne figurerne af de smaae sammenhængende Partikler kand blive bekiendte.

§. 89.

Heraf følger, at jo mindre de smaae Corporer ere, som attraherer, jo stærkere virker de, naar alt for Resten er eensdan, herpaa beroer mange Chymiske Problemata, men da disse Attractioner beroer paa Figuren, da har særdeeles denne Chymiske Specifica attractio (at jeg saa skal kalde den) sit Fundament udi den absolute Quantitet af Kraften, som attraherer, og en slags forkeert Forhold af Distancen. Nemlig om de poreuse Salt-Partikler virker stærkere paa Partiklerne af en flydende Materie, end som disse virker paa sig selv indbyrdes, da maae Partiklerne af den flydende Materie gaae imod Salt-Partiklerne med en Kraft, hvilken om den er større, end den, hvormed de hænger sammen, maae de løses fra hinanden; det seer man øyensynlig udi Sukkerets Opløsning, og Salt-Partiklerne selv maae ligesom flye hinanden ved det de søger henimod Vand-Partiklerne. Det lader som de syrlige Partikler i sær havde en stor Attraction ved det de ere af en anseelig Tykkelse, ere de da tillige meget smaae og flydende, da giør de at Metallernes Partikler søger at bevæges imod dem, hvorved den Kraft, hvormed de hænger sammen forringes, og skeer derover en Fermentation naar de syrlige Partikler trænger ind i deres Aabninger, da de virker paa den samme Maade som Kiler, Metallerne bliver derved opløste, og synes at forsvinde. Mr. Freind har meget smukt viist, hvorfore Fermentationen syntes udi en Tilfælde heftigere end udi den anden, nemlig om Partiklerne ere elastiske, da maae de syrlige springe tilbage, og derved en meget heftig Fermentation skee. Antager vi nu, at Metallernes Partikler svømmer i den flydende Materie, og at andre kommer til, som heftigere trekker dem til sig, da naar de syrlige Partikler bliver trokne stærkere, er det klart, at den første Metal maae falde, og heraf kand de Alkaliske Tings Natur fuldstændig forklares.

§. 90.

Det Mr. Hamberger har antaget til at forklare Cohæsionen, nemlig at de tungere flydende Materier ikke hænger ved de solide Ting, som ere lettere, dette kommer overeens med det foregaaende, thi det er ey at tvivle paa, at jo den indbyrdes Attraction kand være større i Henseende til det tyngere end i Henseende til det lettere. Men man maae forstaae denne Regel om de allersidste Partikler udi Materien og om Ting af samme slags, thi blændes Ting sammen udaf adskillige slags, er det noget andet. Deraf, at Ting af adskillige slags sammenblændes, beroer de fæde og humide Tings Natur, thi det er en almindelig Aarsag hvorfore Tingene hænger sammen, at Ting som ere lidet eller og slet intet attractive (om og disse sidste kand haves) blandes med andre som trækker til sig.

§. 91.

Olie blandes ey med Vand, fordi Olie-Partiklerne har en større indbyrdes Attraction, end den, som de har mod Vandet. Fordi at Vand-Partiklerne i Almindelighed hænger sammen, er der i alle flydende Materier en slags Tenacitet, som gior at de lettere Ting ey altid stiger, og at de tungere ey heller altid synker. Dette har sig saaledes, om de Partikler, som flyder oven paa ere meget smaae. Saafremt at Salt-Partiklerne, naar de engang ere rensede kommer igien til at røre hinanden, da bliver deraf en Crystallisation. Paa samme Maade skeer og Calcinationen derved at Partiklerne ved Ildens Kraft bringes dertil, at de ey rører hinanden meere, og at de fineste Parter ved Ildens Stød føres bort, saa der bliver saadanne Figurer tilbage, som ey rører hinanden uden udi faae Puncter; naar da Cohæsionen saaledes er svekket, avles Støvet. All Distillering og Sublimation beroer ligeledes paa Attractionerne, og jeg tvivler ikke paa, at jo alle Chymiske Operationer kand ligeledes forklares af disse Grunde. Det var at ønske, at Chymici vilde paatage sig at erfare hvad de smaae Materiers Kræfter ere for de smaae Distancer; de kunde i intet andet bevise det menneskelige Kiøn en større Velgierning, thi vi seer af dette, som saa almindelig er handlet,

hvor stort et Haab man kand giore sig om at reducere de Chymiske Ting til en vis Calcul og tydelige Tanker.

§. 92.

At de flydende Materier stiger over Æquilibrium udi Haar-Rorene, har sin Aarsag udi Glassets Attraction; I Forstningen søgte man Aarsagen til dette Phænomenon udi Luftens Trykning, thi almindelig viis confunderes Aarsagerne til Tingene med det som observeres at være tillige med; men denne Hypothese havde saa mange Vanskeligheder, at Philosophi i kort Tiid bleve tvungne til at tale om igien. Ikke desto mindre var dog den Tanke som man giorde sig om de flydende Tings Virkninger saa hoy, at man søgte andre Udveye for at finde Aarsagen til dette Phænomenon. Mr. Jacob Bernoulli bragte en anden Hypothese paa Banen, og meente, at heele Sagen beroede paa den ætheriske Lufts Trykning; men denne berømmelige Mands Meening stemmede ey overeens med Phænomena, hvorover og Mr. Daniel Bernoulli hialp hans Hypothese noget med sine Correctioner, men det er ey at undre, at denne skarpsindige Mands første Tanker ey forslog til at udvikle en saa vanskelig Sag, da hand ikkuns af en Hændelse men aldrig med Fliid har foretaget sig at tractere denne Materie. Man seer endog af disse berømmelige Mænds Betragtninger hvor lidet det Cartesianske Systema bestaaer med sig selv, thi for at forklare dette Phænomenon har de maat antaget den Hypothese, at de mindste ætheriske Partikler vare større end Vand-Partiklerne, og seer jeg ikke, hvorledes at dette kand bestaae med den store Fiinhed, som Cartesianerne ellers tillægger denne Materie, ellers kand man see af det man har af Mr. Bilfinger i de Petersburger Memoires om Vossio og andre, at man ey i Begyndelsen har været meget lykkelig i at bruge de Grunde om Cohæsionen eller Attractionen, hvilket just er et og det samme; Den berømmelige Mr. Clairault har beviist i sit artige Verk om Jordens Figur, at Vandet stiger formedelst den Attraction, som den allernederste Vand-Partikel ved Glasset lider, hvorved alle de Vanskeligheder, som hidindtil haver været bevægede imod denne Hypothese tillige ere afgiorte, og Mr. Jurins Theorie over Haar-Rorene meget er blevet forbedret. Denne berømmelige Mand

har

har tillige anført nogle Egenskaber af disse Attractioner, som ey ere mindre ziirlige end uventelige.

§. 93.

Jeg vil da betragte de faste Tings Natur. De samme ere enten haarde, eller bløde eller elastiske. Absolut haarde Ting, eller de som ingen Forandring lider af Stødet ere ey muelige, thi da maatte Kraften af Attractionen være uendelig i Henseende til all slags Stød, hvilket jeg ikke veed, om man og vel kand tilstaae. Tingene kand da være haarde i Henseende til et vist og determineret Stød, saa at ingen ret Haardhed er uden i de allersidste Partikler maaskee; thi efterdi deres Diametrer ere overmaade smaae, da kand deres Attraction være saa heftig, at den kand ansees for at være meer end uendelig. Saaledes har Mr. Johan Bernoulli meget smukt givet de haarde Ting Sted iblant de elastiske, de faste Ting derimod, som tillige ere elastiske, synes at have denne Natur, naar Parterne formedelst et Stød nødes til at vige lidet af fra hinanden, da naar de ey bliver saa stærk trokne paa de Stæder de kom hen, som af de de forlod, hvilket Partiklernes Figur paa begge Stæder kand foraarsage, bliver de igien trokne tilbage til deres første Sted, og fordi Aarsagen er i Attractionen, hvorfore de just gaaer saa langt bort, saa er og i den samme Aarsagen, hvorfore de kommer med en vis Hastighed tilbage, derover maae Partiklerne i tynde elastiske Corporer bevæges ved at svinge saa længe, indtil deres Sving maae enten ved Rivning eller nogen anden Forhindring holde op. Naar Partiklerne gaaer saaledes tilbage, maae det Corper, som har stødt an paa det elastiske og som derved har mistet sin Kraft, faae en contrair Direction, saafremt det elastiske ey kand vige af. Dette kommer i Almindelighed overeens med Phænomena, maaskee at speciellere Undersøgninger ey bleve saa lette, efterdi Kræfterne ere som Indboyningen, naar denne er liden, men ikke naar den er stor; Man seer og, hvorledes det kand skee, at elastiske Corporer, som haver lang Tiid været spente, kand tabe deres Elasticitet, thi naar Parternes Situation først er forandret, kand Partiklerne ved den langvarige Tension komme udi en anden Orden over den indbyrdes Trækning, og er altsaa ingen Aarsag meere, hvorover de skulde kunde gaae tilbage. Det forholder sig tvertimod med de bløde Corporer, thi

fordi at Partiklerne, som gaaer tilbage formedelst Stodet, trækkes overalt enten med en lige stor eller muelig større Kraft end paa de Stæder, som de forloed, da maae de blive der uden at kunde gaae tilbage. Det er Umagen værd, at læse de Love for Attractionen, som Mr. Keil har fastsat, endskiønt at endnu ikke alt kand fuldstændig forklares ved dem.

§. 94.

Hvad sig angaaer Theorien om de flydende Materier, da er den noget vanskeligere end denne anden. Man seer strax, at de flydende Materiers Partikler enten maae røre hinanden nemlig i den Tilfælde, da de trækker hinanden til sig, eller og, at de maae drive hinanden fra sig. De flydende Materier af første slags kand ey sammentrykkes uden med en uendelig Magt, thi deres naturlige equilibre udfordrer, at de maae være meget comprimerte, thi før lader de ey af at virke paa hinanden. De flydende Materier af det sidste slags kand derimod ikke røre hinanden uden de trykkes sammen af en uendelig Kraft: saafremt nemlig at de attraherer i en forkeert Forhold af Distancen, og altsaa om de skulde røre hinanden, maatte den flydende Materie forandres til et meget compact og haardt Væsen. Men saafremt de af det første slags skal udgiøre en flydende Materie, maae de fast være sphæriske, paa det de ey røre hinanden udi alt for mange Puncter. Og det er rimeligt, at Attractionen udi et hvert Punct for sig ey er uden liden, og i større Forhold end som Cubus af Distancen forkeert. Ligeledes følger, at de mindste Partikler af flydende Materier, som ey ere elastiske, kand antages for at være haarde.

§. 95.

Ved denne Anledning vil jeg handle kortelig om de Kræfter som driver fra sig, alleene, at jeg i Forveyen med faae Ord faaer meldet, at den heele Natur har saa mangfoldige Phænomena, hvilke tiene til Beviis paa Attractionerne, at enhver, som vel endog saa løselig hen betragter det, maae derom overbeviises. Jeg har selv tidt observeret, at de høye Bierge ved klar Himmel bleve bedækkede med en tyk Taage, saa snart Luften blev lidet fugtig, hvilket og er Aarsagen hvorfore Regnen

baade

baade falder tiere over Biergene og er der hæftigere end noget fra dem, som jeg paa Reiser tidt selv har erfaret. Aarsagen til dette Phænomenon er alleene, at Biergene trækker til sig, thi de store Bierges Attraction kand have en endelig Forhold til Jordens Attraction, derover naar enhver af disse Attractioner virker uforhindret, kand, naar deres Forhold er given, den Direction findes, under hvilken en Partikel, som svømmer udi Luften, søger imod Bierget. Den artige Observation som Messr. Bouger og de la Condamine har havt ved det Bierg Chamborac udi Peru tiener herpaa til Beviis, thi deres Blye-Lod blev trokket paa Siden fra Vertical-Linien af Bierget. De Kilder som findes paa Toppene af Biergene kommer af denne Attraction, og saa mange Partikler udi Verden, som man finder at hænge sammen, saa mange Beviiser har vi og paa Attractionen.

§. 96.

Der er endnu en Ting tilbage, som betænksom maae overlegges, efterdi den er kommet fra en stor Pen; det er, om ikke Inertien strider saaledes med Attractionerne, at den eene nødvendig udelukker den anden. Naar man alleene almindelig hen betragter den Tanke man giør sig om dem begge, synes de at være stridige, thi et Corper søger ved Inertien idelig at beholde een og den selvsamme Tilstand, men ved Attractionen søger den idelig at forandre den samme, heraf kommer den skarpsindige Slutning af den fortreflige Mr. Euler, i hvis Raisonnement man altid finder noget vigtigt, at Attractionen strider med Inertien, og kand altsaa ikke være tillige i Materien. Det vilde blive alt for vidtloftigt, at forklare begge Kræfters Natur af deres virkelige Fundamenter, jeg vil derover bruge en Gienvey, og alleene agte, at vi abstrahere Inertien først, naar et Corper betragtes som et eeneste, uden at tage noget andet i Betragtning, som tillige er til; i denne Tilfælde er det uryggelig vist, at et Corper, som engang hviler, skal hvile bestandig, endskiønt at denne Betragtning har ey meere Sted udi Naturen end at et Punct existerer alleene. Det følger og, at et Corper, naar man ey betragter noget, som forhindrer det, søger stedse at gaae fort med en eensdan Bevægelse, thi saafremt det skulde begynde af sig selv at bevæges paa nogen anden Maade var ingen Aarsag hvorfore det hellere skulde tage den Direction end nogen anden. 2. Naar man nu vil betragte det udi Foreening med an-

dre Corporer, da naar et Corper støder paa det andet, bør Virkningen være ligesaastor som Igienvirkningen, hvorfore? fordi at en Aarsag og dens fulde Virkning bør altid at være hinanden proportionerte. Derfore, da det er umueligt, at et Corper A kand meddeele et andet B en determineret Kraft, og dog tillige beholde den, da blev Virkningen ey som den virkende Aarsag, saafremt ikke den Kraft blev tabt udi A, som meddeeles B; Altsaa om Attractionerne ikke strider med en af disse Ting, strider de heller ikke med Inertien, men da den absolute Hviile er ikkuns en Chimere, vil jeg ey opholde mig derved; et Corper kand ey bevæges med en eensdan Bevægelse, uden for saavit det i ingen Connexion er med de tillige existerende, derover kand dette ey heller giøre imod Attractionerne, efterdi Forskiællen er saa stor, thi saasnart at fleere Corporer tillige betragtes, da kand en Aarsag haves hvorfor en vis Direction bør holdes, hvilket er egentlig det, som man vil sige med Attractionen. 3. Gaaer det og an udi Attractionerne, at Virkningen er saa stor som Igienvirkningen, et hvert Corper har og sin Inertie i Henseende til Attractionerne, om man end og vil antage, at Attractionerne ey ere uden en Harmonie. Dersom Attractionerne betragtes paa den almindelige Maade løselig hen som Egenskaber der flyttes fra et Corper udi det andet, da er det tydeligt, at ved Inertien intet andet antages, end at et Corper ey af sig selv søger at forandre sin Tilstand, men jeg seer ikke, at just deraf flyder, at det ey kand søge at forandre Tilstanden udi andre Corporer, thi den Tanke om den absolute Hviile er ikkuns en Indbilding, som jeg før har sagt, og altsaa ere Attractionerne ey imod nogen Proposition om Inertien. Man veed og af Metaphysiquen, at Inertien i sig betragtet ey er tilstrækkelig nok til at afgiøre Tingenes Natur, thi til ald Existence udfordres en virkende Kraft, hvilken man umuelig ikke kand forestille sig, uden tillige at tilstaae at Corporet idelig maae stræbe at forandre sin Tilstand.

§. 97.

Vi nødes til at tilstaae Kræfter udi Naturen, som driver fra sig, thi Naturen af de elastiske flydende Materier kand ingenlunde forklares ved Attractionen, fordi at de elastiske flydende Materier virker imod alle Kanter, og søger idelig at udbreede sig, da de dog kand trykkes sammen

af visse Tyngder; at de saaledes idelig søger at udbreede sig, kand man ey begribe, med mindre man dertil antager Kræfter, som driver Partiklerne fra hinanden, derfore har man alleene dette Spørsmaal at giøre, om disse Kræfter kand og umiddelbar komme af Materien, uden at Tingene rører hinanden. Cartesii Hvirveler ere, saa vit jeg veed, ey endnu komne ind i denne Deel af Videnskaben om Naturen, og veed jeg heller ikke om de og vel kand bemestre sig den. Neuton har meent at Repulsionerne begynder hvor Attractionerne slipper, og at de intet andet ere end en negativ Attraction, maaskee det kand have sig saa, og om saa er, har de to Naturens Riger, det eene som bestaaer af Væsener der kand forestille sig Verden, det andet af materielle Ting, Egenskaber, som kommer hinanden meget nær; thi ligesom i det første ere Inclinationer og Reclinationer, saa ere i det andet Kræfter som driver til og fra sig. Dette vil jeg alleene saa løselig have sagt, i at observere, at Partiklerne af en elastisk flydende Materie kand vel ansees, som om de bleve drevne af en indvortes Bevægelse, men det er meget vanskeligere at forstaae hvorledes denne deres Tilstand kand blive ved, eftersom Partiklerne baade kand komme fra hinanden ved at gaae igiennem Poros, og deres Hastighed kand forandres naar de støder paa hinanden; tilstaaer man ydermeere et Rom, i hvilket Partiklerne kand udbreede sig, da var ingen Aarsag meere til nogen determinert Tykkelse udi de mitlere Deele, den flydende Materie maatte paa engang stige, og vilde der da skee en stor Forvirring, allermeest naar den flydende Materie udbredede sig i en Kugle. Derforuden, saafremt Elasticiteten kom af en Bevægelse som Partiklerne engang havde faaet, da maatte Elasticiteten forringes i alle Partiklerne som steeg op ad af Tyngden, og derimod af samme formeeres i de som bevægedes neer efter, og lader det da ikke, som nogen Hypothesis var til, i hvilken den flydende Materies Natur kunde vedligeholdes, den eeneste undtagen, i hvilken vi maae henflye til at antage at de Kræfter, som driver Partiklerne fra hinanden ere Materien væsentlige.

§. 98.

For da at vide Beskaffenheden af disse Kræfter i Henseende til Distancen, vil vi antage at den Distance, hvorudi hver af de Elastiske Partikler

tikler virker, er meget liden, og at Siderne af to Cubi, af hvilke den eene er fyldt med en naturlig Luft $=$ a og af en anden, hvor Luften er sammentrykt $=$ b, da om Kraften af enhver Partikel kaldes π, og Sammentrykningerne ey ere meget store, er den Trykning som Logget lider i den Cubo som indeholder den sammentrykte Luft $= \frac{aa}{bb}$ A, nu veed man af Erfarenhed, at Trykningen er som Tykkelsen, altsaa er $\frac{aa}{bb}\pi = \frac{a^3}{b^3}$ og altsaa naar a er en staaende Størrelse er $\pi = \frac{1}{b}$, derover er den Kraft som driver fra sig naar Sammentrykningen ey er stor, i hver Partikel som Distancen forkeert. Ellers kand dog denne Forhold ey være uden saa ohngefehr rigtig, fordi man kand ey lettelig begribe af hvad Aarsag, at de Kræfter, som tager af efter Distancen, skulde blive uendelige i meget smaae Distancer; med mindre man tillige antager, at Luften, som den er hos os kand trykkes sammen udi et fast uendeligt lidet Rom, thi i denne Hypothese kand Kraften af en hver Partikel være overmaade liden, saa Kraften kommer meere af deres Mængde end af den virkelige Kraftes Størrelse i enhver af dem. Naar dette tilstaaes, da kand man tillige forstaae, hvor det kommer sig, at Luften kand saa overmaade fortyndes som vi har seet §. 67. endskiønt at de Kræfter, som driver fra sig, ey virker uden udi meget smaae Distancer, og maae da den himmelske Luft gandske hvile, hvilket og Phænomena bekræfter. P. P. le Seur og Jacquier har givet en Theorie over Lyden i denne Hypothese ved at antage Kræfter, som driver fra sig; ydermeere synes de Electriske Erfaringer at høre herhid, endskiønt man intet vist kand sige om dem, fordi det har den Anseende, som om samme meget beroede paa Corporernes Figur, at nemlig en elastisk flydende Materie som er indsluttet i et Corper kand begynde at oscillere, naar det bliver sat i Bevægelse enten ved Rivning eller noget andet slags Stod, og at ved samme Oscillationer nogle Corporer kand synes at blive trokne hen imod det electriske, og derimod andre virkelig drives bort fra det. Man seer af et lidet Verk, som er udgivet efter Mr. Hausens Død, at hand har søgt at forklare den Theorie om Electriciteten ved Hvirvelers Hielp, men samme Hvirveler har større Vanskelighed end som Electriciteten selv. Ellers er det saa meget meere rimeligt, at disse Phænomena kommer af en

flyden-

flydende Materie, som er indlukt i Tingene, som at Physici har paa adskillige Maader fundet, at der ere mange slags saadanne elastiske flydende Materier udi Tingene, maaskee, om man over de samme havde nøyere Erfaringer, at da denne Part af Natur-Læren deraf kunde faae et stort Lys, saa man ey fik andre Kræfter nødig end de der hører til Attractionen.

§. 99.

Det lader vel, som om den Attraction og Repulsion man merker hos Magneten øyensynlig bevisede Attractionerne, men naar man betragter det noget nøyere, da finder man derudi de allerstørste Vanskeligheder. Overveyer man ret det foregaaende, da maae man tilstaae, at Magnetens Virkninger ikke ere større end de Kræfter, som man med Foye kand tilstaae udi det Systema om Attractionen, men ikke desto mindre maae man tage sig vare for, at man ey misbruger denne Hypothese, i at benytte sig af den paa en alt for hypothetisk Maade, uden at vide hvad heller Erfaringen stemmer dermed overeens eller ikke; thi da gik det juſt den Neutonianske Hypothese, som den Cartesianske; det er bedre at tilstaae, at man ey veed en Ting, end at falde til en opdigtet Meening. Jeg er fornøyet med at have viist, at det Neutonske Systema er ligesaa mueligt som det Cartesianske, og at det kommer overeens med Erfaringen og Observationerne, saa at det derfore maae frem for alle andre antages, og er det i sær hvad jeg har vildet fastsætte udi nærværende Arbeide. Man maae tilstaae, at det er ikkuns lidet, hvad man har hidindtil faaet Oplysning om i Henseende til de Kræfter, som virker udi smaae Distancer, denne Part af Natur-Læren er blevet forsømt og forsømmes endnu, saa vi neppe kand haabe at faae nogen Vished, om den kand Mathematisk afhandles efter Attractionerne eller ikke, uden saa er, at Chymici vil lægge sig paa disse Undersøgninger. Det var at ynske at eengang Chymie og Mathesis bleve sammenføyede, eller og at Chymici i det mindste vilde undersøge hvad Forhold disse Kræfter har i Henseende til Distancen, det er vel en Sag af stor Vanskelighed, da Distancerne ey alleene bliver smaae men fast uendelig smaae, ikke destomindre meener jeg at man ey bør holde det for gandske umueligt. Jeg holder det for langt vanskeligere at bestemme ved Erfaringen, om den absolute Stør-

relse af de smaae Attractioner er som Massen eller ikke. Vi veed ey endnu i hvad Forhold af Distancen at Magneten virker; Whistons Erfaringer, som synes at være de nøyeste, bringer os billig paa den Tanke at de ere i en Forhold som Cubus af Distancen forkeert, hvilket i sig er rimeligere end det Mr. Muskenbroek har søgt at bevise, at nemlig de vare i en forkeert Forhold af biquadraten af Distancen, thi de Magnetiske Kræfter virker udi temmelige store Distancer. Neuton har vel antaget udi sin Optica, at de Magnetiske Kræfter ey virker udi store Distancer, men at de bliver ved de neste Corporer, hvilke siden igien virker, men det kommer fast paa et ud, og maae man deri vente paa bedre Oplysning. Hvad sig angaaer Cartesianernes Meening om de Kræfter, som virker udi smaae Distancer, da vil jeg derom handle gandske løselig og uden stor Betænkning, thi efter min Meening er den underkastet en uovervindelig Vanskelighed, som bestaaer derudi, at man ey kand vise Mueligheden til, hvorledes at smaae Hvirveler som bevæges inden i andre større kand udi samme blive ved Magt, man kand vel optænke en slags Maneer hvorpaa det kand skee, men det vil staae haardt at bevise. Hvad sig angaaer den specielle Indretning af den magnetiske Hvirvel, da er den at ansee, som et nyt Miracle som Cartesius har fort ind udi Verden, da hand ey alleene har en Hvirvel nødig, som skiær en større, men som fast er i Natur-Læren det samme som man har debitert om Proteo, at den kand snart antage nu een nu en anden Form, nu bevæges hastigere inden i Corporet, nu bevæges langsommere uden det, ved Polerne bliver der af en to og faaer den der en dobbelt Direction, saa at enten har Cartesius fornøyet sig med at fortælle os en Fabel, eller og maae de flydende Materier rette sig efter andre Love, end de, som man almindelig tilegner dem. Efter Des-Cartes Tiid veed jeg ikke, at man har i denne Sag viist noget, hvorved at de Vanskeligheder kunde hæves, som der forekommer os udi denne Hypothese. Den Hypothese om Attractionen har ey endnu kundet afgiøre den Sag om Magnet-Naalens Afviigning, Mr. Hallej har vel derover givet en meget sinderig Theorie, men det lader dog noget selsomt udi hans Hypothese, som man maae antage, at den Magnet som bevæges inden i Jorden virker til store Distancer, da tvertimod de Magnetiske Attractioner bør henføres iblant de, som ey virker uden udi smaae Distancer. Naar man undtager denne Afviigning kand Resten af Magnetens Egenskaber magelig forklares

ved

ved Attractionen paa en flydende Materie, som ikke kand gaae igiennem Magnetens Poros, thi naar den ey bliver af alle Puncter i Magneten ligedan trakt til den, da kand det skee, at en saadan Partikel bliver stærkere attraheret en Kant fra end fra den anden, og derover, saafremt Distancerne ere meget smaae, i hvilke Attractionen virker, da kand det skee, at en Partikel, naar den har passeret den Sphæra Attractionen virker udi, og har nogen Kraft øvrig, at den da med samme uforhindret kand gaae fort, og derover kand Repulsionerne være kiendelige i Distancer som ere noget større, end som de, i hvilke man mærker at Attractionerne virker. Dersom den flydende Materie, som trækkes til Magneten ey kand komme til den uden ved at støde imod andre Corporer, eller og imod de som den er indlukt udi, da om den ikke kand gaae igiennem sammes Poros, maae den idelig drive dem imod Magneten, da tvertimod alle de Corporer bliver paa sit Stæd, hvilke den flydende Materie enten kand uforhindret gaae igiennem, eller og i hvilke der ikkuns er lidet af den. De Erfaringer som Mr. de Fai har havt til Marseille, som findes i de Pariser Memoires for Aar 1731., beviser at disse Phænomena meget beroer paa Tingenes indvortes Beskaffenhed, saa sees det og deraf at man nu i Engeland har fundet at giøre Magneter; Mr. Geofroy har Aaret 1705. agtet i de Pariser Memoires at fleere Ting kunde trækkes til Magneten end Jernet; men i sær bliver det paa denne Maade forstaaeligt, hvorledes det kand skee at Aske tidt kand attraheres, da dog de heele Corporer ey lader sig trække, saa og hvorledes det er mueligt, at Corporer kand trækkes til Magneten, naar deres Pori ere blevne mindre ved Kaagning, som vi veed af Mr. Muskenbroeks Erfaringer. Ligeledes kand det følge af Magnetens indvortes Beskaffenhed, at de samme Poler driver hinanden fra sig, da derimod de imodsatte Poler trekker hinanden til sig; men alt dette er endnu uvist, det alleene er upaatvivleligt, at den Hypothese om Attractionen er endog i de meest dunkle Naturens Virkninger langt lættere end som den Cartesianske Hypothese, fordi at de Kræfter, som ere Materien væsentlige, behøver ingen særdeles Conservation.

§. 100.

Neutonianerne henfører den Theorie om Lyset til de Kræfter, som

driver fra sig. Saafremt der er noget i Natur-Læren, som er ret vanskeligt, da er det just dette: Lyset og Ilden ere Phænomena, som ingen Hypothese synes mægtig nok til at forklare. Den store Neuton har med gandske nye og uventelige Erfaringer viist nogle meget deylige Egenskaber af Lyset, men hand har aldrig med Fliid undersøgt Lysets Natur, det lidet hand derom har talt, har hand alleene anført som en Gisning, og imidlertid overladt andre at udfinde en fuldstændig Theorie. Da det vilde blive alt for vitløftigt at indføre i dette lidet Verk alt det som angaaer Theorien om Lyset, vil jeg en anden Tiid overlevere det høye Selskab den fornemmeste Deel deraf, og nu ikke tage andet i Betragtning, end som dette eeneste, om nemlig de Tvivl, som adskillige store Mænd i denne Henseende har giort sig, ere fuldstændige nok til at kuldkaste den Theorie om Attractionen, saa og om Lysets Egenskaber ere muelige i den Cartesianske Hypothese eller ikke. Mr. Bannieres har givet en mægtig Objection, hvilken synes gandske at til intet giøre den Hypothese om de Kræfter som driver fra sig, thi hand har agtet, at Solens Attraction var saa overmaade stor, at det blev umueligt, at nogen slags Repulsion kunde tilstaaes, allermeest da Lysets Straaler gaaer fort med en saa utroelig Hastighed. Saafremt at Planeternes Tyngder imod Solen sammenlignes med Solens Tyngde paa en liden Massa, som er situeret yderst i den, da er det gandske vist, at Planeterne ingenlunde kand have den Kraft, at de kand trække noget fra Solen, og er derover Repulsionen ikke engang muelig, naar den alleene holdes for en Apparence; men, naar man nu endog som det synes imod all Natur tilstaaer Repulsionerne, da er man endda i samme Tvivlraadighed, thi eftersom ingen Aarsag kand gives, ved hvilken Straalerne igien kunde komme til Solen, da burde Solen idelig miste en Deel af sin Materie, og maatte den da til sidst enten miste sit Lys, eller og dens Massa maatte blive saa forringet, at den ey meere kunde drive Planeterne og selv hvile.

§. 101.

Denne Objection er ey af ringe Betydenhed, tilstaaer man først Kræfter som driver fra sig, da har man ingen Aarsag meere, som kand giøre, at Straalerne igien kand komme tilbage, dog imidlertid følger deraf ikke, at Solen endog i en meget lang Tiid skulde miste en kiendelig

Deel

Deel af sin Materie; nogle Cartesianer har vel villet udregne, at Solen i en Tiid af 3. Timer 43' mistede et Stykke Materie større end vores Jord, saa der altsaa maatte en heel Deel Cometer falde i den, om den ey skulde forgaae, og, i denne Tilfælde, naar alt gik ellers vel, kunde en Soel snart fortære alle Planeter. Disse berømmelige Mænd har ey taget udi agt, at Materien er saa overmaade deelelig, hvilket man i Physiquen vidtløftig beviser; vel er jeg ikke af deres Meening, som holder for, at Materien er uden Ende deelelig, der er Maade med alt, men det synes mig at jeg tydelig kand begribe, at man kand saa længe deele Materien, indtil den allermindste Massa, naar den var gandske concentrert, kunde opfylde de allerstørste Rom, alleene at man tilstod, at alle Masser vare borte fra hinanden om en liden Distance, som dog burde have en uendelig stor Forhold til sammes Tykkelse, naar denne Deelelighed tilstaaes, da kand man ansee et Rom som er opfyldt med Soels-Straaler som et tomt Rom, og følger ey deraf at Solen skulde miste ret meget af sin Masse. Mr. Euler, som best har undersøgt denne Vanskelighed, har fundet, at Straalernes Fortyndelse i Henseende til Solens Masse, maatte være i den Forhold af en til en Trillion; saa at om denne Deelelighed holdes for muelig, følger af hvad hand har beviist, at Solen indtil vore Tider intet har mistet af sin Masse. Det er vel saa, at denne Deelelighed synes at være fast utroelig, men det bliver endnu ikke den største Vanskelighed, udi denne Meening, det er vanskeligere at forestille sig Aarsagen til denne Deelelighed: thi om man antager, at Lysets Partikler paa engang vare blevne skilte fra Solens Masse og resolverede i sine mindste Deele, da kand man ingen Aarsag give, hvorfore de ey tillige gaaer ud fra Solen, da det synes som at af hvad Aarsag den eene gik fra Solen, at de andre maatte over den selvsamme og forlade den. Saafremt man vilde optænke nogen Aarsag som resolverer disse Partikler, een efter den anden, da var det at befrygte, at vi skulde falde til lige saadanne Chimerer som de Cartesianske ere.

§. 102.

I hvor vigtige at end disse Objectioner synes, saa kand de dog ikke kuldkaste den Hypothese om Attractionen, det lader vel, som om de Kræfter der driver fra sig ey meere blive muelige, thi i Almindelighed

har man at være agtsom i at antage Kræfter som driver fra sig, thi det kand ikke andet end blive Folk kiedsommeligt, naar man vil paabyrde dem alle slags Kræfter. Men det er tillige ikke vanskeligt at forklare Lysets Egenskaber paa en Maade, som kommer overeens med de øvrige Forandringer udi Naturen, saa man kand lade de Kræfter, som driver fra sig, fare, og ikke desto mindre være alle de ovenanførte Vanskeligheder foruden. Til den Ende maae man betragte enhver Partikel af Lyset som en liden Planete, der er kastet ud i sit Perihelio med en Hastighed $\frac{A\pi_2}{p^2}$, hvilken der bliver uendelig stor, eller og i sit Aphelio med en Hastighed A, som er uendelig liden, i denne Tilfælde bliver Liigheden

$$\gamma\gamma - \pi A.)\ \gamma^4)\ yy = 4\pi A.\ (\pi^2\gamma^4 - 4\ (\gamma\gamma - \pi A^2)$$

til en ret Linie, fordi at Parameter $\frac{4\pi\pi A}{\gamma\gamma}$ bliver ikkuns uendelig liden, saavelsom den liden Axel $\frac{2\pi\sqrt{\pi A}}{\gamma}$ og den store Axels Størrelse $= \frac{\pi\gamma\gamma}{o}$. er uendelig saavelsom Eccentricitetens $\frac{\pi^2 A}{o} = \frac{\pi\gamma\gamma}{o}$, i denne Hypothese bliver de fornemmeste Egenskaber af Lyset ved, efterdi det maae gaae fort i en ret Linie, og hvad det viger af fra samme over det medii Tykkelse, som det bevæges udi, flyder af Attractionen; derforuden holder de anførte Vanskeligheder med et op, thi forestiller man sig at en uendelig Mængde af smaae Masser ere udkastede efter den samme Direction, saaledes at deres Distancer fra hinanden vel ere overmaade smaae, men at de dog haver en meget stor Forhold til en Lys-Kugles Diameter, da bør de himmelske Rom endda ansees for tomme, og Lyset skulde dog ikke mangle nogen Beskuere udi noget Punct af Himmelen formedelst den store Forhold, som det Rom har som beskrives i et Second af en Lys-Kugle omkring Perihelium til den Distance, som er imellem to Partikler af Lyset, i Aphelio selv kunde end ikke haves en kiendelig Mangel paa Lyset. Saaledes har ey den Vanskelighed meere Sted, som kommer af den Tanke, som man gior sig om de Kræfter, som der driver fra sig, thi vi har dem ikke meere behov, man har ey heller at frygte for, at Soelen engang skulde adspredes, ey heller at dens Masse skulde anseelig formindskes.

§. 103.

§. 103.

Lysets hastige Bevægelse er en af de Ting, som Cartesianerne holder for utroelig; man bør billig forundre sig over, at denne Bevægelse udi Soel-Straalerne synes disse berømmelige Mænd alt for hastig, da de derimod ey holder det for urimeligt, at Bevægelsen kand communiceres i selvsamme Tiid igiennem en uendelig Rekke Kugler, saavidt jeg seer er Antallet af Successionerne ey mindre udi denne Tilfælde end udi den anden; det er ikke nok at man vil beraabe sig paa Erfarenhed, thi de Erfaringer, som vi kand have om nogle faae elastiske Kugler, giver ey andet tilkiende, end at den Tiid udi hvilken Bevægelsen communiceres ey af os kand observeres udi saa faa Kugler, men deraf følger ikke at jo en anseelig Tiid kunde være nødvendig, naar disse Kuglers Antal blev uendelig. Imidlertid er det klart af Roemers Erfaringer, som siden ere i Engelland bedre beviiste, i sær til sidst af Mr. Bradlej, at Lyset anvender en vis Tiid til at bevæges. Men det man allermeest maae forundre sig over, er, at det holdes for tvivlraadigt, om og saa hastig en Bevægelse, som denne Lysets, er muelig, da dog ved et saadant Stød, som det vores Jord er kastet bort ved, en lille Lys-Partikel maatte have faaet en Hastighed, som var uendelig større end den den har, saa man enten maae sige, at Reglerne om Bevægelsen ey gielder over alt, eller og at en Hastighed er muelig, som er uendelig større end den som Lyset virkelig har.

§. 104.

Forestiller man sig da, at Lys-Partiklernes Diameter har en uendelig liden Forhold til den liden Distance som er imellem hver to Masser, da kand uendelig mange Lys-Straaler falde igiennem et lidet Hul efter de allerdifferenteste Directioner uden at støde hinanden, og om end en

eller

eller anden Collision skulde skee, saa blev det dog ey alleene ikkuns sielden, men naar det endog skeede blev det ukiendeligt, og saaledes kand de vigtigste Objectioner besvares, som man har giort imod den Neutonianske Hypothese. Hvad Cartesii egen Hypothese angaaer, da er det beviist af Observationerne, at det ey er rigtigt, hvad hand har meent, at Lysets Bevægelse ingen Tiid udfordrede, man har siden corrigeret denne Hypothese, og er den da, i sær som Mr. Euler har fremsat den, ey alleene taalelig, men synes endog meget beqvem til at forklare Lysets Egenskaber, endskiønt de Vanskeligheder bliver altid af stor Vigtighed, som Mr. Neuton har optænkt imod denne Hypothese, thi enten man vil antage, at den ætheriske flydende Materie bestaaer af elastiske Partikler som rører hinanden, eller og som driver hinanden fra sig, da de imidlertid ere ikkuns om et uendeligt lidet Rom fra hinanden, saa er det dog vist, at i begge Tilfælde Trykningen paa Siden har samme Kraft som den directe; falder denne Hypothese, da vakler de hydrodynamiske Grunde, staaer den, da er Morke og Skygge ikke meer muelige. Saafremt Lyset har sin Aarsag i et Stød; saafremt at de ætheriske Partikler antages at røre hinanden, og man tillige sætter at Verden er opfyldt af dem, da ere ey uden meget smaae Bevægelser muelige udi en saadan flydende Materie. Thi det var ey mindre smukt end nyttigt, saafremt nogen kunde bevise at gandske opfyldte Rom kunde have en adskillig Tykkelse.

H. G.

H. G.

Om

Naturens Kunst-Verk

i at forestille visse Tings Aftegning paa Jis-frosne Vinduer.

Den merkelige Fremgang, som Natur-Kundskaben haver giort paa et hundred Aars Tiid og meere, frem for i de forrige mange Seculis, er endnu usigelig meget langt fra at svare til de beste Natur-kyndiges Attraae og Ynsker. For den gemeene Hob af de Studerende, i sær for de unge og uerfarne, der pleye at have den største Indbildning om deres egne Tider, synes det vel at være noget stort, hvad som hidtildags er oplyst. Ja det er det endogsaa virkeligen, og var uret at sige andet, naar man vil ligne det med de ældere Tider. Men af de rette Mestere, og af dennem, der ikke alleene vide hvad som af alle foregaaende er præsteret, men endogsaa have anvendt deres eget heele Livs Arbeide paa Naturens Randsagning, tales der langt sagtere. De sige oprigtigen, at det er endnu heel lidet, og saa got som intet, hvad man hidindtil har fundet, imod det som for Efterkommende staaer tilbage. Da det dog imidlertid er vist, at efter et par tusinde Aar, i hvilken lange Tiid man ligesom stod i Stampen, og, (undtagen det ringe som nogle Alchymister opdagede,) lod sig nøye med Aristotelis Lærdomme, ere vore Natur-kyndige udi eet Seculo avancerede meere end tre gange saa langt, som i tyve forrige. Man kand ligne dennem ved et reysende Selskab, der havde for en Snees eller fleere Aar siden foretaget sig en Reyse at giore fra Kiobenhavn til Jerusalem, og vare dog ikke kommen videre, end at flakke frem og tilbage imellem dette og Roskilde: indtil de omsider i det sidste Aar havde grebet sig ulige meere an, og endelig naaet Siæland igiennem, ja hen over det store Belt til Fyen. Jeg

er forsikret om, at ingen af de store Mænd, som giøre den største Ære og Prydelse til vort Seculo, vil finde denne min Lignelse urimelig. Deres Klogskab og Modestie er herudi alt for aabenbar. Langt fra at man udi deres Skrifter treffer noget af den Høytalenhed, som gierne følger halvlærde ja undertiden Ignoranter, nemlig saadanne, som meene, at Lærdommen er bragt allerede til sin Fuldkommenhed, og at man nu i vore Dage veed alt hvad der vides kand og skal. Saadanne, som lade ingen Ting være udecideret, men driste sig til, nu at give Raison til alt hvad de see og blive spurdte om, nu at fordomme, benægte og belee, hvad som af andre forebringes, og som de enten ikke selv har paaagtet, eller hørt tale om af deres Lærere, eller ikke endelig underſtaae sig at giøre nogen Rede for. Tvertimod har det sig med enhver retskaffen Natur-kyndig, der jo større Mand hand er, jo frygtsommer og betænksommer er hand og, saa vel til at decidere, som at give sig ud for at være kommen meget vidt i Kundskaben. Hand tilstaaer, at endogsaa de almindelige Regler i Naturen, hvorefter Bevægelserne skee udi de synlige skabte Ting, deraf er den allerstørste Deel for hannem og fleere indtil denne Dag ubekiendte. Hand foragter i høyeste Grad de saa kaldede Hypotheses og Formodninger, hvorved Philosophien langt meere er bleven hindret, end befordret, i det man har givet Ungdommen nogle Chimerer at ponse paa, i Steden for at bekiende sin Uvidenhed om Tingenes rette Aarsager, saalænge disse ikke vare ved tilstrækkelige Experimenta bleven oplyste. Hand erkiender i all Oprigtighed, at man endnu ingen fuldkommen Idée haver om et Legeme og dets Væsen og Egenskaber: og at intet er lettere, end at vise klart for Øynene, det man er utroligen langt fra alle disse Egenskaber at vide. Hand meener, at det er kuns den yderste Skal af Legemerne, og et saare ringe Tal af deres Egenskaber, som vi kunde snakke noget om, men af det inderste er der intet endnu begrebet, til at raisonnere om Naturen tilgavns. Imidlertid, siger hand, forundrer man sig over hvorvidt man er kommen i vore Dage, og at man har udfundet nogle faae Proprietates Corporum, fleere end de Gamle have paa-agtet for os: Da dette selvsamme bør tiene os til Efterretning, at naar Flittigheden bliver ved herefter, saaledes som i vort Seculo, ville Efterkommerne formodentligen udfinde ulige flere, og da forundre sig vel saa meget over vore Tiders Dumhed og Forsømmelse, som vi nu forundre os over vore Forfædres. Hand skam-

mer

mer sig ikke ved, at opregne mange bekiendte Virkninger af Naturen, som hand slet ingen Skiæl og Rede veed at giore for, blot alleene fordi der endnu ikke er giort Prøver nok derpaa, hvorefter man kunde faae dem nøyere indseete. Thi at tage sig for at forklare dem ved Giætninger eller Suppositioner, holder hand for en skadelig Ting i Philosophien, og et halv Bedragerie.

Herfore er det og, at saadanne brave Mænd intet heller see og ynske, end at imedens de selv ere udi idelig Arbeide med Experimenter udaf hver Ting at giore, dennem da ogsaa tillige vorder meddeelt hvadsomhelst Observationer, andre kunde have giort om een eller anden Naturens Virkning, og det i jo større Antal, jo kiærere. Til hvilken Ende man haver holdet for billigt, herved at bekiendtgiøre og meddeele dennem Beskrivelsen af et Phænomeno, hvorom her hos os for et Par Aar siden er bleven talt, ja endogsaa til visse Udenlandske refereret, og, paa adskillig Viis, saavel af disse, som hos os selv, derover raisonneret. Det betreffer en Afridsning eller Forestilling, som Naturen gior undertiden om Vinteren udi Vindues-Ruder, naar de med Iis ere overtrakte, hvorpaa grandgiveligen er at kiende de Corpora, som paa en vis Distance ere situerede lige for samme Vinduer. Historien deraf er denne:

En vis Herre, her udi Staden boende, Deres Kongel. Majests. Geheime-Raad og Ridder, reyste udi Aaret 1744. i Januarii-Maaned over til Fyen, havende med sig udi sin lukte Vogn, eller Carosse, sin Frue og endnu een Person. Da de nu den 17. Januarii havde gandske Dagen igiennem faret, med Vinduerne, som vare af heelt Speilglas, optrokne, og det lige indtil Corsoer, hvor de om Aftenen ankomme, blev Carossen straxen samme Aften og med optrokne Vinduer bragt ud paa Smakken eller Fartøyet, hvormed de om Morgenen efter vilde sætte over Beltet til Nyborg. Veyret var imidlertid baade samme Nat, saavelsom Dagen tilforne, gandske stille, og der rørde sig ey en Feder. Om Morgenen den 18. Januarii, just efter Klokken 8., lode de sig bringe ud til Fartøyet, sadte sig der i Carossen alle tre, Hans Excellence, Fruen og hendes Cammer-Pige. Her bleve de vaer, at Speil-Glassene vare frosne og med en liden tynd Iis overtækkede udaf Dunsterne fra den forige Dag. Men hvad derudi fandtes besynderligt, var, at i

denne tynde Jis, tyndere end det fineste Papir, saaes klarligen afskildrede de skiønneste Figurer af et Landskab, saaledes som det kunde været den smukkeste Tegning eller Kobberstik af Skygge-Verk. Hans Excellence, med Forundring derover, faldt paa de Tanker, at Tegningen maatte være ufeilbarligen af det næstliggende Lands Egn. De lode Vinduet ned, saae ud til Egnen ved Corsøer, nemlig den imellem Byen og Vandet. De lignede den med Tegningen, funde at alting var saaledes rigtigt, og at hver en Streg af de ommeldte Figurer i Isen svarede til de Ting, som saaes paa Landet deruden for: Pælene ved Corsørs-Broe, Faare-Stalde og Hytter, som stode deromkring, og adskilligt meere, vare just de Corpora, hvis livagtige Efterlignelser stode saa artigen, saa proportionerlig og saa skarpt aftegnede og ligesom indgravede i den tynde Jis paa Glas-Vinduerne, at end ikke noget Camera obscura kunde (Farverne undtagen) præsentere dem bedre. Hans Excellence erindrede sig derved, hvad hannem et Aars Tiid eller længere tilforne var her udi Staden bleven fortalt af den Russiske her ved Hoffet værende Envoyé Hr. Baron Korff; nemlig at samme Ministre havde engang om Vinteren paa det Lyst-Slot Petershof, udi Kæyserindens Forgemach, seet og observeret udi Isen af de frosne Vinduer, den uden for Slottet liggende Allée med sine Træer, saaledes at intet kunde være ziirliger og med større Accuratesse afskildret. Siden, da her, efter Hans Excellences Hiemkomst til Kiøbenhavn, blev talt og raisonneret om dette Phænomeno, haver en vis Høy Betient i Deres Kongel. Majestæts Hof bekræftet med sit Vidnesbyrd samme slags Observation; Nemlig at hand her paa Slottet Christiansborg, paa et Vindue, som om Natten tilforne var bleven med tynd Jis betakt, havde om Morgenen bemærket Master, Raaer og Stænger af de Skibe, som laae udi Canalen uden for, vel hundrede Skrit fra Slottet. En anden høy Person havde endogsaa paa et af samme Slots Vinduer klarligen seet og kiendt Taarnet samt Gavlen og Tagget af Holmens Kirke, der ligger endnu flere Skrit fra Slottet.

At nu et saadant Syn og Phenomene fortiener en særdeles Paaagtning, Eftertanke og Randsagning, bliver vel af de fleeste tilstaaet og af ingen nægtet. Man maatte alleene ynske, at det havde tilforne været af Natur-kyndige paa-agtet, og dets Aarsage og Udvirkning forklaret.

ret. Thi her taler man slet ikke om det, som stedse og hver Dag om Vinters-Tiid forekommer, nemlig at man seer paa frosne Vinduer ligesom Blomster, Trær, Stierner, Fugle og Insecter afpenslede. Dette er noget heel gemeent, og ingen vil, saa lidet her som anden stæds, passere for saa eenfoldig, jo at tage sligt for ét blot Spilleverk af Naturen. Imidlertid haver dette samme opvakt et slags Forundring hos den berømte Hamborgiske Poet, Rathsherr Brockes, saa at hand derom har indsatt udi sine Irrdischen Vergnügen in GOtt (*) efterfølgende smukke Vers:

In Häusern findet man, zur Winters-Zeit,
Solch' eine wunderbar formirte Zierlichkeit,
Die keiner tüchtig zu beschreiben,
Wenn die gefrorne Fenster-Scheiben,
Von tausend zierlichen und schönen Creaturen
Uns tausend zierliche Figuren,
In solcher zarten Nettigkeit,
In solcher lieblichen Vollkommenheit,
Die doch in duncker Nacht gezeuget, früh uns zeigen.
Man siehet in den kalten Zimmern,
Erhab'ne Berge, Thäler, Felder,
Nebst ungezählten krausen Zweigen,
In Diamant'nen Farben schimmern.
Man siehet Wolcken, Buschwerck, Wälder,
So Tannen bald, bald Palm und Eichen,
An Baum-schlag, Zweig-und Stämmen gleichen.
Man siehet von Sternchen, Vögeln, Thieren,
Von Blumen, Bienen, Fliegen, Mücken,
Sich mancherley Gestalt formiren,
Ja sich zuweilen gar mit rechten Schlössern schmücken.

Men at de nyligen anforte Exempler ere af en anden Beskaffenhed, meener jeg at være klart og beviist. Og eftersom, da Sagen her bleb omtalt, man ikke vidste om noget maatte findes derom i Bøger og Skrifter, haver man gierne villdet vide, hvad de beste Physici, ikke alleene

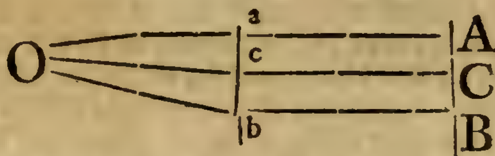
(*) Erster Theil, pag. 311.

leene hos os selv, men ogsaa paa andre Stæder vilde sige hertil. Til hvilken Ende det er skeet, at Relationen om Reysen til Corsor, og hvad sammesteds paa Carosse-Vinduet var seet, er bleven meddeelt til et par lærde og i Natur-Kundskaben erfarne Mænd i et fremmet Land, og i adskilte Stæder boende. Begge have og givet deres Betænkninger skriftlig, og derudi noksom ladet mærke, at dette slags Observation var dennem gandske fremmed og usædvanlig. Ja af deres Svar og Slutninger er man bleven overbeviist, at Tingen behøver endnu at bekræftiges med mange flere Experimenter, inden den af Naturkyndige vorder antagen, til at giøre noget fast Raisonnement derover. Den ene af disse brave Mænd haver slet ikke dølget, det hand ingen Troe havde til vores Experiment, men var fast persuaderet, at den grundede sig allene paa Observatoris Indbildning. Hand sætter det "som en ustridig "Sandhed, at alle deslige Forestillinger, som bemerkes i Glas eller paa "Vinduer af de hosliggende Objectis, maae virkes saavel ved Lyset, som "ved Luften. Men her kunde ingen af Deelene have havt Sted. Thi "(1) saasom dette Phænomenon skal være formeret om Natten, imellem den 17. og 18. Januarii, da man ey havde uden 1½ Times Maane-"Skin, saa kunde Lyset ey have været Aarsage til denne Aftegning udi "Isen paa Glas-Vinduet; (2) Kunde ey heller denne Tegning være "kommen af Luften, eftersom Luften haver maattet trykke alle Deelene "af Speyl-Glasset med lige stærk Kraft; (3) Hvis man vilde hente Aar-"sagen fra Vinden, som gik fra Landet af hen til Glas-Vinduet, saa bli-"ver dette at betragte, at Vognen stod om Natten paa et Fartoy i Søen, "og følgeligen ey saa stille, at Vinden kunde altid treffe Vinduet i lige "Linie; (4) Meener hand, at Observator havde vel maattet om Afte-"nen tilforne, den Tiid hand steeg udaf Vognen, taget den omliggende "Lands-Egn i Øyesyn, og derved bleven des stærkere indtagen af sin Ind-"bildning, at det var selvsamme Egn og dens Omstændigheder, hvoraf "hand om Morgenen saae disse Figurer paa det frosne Speyl-Glas; "(5) Efterdi det om saadan Vinters-Tiid, som den 18. Januarii, maae "her i Norden og ved Corsøer, være endnu om Morgenen Klokken 8. "temmelig mørkt, saa troer hand, at her ey har kundet været seet saa "nøye, hvad Figurer der forestilledes paa det frosne Vindue, men at "Observators Indbildnings-Kraft hertil haver giort det meeste, saaledes "som ellers mangfoldige gange pleyer skee. Ja (6) om end bemeldte

"Obser-

"Obſervation ſkulde være rigtig, da kunde man ikke begribe, hvorfore "det da ey ogſaa ſkeede, at man hver Dag om Vinteren paa frosne Stue-"Vinduer fik at ſee de lige over for ſtaaende Huſe afſkildrede."

Saavidt gaaer den eene af diſſe tvende Naturkyndiges Raiſonnement. Den anden haver gaaet ulige meere betænkſomt til Verks, og givet nokſom tilkiende ſin bedre Jndſigt og Erfarenhed. "Hand er in-"genlunde for, at man bør tvivle om Obſervationen ſelv, helſt den med "troværdige Vidner er bekræftet. Jmidlertid troer hand dog, at Jnd-"bildningen haver nogen Deel deri, og at denne ommældte Virkning "ikke er alleene altſammen at tilſkrive Naturens Kunſt. Hand tager "an, ſom en bekiendt Sag, at paa Speyl-Glaſſet i Vognen haver af "de ommeldte Aarſager maattet ſamle ſig en ſaadan Mængde Dunſter, "at Vinduet er om Natten bleven deraf overtrækt med Jis. Her ſpør-"ges, hvorledes diſſe Dunſter have kundet fryſe ſaaledes, at det ſaa "langt fra beliggende Objectum har kundet foreſtilles paa Vinduet. "Dette meener hand at kunde oplyſes ved et ſaadant Schema:

"Man ſætter nu, at A B er Objectum, eller Lands-Egnen, ſom lig-"ger der uden for lige fra Vinduet af: a. b. er Vindnet. Man ſætter "dernæſt, at A O, C O, B O, ere Straaler af Lyſet, hvilke ſkiære "hinanden igiennem i det Puncto O. Naar da diſſe Straaler efterlade "kiendelige og ſynlige Spor paa Vinduet, ſaa bliver den Punct A af-"tegnet paa a, C paa c, B paa b; og følgeligen, naar man fore-"ſtiller ſig ſlige flere Straaler fra alle de øvrige ObjectetsPuncter til a b, "bliver det gandſke Objectum A B paa Vinduet aftegnet. Skal nu "Naturen juſt udrette noget ſligt ved den Froſt, hvorved Dunſterne paa "Glaſſet ere blevne til Jis, da maae den ſkarpſtrygende Luft ogſaa "fremſkyde ſaadanne Straaler A O, C O, og B O, der ſkiære hinanden

"igien-

"igiennem i det Puncto O, og dennem kand man her kalde Radios frigorificos eller Frost-Straaler. Paa anden Maade sees ikke at det er "mueligt, eller kand være tilgaaen. Men hvoraf det egentligen kommer, at slige Radii frigorifici kunde produceres, der igiennemskiære "hinanden i det Puncto O, lader sig ikke vel bestemme. Endeligen er "dog ikke sagt, at det giøres fornødent, det alle Radii frigorifici skulle "just i een og samme Punct skiære hinanden igiennem, naar det alligevel "skeer udi Puncter, der ey ere alt forvidt fra O, og jo nærmere de da "kommer det Puncto O, desrigtiger og desmere accurat maae og Tegningen blive paa Vinduet, eller paa a b. Men ligesom det er vanskeligt at formode, det Naturen skulde i alle disse Radiis frigorificis holde "en Orden, der var saa aldeles accurat, saa lader det sig ikke heller troe, "at Aftegningen udaf Objecto paa Glas-Vinduet har været saa fuldkommen accurat, som den er forekommet de Herrer Observatoribus, "men at man visseligen faaer herudi at indrømme og tilskrive Indbildnings-Kraften en Deel deraf." Dette er saaledes oversat Ord fra Ord af den anden Philosophi Skrift. Siden fremfører hand ogsaa eet og andet Exempel af Indbildnings-Kraften og dens Virkninger, samt de Liigheder, som man deraf er kommen paa at fingere sig; hvilke dog, naar de nøyere og med behørig Grandskning ere bleven undersøgte, ere de forsvundne, og befundet dem ingen slig Grund at have havt. Man har agtet ufornødent, dette sidste Stykke af hans Skrift her at indrykke, helst saasom det gandske tilstaaes, og ey alleene ved de to eller tre af ham anførte, men utallige flere Exempler, der snart dagligen hendes, noksom for alle er bekiendt.

Mand holder sig da alleene ved de før anførte Observationer, der paa eens og samme Maade ere giorte; nu her i Kiøbenhavn paa det Kongel. Residentz-Slot Christiansborg, nu paa det Russiske Lyst-Slot Petershoff, nu her i Siæland ved Corsøer paa Speyl-Glas-Vinduet af en Vogn, hvorudi om Dagen tilforne tre Mennisker havde siddet, og Dunsterne, som havde samlet sig paa Vinduet, vare om Natten Iisfrosne. Paa samtlige disse Observationer haves saa velskionnende, saa troværdige, og saa anseelige Vidner, som nogensinde kand udfodres. Her bliver og ikke noget at indrømme eller tilskrive deres Indbildning, men meget mere bør her tales om deres Forundring, og Langsomhed i

at

at troe deres egne Øyne; da de meget længe vare om, paa det nøyeste at examinere Tingene, førend de maatte fornemme sig overvundne af den accurate Liighed, der saaes imellem Objecta, og de udi Isen betegnede og afskildrede Figurer. Hvorved jeg tillige maae erindre, at den selvsamme Herre, som observerede det omtalte her i Landet ved Corsøer, er selv saa stor en Mester i Ridse Kunsten, og Kiændere af de beste Tegninger, at hand ikke giver mange herudi noget efter. Imidlertid er det saa langt fra, at man udi mindste Maader dømmer ilde om de tvende fremmede Natur-Kyndiges eller andre deres Liges Tvivlsmaal, at man end ikke heller haver fortænkt adskillige iblant vore egne Folk, saavel Lærde som Ulærde, eller taget det ilde op, naar de have paa samme Maade tvivlet, og givet deres Vantroenhed tilkiende med de selvsamme Argumenter, ja vel ogsaa med flere og bedre Objectioner, end man nu af de tvende Udenlandskes Betænkninger haver hørt. Skal Tvivlsmaal, Mistroenhed og Langsomhed i at samtykke, være udaf de Requisitis, der hører til Philosophien, da kand vel siges, at derpaa fattes ikke hos os i vore Lande, og i slig Henseende robe de deres Ignorance, som sige, at borealium ingenia ere lidet beqvemme til Philosophie. Den veed lidet grundigt om Nationer at fortælle os, som ikke veed, at septentrionales ere maxime suspicaces & parum creduli. Ja lad være enten saaledes eller ikke, saa bør man udi slig Casu, som den omhandlende, ikke være saa ubillig, jo at tilstaae Philosophien sin Ret, og enhver Philosopho den saa nyttige, som høytfornødne Frihed, i at tvivle og mistænke, og at være meget langsom og forsigtig, til noget nyt og endnu ikke noksom prøvet at admittere. Da man dernæst ogsaa maae være betænkt paa, og udi Tilfælde af rare Observationer, arbeide derhen, at Tvivlsmaalene eengang faaer Ende, og Tingen vorder decideret enten fra eller til. Thi at decidere den saa hastigen, saa egenviist, og saa løest hen, som den første af de tvende Udenlandske har fundet for got at giøre, synes ikke at være philosophiskt. Det er fornuftigen og vel sagt, hvad Mr. de Reaumur har eenstæds skrevet: Les Savans sont autant en garde contre le merveilleux, que le vulgaire lui donne volontiers croyance. C'est une sage disposition. Mais aussi ne devroient ils jamais nier les faits les plus surprenants, comme le peuple les reçoit, c'est à dire, sans les avoir examiné avec assez de soin (*). Som er at sige, at de ey straxen

Qq maae

(*) *Memoir. de l'Acad. des Sciences, l'an.* 1712. *pag.* 295. edit. de Hollande.

maae plompe til at fordømme slige Ting til en bedragelig Indbildnings Virkning, fordi de ey har fundet dem i deres Bøger, eller fordi de ey passe sig til deres hidindtil antagne Hypotheses. Den store Mand Baco Verulamius haver, i sin tredie Bog om Videnskabernes Forbedring, iblant andre Forslage, fremsat dette, at man, til Natur-Kundskaben at forøge, skulde holde et eget Register over de endnu tvivlagtige og endnu ey noksom beviiste Observationer, for at have dem desbestandiger i Erindring, og giøre Prøver derpaa ved enhver forekommende Leylighed: og dette indtil man fandt, hvad heller de svarede til Angivelsen, eller og de immer sloge Feyl. Skeede nu det første, nemlig at det som man i Førstningen havde tvivlet om, blev ved et stort Antal af rigtige Prøver confirmeret, maatte det slettes ud af Registeret, og for alle og enhver bekiendtgiøres, at herom var nu ingen Tvivl mere, men at saadan en Ting burde herefter ansees som en nye Forbedring i Naturens Kundskab, hvis derimod anderledes befandtes, og gandske ingen Prøve slog ind, maatte og samme ligeledes gaae ud ex Indice Dubitationum, men i Steden for at recommenderes, da indføres in Indicem Falsitatum. At sige allene, det fordi den eller den, nogle hundrede, ja nogle tusinde, ere ved deres Indbildnings-Kraft forledte til at troe, det de saae noget, som dog virkeligen ey var saaledes; Ergo er man ogsaa her bleven ved nogle frosne Vinduers Anskuelse bedragen; er et Svar eller Objection, hvortil gandske ingen Lærdom behøves, og som den ulærdeste Bonde kand lige saa let finde paa, som den i sine Tanker høgeste Professor physices. Her giælder det om at sige os, ikke hvad man veed af Exempler paa en bedragelig Indbildning, (thi af saadanne veed enhver af os meere end nok,) men hvad det er, som giør Tingen selv absolument umuelig, og, saasom stridende med Naturens Love, plat utrolig. Hvilket altsaa ikke gaaer an, eller lader sig statuere, saa længe ikke alle Naturens Love ere os til nøye bekiendte. Fontenelle haver meget smukt sagt om saadanne Ting: S'il y a quelque chose d'incroyable en ce genre, il faut que ce soit une impossibilité bien demontrée (*).

At ville dernæst, med den første af de tvende Udenlandske, holde Sagen for urigtig, fordi man ikke saa lige veed, ved Hielp af de hidindtil bekiendte Regler om Lyset og Luften, at forklare den, er endogsaa lidet

(*) *Histoire de l'Acad. des Sciences, l'an. 1709. pag. 21. edit. de Holl.*

lidet philosophisk. Monne der ikke være mangfoldige andre Ting og Phænomena, som den gode Mand, saavelsom flere Physici, maae lade staae uforklarede, og hvortil deres bekiendte Regler ere gandske utilstrækkelige; og ere dog samme Ting fuldkommen for ald Verden beviiste? Hvad siger hand os om Spiritu volatili & odorifero i Planter og Vexter, hvorom Boerhaven taler saameget i sine Chymiske Skrifter? Er nogen Philosophus kommen endnu saa vidt, at hand har kundet oplyse Aarsagerne til den Kraft, som man kalder Elasticitatem Corporum? Veed nogen, hvad det er for et Principium, som trækker det eene Corpus til det andet, eller hvorudi saadant bestaaer, og hvorledes det indvortes er i hvert Legeme constitueret? Ja er der noget, som burde være os meer bekiendt end Lyset, som vi hvert Øyeblik paa Dagen seer? Og alligevel findes intet, som for alle Physicis i Verden er endnu mindre klart og begribeligt, end Lyset, i Henseende til dets Oprindelse og Emanation. Hvad vil man da meget skræppe af, eller tale om Naturens Regler og Love, og om Principiis at grunde sig paa? Det er endnu neppe ti Aar siden, at een af de beste og klogeste Naturkyndige i vore Tider, haver offentligen tilstaaet, at det er ikkun en saare liden Fremgang, man hidtildags haver giort i Natur-Kundskaben; og at, just fordi man har forsomt hvad man burde, nemlig at giore idelige og mangfoldige Prøver, er man endnu saa got som ingen Vey kommen, (on n'a presqu'avancé en rien,) naar man alleene undtager nogle faae Artikler, som ere, at Newton har givet en meget bedre Forklaring om Lyset, end der havdes tilforne; Doctor Boerhaven har smukt behandlet den Artikel om Ilden; og Mr. de Reaumur haver best giort Rede for Jernets Natur (*). Sagen er, man haver i de fleeste Ting holdet sig til sine rimelige, men derfor ikke rigtige, Tanker, til de saa kaldede Fornufts-Regler, til sine Compendia & Systemata Philosophiæ naturalis, og i sær til den artige Maxime, som derudi pleyer fremsættes, (i Steden for at formane til Arbeide og idelige Experimenta) Satisfecit officio suo Physicus, ubi rationes adduxit probabiles.

Men at komme igien til vores Censorem, da maatte jeg vel sporge, hvorfore hand endeligen vil have Lyset her til Hielp, i sær Maanens Lys, hvis den omtalte Tegning paa Isen og Vinduet skulde være bevirket?

(*) P. van Musschenbroek *Essai de Physique* §. 921.

ket? Mon det være hans Alvor at meene, det Aftegningen maatte uomgængeligen skee ved Lyset? Og hvad kunde det da give dertil, om Maanen den Nat skinnede ikkun i halvanden Time, og ikke i længere Tiid? Ja hvorfor vil hand paastaae, at Fartøyet, hvorudi Vognen stod, skal endeligen have vaklet? Haver hand ey læst i Relationen, at det var samme Nat gandske stille Veyr, og hverken Vind eller Bølge rørde sig? Hvo der kiender Beltet, veed ogsaa at det er ingen Spansk Søe, og at et Fartøy ligger der ved Corsøers Side udi blikstille Veyr lige saa ubevægelig, som hvis det stod paa det tørre Land. Saa haver hand ogsaa, uagtet hand var Professor Physices, forglemt dette af Geographien, (som dog er pars Physicæ,) at her udi Danmark kand det den 18. Januarii ikke være mørkt om Morgenen efter Klokken 8. (allerhelst i klart Frost-Veyr,) eftersom Solen staaer den Dag op paa vores Horizont ikkun 12. Minuter efter Klokken 8. Og var det paa samme Dag Ao. 1744. her til Landet et meget stille, klart og yndigt Veyr, foruden Skyer og Taage. Ja til Slutning siger hand, at "hvis denne Observation "var rigtig, da maatte deraf følge, at man hver Dag paa frosne Vin-"duer maatte faae at see Aftegninger af de lige over for staaende Huse." Hvortil man giver sig den Frihed at svare, at denne Folge er ikke saa rigtig, som hand formeener. Thi (1) ligge saadanne Huse, som hand taler om, alt for nær ved, og, saavidt man begriber, hverken i den behørige Linie, ey heller i den Distance, at Luften, som formedelst sine Straaler og Partikler giør vel uden Tvivl en heel Deel til dette Arbeide, kand have sit Rum, til at virke den omtalte Afridsning: Og (2) kand der være flere og anderledes Requisita, end dennem vi kunde tænke paa, til ommeldte Virkning at producere, og saafremt derudi fattes end og det ringeste, er det rimeligt, at Virkningen ikke skeer. Ja, hvorledes vil man prætendere, at een og samme Virkning skal ofte eller hver Dag skee, saa længe man endnu ikke har begrebet, eller er i Stand til at oplyse, hvorledes den skeer, og ingen Forklaring er endnu deraf giort? Hendes det dog ikke med mange Experimenter, af dennem som man veed heel god Beskeed om, og har nogle gang seet at lykkes, at de endnu langt flere gange ere mislykkede, og have ikke villet treffe ind? Saaledes har Boyle skrevet en egen Tractat *de Experimentis, quæ non succedunt.* Hand fortæller derudi en Deel Exempler, som ere værdt at merke, men ufornøden her at anføre, helst Mandens Skrifter ere saa bekiendte.

I et

I et andet Skrift (*) taler hand ogsaa om en Prøve, som hand eengang tillige med flere sine gode Venner havde giort; men da de en anden Dag vilde forsøge det igien, slog det mange gange feil, saa at de næsten havde givet sig tabte, indtil at Machinen tog paa eengang til at blive føyelig, og giorde deres Attraae fyldest. Skeer nu saadant med det som man selv haver i Haanden, som man kiender alle Resforts til, og veed Maaden at regere dem paa, og at bringe dem i Virkning; Hvorledes kand man da tænke anderledes om det, som Naturen alleene selv forarbeider, og naar vi hverken forstaae os paa ved hvad Middel det skeer, eller hvormange slags Ting og Requisita dertil concurrere? Ja saa længe vi plat ignorere, hvor liden en Ting der bør forhindre og aldeles til intet giore saadan Virkning? Den Breslauiske Medicus Dr. Henrich Volgnad fortæller (**) om et Phænomeno af Viintræe-Vand, som hand havde staaende i en Flaske, og var frøssen til Jis, hvor det præsenterede de allerskiønneste Figurer af Viin-Ranker og Drue-Klaser, som hand og sammesteds har ladet aftegne i et Kobberstykke. Men mon dette ogsaa skeer altid med samme slags Vand, naar man prøver det, sætter det i en Flaske og lader det fryse til Jis? Ingenlunde. Hand forsikrer, at hand baade tilforne havde havt af selvsamme slags Vand, der ogsaa froes til Jis i Glassene, saa og prøvede hand det siden igien mange gange, men aldrig havde der forhen, eller vilde siden præsentere sig det ringeste, uden den samme ene gang. Ligedan er det jo gaaen med dem, der have giort Lud af Nælle-Aske, og fundet i samme Lud, naar den var Jis-frossen, en Mængde Figurer af Nælle-Blade: men imod eengang dette Experiment er gaaet an, er det vel tyve ja tredive gange forgiæves prøvet.

Saa meget skulde jeg dog imidlertid troe, og holde for rimeligt, at saafremt Physici vilde finde det Umagen værdt, og ikke ansee det for Børne-Verk, at give undertiden Agt paa Figurerne i frosne Vinduer, paa de Stæder, hvor Situationen, Pladsens Rumhed, samt Vinden og et stille Veyrligt samtligen concurrerede, maatte vel denne vores Observation vorde med flere Exempler bestyrket, snart i hver en Vinter; og omsider formodentligen bringe Naturkyndige paa nogle nye Tanker,

(*) *Nov. Experim. Physico-Mechanic. Experim. XXXVII.*

(**) *Ephemer. Acad. Nat. Cur. Dec. I. An. IV. Obs. 172.*

til at kiende Luftens Natur og Partikler noget nøyere. De vilde da ikke meere holde det saa tvivlagtigt, saa selsomt og uværdt at bemøye sig om, som dem nu synes. Mange Ting ere saaledes bleven nu om Dage gemeene, som man tilforne loe og giorde Vidunder af, naar de fortaldes. Mange Ting bleve anseete som Jertegne og Mirakler, og som Forbudde for Ulykker og store Revolutioner, som man nu holder for intet mindre. Der var en Tiid, at de Ringe omkring Solen og dobbelte Sole bleve holdne for gandske rare; man finder dem opskrevne og malede i tydske Kroniker, som noget forskrækkeligt. Nu forundrer sig ingen, om der siges, at man seer dem et par snese gange om Aaret. Mr. Musschenbroek skriver, at hand i Aaret 1735. har til Utrecht seet fra den 1. Januarii til den 1. Junii saadanne Soele-Ringe vel tyve gange, og at Mr. van Aken til Rotterdam har udi eet Aar observeret dem 60. gange. Hvad vilde man vel ikkun for en halvsnees Aar siden havde dømt om den, der var kommen frem, og havde fortalt Folk, (foruden at føre Beviis paa Banen, og skrive en Bog derom, som Mr. Trembley,) at der vare visse levende Dyr til, som man kunde multiplicere, saaledes at naar man skar dem i mange smaae Stykker, kunde man paa slig Maade udaf eet eeneste giøre 20. eller 30. ligesaa fuldkomne og levende, med Hoved, Hale, Fødder og Horne, som det første var? Vilde man ey sagt, at det var en Giæk, der vilde binde Børn noget paa Ærmet? Hvem er nu iblant os, som ikke veed at tale om den forunderlige Reproductions-Kraft, som Naturen viser i Kræbsene, med at fremskyde og give nye Vext til de Lemmer, som de eengang har mistet? Hvor gammel denne Observation er hos os, skal jeg ey kunde sige; men veed, at jeg var endnu heel ung, da jeg hørde derom fortælle. Imidlertid er det vist, at for 40. Aar siden haver Hartsoecker, i hvor berømt Physicus hand var, ikke vidst det ringeste derom, førend Churfyrst Johan Wilhelm af Pfaltz lærde ham det, som hand selv bekiender (*). Mig falder endnu ind et andet bekiendt, men langt fra ikke saa vigtigt Exempel: De fleeste nu om Dage, naar man taler om at raabe Glas i Stykker, tractere det for noget almindeligt, og som enhver middelmaadig Physicus kand forklare Aarsagen til. Men, kiære, naar nogen havde fortalt det samme førend

(*) Efter den Tiid haver andre nøyere randsaget dette Naturens Underverk, og Mr. de Reaumur skrevet os en fortreffelig Dissertation om de Reproductioner, som skee i Krebs, Hummere og Krabber. See *Mem. de l'Acad. des Sc. de 1712. pag. 295.-321. ed. de Holl.*

end det Aar 1660. hvo var da, som vilde have troet det? Naar endogsaa en lang Tiid efter bemeldte Aar, da baade Morhofs og andres Tractater derom vare udkomne i Verden, og Manden, som havde raabt mange hundrede Glas i Stykker, levede endnu i Holland, har dog P. Athanasius Kircher, hand som lagde ald sin Tiid an paa deslige Physicalske Experimenter, staaet i største Tvivl om Tingen, blot fordi den ey havde gaaet an for ham, med alle de Prøver, hand og mange flere havde giort derpaa til Rom. Siden ere dog Prøverne saa ofte forsøgte og gelingede, at det for ingen selsom Ting passerer meere.

Saaledes haver man og her ikke forsømmet, udi den Vinter efter Nyt-Aar 1745. paa visse Stæder at give Agt paa vores omtalte Phænomeno i frosne Vinduer, for at see, om man deraf kunde og samle nogle flere Prøver. Det samme haver da ogsaa et par gange gelinget, og, omendskiønt langt fra ikke alle Tider, naar endogsaa Vind og Veyrlig har siuntes beqvem dertil, og Luften stille, dog, som jeg sagde, een og anden Tiid slaget ind efter Ønske. Man har seet de Ting, som vare i en Distance af 30. eller flere, ja engang over 60. Skrit derfra, livagtigen aftegnede, ey alleene Træer i Haven, som man kunde kiende fra andre af deres særdeles Top og Skabning, men eengang ogsaa et Menniske med en Byrde paa Ryggen; hvilket var en gammel Gaards-Karl, der om Morgenen tilig bar Brænde igiennem Gaarden til Værelserne. Og iblant dem, som dertil have været Vidner, have endogsaa nogle været, der tilforne have havt vel saa stor Tvivl om Tingen, og holdet den lige saa suspect, som nogen af de foromtalte udenlandske Natur-kyndige.

Men paa det der ey skal siges med noget Skiæl, det vi alleene her i Danmark ere siunske, og kunde see hvad ingen andensteds seer, eller alleene saa eenfoldige, at vilde give Agt paa eet af Udenlandske foragtet og af fornemme Physicis negligeret Naturens Spille-Verk, vil man til sidst ogsaa anføre et fremmed Exempel af selvsamme Beskaffenhed; Et Exempel, siger jeg, af den fuldkommenste Liighed med vores, som er paa agtet, seet og bemærket i Italien, attesteret af lærde Medicis og Physicis, og før Lyset frembragt i den Venetianske lærde Journal, kaldet *Giornale de' Letterati in Italia*. Derudi fortælles (*), hvorledes en Medicus

(*) *Tom. XXVI.* trykt i det Aar 1716. *pag.* 367. *& seqq.*

cus i Venedig, navnlig Hieronymus Oddoni havde nogle Potter med Vexter og Urter staaende i et Jord Kammer, hvor hand lod giøre Varme, for at bevare dem mod den strænge Frost. Udi samme Stue var eet Glas-Vindue bart og med mange Ruder, men tvende andre Vinduer af det slags, som kaldes Lastre, med Fiæler eller Skaader for. Det skeede da Ao. 1716. den 18. Januarii, da der var indfalden en meget skarp Frost, ikkun 2. eller 3. Grader paa Thermometro mindre, end den i Aaret 1709. at Vinduerne i samme Stue bleve Iis-frosne; og da bemærkede man paa det ene Glas-Vindue og dets Ruder de rigtigste og allernetteste Aftegninger udaf de Vexter som stode i Potterne længst fra Vinduet, men ikke af Pomerantz-Træerne, som i større Antal stode Vinduet nærmere. Det var med største Forundring at see, hvor fiint, hvor kunstigen, ja med den fuldkommenste Liighed Naturen havde afpenslet i Isen disse adskillige slags Blomster, hvert for sig paa sin særdeles Rude. Manden kaldede ind til sig en god Deel sine gode Venner, iblant hvilke vare Medici, Botanister, Apothekere, Malere, samt lærde og fornemme Mænd af Staden, saa og en berømt Professor Philosophiæ; hvilke alle havde nok at forundre sig over, i de tvende Dage, Isen blev siddende paa Vinduet; indtil at Kulden den 20. Januarii formindskedes i Luften, og Figurerne paa Vinduet forsvandte ved Tøen. Den heele Relation derom vil jeg hermed paa dette Sted indføre, (helst da *Giornale de' Letterati* ikke er almindelig her til Lands,) og for dennem, som ikke forstaae Italiænsk, tilføye Oversættelsen deraf paa Dansk:

Descrizione d' uno strano Fenomeno veduto nel mese di Gennajo di quest' anno 1716. nella Casa del Sig. Girolamo Oddoni, Medico celebre in Venezia, fatta dal Sig. LOTARIO GIUSEPPE LOTTI, Dottore di Medicina.

L'ottimo gusto oggidi in ogni sorta di scienza introdotto ha renduto a tal segno glorioso il nostro seculo, che non ha di che invidiare la lode degli oltrepassati. L'avanzamento, che le Mattematiche, la Notomia, la Fisica, e la naturale storia hanno fatto, siccome un sommo applauso ha impartito a tanti felici ingegni, così ha arrichito il mondo di sublimi cognizioni, e d'infallibili verità. Tante massime stabilite, tanti inganni scoperti rendono gli uomini savi, auveduti in quello,

che

che discorrono, ed in quello che credono, dimodo chè prima di stabilire una qualche sperienza per vera, con prudente auvedimento si fà, si rifà, e si osserva con tale attenzione il tutto, che il dubitarne appresso sarebbe un'evidente pazzia. Accadono tuttavolta alla giornata tali effetti nella natura, che essendo sommamente strani, non furono mai per l'avanti osservati. Vno di questi al certo, per mio credere, è quello succeduto nel mese di Gennajo di quest' anno 1716. nella casa del Sig. Girolamo Oddoni, rinomatissimo Medico in questa nostra città di Venezia.

Custodisce il predetto Signore, non tanto per abbellimento del suo giardino, quanto per trattenimento del suo virtuoso genio molti vasi d'agrumi, e di rare piante medicinali, e queste nell' inverno, per difenderle, in una terrena stanza conserva, facendo con moderato fuoco addolcire l'estremo rigore del freddo. E questa inverso Maestro situata con tre fenestre, due poste a Maestro, ed una inverso scilocco con la porta inverso greco: le due prime chiuse con que' vetri, che in Venezia appellansi *Lastre*, e con le sue tavole; la terza co' soli vetri: come vedesi diligentemente disegnata dalla penna del famoso Sig. Luca Carlevaris, celebre Pittore, da non pochi in questa città, ed anche fuori ben conosciuto. Nel passato mese adunque di Gennajo a i 18. 19. 20. ne' quali il freddo si fe sentire acutissimo, avendo agghiacciata quasi tutta la nostra Laguna, e che solo due o tre gradi fu minore di quello dell' anno 1709. come fu notato dall' esatte osservazioni de' termometri, curioso e bizarro spettaculo si fe vedere nell' antidetta stanza. Sopra i vetri della finestra, che riguarda scilocco, si videro agghiacciate, e con soprafino disegno delineate le immagini di parecchie piante, e queste furono riconosciute affatto somiglianti (toltane la grandeza) a quelle che nella stanza si conservavano. Fu parimente assai riguardevole, che ogni immagine era andata collocarsi sopra il suo vetro particolare senza confondersi, in modo che, ove era il disegno di una, non vi si scorgeua inpronto d'un altra, affatto voto restando il rimanente. Nelle due finestre, che poste inverso maestro erano chiuse oltre la vetriata ancor con le tavole, un confuso disegno senza discernimento alcuno vedevasi. Notabile fu in oltre, che le piante degli agrumi, ed in maggior numero, non produssero una tale

bizarra copia di se stesse. Il primo scopritore di questa prodigiosa cosa fu il cameriere di casa, in portando nella stanza il consueto fuoco, che attonito per la maraviglia chiamô il padrone, ei figliuoli, perche restassero certi d'una così grande stravaganza. Accorsero essi, e stupirano a tal veduta, benchè per essere sicuri di tal fatto non bisognasse aguzzare la vista,

Come il vecchio sartor fa nella cruna.

Pure per non prendere sbaglio il prudente Sig. Girolamo strappò un ramo dell erba detta da' Botanici *Barba Jovis*, e paragonata col basso rilievo del vetro, fu da esso, e dagli astanti affatto somigliante riconosciuta. Fece in appresso chiamare il Sig. Michel Nuzio, onoratissimo vecchio, e speziale all' insegno de i due Angioli, intendentissimo della Botanica, il quale in vedendo le sole immagini agghiacciate sopra i vetri disse: questo e il ritratto della *Barba di Giove*, quello del *Ranno asilo*, quello del *Solano spinoso*, e così delle altre. Sparsasi frattanto la cosa pel vicinato, concorsero a certificassi di tal prodigio non pochi. IN. N. H. H. fratelli Zanobrio, ed altri di loro casa, cioè il sopralodato Sig. Luca Carlevaris, che col suo sapere considerò il dilicato disegno fatto dalla gran pittrice natura, il Sig. Angiolo Carrara, uomo d'incorrotta fede, e di scelta letteratura, il Sig. D. Angiolo Masoti, che mosso dalla curiosità, e dall'amore, che porta allo studio della Botanica, quattro volte con lume alla mano fece il confronto delle piante, che sono ne' vasi con le immagini, che ne' vetri ammiravansi. Il Sig. Giuseppe Cori, giovane ornato di pronto spirito, e di dotte cognizioni, mio carissimo amico, vide, e ammirò con suo piacere un' opera tanto strana della natura. Io pure non fui degli ultimi a considerare con diligenza il tutto, e sorpreso dal riflettere al gentile lavoro, e dall'ignoranza di non intenderne la vera cagione,

Vera, e a gli occhi miei negando fede,
Pien di nuovo stupor chieder volea,
Come suol far chi non intende, e vede.

Il giorno sequente il Sig. Girolamo invitò il Padre Achilli, Cherico

rico Regolare Somasco, Professore di Filosofia nella sua chiarissima Religione, col quale veduto e considerato un fatto così raro, si fece sopra ciò qualche ragionamento, per venire in chiaro delle sue fisiche e naturali cagioni. Avea già determinato d'invitare il venturo giorno altri Signori e letterati, perchè a tutti fosse palese il successo; ma il terzo giorno avendo qualche poco ceduto il estremo freddo, si liquefecero con suo dispiacere le immagini. Questa è la distinta, ed esatta descrizione d'uno de'più prodigiosi effetti, che osservati si sieno. Che che ne sia dello squitino, che far si potrebbe con sensata filosofia delle sue cagioni, non è qui mio institutò il cio fare, essendo questo, per mio parere, uno de' più difficili fenomini da intendersi, di que tanti, che nell' ordine delle naturali cose succedono. A me basta l'avere esposto il fatto certissimo ed'evidente per dar luogo a tanti chiarissimi ingegni di ragionarne a lor voglia. Potranno ben'essi con l'acutezza de' loro intelletti, e con la profondità delle loro fisico-meccaniche speculazioni inquirere, e misurare le forze della natura di questo mirabil lavoro operatrice. Osservansi, non v'ha dubbio, alle volte maravigliosi effetti, de' quali, non sapendosene chiaramente la reali cagione, può ancora della loro verità dubitarsi, come notò il divino Dante, allorchè scrisse:

Veramente più volte appajon cose,
Che danno a dubitar falsa matera,
Per le vere cagion, che son nascose.

Cio non ostante in questo nostro felice secolo, nel quale tanti eccellenti filosofi, e tanti rinomati amatori delle naturali cose sono giunti tant' oltre, mi giova credere, che ad essi non riuscirà nè faticoso, nè dispiacevole in questo proposito per alcun poco impiegarsi. Sudarono pure, e tuttavia sudano con gran piacere que' valentuomini, i quali rintracciando le origini delle più vili creature, a veruna fatica non perdonarono, nè perdonano per acquistare quelle notizie, che furono per tanti secoli sepolte; del che ad essi il mondo letterato ne ha tanto buon grado. Se di bisognevoli cognizioni, e di bastevole ingegno io fossi fornito per imprendere quest' impegno, sarei forse fino ad ora entrato in arringo, ed avrei tentata l'impresa; ma riflettendo al mio debole

 inten-

intendimento, giudico cosa migliore il tacere, lasciando a tanti famosi letterati il campo per ben fondatamente ragionarne; e perciò a me con tutta verità solamente si potrà dire:

Facesti, come quei, che va di notte,
Che porta il lume dietro, e se non giova,
Mà, dopo se, fa le persone dotte.

Dette lyder saaledes i vort Sprog oversatt:

Lotharii Josephi Lotti Beskrivelse af et usædvanligt *Phænomeno*, seet i Januarii-Maaned i Aaret 1716. udi *Hieronymi Oddoni*, berømte *Medici* til Venedig, hans Huus.

Den meget gode Smag, som nu om Dage er indført i alle slags Videnskaber haver giort dette vort Seculum saa ærefuldt, at man ingen Aarsage haver til at misunde de forrige Tider deres Roes. Den Fremgang, som Mathematiquen, Anatomien, Physica og Historia Naturalis have giort, saasom den har tilveyebragt saa mange herlige Ingeniis den største Bifald, saa har den ogsaa beriget Verden med hoye Kundskaber og med de rigtigste Sandheder. Saa mange Regler, som ere fastsatte, saa mange Bedragerier, der ere opdagede, giore kloge Folk desforsigtigere til hvad de skulle tale om, og til hvad de skulle troe; saaledes at, forend de fastsætte noget Experiment, og give det ud for noget vist, foretage de det med en velbetænkt Forsigtighed, ja igientage det paa nye, og paa-agte alting med saadan Grandskning, at det siden efter maae holdes for en aabenbare Daarlighed, at ville bære Tvivl derom. Imidlertid forekommer dog hver Dag saadanne Virkninger i Naturen, som fordi de ere særdeles meget usædvanlige, er ingen Tiid bleven paaagtet tilforne. Een af slige Natur-Virkninger er visseligen, efter mit Tykke, den, som hendede sig i Januario i dette Aar 1716. i Hr. Hieronymi Oddoni, berømte Medici her i Staden Venedig, hans Huus.

Denne Mand bevarede i sit Huus, ey saa meget til sin Have at pryde, som sit curieuse Sind at fornoye, mange Kar og Potter med Pomerantz-og slige smaae Træer, samt rare Medicinske Vexter, og for at beskierme dem imod Frost om Vinteren havde dem staaende i en Ford-

Sten,

Stue, hvor der blev giort maadelig Ild, til nogenlunde at holde dem varme, naar Kulden var streng. Stuen er med tre Vinduer paa, de tvende imod Nord-Vest, og eet imod Syd-Ost, og Dorren imod Nord-Ost. De to forste Vinduer ere med det slags Glas, som man kalder i Venedig *Lastre*, og med deres Skaader; det tredie er alleene med Glas; saaledes som det her kand sees meget vel afskildret af den vidtberomte Hr. Lucas Carlevaris, en navnkundig, og af mange baade her i Staden saa og uden for velbekiendt Malere. Nu skeede det i forgangen Januario, den 18. 19. og 20. Dag i Maaneden, i hvilke Dage Kulden lod sig fornemme paa det skarpeste, saa at moxen vores heele Canal lagde sig med Jis, og Frosten var kun 2. eller 3. Grader, efter Thermometres rigtige Anviisning, mindre end i Aaret 1709. at der lod sig see et curieus og heel besynderligt Syn i forbemeldte Stue. Paa det Glas-Vindue, som vender ud mod Syd-Ost, bleve seete udi Isen Lignelser af samme slags Planter, som stode der i Stuen, overmaade fiint og net aftegnede, og i den fuldkommenste Lighed, (Storrelsen dog undtagen.) Merkeligt var det ogsaa, at hvert Blomsters Billede var kommen paa sin egen Vindues-Rude at staae, foruden at confunderes, saa at hvor den ene stod aftegnet, var intet at see af den anden, men fuldkommen Rum til hver ovrige overladt paa andre Ruder. Paa de andre to Vinduer imod Nord-Vest, som var med Glasverk og Skaader, var alleene at see en confus Tegning, som der ey kunde giores noget af. Derforuden var merkeligt, at de smaae Pomerantz- og Citron-Vexter, endskiont de vare Vinduerne meget nærmere, og i storre Antal, dog ey havde ladet sig paa saa forunderlig Viis tilkiendegive. Den forste, som aabenbarede dette Mirakel, var Karlen i Huset, da hand efter Sædvane skulde giore Ild i Stuen; Hand faldt da i Forundring derover, og kaldede sin Herre og hans Sønner ind at see det, for at forsikres om saa rar og usædvanlig en Ting. De lobe strax did, og med storste Forundring beskuede samme Syn; Og til at finde det klart og kiendeligt, og domme om hvad det var, behovedes her ikke at gnie Oynene, og plire dertil, som Poeten siger om en gammel Skræder, naar hand leder efter Naale-Oyet. Dog for at ikke have taget i nogen Maade feil, var den gode Hr. Hieronymus saa forsigtig, at hand plukkede en Green af den Urt, som af Botanisterne kaldes Barba Jovis, holdte den til og examinerede den med Billedet paa Vindues-Ruden, da baade hand selv og de andre hosstaaen-

de kiendte at det var en fuldkommen Lignelse af samme Urt. Derpaa lod hand kalde ind til sig Hr. Michel Nuzio, en ærværdig gammel Mand, Apotheker i det af Skiltet saa kaldet tvende Englers Apothek, og særdeles meget kyndig i Botaniquen; hvilken saa snart hand saae Tegningerne i Isen paa Vinduerne, sagde hand: Denne er Figuren af Barba Jovis, denne er af Rhamno afilo, denne af Solano spinoso, og saaledes om en hver af de andre. Rygtet blev derom udspredet i Naboelauget, og der samlede sig ikke faae Meunisker derhen at see dette forunderlige Syn. IN. N. H. H. Brødre af den Slegt Zanobrio, og fleere af deres Huus, saa og den forhen velbemeldte Hr. Lucas Carlevaris, som med sin Klogskab og Kyndighed betragtede denne nette og fine Tegning af Naturens Malere-Kunst. Hr. Angelus Carrara, en Mand af uforfalsket Ærlighed og af en udvalt Lærdom; Hr. Angelus Masoti, som bevæget af en særdeles Curiositet, og af den Inclination hand har til det Botaniske Studium, examinerede fire gange med Lys i Haanden de i Potterne staaende Planter med Tegningerne, som saaes paa Glas-Ruderne. Hr. Joseph Cori, en meget spirituel, lærd og i Videnskaber erfaren ung Person, og min sær gode Ven, saae og beskuede med Forundring og Fornøyelse denne Naturens rare Virkning. Jeg selv var og ikke den sidste, til at betragte alt dette med Fliid, og havde nok at giøre med mine Reflexioner over dette smukke Arbeide, og end meere med min Vankundighed, fordi jeg ikke kunde forstaae dets rette Aarsage. Ja jeg var, (som Poeten siger,) som den der ikke troede sine egne Øyne, men fuld af nye Forundring, og vilde spørge, ligesom den pleyer som intet forstaaer, og dog seer. Dagen derefter blev af Hr. Hieronymo indbuden Pater Achilles, Clericus Regularis af Somasco, og Philosophiæ Professor i samme Seminario, som hand viiste dette saa rare Syn, og da blev og noget derover raisonneret, for at komme til Oplysning om dets physiske og naturlige Aarsager. Saa havde hand og besluttet, den efterfølgende Dag at indbyde andre Herrer og lærde Folk, paa det Tingen kunde vorde desmere for alle og hver kundbar. Men saasom Kulden havde slaget sig og var paa tredie Dagen noget lidt aftagen, tøede Vinduerne, og Tegningerne ginge ud og forsvunde, til hans Fortrydelse. Dette er da en rigtig og nøyagtig Beskrivelse paa een af de allerforunderligste Virkninger, som nogensinde kand være paa-agtede. I hvorledes nu Undersøgningen vil blive, og hvad angaaer det som med

en

en sund Fornuft kand vorde tænkt og handlet om dens Aarsager, da er ey mit Forsæt sligt at foretage; allerhelst jeg holder dette for eet af de allervanskeligste Phænomenis at begribe, udaf de mange, som iblant naturlige Ting hendes og forekomme. Mig er det nok, at have fortalt og tilkiendegivet dette Factum, med en fuldkommen og aabenbare Vis-hed, for at give saa mange ypperlige Hoveder Leylighed til at raisonnere derover, efter eget Behag. De kunde nu selv med deres Forstands Skarpsindighed og med deres dybe Indsigt i Physiske og Mechaniske Ting give sig i Færd med at randsage, og maale denne Naturens Kraft i at frembringe dette forunderlige Arbeide. Jeg skulde og ikke tvivle paa, at jo tillige og med det samme kunde vorde observeret Aarsagerne til andre forunderlige Virkninger, som man ikke saa klarligen haver vidst tilforne hvoraf de komme, og man derfore haver tvivlet om deres Sand-hed og Rigtighed, som den store Poet Dantes siger, naar hand saa skriver: *Sandeligen, mange gange seer man de Ting, der giver Materie til at tvivle om sig, men uretteligen, alleene fordi deres rette Aarsager ere forborgne.* Des uagtet, udi dette vores lykkelige Seculo, hvorudi saa mange fortreffelige Philosophi, og des-foruden saa mange berømte Elskere af Natur-Kundskaben haves samlede, skulde jeg gierne troe, at dem ikke skulde falde enten besværligt eller kiedsommeligt, at bemøye sig noget lidet med denne Sag. De brave Mænd have jo saa ivrigen arbeidet, ja de arbeide virkeligen endnu med stor Fornøyelse, paa at udfinde Oprindelser til de allerringeste og slette-ste Creature, og have ingen Møye efterladt eller endnu forsømme, for at forhverve Kundskab om de Ting, der har været skiulte og begravede i saa mange Seculis; hvorfore og den lærde Verden vider dem saa meget større Taksigelse. Hvis jeg fandt mig begavet med de dertil udfodrende Videnskaber, og med tilstrækkeligt Ingenio til et saadant Foretagende, skulde jeg og gierne været dertil færdig, og giort et Forsøg derpaa. Men da jeg har eftertænkt min Forstands Svaghed, har jeg holdet for bedre at tie stille, og at overlade Pladsen til saa mange berømte Lærde, som kunde raisonnere herover tilgavns og noksom grundigen, og kand derfore dette af Poeten siges til mig med all Rette: *Du har giort, som den der gik om Natten, og bar et Lys bag ved sig, hvormed hand intet gavnede sig selv, men oplyste andre, der ginge efter ham.*

Hertil gaaer denne Venetianske Physici Fortælning, og man merker deraf, at, uagtet hans Profession og hans Erfarenhed i Natur-Videnskaben, haver hand dog ey fundet for got, at hazardere nogen Forklaring herover, eller give sit Raisonnement tilkiende, om denne saa besynderlige Naturens Virkning. Meget mindre kand nu saadant prætenderes af mig, hvis Studium det ikke er, og som i mange Henseende billigen bør overlade sligt til andre langt mere erfarne. Endelig er ogsaa min Tanke om denne Ting, at, saafremt den ey gandske skal negligeres, som hidindtil, og til de kloge Natur-kyndiges Attention ansees for ringe og uværdig, (skiønt jeg, sandt at sige, ikke veed hvorfore,) maae den alligevel have sin Tiid, og formedelst mange flere Observationer bekræftiges, inden at dens Aarsager vorder undersøgte.

Men hvad tænker man ikke, hvis et saadant Phænomenon, som det i Venedig, og de forhen omtalte her i Landet, var bleven bekiendt i de ældgamle Grækers, Democriti, Empedoclis, Platonis og Epicuri Tider, hvor vilde da det ikke have glædet dem! Ja hvor vilde endogsaa ikkun for et hundrede Aar siden, Epicuri store Forfægtere Gassendi have triumpheret, hvis hand havde faaet at see ikkun i een Time, hvad som Oddoni og hans Selskab havde Tiid nok at betragte i tvende Dage! Det vilde visseligen (at jeg her skal bruge et gemeen Mands Ordsprog) været Vand paa hans og de gamles, som hand holder saa meget af, deres Molle. Ikke er jeg den, der i ringeste Maade vil forsvare deres Meening om Synet, og om hvorledes det gaaer til, at de Ting, vi have for os, falde os i Øynene. De sige, at der udgaaer uophorligen og stedse fra hvert et Corpore eller Objecto solido dets allerfineste Atomi i saadan Mængde og i selvsame Gestalt og Orden, som Corpus er skabt, til at forestille dets Efterlignelse, ret ligesom det kunde være dets Ham eller Masque; og denne, naar som den ikke udaf Luft eller Vind dissiperes, fæster og imprimerer den sig, paa Glas, Vand, Iis, poleret Metal, og andet, og viser sig stor eller liden, efter Rummets Beskaffenhed, hvor den treffer an. Saaledes heder det hos Lucretium, i hans fierde Bog,

v. 34. - - rerum simulacra,
Quæ quasi membranæ summo de corpore earum
Decerptæ volitant ultro citroque per auras.

v. 46.

v. 46. Dico igitur rerum Effigias, tenuesque figuras
Mittier ab rebus, ſummo de corpore earum,
Quæ quaſi membrana vel cortex nominitanda eſt,
Quod ſpeciem & formam ſimilem gerit ejus imago,
Quojuscunque cluet de corpore fuſa vagari.

v. 61. Hæc quoniam fiunt, tenuis quoque debet imago
Ab rebus mitti ſummo de corpore earum.

v. 96. Poſtremo, in ſpeculis, in aqua, ſplendoreque in omni
Quæcunque apparent nobis ſimulacra, neceſſe eſt,
Quandoquidem ſimili ſpecie ſunt prædita rerum,
Eſſe in imaginibus miſſis conſiſtere eorum.

v. 158. Perpetuo fluere ut noſcas è corpore ſummo
Texturas rerum tenueis, tenuєisque figuras (*).

At

(*) Videre og mere herom kand læſes i Lambini og Thomæ Creech notis in Lucretium; og fornemmeligen i Gaſſendi *Animadverſ. in lib. X. Laertii de Phyſiolog. Epicuri pag.* 240. *ſeqq.* Men foruden de Vidnesbyrd, ſom hand og andre citerer af Antiquitæten, ſaaſom ere Plato, Cicero, Apulejus, Gellius, Macrobius, findes endogſaa herom mældet hos Ariſtot. *de Generat. & Corrupt. lib. 1. c.* 8. Plutarch. *de Placitis Philoſophor. l.* 4. *cap.* 13. 14. Galen. *de uſu Partium lib.* 10. Clem. Alexandrin. *Strom. lib.* 5. *p.* 590. & *Protrept. pag.* 57 ed. Potteri, Plotin. *Ennead. IV. lib.* 5. *cap.* 2. & 5. Nemeſ. *de Natura hominis cap.* 7. &c. &c. Mig falder herved ind, det ſom Ariſtoteles fortæller om en Mand, der havde et ſvagt Syn; Hannem ſkeede det, at naar hand ſpadſerede i tyk Luft, ſaae hand ſig ſelv, ſor ved ſig med Anſigtet imodvendt, ſaa at Luften var hannem ligeſom et Speyl, eller ſom naar man i Vandet ſeer ſin Geſtalt. Saaledes lyder Paſſagen: (Ἀὴρ συνιστάμενος) διὰ τὴν τῆς ὄψεως ἀσθένειαν πολλάκις καὶ ἄνευ πυκνώσεως ποιεῖ ἀνάκλασιν. Οἷον ποτε συνέβαινέ τινι πάθος ἠρέμα καὶ οὐκ ὀξὺ βλέποντι. Ἀεὶ γὰρ εἴδωλον ἐδόκει προηγεῖσθαι βαδίζοντι αὐτῷ, ἐξ ἐναντίας βλέπον πρὸς αὐτόν. τοῦτο δὲ ἔπασχε διὰ τὸ τὴν ὄψιν ἀνακλᾶσθαι πρὸς αὐτόν. οὕτω γὰρ ἀσθενὴς ἦν καὶ λεπτὴ πάμπαν ὑπὸ τῆς ἀῤῥωστίας, ὥστε ἔνοπτρον ἐγίνετο καὶ πλησίον ἀὴρ, καὶ οὐκ ἠδύνατο ἀπωθεῖν, ὡς ὁ πόῤῥω καὶ πυκνός. *Meteorolog. lib.* 3. *c.* 4.

At Gassendi, der var een saa berømt Philosophus i næstforrige Seculo, har været indtagen af samme Meening, som i disse Lucretii Vers betydes, er næsten ingen Tvivl om. Saadant kiendes ey alleene af hans Commentarier over Laërtii tiende Bog, men endogsaa af hans Syntagmate Philosophiæ Epicuri (*), hvorudi hand ret gior sig Umage for at pynte den ud, og at svare til hvad som pleyer derimod at indvendes. Jeg lader til andre at randsage, hvorvidt hans Besvaringer staae Prøve, og om de ere kraftige nok til at igiendrive den Spot, man baade fordum har giort, og endnu gior af denne saa sære og seldsomme, som ældgamle Forklaring om Synet (**). Alleeneste jeg vilde ynsket Gassendo

(*) Her, udi det Capitel om Visu, som er det ellevte i den tredie Section, skriver hand saaledes: Dicimus itaqve, nihil repugnare, qvo minus fiant e corporibus extimis effluxiones qvædam avolantium continenter Atomorum, in qvibus idem positus, idemqve ordo, qvi fuerit in solidis superficiebusve ipsorum servetur, ut tales proinde effluxiones sint qvasi formæ, sive effigies, & imagines corporum, a qvibus dimanant, & delineatione iis consimiles, superent longe sua tenuitate qvicqvid est rerum conspicabilium. Tales certe sunt formæ, sive effigies, & imagines, qvas nobis est moris, ut Idola, seu simulacra appellitemus. - - - - - Non repugnare porro aliqva ejusce modi simulacra deripi, atqve avolare ab extimis corporibus, ex eo insinuatur, qvod cum semper ab intimis corporibus aliqvid effluat, odor, calor, frigus, &c. proclivius sit longe, effluere deripive ab extimis; qvia cum Atomi tam illeic, qvam heic in perpetuo nisu, sese extricandi & abeundi, sint, illeic tamen qvasi obductis obstet aliqvid; heic vero, tanqvam in prima fronte locatis, nihil sit qvod obstet. Ut prætercam, fieri qvoqve heinc posse, cur avolantes ex superficie, eundem ordinem situmve inter se, qvem in ipsamet superficie obtinuerint, servent; non servent, qvæ interne prodeunt, qvod non possint non varie ob ductus varios conturbari - - - - Mirum videri interim potest, qvod, qvasi nihil delibetur, corpus nihilo deminutum appareat. Sed facit nempe tenuitas, qvam incomparabilem jam superius dixi, qvæqve intelligi nisi ex Atomorum perspecta tenuitate non potest. &c. &c. &c.

(**) Udi den Italiænske Samling, kaldet *Raccolta d' Opuscoli scientifici e filologici*, haves i den 3. Tomo en Afhandling om Synet, og om og paa hvad Maade Lyset er dertil fornødent: Dens Autor er den lærde og berømte Medicus i Ferrara, D. Joseph Lanzoni. Man finder hannem derudi at fornøye sig med et slags Raillerie, over den omtalte Democriti og Epicuri Forklaring, pag. 542. og 543. saaledes: Democrito, Empedocle, Leucippo ed Epicuro dicono che certi corpicciuoli e idoletti si spiccano dalle cose visibili, e se ne vanno all' occhio: ma come non vengono meno una volta gli oggetti da tanto e

sendo den Fornøyelse, at have vidst noget af saadanne Exempler, som vi nu i denne Time har handlet om. Sært nok, at fast intet af deslige antreffes i Naturkyndigers Skrifter: Eller maaskee er jeg ikke noksom deri beløben? Imidlertid har jeg dog fundet derom mældet hos en Hollandsk Physicum, men visseligen ikke af det beste eller største slags: Hand heder Benjamin Broechuysen (*), og har, foruden andre Skrifter, udgivet eet med denne Titel, *Rationes Philosophico-Medicæ theoretico-practicæ*, hvorudi hand aldeeles ikke beteer sig veltilfreds med Cartesio. Hannem har og behaget at statuere, (noget nær efter Platonis og Epicuri Maade,) nogle smaae og tynde Straaler, der udgaaer af alle Corporibus, og bringer et hvert Corporis Skikkelse og Figur med sig, hvilke Figurer svæver saa hen i Luften, og fæster sig undertiden paa andre Ting. Og herved anfører hand til Exempel de Billeder og Tegninger, som om Vinteren bemærkes paa frosne Vindues-Glas, saavelsom og de, der sees med Forundring paa Agater og de saa kaldede Florentinske Steene. Men som den gode Mands Forklaring falder mig noget for obscur, og hand mænger derudi jeg veed ikke hvad for en Spiritum vitalem, enten maaskee en Platonisk, Paracelsisk, eller af ham selv paafunden, saa drister

sì continuo sinembramento? Laonde grande è il monte Olimpo, arrivando con l' augusta e serena fronte a toccare qvasi le stelle; ma in tanti mila anni, e in tanti milioni di volte, ch' egli è stato oggetto degli occhi, oggimai sarebbe il pigmeo de' monti, anzi venuto meno. In oltre come esser puote, che non auvenga una volta in tanta qvantità d' idoli e di corpicciuoli, che per tutte parti volano agli occhi de' veggenti, non si faccia una confusione grandissima; sicchè all' occhio d' uno vada l' idoletto e il corpicciuolo destinato ad un altro, in guisa che, mentre il vago si crede ricevere l' immagine della sua Donna, e la Donna qvella del suo fedele, all' uno venisse veduta gatta od una bertuccia, e all' altra un asino od un bue? E poi se in qvel mentre, che gl' idoli sono in viaggio, un impetuoso vento si levasse, idoli addio: così n' andrebbero tapini per il mondo, e noi rimanessimo senza vedere. Lasciamo dunqve qvesti sogni &c. Sandt at sige, man skal herudaf ikke kunde slutte, at Lanzoni haver nogen Tiid begrebet Philosophiam corpuscularem tilgavns, eller læst Gassendi Skrifter med Agtsomhed.

(*) Denne var en Doctor Medicinæ udi Utrecht, og havde, som hand skriver sig, været Kongens i Engelland Caroli II. Medicus.

ster jeg mig ikke til at bringe hans hele Paragraphum an i vort Sprog, men vil afskrive den herneden under paa Latin (**), og overlade den til andres Paadømme.

Vel haver man udi nærværende vort Seculo ikke været uflittig, i at randsage Isens Natur, forstaae dens Aarsage, dens ind- og udvortes Beskaffenhed, og adskillige dens Phænomena. Mr. Mairan har alt for 30. Aar siden skrevet en egen Bog derom, som har funden Approbation. Hartfoecker har, udi en Samling af flere sine Physiske Tractater, behandlet samme Materie. I Robert Hookes *Philosophical-Experiments*, som Derham har udgivet til London 1726. findes adskilligt dertil hørende. Mr. Bazin, een af disse Tiders lærde Physicis, haver, ved sine *Observations sur les Plantes & leur Analogie avec les Insectes*, der ere trykte til Strasborg 1741., tilføyet iblant andre en Remarque om Isens Beskaffenhed. I Journal des Savans af Anno 1723. findes nogle *Conjectures sur la Cause de la Glace*, hvortil en Medicus, ved Navn Noquez, er Auctor. Ey at tale om, hvad som her og der forekommer i *Memoires de l'Academie des Sciences*, af Mr. Gauteron, Mr. de Reaumur og andre; item, (at jeg skal gaae lidt videre til-

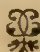
(**) Ordene ere disse, *pag. 562. seq.* Ex omnibus corporibus egrediuntur radii tenuiores, qui figuras rerum secum vehunt, sive potius extrinsecus aliis cum vehiculis aëris, similibusqve illas componunt, & intra activitatis suæ sphæram obtinent; qvasqve in loco tenebroso ipsas mediante vitro convexo pellucido demonstrant, & docent nos qvousqve subjectum plane in aliud conversum non fuerit; spiritumqve vitalem easdem functiones, ut antea qvantum possibile, perficere. Sic passim hyemali tempore variis picturis imaginibusqve vitra fenestrarum congelata esse cernimus; & præterea mirum in modum Achatis lapillos varias imagines rerumqve simulacra repræsentare comperimus: unde spiritus activitatem aliis corporibus dimissam ibidem dominium qvoddam exercuisse luculenter probamus. Sed qvia organis illa corpuscula carent reqvisitis, ideoqve sensiles operationes perficere neqveunt, sed potius obumbrationes qvasdam dare spiritus ille fategit.

tilbage,) i Petri Borelli *Observationibus*, i *Actis Acad. Nat. Curiosorum*, i det Engelske Societets *Transactions*, og deslige flere Samlinger. Saa er og bekiendt den Fliid og Vindskibelighed, som de Florentinske Philosophi have anvendet paa mangfoldige Experimenter med Isen at giøre; Item, de fortreffelige Anmerkninger, hvormed samme Experimenta ere forbedrede ved Peter van Musschenbroeck (*). Men hvorfore ingen af dennem alle har havt nogen Attention til det her nu omtalte Phænomenon, lader jeg være urandsaget. At forundre mig derover, giør jeg ikke; thi saadant er ikke usædvanligt i Natur-Kundskabens Studio, der haver sine Epoques, sine Moder, og de dertil bestemte Tider, ligesom meget andet i Verden. Visse Ting ere i langsommelig Tiid holdne for smaae Sager og Bagateller, som man ey vidste hvad man skulde giøre af, til nogen Nytte i Philosophien; førend det langt om længe er falden een eller anden Physico ind at give sig i Færd dermed for Alvore. Omsider, naar den rette Tiid er kommen, at et saadant for ringe anseet Phænomenon skal bringes i Moden, skeer det, at alle og enhver falde derpaa med lige saa stor Fyrighed, som de tilforne ginge det forbi med Skiødesløshed. Er det ikke saaledes gaaet med Electricitæten? Haver man ikke vidst fra utænkelige Verdens Tider, at Rav eller Bernsteen, som de gamle Grækere kaldte Electrum, havde saadan Kraft? Men hvad var det saa meere? Endelig, nu for 120. Aar siden, kom den lærde Engellænder William Gilbert frem med et Skrift om Magneten, og derudi meddeelte nogle

(*) *Essai de Physique*, fra §. 901. til §. 921.

skionne og curieuse Observationer om den Electriske Kraft i adskillige slags Ting. Hand blev roest; men meere blev endnu ikke heraf. Thi Rob. Boyle og Kenelme Digby igientoge ikkun, hvad deres Landsmand havde sagt. Og hvad Otto von Guerike lagde dertil, forslog lidet. Indtil at nu i vore Tider baade Engelske, Italiæner og Franske have taget bemeldte Gilberts og Guerikes Experimenter fore paa nye, combineret dennem, og derved aabnet Veyen til ulige flere og de allermærkeligste Betragtninger i Naturen. Hermed ere da Physici overalt i Europa bleven paa eengang opvakte, og have faaet ligesom Convulsioner, til at blive alle tilhobe Electricister. Mr. Fontenelle har derfore begyndt sin Relation derom saaledes, udi *Histoire de l'Acad. des Sciences, an. 1733.* Un petit Phenomene de Physique, qui se presente rarement, & qu'on ne daigne preasque pas observer, parce qu'il ne paroit conduire à rien, a commencé dépuis un tems à devenir plus considerable, grace aux yeux des Savans, qui l'ont regardé de plus prés; & aujourd'hui il est si étendu & si important, qu'on ne sçait plus où cela s'arrêtera.

H. G.

Om det Ord i Dansken Arilds-Tiid, saa og om det Mands-Navn Arild.

Arilds-Tiid er udi sin Betydning et heel almindeligt og bekiendt Ord, og burde vel ogsaa være det i Henseende til sin Oprindelse og Derivation. Men naar vi ville eftersøge hos de af vore Skribentere, som derom have talt, skulle vi finde anderledes. Vi skulle fornemme, at dette Ord har været ligesom en fortryllet Skive, som vore Philologi, Antiquarii og Jurister alle have skudt feyl ad, og ingen har rammet Prikken. Vi skulle see, hvorledes enhver har vendet og dreyet det paa sin Maade, og at den letteste og eenfoldigste Maade ey har vildet falde dennem ind. Christen Osterssons Meening i hans *Glossario Juridico Dan.* er vel endelig eenfoldig, naar hand siger, at Arild er saa meget som Aar-riig, riig paa Aar: men det er dog ikke den rette. Thi hvorledes skulde dette g i Enden forvandles til saa slet uvedkommende og fremmede Bogstaver, som ld ere i Henseende til g? Denne gode Mand, hvis Bog er nyttig og hvis Fliid og Fortienester bør med ald Rette roses, havde ingen Lærdom i boglige Kunster. Men hvad vil jeg sige? Andre som have havt den tilstrækkelig, dem haver den dog ikke vildet nytte eller lykkes, til dette Ord at oplyse. Tvertimod, man seer at jo lærdere de har vildet være, jo meere har de forsteget sig, og deslængere ere de henbragte fra Ordets rette

Her-

Herkomst. Heriblant kand man vel regne Jens Biælke, fordum Norges Riges Canceller, der skriver i sine Terminis Legalibus Norvegicis saaledes: "Arrilds Tiid, videtur at forstaaes om den Tiid man først "haver vidst at bruge Aer og Ild i Verden; det er, at bruge Ploug til "Aggerverk, og Ild til at kaage Mad med: Efterat vilde og barba-"riske Folk i Begyndelsen gemeenlig brugte raae Spise, samt maaskee "liden Ild eller Verme, men muueligt vare meer haardføre, og mindre "kuldskiære, end som nu; som vi seer vilde og affindige Folk endnu at "være paa denne Dag." Hans Meening er da, at det er sammensat af det gamle Ord Ar, som betydde en Plovg, (hvoraf errie er at pløye, og det Islandske Armadur, en Agerdyrkere, Agricola,) og af Ild. En-deel Islændere giore sig imidlertid et andet Begreb om Ordet: De samtykke at det kommer af Ild, men deres Forklaring er endnu lærdere, end Jens Biælkes. "Arin eller Arn, sige de, er Focus, et Ildstæd eller "Altere, og Elldur er Ild: Og de gamle, naar de indtoge et Stykke "Land til at beboe og dyrke, da bare de først Ild omkring paa et lidet Al-"tere eller en Arne, og dermed indviede det, saalangt som deres Grænd-"ser skulde naae. Siden blev dette Stykke deres Eyendom og deres Ef-"terkommeres. Naar nu nogen i Eftertiden vilde paatale og disputere "dennem det, beraabte de sig paa Arn-ild, nemlig at de og deres For-"fædre havde havt, eyet og brugt det fra Arn-ilds eller Ar-ilds Tiid." Saaledes er da at forstaae Gudmundi Andreæ Anmerkning udi *Lexico Islandico, pag. 14. 15.* "Arrellds Tiid, pro summa antiquitate, à primo "ovo. Inventores enim regionum, terras à se habitandas, jure sibi "vendicaturi, singuli suam, suo igne, vel ara, lustrabant, & solenni-"ter consecrabant, veluti ex plurimis liquet documentis. Tantum "enim erat cuique proprium, quantum igne lustrare potuit primus, "seu supra quantum ignitabula portaret." Jeg for min Deel skulde gierne ynske, at Islænderne udaf disse plurimis Documentis vilde med-deele os nogle faae, til en Prove, ikke just for at oplyse Oprindelsen til det Ord Arild, men til den gamle artige Ceremonie og Skik at stadfæ-ste, som Gudmundus her taler om, og som hører i saa Maade til Jurisprudentiam symbolicam. Sært nok, at Arngrimus Jonas, der var en langt anden Mand, end bemeldte Gudmundus, haver dog ikke forklaret denne Jord-Eyernes Possessions-Tagning og Grændse-Maal-ning paa slig Maade, men paa en langt meere bekiendt og almindeliger,

som

som var, at forfølge Grændse-Skiællene med Ild, og bemærke sine Circumferentz-Linier ved at afsvie Græsset rundt omkring Eyendommen. Hvilket selvsamme jeg skulde troe ogsaa at have været Skik hos andre Folk, og i de fleeste Lande fra gammel Tiid. Arngrimi Ord ere herom disse, *Specim. Island. pag. 60.* "Obtinuerat consuetudo in legem "abiens, ut agrum suum, vel habitationis terminos designaturi, adu-"sti graminis quasi sulcum ducerent, (vel in circuitu, vel ab uno & "altero latere, ubi res ita postularet,) qui cujusque possessionem vel "agrum, ab alieno, limitaret. Unde Onundus, quum fluvius Jókuls-"aa eo loci esset impervius, essetque maturato opus, pharetram igni-"tam trans fluvium jaculatus est, è regione sui fundi, agrum sic in-"censum vel adustum sibi vendicans; quem terminum Erico *(is scil. "fundum illum sibi destinaverat, & occupare meditabatur,)* non licuit tran-"scendere. Atque hac ratione Onundus vallem Jókuls-aar-dal utrin-"que suam reddidit. Illam vero consuetudinem, per ejusmodi gra-"minis ductum, agros & loca limitandi, Manúscriptum ita tradit: *þeir förá ellde um Land-nam sitt.* i. e. *Portabant ignem circa territorium suum occupatum.* Man seer her, at det som den lærde Arngrimus her anfører, er, og bliver vel alt, af det slags Beviis, som Gudmundus Andreæ skulde have fundet frembragt om Tingen. Alleeneste denne sidste har vildet raffinere derpaa, søgt Mysteria, og giort et slags Religions-Verk deraf. Hand kunde vel ikke heller have gotgiort, at den Ild, som man brugte til sine Jord-Grændser at mærke, blev kaldet *Arins-elldur.* Thi denne var hellig, og horde ey til verdslig Brug. Man regnede hos de gamle Norske og Islændere tre slags Ild: Det første var Hellig- eller Altere-Ild, det andet Stue- og Kiøkken-Ild, det tredie Vide- eller Baune-Ild, sive ignis specularum. Det første Slags heder i den ældgamle Lov-Bog, kaldet Gragas, Arins-Elldur, det andet Hybila-Elldur, det tredie er Vita-Elldur: hvorom kand læses Olai Wormii, eller rettere Magni Olavii saa kaldede *Lexicon Runicum pag. 8.* Kort sagt, Gudmundi Application af Arins-Elldur til Arilds Tiid har aldeles ingen Grund. Hand har og selv ikke troet sig deri, men forladt denne Tanke, og antaget en anden, udi hans Anmerkninger til Voluspa; thi der giætter hand, at i fordum Dage haver man, af det Ord Ar, som bemærker Begyndelse, sagt Arens Tiid, hvilket siden ved gemeene Mands fordærvede Udtale er bleven til Arilds-Tiid.

Vore Danske Lærde ere gangne en anden Vey, og have opdigtet en Historisk Oprindelse, i det de have supponeret, og saa got som fastsat, at Arild maatte være det samme Navn som Harald; og folgeligen Arilds-Tiid betyde Kong Haralds Tiid. Men eftersom her haver været flere end een mærkelig Konge her i Norden, baade i Danmark og i Norge, af dette Navn, saa er man til sidst bleven uvis om, hvilken af dem det skulde være, hvis Tiid her meentes. Mange nu af det slags Folk, der giøre sig en Regel af, at troe hvadsomhelst en sinuk lærd Mand har sagt, til sit Fædernelands Ære, enten der er Beviis for eller ikke, have givet den Meening Bifald om Kong Harald Hyldetand: Og dette, siden at Joannes Lyschander, (en Farbroder af Mag. Claudio i Herfogle,) bragte den paa Banen; nemlig at Danmarkes Rige under denne Konge kom i sin rette Skik og Consistents, og hvad som i hans Tiid blev reguleret, forordnet, fastsatt, og fort i Brug og Sædvane, regnede Efterkommerne som en Rettesnor. Haralds-Tiid blev saaledes Begyndelsen til en særdeles og mærkelig Periodus her i Riget, og Æra Haraldina næsten ligesom Æra Nabonassaris eller Seleucidarum fordum i Orienten. Thi saa siger Joannes Lyschander i sine *Antiquitatibus Danicis pag. 81.* (hvor hand bestandigen kalder Kong Harald Halaricum, og den Sanctionem Pragmaticam, som hand fingerer og samme Konge tillægger, Decretum Halarianum,) "Inde omnes Dani tem-"pora & antiquitates numerant hodierna die, perpetuam decretorum "& constitutionum chronologiam ab ætate Halarici Hylderandi dedu-"centes. Derved sætter hand og udi Bredden Arilds-Tiid. Joannes Suaningius den yngere, Provst paa Samsoe, har vel fundet denne Tanke artig og behagelig, i sin *Chronologia Danica pag. 51.* men dog alligevel ynsket, at der maatte findes noget sikkert Beviis paa denne Æra Haraldina fra Kong Harald Hyldetand af. Saa har og vores ypperlige Thormodus Torfæus giort denne Lyschandrinske Digt den Ære, at nævne den i sin *Serie Regum Daniæ, pag. 316. f.* og at sige dette derhos: "Ad-"dit tamen Suaningius, se nullum ejus certum vestigium in Danorum "historiis legisse. Et nos illa, quæ de æræ illius initio dicuntur, tan-"quam dubia in medio relinquimus." Den samme Feyl og Mangel af Beviislighed haver længe tilforne Christen Ostersjon stødt sig paa, naar hand saa skriver in *Glossario:* "Andre meene Ariid at komme af Ha-"rald, fra hvilken skal have været udi gamle Dage en vis Tiid at regne

"fra,

"fra, at ligesom vi nu regne vores Aar fra Christi Fødsels Tiid, saa skul-
"de de i fordum Tiid have regnet fra K. Haralds Tiid, Hyldetand kal-
"det, for hand bragte Riget udi god Velstand, efterat det havde været
"af udvortes Fiender udi lang Tiid forvüstet, og moxen ødelagt, &c.
"Dog ingen, som vores Fædernelands Historier skrevet haver, noget
"derom formælder." Derfore haver forbenævnte Joannes Suaningius junior, (en Tiidlang efter at hand havde sin *Chronologiam* færdig, og da hand skrev Prolegomena dertil, forend den kom i Tryk,) forladt den omtalte Lyschandri Thesin, og formeent at man rimeliger kunde her sætte en anden Kong Harald i Steden for Harald Hyldetand. Hand erklærer sig da gandske for Harald Klack, saasom den første af vore Konger, der antog den Christelige Religion, og bar Omsorg for sit Folkes Omvendelse fra Hedenskabet. Skal saa den Talemaade, fra Arilds Tiid, hede det samme hos os, som fra Christendommens Old, eller fra den Tiid Kong Harald Klack førde den Christne Troe til Danmark, circa 920. Aar fra vore Tider at regne. Dette Suaningii Exempel haver givet Mag. Peder Vinslov Anledning, til at opsøge endnu en tredie Kong Harald, nemlig Harald Harfager i Norge, udi hvis Tiid Norriges Rige blev samlet under eet Hoved, og af mange smaae Kongedømme giort til et Monarchie og Enevolds Herskab. Kunde saa det omtalte Ord vel derivere sig fra de Norske, og fra dennem være til os indkommet; Dette haver da M. Peder Vinslov fremsat i sin liden Bog, *Farragine Arctoa;* hvor og findes det meeste af hvad jeg herindtil om Arilds-Tiid har bemærket. Peder Syv i sine Betænkninger om det Cimbriske Sprog, *pag. 84.* declarerer sig for ingen vis Harald i sær, men siger korteligen: "Arilds-Tiid, ɔ: gammel Tiid, siden Kong Harald
"eller Arild var til." Og dette maae være nok sagt om den Historiske Ordets Herkomst.

Der have og været de, jeg erindrer mig ikke hvem, der have vildet giore det til Arv-Eld, quasi ex vetusta hæreditate transmissum, som udi den daglige Udtale lettelig kunde været forandret til Arild. Andre have tænkt at det var sammensat af Aar og Elde, quasi Aar-ælds Tiid. Og ved denne Meening har den lærde Mand Dr. Erich Pontoppidan staaet stille, udi sin *Grammatica Danica pag. 325.* og været tvivlraadig, hvad heller denne Forklaring skal være rigtigst, eller man skal hol-

de med den Historiske, nemlig den af Lyschandro, eller Suaningio, fremsatte. Mig undrer paa, om ingen skulde være kommet i Sinde det ældgamle Ord Ar, der betyder initium, principium, allerførste Begyndelse fra Ar-æld, à principio ævi, fra Alders Begyndelse, fra den allerældste Tiid. Og det skulde være sært, om ey denne Derivation, hvis den var anbragt, var bleven tagen imod med ald Bifald, og beholdet Prisen frem for de endnu omtalte.

Imidlertid er dog denne Tanke ikke den rigtigste. Thi, sandt at sige, Ar udi bemeldte vores Ord betyder ikke Principium, ja det er ikke et Nomen substantivum, men blot en particula præpositiva, til at bemærke en Tings Forøgelse og Tilvext. Slige Particulæ haves i de fleeste Tungemaale, saasom ἐρι og ἀρι i Grækisken, in, ex, præ i Latinen, i Tydsken Er, og det gamle Ur, ex. gr. udi Erhöhen, Erheben, Erleuchtet. Erlaub og Urlaub, er Venia, plena permissio. Uralt heder, i Tydsken, meget gammel. Og dette er just vores Ord Arild. Thi det er en gandske bekiendt Sag, at denne Partikel omskifter sin Vocal, efter Dialecter, saa at det bliver alt det selvsamme, enten der siges Ur, Ar, Er, Ir, eller Or. Diderich von Stade haver ved sin smukke Bog, kaldet Erläuter- und Erklärung der vornehmsten deutschen Wörter in Lutheri Uebersetzung der Bibel, tilføyet et Anhang, som heder, Gründliche Untersuch- und Erforschung des Wörtleins Ur, in welchem der Laut-Buchstab, in verwandten Mund-Arten wunderlich verändert wird. Der finder man Tingen noksom oplyst. Hand haver derudi denne rigtige Satz og Anmerkning: "Man muß wissen, daß in alten Fränckischen "und Deutschen Schriften für Ur, auch Ar, Er, Ir, Or, Yr, "gefunden werde, und diese Vorsatz-Wörtlein einerley Bedeutung ha- "ben, nur daß solches von verschiedenen Mund Arten, oder Dialectis, "herrühre." Det samme havde og alt tilforne andre givet Agt paa: Iblant hvilke man ey bør forbigaae den velfortiente Engellænder Dr. Georg Hickes, der udi sin *Dissertatione* til Bartholomæum Shower, *pag. 149.* skriver dette: "*Ur*, quod alias scribitur *Ar*, *Er*, *Ir*, in veteri lin- "gva Francica, perinde ac *A* & *Ge*, in compositione usitatur, & "simplicem vocem facit cum effectu significare." Ja hvad vil man tale om denne Partikel? Vocaler forandrer sig jo heel ofte i eet og det

sam-

samme Ord, efter Dialecter i eet Land og eet Tungemaal. Ich er i Dansk Jeg, hos de Svenske Jag, hos Jyderne A. Nør paa, udsiges af Vendelboe-Bønder Naer paa. Og de samme sige Naer-Strand pro Norre-Strand: Og monne det samme Ord ey ligedan haver været udtalt her i Siælland i gamle Dage? Jeg skal vise vel 6. gamle Breve og Kiøbenhavnske Tings Vidner fra Dronning Margretes og Kong Erici Pomerani Tider, hvor Nørregade skrives udtrykkeligen Narregade. ex. gr. "En Gaard og Grund liggendes i Narre-"gade i Kiøbenhavn i St. Peders Sogn, imellem Anders Clementson "uppa Syndre Side, og Jens Andersson Sudere uppa then Narre-"Side." it. J et Brev af An. 1407. Ascerstorpæ Gardh liggende i Laland i Narre-Hæreth. Men at komme igien til Partic. *Ar, Or, Er &c.* da iblant de Exempler, som Diderich von Stade fremfører, er dette af Tatiano, *Aritalet*, som nu udi Tydsken heder Ereitelt, vanus & inutilis factus; og af Glossis Hrabani Mauri, *Arhephet*, det samme som Erhebet. J Tydsk heder Causa Ursach, men i Dansk Aarsag. At dømme heder i Tydsk Urtheilen, hos vore Forfædre var det Ordeele, hvoraf er Ordalium, GUds Dom. Thi Ur eller Or, er particula præpositiva & intensiva; saasom verbum simplex at deele, er at dømme, skille imellem Parterne, hvoraf siges Danmarkes Riges Ret og Deele, saa og en Dele-Foged paa Landet, den Bonde som i Herskabets Sted dømmer imellem splidagtige Bønder i en Landsbye, udi smaae Tvistigheder, der ey behøves at gaae til Tinge med. Kort sagt: J de beslegtede og forvandte Tungemaale, eller rettere, i det gamle Tydske samt Nordiske Sprogs adskillige Dialecter, Frankisk, Saxisk, Dansk, har den omtalte Partikel med slig Omskiftning vandret alle Vocaler igiennem, saaledes, at hvad der har været Ar i eet Land, haver hedet Er i et andet, Or i det tredie, Ur i det fierde. Og hvad andet da, end at det som Francker og Hoy-Tydske kaldte Uralt, haver hos Saxerne været Oreld? saasom endogsaa antreffes i de Engel-Saxiske Bøger *Oreald*, h. e. valde senex, admodum priscus; thi *eald* eller *ald* er senex, priscus. Og i Dansk er dette da kaldet Areld og *Arild*, saavelsom og i eendeel vore ældste Skrifter og Bøger *Æreld*, d. e. meget gammel.

Her sporges nu dernæst, om dette Arild eller Æreld er et Nomen substantivum eller adjectivum? Det lader sig ansee, som det maatte helst være det sidste, og dette bestyrkes af adskillige gamle Documenter. I den gamle Skaanske Lov, saavelsom i Haandskrevne Exemplarer af den Jydske, samt dens ældste trykte Editioner, finder man Æreld Mølle, som Canutus Episcopus oversætter Molendinum ex antiquo ædificatum. Saa heder det ogsaa udi Kong Christiani III. og Kong Friderici II. Bibeler, Psal. 74. v. 12. Gud er vor Konge af Arild Tiid: men i de seenere Editioner har man satt s dertil, og giort Substantivum deraf, Arilds Tiid. I et Tings-Vidne af Stevns Herred, i Aaret 1433. staaer: "Det har været en Areld Seed, at hver "Bonde i Stevnsherred giver et got Hons til Soholm gen S. Nicolai "Dag for Juel." Men derimod finder man ogsaa Arilds udi de gamle Skrifter; ja endogsaa i den forommeldte Skaanske Lovbog, af Hadorphii Edition, XII. Bogs 4. Cap. *pag. 39.* Ærilds-Møller: Og siden i samme Cap. "Man ma ey fællæ Vatn af sin Ærelts-Rum fran an-"nars Mans Fiskegardsa." Hvilket Ord, Ærelts-Rum, Hadorph i sit Register forklarer ved Odal-Rum. Saa haver man og brugt den Talemaade, af Arild, item af Æreld; hvilket kand da være ligesaavel adjectivum neutrum, som Substantivum, *ex antiquo.* Ex. gr. Udi en Dom, af Aar 1462. affagt paa Hornsherreds Ting i Siæland: "Hornsherreds Mænd skulle nyde den Frihed, som de have havt af "Arild." Ligeledes i en Kong Christierni I. Dom, af Aar 1458. "som "ret Markeskiæl har været af Arælde;" I en anden af 1469. af Æreld. Udi eet af Erkebisp Byrges Breve, af Aar 1498. "Som de "nu have, og af Æreldhæ havt have." I eet Frue Helle Tagesdotters Brev, af 1541. "Som af Ariile, og som nu tilligger." Men derimod i eet af Eyler Ronnovs, af 1532. "Som af Aarildts Tiid til-"ligget haver." Endelig har mand ogsaa deraf formeret det Substantivum, Areldom, og Æreldom, betydende det samme som hoy Alderdom, eller Arilds Tiid. Saaledes læser man i et Brev, udgivet af Abbeden i Ringsted-Kloster, An. 1472. "Bonderne skulle giore saaledes "som de af Æreldom giort have." Item i Mogens Tuessons Brev af Nestved, An. 1480. som staaer indført i det Danske Magazin, første Bind, pag. 271. "Saaledes som af Æreldom været haver." Jeg meener saaledes at have beviist hvad jeg sagde, nemlig at Arild er det

sam-

me, baade i Ord og Meening, som Uralt, og Urælde. Ur er udi Dansken bleven til Ar og til Ær; ligesom hos Engel-Saxerne til Or. Og af Arilds Tiid er ikke andet, end af høy Alders Tiid. Derfore har man og paa mange Stæder sat, i samme Betydning, af Alder: Saasom udi et Jydsk Brev af Aar 1406. "Hvad som nu tilligger, og "af Alder tilligget haver." I et Fyensk af Aar 1408. "Gods, som "af Alder har hort Cronen til." I et Svensk, af 1454. "Hvad ther "tilligger, oc aff Alder tilligget haver." I Kong Christiani IV. Recess, 1 Bogs 3. Cap. 54. Art. heder dette, af Alders; maaskee efter det Tydske, von Alters her. Men udi Kong Christiani V. Danske Lov Bog er, udi visse Artikler, hvor den Jydske Lov tilforne havde af Arilds Tiid, indsat der i Steden, af Alders Tiid: saasom i 5 Bogs 11. Cap. 6. Art. *pag. 815.*

Hernæst haver jeg og lovet, at tale noget om det Danske nomine proprio viri, Arrild. Dette have mange af vore lærde Folk meent at være det selvsamme, som Harald: Og formedelst saadan Tanke og faste Indbildning er det vel skeet, at Joannes Lyschander og Suaningius ere komne paa, udaf Arilds-Tiid at opdigte en Æram Haraldinam, fra en Kong Harald, nemlig quia *H* non est littera. Men jeg siger, med de gode lærde Mænds Forlov, end vare de tre gange saa lærde, og syv gange saa mange, at dette er en Feyl. De have endogsaa vildet node vores brave Arrild Hvitfeld dette Haralds Navn paa, imod hans Vidende, Villie og Samtykke. Ja de have vildet lære ham, at hand uretteligen kaldede sig paa Latine Arnoldus; Paa Danske maatte hand vel kalde sig Arild, men paa Latine fik hand at hede Haraldus, hand maatte vilde, eller ikke. Men herom vil jeg ret nu tale videre. Arild, til et Mands Navn brugt, skulde jeg gierne, med andre, mene at være i Dansk det samme, som hos de Tydske Arend eller Arndt. Udi Svenske Breve, som her haves, findes en Tydsk Adelsmand, som er der bleven boesatt i Dronning Margretes Tider, ved Navn Arend von Witzen: Hand kaldes derudi nu Arend, nu Arnold, nu Areld von Witzen, og hans Dotter Jomfrue Mærete Arends Dotter. Ligesom Berill Skytte, der findes i et Svenst Brev af An. 1391. maae være det samme som Berend: Thi endogsaa M. Peder Berendsson (Petrus Bernhardi) Cannik i Kiøbenhavn, An. 1520. og derefter, heder i endeel

deel Breve Peder Berillsøn. De Bogstaver N og L verles ofte om med hinanden i de fleeste Sprogge, som er en almindelig Anmerkning hos Etymologisterne. Cœlum hedde fordum hos de gamle Tydske Himin, hos de nye Tydske, saa og hos os er det bleven Himmel. Kind heder i Engelsk Child. Melior er af det ældere Menior, og dette af ἀμείνων. Palermus af Panormo; Ullus er af unus; bellus à benus seu bonus; Lympha à Nympha; Giemmel siger man i Jylland, pro Igiennem. Og findes der ikke mange Folk, som aldrig kunde udsige L i Ord, men sætte i dets Sted N? og vice versâ? Og om end ikke saaledes var, kand ikke Ariald og Arild have været egne Navne hos os, ligesom hos fremmede, og ey derfore det samme, som Harald? Der findes en Araldus, Episcopus Carnotensis i Seculo XI. og et Brev af hannem, i Dacherii Monumentis af 1174. Der findes en Arialdus, Episcopus Clusinæ, sidst i det X. Seculo. Der findes en Arold eller Arald, Archiepiscopus Trevirensis, imellem An. 1154. og 1188. Hand bliver ogsaa kaldet Arnoldus, ligesom Arild hos os. Jeg skulde dog meere være for, at Arnoldus var i Dansken, ligesaavel Arend, som Arild. Og til det samme videre at bestyrke, da haver her levet en Adelsmand i Danmark, i Dronning Margretes og Kong Erici Pomerani Tider, ved Navn Arild Matthsøn; hannem finder man ligesaa ofte i Breve kaldet Arend Matthessøn, og i Latinske Breve heder hand Arnoldus Matthison Armiger. Biskop Arnoldus i Lybek, som sad i Kong Christiani I. Tiid, heder i Tydsk Bischoff Arend; men Hvitfeld udi høystbemeldte Konges Kronike, ved det Aar 1460. kalder ham Bisp Arild til Lybke, *pag. 118.* Ligesom hand ogsaa i Bispe-Chroniken kalder Arnoldum Episcopum Roskildensem, som var til i Begyndelsen af det XII. Seculo, og om hvilken Ælnothus melder in *Vita S. Canuti;* nemlig hos Hvitfeld heder hand Bisp Arild. Med eet Ord, aldrig er nogen Arild i disse Riger, forend Andreæ Velleji Tiid, kaldet i Latinen med andet Navn, end Arnoldus; og de, som med Vellejo meene at Arild er det samme Navn som Harald, tage meget Feyl. Paa Beviser hertil kand man ikke fattes; helst da Navnet har gandske ikke været ugemeent i gamle Tider. I Kong Erik Erikssons, eller Menveds, Tiid, end og forend det Aar 1300. var en Herremand i Lolland, med det Navn Folmer Arildssøn: I et Brev af hans Arvinger af Aar 1305. kalde de sig Heredes Domini Folmari Arnoldsun. Aar 1354. opregnes Arild

(i La-

(i Latin Arnoldus) Knap, iblant andre Adelsmænd, af hvilke ogsaa var Arnoldus Wogen, som giorde Marke- og Skovskiæl imellem Gundetved og omliggende Byer. Aar 1365. var benævnte Arild Knap Landsdommer i Siæland: I et Latinsk Brev heder hand da Arnoldus dictus Knap, Judex placiti generalis Syellandensis. Den forhen omtalte Arend eller Arild Matthisøns Sønner, vare Lafrentz Arildssøn, og Hr. David Arildsøn Ridder: Dem finder man i adskillige Breve fra Ao. 1410. til 1450. Udi eet deraf heder de Lafrentz Araldssøn og David Araldssøn. Udi et Latinsk Brev, udgivet af Fr. Jacobo Laurentii, Fratrum Minorum Custode Lundensi, i Aaret 1448., kaldes den sidstbenævnte, David Arnoldi Miles. Arild Kruse var Raadmand i Kiøbenhavn, Aar 1419. og kaldes hand da Arnoldus Kruse Consul Hafniensis. Siden findes hand at have været her Borgemester, fra Aar 1430. og længe derefter, nemlig over annum 1450.; da hand imidlertid heder i mange Latinske Breve, Arnoldus Kruse Proconsul Hafniensis. Hr. Arrild, Cantor og Canonicus i Kiøbenhavn, Aar 1421. Arrild Svendssøn, Væbnere, i Siæland, Aar 1432. Peder Arildssøn, (Petrus Arnoldi) Prior i Sortebrødre-Closter i Næstved, Aar 1430. Arild Vogn, Borger i Kiøbenhavn, 1473. Arild Ulvstand, til Bonet i Falster, levede Aar 1520. Arild Ugerup, Lehns-Herre i Aasum-Lehn i Skaane, Aar 1554. død 1560. Og endnu en yngre af samme Navn, Arild Ugerup til Urop, som blev fangen i den Svenske Syv-Aars Feyde, og kom Ao. 1568. tilpas løs af sit Fængsel, og hiem, til at vinde sin forlovede Brud fra en anden, just paa Bryllups-Dagen. Hand var siden Ao. 1578. med Jacob Ulfeld i den Ambassade til Rysland. Arild Frank i Svenborg, circa Ao. 1550. Arild Hake, Borgemester i Kiøbenhavn fra Ao. 1565. til 1569., tilforne havde hand længe været Raadmand. Alle disse nu opregnede, og mange flere, som forend Arild Hvitfeld vare saa kaldede, have i Latinen ikke havt andet end Arnoldi Navn: ligesom Arnd endnu i denne Dag, her saavel som i Tydskland. Magister Arendt Tewes, Vicarius perpetuus oppidi Wismariensis, Diœceseos Razeburgensis, circa an. 1480. heder ogsaa i Latinske Breve Arnoldus Tewes. Haver nu een eller anden Arild hos os kaldet sig Aurelium, da er det skeet af Affectation, og for at klæde sit Navn i Romansk Dragt, ex.gr. Mag.

Arild Bentzon, Lat. Aurelius Georgii Benzonius, fordum Rector Scholæ Herlovianæ, siden Præst i Jylland, en lærd Mand og god Latinsk Poet. Men saadanne Exempler beviser intet; og slige urigtige Oversættelser af Danske Navne har man flere; For Exempel: Jep og Ib, har man kaldet Japetus, da det bor hede Jacobus; Claus Claudius, i Steden for Nicolaus; Castanus, i Steden for Christianus &c. &c.

Jeg sagde tilforne, at man haver nødt og tvungen Arrild Hvitfeld Haraldi Navn paa, imod hans Villie. Dette har vel Andreas Vellejus været den første der har giort, da hand ey alleene i det Brev, som Joan. Suaningius jun. (*in Prolegom. ad Chronologiam Dan. p. 21. a.*) citerer, men ogsaa i Fortalen til Adamum Bremensem kalder ham Haraldum Hvitfeld, som var Anno 1579. den Tiid vores Hvitfeld var Kongens øverste Secreterer, og forend hand blev Rigens Raad og Canceller. Ligeledes finder man hos Joan. Messenium, in *Retorsione contra Petr. Parvum*, samt i andre Messenii Skrifter. Olaus Wormius kalder ham ogsaa i sine *Monumentis* Haraldum. Og fornemmeligen Joannes Mollerus, overalt i sine Bøger, indtil endog at beskylde dennem for en merkelig Vildfarelse, der kalde ham Arnoldum. Thi saa skriver hand, in *Hypomnem. ad Alb. Barthol. pag. 230.* "Haraldus Hvitfeldius, quem per- "peram Arnoldum vocant Cypræus, H. Ernstius, Suaningius aliique "plures." Paa saadan Maade kunde jo den gode Mollerus have lagt til med samme Skiæl: Quin & perperam se ipsum Huitfeldius Arnoldum vocavit, in omnibus suis scriptis, libris, epistolis &c. Er det ikke en Ynk, at slig en Mand ikke maae raade for sit eget Navn? Og er det ikke en besynderlig Paastand og Indsigelse at giore, imod en ærlig og derhos vel studeret Mand, der veed sit Fædernelands Navne, Skikke, Antiqvitæter og Historier, at hannem ey maae være tilladt, at kalde sig paa Latine, saaledes som hand meener at være rettest? Naar kand Vellejus, Wormius og Mollerus bevise mig, at nogen Arild er bleven kaldet i Latin Haraldus? Aldrig. Og naar har Arrild Hvitfeld selv nogensinde kaldet sig Haraldum? Aldrig. Udi Andreæ Sunonis *Legibus Scanicis*, kalder hand sig, baade paa Titelen, og under Fortalen, Arnoldum. I de Gesandtskabers Forretninger udi Engelland og Skotland,

land, som ere endnu til in Mss. og en Deel deraf udkomne paa Tryk udi Rymeri *Actis & Fœderibus*, staaer allevegne Arnoldus Hvitfeld. J Slutningen af nogle hundrede Herredags-Domme, som udstædedes i hans Cancellariats-Tider, heder det stedse: Teste fideli & dilecto Justitiario nostro & Cancellario regni Arnoldo Hvitfeld. J endnu vel saa mange hans egenhændige Skrivelser paa Latine, til lærde Folk inden og uden Riget, hvoraf jeg endnu nogle kand fremvise, ligeledes.

Men hvad om jeg vilde fortælle Mollero og andre en Observation, om et langt andet og merkeliger Arrild Hvitfelds Foretagende med sit Navn, end dette vi nu have hørt? da skulde de vel forundre sig noget meere. Dog Mollerus er længe siden død, og hannem kand dette og meere sligt Lapperie være nu lige meget. Jeg vil have den Ære at fortælle det for de levende og nærværende; thi Observationen kunde maaskee ellers doe bort med mig. Her maae da vides, at Arrild Hvitfeld har ikke hedet saaledes af sin Ungdom, og, som det synes, ikke været døbt med Arilds Navn; men er bleven kaldet Arvid, af sit Moderne-Slegtskab, som hand siden har fundet for got at omskifte eller forandre til Arrild. Hans Herkomst og det omtalte Slegtskab var saaledes: Christopher Hvitfeld til Berredsgaard var hans Fader, og hans Moder Frue Ollegaard Trolle til Lilloe, Sl. Herluf Trolles Søster: Disse tvendes, Frue Ollegaards og Herluf Trolles, Fader, og Arrild Hvitfelds Morfader, var Hr. Jacob Trolle Ridder, til Lilloe, en Søn af gamle Hr. Arvid Trolle til Birkevad, Ridder og Sverriges Riges Raad, i Kong Christierni I. og Kong Hanses Tider. Hr. Jacob Trolle havde havt en Søn, og opnævnt ham efter sin Fader, Arvid; og da denne var død, haver Søsteren Frue Ollegaard Christopher Hvitfelds opkaldet een af sine Sønner efter sin afgangne Broder, Arvid. Og denne var vores Arrild Hvitfeld. Alt dette, hvad jeg nu har sagt, er ingen Snak eller Giætning, men den bare Sandhed, dette beviser jeg med fem Original-Breve. Det første, er en Haandskrift, udgiven af vores Hvitfeld selv i hans unge Aar, dateret til Strasborg Ao. 1563. den 9. Julii, medens hand der studerede, under den berømte Joanne Sturmio og andre; der underskriver hand sig Arffvidt Hvitfeld, og hans Segl staaer derunder, samt og hans Broders Jacobs Haand og Segl

 ved

ved Siden. Det andet er en Kongel. Obligation af Ao. 1571. hvori Kong Frid. 2. tilsiger Arvidt Hvitfeld og Jacob Hvitfeld, Brodre, og begge Kongel. Majest. Secreterere, at ville efter tre Aars Forlob betale dem halvsyvende tusinde Jochumsdaler, som deres Morbroder Børge Trolle havde St. Agnete Closter i Roskilde i Pant fore, eftersom de nu havde overladet og indrømmet Hans Majest. bemeldte Agnete Closter, Dat. Friderichsborg den 16. Aug. 1571. Det tredie er en Qvittering af hannem og hans Broder Jacob, udgiven til Peder Oxe paa 8000. Rigsdlr. i Aaret 1572. hvor hand skriver sig Arviidt. Det fierde er et Brev til Peder Bilde, skrevet efter Kongel. Befalning, da Hvitfeld allerede var Hans Kongel. Majests. overste Secreterer, den 11. Augusti. Men Aaret er noget ukiendeligt, enten det skal være 1575. eller 78. Det femte er et Brev til hannem skrevet af tre fornemme Adelsmænd, Jorgen Daae, Anders Dresselberg, og Axel Jensson, om nogen Jord og Marke-skiæl, dateret den 5. May 1575. hvor hand kaldes i Brevet kiære Arviid, og uden paa, Ærlig og Velbyrdig Arvid Hvitfeld Kongel. Majests. øverste Secreterer. Alle disse, hvoraf de tre ere med hans egen Haand, og det fierde af hans Venner, formeener jeg (foruden at tale om hans Morbroders og Moders Farfaders Navn,) at sætte Tingen uden for ald Tvivl og Modsigelse. Hertil kommer og det siette Vidne, som er Claudius Lyschander, der havde kiendt Manden fuldkommen og personligen, og derforuden kiendte alle Adelsfolk og Slegter paa de Tider her i Riget til Punct og Prikke. Hand kalder ham i sin Tractat *de Scriptoribus Daniæ*, Arvidium Hvitfeld Christophori filium. Her sporges nu, (1) Naar, og (2) af hvad Aarsage dette er skeet, at Manden er falden paa denne Forandring at giore med sit Navn? Jeg svarer, at ingen af disse tvende Sporsmaale lader sig til nøye oplyse, helst det sidste, i det ringeste ikke af mig. Om det forste kand jeg saa meget berette, at jeg haver et Latinsk Original-Brev, skrevet til hannem af D. Paulo Matthiæ, Biskop i Siæland, anno 1575. die Jovis ante Pentecosten, hvor hand baade inden i og uden paa Brevet kaldes Arnoldus Hvitfeldius, Sereniss. R. Maj. Secretarius. Og dette var ikke fuldt 14. Dage, efter at de tre Mænd, som jeg for nævnte, kaldte ham Arvid. Ja, om jeg ret erindrer, har jeg endnu seet et ældre Papir, hvor hans Navn i Latin har været skrevet *Arnoldus*, enten af ham

selv

selv eller en anden; men veed nu ikke at hitte det. Dernæst udi Davidis Chytræi *Epistolis*, findes en Skrivelse til hannem, *pag. 1125.* af 1. Julii 1576. hvor hand ogsaa kaldes Arnoldus. Omendskiønt den selvsamme Chytræus, elleve Aar derefter, nævner ham Arwidum Hvitfeldium, i et Brev til Kong Friderich II. udi Aaret 1587. Men derudi har hand følget Claudii Lyschandri Forskrift, saasom Brevet er blot en Recommendation til Kongen for Lyschander. Siden af Aar 1577. den 7. Junii haves et Commissariers Forliig, ved de ypperste af Rigens Raad, oprettet imellem de tvende Brødre Hvitfelder paa den eene, og Sl. Frue Birgitte Gioes Arvinger paa den anden Side, og derudi kaldes hand bestandigen tre gange Arrild Hvitfeld. Ligeledes udi een hans egen Skrivelse til Christopher Giøe, dat. Frederichsborg 1579. den 24. April skriver hand sig Arrild Hvitfeld, som hand og siden efter skrev til sin Døde-Dag. Aarsagen til slig Forandring veed jeg ikke hvad man kand sige om, at den egentlig har været, og hvorfor Manden ey har lige saa vel kundet kalde sig Arvidus, som Arnoldus. Arvid har været et gammelt og brugeligt Mands-Navn, i Sverrige, Halland, og Skaane, som og nyligen Græv Horn, Rigs-Raad i Sverrige, har baaret. Jeg har ogsaa fundet i gamle Skrifter Arnwith, og i Aaret 1341. en Adelsmand, Benedictus Arnwithsøn, som havde til Egte en Søster af de tvende fornemme Brødre, Stigoto og Carl Niclessoner. Arve er atter et andet Navn, som den bekiendte Aribo Episcopus Frisingensis, i det VIII. Seculo, og en anden Aribo Archiepiscopus Moguntinus i det XI. Seculo have havt, og deres Tydske Navn var Erbe, paa Latin Hæres. Om nu mueligt det kand være skeet saaledes, at det Navn Arvid har ikke mere været brugeligt her til Lands, som i Sverrige og Halland, (det jeg nys sagde,) og at derfore Folk i Almindelighed har kaldet vores Hvitfeld med et her brugeliger Navn, og, saasom hver Mand haver hos Ober-Secretereren at bestille, alle have da ligesom conspireret til at kalde ham Arild, som dem var meere familier og bevaant; (thi udi de Dage nævnte man aldrig Folk ved deres Tilnavne, enten nærværendes, eller fraværendes, men sleed immer paa Fornavnet:) indtil hand selv endeligen har besluttet, at føye dennem deri og at følge med Hoben, lader jeg staae derhen. Mon hand ikke ogsaa kunde have stødt sig paa det Ord Arvide, der udi de gamle Lov-Bøger og andre Skrifter bety-

der, in sensu appellativo, paalagt Arbeide, Tynge og Hoverie, laborem & servitium, nobilibus indignum, & eorum colonis servisque proprium, og at hand derfore har byttet det bort med eet her i Landet mere brugeligt i de Tider, og ey af saa slet Betydning? Endelig har jeg observeret, at hos de Svenske er Arvid og Arild ligeledes bleven agtet, som eet og det samme Navn. Thi Arvid Knudssøn Sverriges Riges-Raad, circa an. 1490. kaldes i ældere Breve af 1483. ogsaa Arild Knudssøn. In Summa, om Aarsagen hvorfor vores Hvitfeld har funden for got saadan sit Navns Forandring, kand intet vist siges; men paa Factum har man Beviis. Og Tingen er i sig selv uskyldig. Lindorm er et Mands Navn, brugeligt hos de Svenske fra ældgamle Tider, som man finder ofte i Documenter af 14. og 15. Seculis og siden. Den berømte General Torstensson var døbt med samme Navn, og bar det længe; Men i Tydskland forandrede hand det omsider til Leonhardt. Langt større Folkes Exempler har man ogsaa, saasom i den Franske Historie, hvor Kong Carl IX. var i sin Barndom kaldet Maximilianus, K. Henrich III. hedde Edward Alexander: Deres yngste Broder kaldtes først Hercules, og siden blev hand nævnt François Duc d'Alençon. See *le Ceremonial François* par Godefroy *Tom.2, pag.27.* Imhoff *Geneal. Gall. &c.* De gamle Kæysere Diocletianus og Maximianus have om sligt udgivet denne Lov: "Mutare nomen, vel prænomen, vel cognomen, sine aliqua fraude, licito jure, si liber es, secundum ea, quæ sæpe statuta sunt, "minimè prohiberis, nulli ex hoc præjudicio futura."

Imidlertid, saa tilladt og uskyldig en Ting det har været agtet for af fornuftige Folk, at giore slig Forandring i sit Navn, naarsomhelst ingen Bedragerie stikker derunder, saa har det dog ey altid været uden Fortræd. Historien om de lærde Mænd i Rom, Platina, Pomponio Læto og flere, er bekiendt, nemlig hvorledes de ragede an for sligt, og en Deel af dennem forfaldt i stor Unaade hos Pave Paulum III. Ligeledes hvorledes Majoragius i sin Tiid blev offentligen anklaget, fordi hand kaldte sig Marcus Antonius til Fornavn, da hans Forældre havde nævnet ham Antonius-Maria; hvorom man haver den skionne Oration, hvilken hand udgav til sit Forsvar. Sandt er det, at vores Arrild Hvitfeld leed slet intet derfor, mig vidende, i hans levende Live. Men Spørsmaal, om hand havde vidst, hvad hans Navn skulde vederfares, nogle og 50. Aar

efter

efter hans Død, om hand da ikke skulde været tilfreds, at have beholdet sit første Navn Arvid uforandret? Jeg vil forklare mig, og fortælle en Anecdote, som dog ikke meget fortiente at giøres publique, baade for sin Sletheds, saa og for andre Aarsagers skyld. Det skeede i det Aar 1661. at Kong Friderich III. af Høylovligst Ihukommelse, anbefalede en Commission til at igiennemsee Lov-Bogen, og giøre Begyndelsen til en nye Lov her i Riget: om hvilken Hans Majests. Befalning kand læses Sl. Etats-Raad Peder Resens Fortale til Erik Krabbes tydske Oversættelse af den Jydske Lov-Bog. Derudi blev Allernaadigst befalet, Begyndelsen at giøre med at opsætte en ordentlig og vel-funderet Rettergangs Proces og Form. Anno 1662. in Novembri, fik i Særdeleshed fire af Commissarierne, som vare, Hr. Niels Trolle, Otte Krag, Doct. Henrich Ernst, og Licentiat Peder Lassen, en Kongelig Befalning af samme Indhold, som den forstbenævnte: og indgave disse fire deres Betænkning og Opsat, Anno 1663. den 26. Martii af dennem samtlige underskreven. Denne Concept er derpaa bleven meddeelt til flere, i Copier, (thi og den jeg har seet, var en Copie,) for at fornemme deres Tanker herover. Paa samme Tiid var her en General-Fiscal, ved Navn Søren Kornerup, hand som kort Tiid derefter blev for en vis Sags skyld dømt fra sin Ære: Hans Anmerkninger over bemeldte fire Commissariers Betænkning ere endnu til paa et vist Sted, tillige med flere hans Papirer af heel liden Betydning. Hvor god Jurist hand har været, og hvor fyndige hans Critiquer ere udi disse Annotationer, kommer mig ikke til at dømme om: og jeg kunde, naar saa skulde være, lade dennem alle passere for meget gode, undtagen een deriblant, jeg nu vil nævne. Denne betreffer det Ord Arilds Tiid. Hver hand censurerer Commissarierne, og skriver Ord fra Ord saaledes: "Commissarierne bruger "siedse det Ord Arilds Tiid, hvor de om gammel Lov eller Brug noget "formælder. Jeg finder det Ord Arilds-Tiid udi ingen Bøger eller "Skrifter, uden alleeneste udi de som ere trykte i og siden Arild Hvit-"felds Tiid: Eilers befinder sig udi gamle Skrifter, i Steden for Arilds-"Tiid, Alders Tiid, baade udi Jydske, Sielandske og Skaanske Lov-"bøger. Og efterdi at det Ord Arilds-Tiid ikke findes at være brugt, "forend Arild Hvitfelds Tiid, da synes at Arild haver derudi conse-"creret sit eget Navn, og villet forbinde alle Lover, Privilegier og Høy-"heder til sin Alders Tiid, da Val-Regeringen udi Christiani IV. Mino-

"ren-

"rennitet, fornemmelig ved Arilds Fliid og Verk, blev bragt paa det "høyeste." Dette skrev denne ublue Hyklere og Calumniant, imod ald Sandhed, imod sin Samvittighed og bedre Vidende, og som en stor Ignorant i Kong Christiani IV. Minorennitets Historie; Ja dette bluedes hand ikke ved at skrive til en stor Konge, som læsde hver Dag Bibelen, hvori der staaer Arilds-Tiid, udi alle de Versioner, som da vare trykte, i de høypriseligste Kongers, Christiani III., Friderici II. og Christiani IV. Tider, ja udi Kirke-Ordinantzen, som er trykt Aar 1537. længe forend Arrild Hvitfeld blev fød til Verden. Ikke at tale om, hvor aabenbare usandfærdigt det er, hvad hand siger om de Jydske og Skaanske Lov-Bøger, dem hand dog selv havde læst, eftersom ingen anden Lov-Bøger vare til i hans Tiid, og hvilke samme ere jo endnu i alles Hænder, saa vel trykte, som gamle skrevne Exemplarier; item mange tusinde gamle Breve og Skrifter fra nogle hundrede Aar af, med Arilds-Tiid ibenævnt. Men eftersom Kongen har vel enten aldrig læst, eller og plat foragtet bemeldte onde Menniskes Skrift, saa er Mennisket og bleven urevset og upaamindet om denne sin Ondskab. Hvorfore hand siden, efter Høystbemeldte Konges Afgang, haver til Høylovlig Ihukommelse Kong Christian V., for at trygle sig igien ind i nogen Tieneste, indgivet en i Tydsk forfattet Specification, paa hvad Skrifter hand havde i Hans Majests. Hr. Faders Tiid som en troe Tiener og Undersaat forfærdiget, og deriblant indført dette: "No. 20. "Habe ich Ihrer Majest. allerunterthänigst demonstriret, daß nicht "das Wort von Arilds Zeit, sondern von Alters Zeit, gebrauchet "werden muß, nachdem in Arild Hvitfelds Zeiten alles dasjenige, so "der Königl. Souverainitet zuwider gewesen, zu einer bösen "Maturitet gebracht ist worden."

Register.

A.

B.

C.

Christierna

D.

E.

Mauper-

N.

O.

P.

Peder-

R.

S.

T.

V.

W.

X.

